

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXVI

Sa. 275

Nisan 2012

ANKARA – 2012

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

	Sayfa
WILHELM, GERNOT - RUKİYE, AKDOĞAN: Tigonānu'dan (?) Arpa Hisseleri Hakkında Bir Tablet (7 resim ile birlikte).....	1
UYAR, MUSTAFA: İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri	7
AMEDOSKİ, DRAGANA: Alaca Hisar Sancağına Ait 1536 Tarihli Bir Vakıf Defteri (4 belge ile birlikte).....	31
KOCAASLAN, MURAT: Topkapı Sarayı Harem'i: 1665 Yangını Sonrası Yenileme Projesi (2 levha, 16 resim ile birlikte).....	45
YEŞİL, FATİH: III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar (54 belge ile birlikte)	75
KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S.: Osmanlıdan Günümüze Yer Adları	147
ŞANAL, MUSTAFA - DEMİR, TİMUR: Heybeliada Bahriye Mektebi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri.....	167
PINAR, HAYRETTİN: Kostaki Musurus'un Atina Sefareti ve Osmanlı-Yunan Diplomatik Krizi.....	207
ÖZLÜ, ZEYNEL: 19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme	239
GÜMÜŞÇÜ, OSMAN: Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları.....	261

Kitap Tanıtımlar:

AKA, İSMAIL: İrfan Tovhitîyef: <i>Siyâset-i Pulî - Mâli-i Tîmur ve Hânedân-ı û ve Sikkehâ-yi</i>	323
BİLGİÇ, BESTAMÎ S.: Erol Koroğlu: <i>Ottoman Propaganda and Turkish Identity, Literature in Turkey During World War I</i>	327
Özetler	329
İngilizce Özetler	337
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	345
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	348

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Nezih TURAN (Anadolu Üniversitesi)

Hakemler / Referees

Yrd. Doç. Dr. İsmail ACUN (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Bahri ATA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ (Polis Akademisi)
Prof. Dr. Musa ÇADIRCI (Ankara Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Sıddık ÇALIK (Kırıkkale Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Altan ÇETİN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Cahit GÜNBATTI (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Esin KÂHYA (Ankara Üniversitesi- Emekli)
Doç. Dr. Kemalettin KUZUCU (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ÖZER (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Osman ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Selçuk Akşin SOMEL (Boğaziçi Üniversitesi)
Prof. Dr. Aygül SÜEL (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. A. Nezih TURAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Alâettin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ (Hacettepe Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
<http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

1 Nisan 2012 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985-; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI) 2010-

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.org.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.org.tr

Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. tarafından basılmıştır.

Tel: (0312) 395 99 94-95 Faks: 394 77 49

Adres: İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi 1358 (523)'nci Sokak No: 31 Ostim/ANKARA

BELLE TEN

Cilt: LXXVI

NİSAN 2012

Sayı: 275

TİGUNĀNU'DAN (?) ARPA HİSSELERİ HAKKINDA BİR TABLET*

GERNOT WILHELM – RUKİYE AKDOĞAN**

Bu makalede, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne bağlı özel bir koleksiyoner olan Sn. Erdal Erkakan'ın koleksiyonunda yer alan, çivi yazılı bir tablet tanıtılacaktır. 2010 Ocak ayında, özel koleksiyoner denetiminde bir antikacıdan elde edilmiş 7 cm. genişliğinde, 2,2 cm. uzunluğunda ve 1,8 cm. kalınlığında küçük bir tablet R. Akdoğan'ın dikkatini çekti. Koleksiyonda 121 envanter numarasıyla kayıtlı olan bu tabletin geliş yeri ne yazık ki belli değildir. Bu tabletin yayın hakkını bize verdiği için Sn. Erdal Erkakan'a teşekkür ediyoruz.

Tablet çizgilidir, ancak gerek yer yer dökülmesinden dolayı gerekse işaretlerle karışmasından dolayı her çizgi iyi seçilememektedir. Ön ve arka yüz, iki sütunludur. Sütunlar bir çizgi ile değil de, sağ sütunlarda yer alan satırlardaki dikeylerin üst üste bitişik yazılmasıyla oluşan bir çizgiyle belli edilmiştir. Satır 20'deki bitiş notu, ön ve arka yüzü belirleyici bir kanıt teşkil etmektedir. Arka yüzde alışılmış sütun sırasındaki okunuş (“sağ sütun” → “sol sütun”) ortaya çıkmaktadır.

* Bu makalenin Almancası, *Altorientalische Forschungen*, Band 37 (2010) s. 159-162'de yayınlanmıştır, burada daha genişletilmiş haliyle sunulmaktadır.

** Prof. Dr. h.c. Gernot Wilhelm, Mozartstr. 2a, D-97209 Veitshöchheim, grnt.wilhelm@t-online.de; Yrd. Doç. Dr. Rukiye Akdoğan, Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Balcalı-Adana/TÜRKİYE, rkyakdogan@gmail.com.

Öy. I	1	1 (PI) ŠE ^m <i>A-ra-an-ši-iḫ-ew-ri</i>
	2	1 (PI) ŠE ^m <i>Ku-un-še-ek-ḫ ki^v</i>
	3	1 (PI) ŠE ^m <i>Bi-ku-un-na</i>
	4	1 (PI) ŠE ^m <i>Ge-lum-ḫ šar¹-ḫi</i>
	5	1 (PI) ŠE ^m <i>Ba-at-ti-ik²-ki^v</i>
Öy. II	6	1 (PI) ŠE ^m <i>Te-ez-zu</i>
	7	1 (PI) ŠE ^m <i>An-na-az/uk-ka</i>
	8	1 (PI) ŠE ^m <i>Am-mi</i>
	9	1 (PI) ŠE ^m <i>Nu-pu-uz-za</i>
	10	1 (PI) ŠE ^m <i>A-rum-na-wa-ar</i>
Ay. III	11	1 (PI) ŠE ^m <i>Ḫa-ši-ip-LUGAL¹</i>
	12	1 (PI) ŠE ^m <i>Ni-nu</i>
	13	1 (PI) ŠE ^m <i>Nu-pu-ul-li</i>
	14	1 (PI) ŠE ^m <i>I-ú-uz-ḫ zi^v</i>
	15	1 (PI) ŠE ^m <i>Ša-du-um-ḫ ge¹-[wa-ar]²</i>
Ay. IV	16	1 (PI) ŠE ^m <i>A-ru-um-[ḫ] u-ḫe</i>
	17	1 (PI) ŠE ^m <i>Te-eš-šu-up-ew-ri</i>
	18	1 (PI) ŠE ^m <i>Zé-e-nu</i>
	19	1 (PI) ŠE ^m <i>Nu-bur-šar-ri</i>
	20	ša 10 LÚ.ME.EŠ 6 ANŠE ŠE

Satır 20'deki bitiş notu, açıkça bir hissenin 1 (PI) = 6 BÁN'a denk geldiğini gösterir. 1 ANŠE, 10 BÁN'ı kapsar, böylece aslında 10 adam 6 ANŠE, yani 10 x 6 BÁN arpa elde eder. Ancak tablette belirtilen 19 adam için toplam dağılım, 11 ANŠE 4 BÁN (= 19 x 6 BÁN) miktarında değildir.

İşaret formları, Tiginānu'dan *Ḫapiru-Prizma*¹ ile karşılaştırıldığında büyük benzerlikler göstermektedir. Ayrıca şahıs isimleri, çok nadir isimler için bile uyum sırası sergilemektedir:

¹ M. Salvini, *The Ḫabiru Prism of King Tunip-Teššup of Tikunani* (Documenta Asiana 3), Roma 1996.

Öy. I 1 için bk. ¹ *A-ra-an-ši-iğ-ew-ri* Prizma I 50, II 16, III 55, 58, IV 12, V 5, 41

Öy. I 4 için bk. ² *Ge-lum-šar-ri* Prizma II 18

Öy. II 6 için bk. ³ *Te-ez-zu* Prizma VIII 49

Ay. III 11 için bk. ⁴ *Ha-ši-ip-šar-ri* Prizma IV 13

Öy. III 12 için bk. ⁵ *Ni-nu* Prizma I 15, VII 5, 50

Öy. IV 16 için bk. ⁶ *A-rum-ğu-te* Prizma IV 2

Öy. IV 17 için bk. ⁷ *Te-eš-šu-up-ew-ri* Prizma V 29, VI 52, VIII 47

Öy. IV 18 için bk. ⁸ *Zé¹-e-en* Prizma IV 34

Öy. IV 16 için bk. ⁹ *Nu-bur-šar-ri* Prizma II 44, IV 21, V 27

Öy. I 3'deki *Bi-ku-un-na* adı, belki Mari'de çok defa belgelenen kadın adı *Bi-ki-in-na*² ile karşılaştırılabilir. Öy. II 10'daki *A-ru-um-na-wa-ar* (Ar=o=m=Navar) adı, Prizma'da beş kere belgelenen daha genç form olan *Ar-na-wa-ar* yerine kullanılmış görünüyor.

Sonuç olarak, bu tabletin ne yazık ki şimdiye kadar teşhis edilemeyen buluntu yerinden elde edilmiş olması akla yakın geliyor. Yasa dışı kazılarda sadece M. Salvini'nin yayınladığı (*Hapiru*-Prizma, I. Hattušili'nin Tigunānulu Tunip-Teššup'a yazdığı mektubu, Hurrice bir fragman ve Akadca bir omen metni) metinler değil, bilakis söylentiye göre çok sayıda şimdiye kadar yayınlanmadan kalan idari metinler ve diğer omen koleksiyonları da bulundu. Mari metinlerinde defalarca bahsedilen Tigunānu, D. Charpin'e göre, yukarı Tigris'in (Dicle) sol kıyısında³ ve bugün Türk toprakları içerisinde yer almaktadır.

² ARMT XIII 1 ay. VIII 27; M. 5196++ XII 1, bk. J.-M. Durand, MARI 8, Paris 1997, 612, 624.

³ D. Charpin, Tigunānum et l'horizon géographique des archives de Mari, NABU 58/2000; idem, Histoire politique du Proche-Orient amorite (2002-1595), in: D. Charpin – D.O. Edzard – M. Stol, Mesopotamien. Die altbabylonische Zeit (Annäherungen 4, hrsg. von P. Attinger – W. Sallaberger – M. Wäfler = OBO 160/4), Fribourg / Göttingen 2004, 144, 177, 378 vd. Tigunānum kralının adının geçtiği ve Marili Zimrilim'in gönderdiği bir hediye alıcısı olarak Nagatmiš'in bahsi için bk. M.7745+32 vd. in: J.-M. Durand, La Nomenclature des habits et des textiles dans les textes de Mari. Matériaux pour le Dictionnaire de Babylonien de Paris, Tome 1 (ARM XXX), Paris 2009, 425.

Bu arada, M. Salvini'nin yayınladığı, yukarıda söz konusu edilen *Ḥapiru-Prizma* ile I. Hattuşili'nin Tigunānulu Tunip-Teşşup'a yazdığı mektuptan hatırlatma yapmak amacıyla bazı alıntılar yapmak istiyoruz:⁴

“*Ḥapiru-Prizma*'nın kolofonu (alt yazısı) prizmanın alt tabanına yazılmıştır. Buna göre içeriği şöyledir: Tunip-Teşşup isimli bir kralın toplam 438 *Ḥapiru* işçisinin listesidir. Özel koleksiyona ait prizmanın ve diğer metinlerin orijini ve buluntu yeri bilinmiyor. Bu Hurri kralının adı, çivi yazılı literatürde daha önce belgelenmedi. Fakat bu kral, Hitit kralı (Labarna LUGAL.GAL) I. Hattuşili'nin, vasalı Tigunānulu Tunip-Teşşup'a yazdığı bir mektupla ilişkilidir.

... I. Hattuşili'nin hükümdarlığının başlangıcı M.Ö. XVII. yy.'ın son çeyreği olarak kabul edilir [yazarların notu: orta veya kısa kronolojiye göre yak. M.Ö. 1570]; bu tarih Tigunānu kralı Tunip-Teşşup'a ait arşiv için de geçerlidir.

Prizma metni erkek şahıs isimlerini içeren uzun bir listeyi kapsamaktadır. Metinde toplam 3 insan topluluğu belirtilmiştir: Zumalah'ın emrindeki 274 *Ḥapiru*, Jahul'un emrindeki 68 *Ḥapiru* ve Azrabi'nin emrindeki 96 *Ḥapiru*. Toplam sayı 438'dir. Her üç topluluk da onluk gruplar şeklinde organize edilmiştir; bunların her birinin bir UGULA'nın (Akadca *aklu* “gözcü”) sorumluluğunda bulunduğu anlaşılmaktadır. ... Paleografi, söz konusu metnin I. Hattuşili için öngörülen tarihle uyumlu gözükken Eski Babil döneminin sonuna ait olduğunu göstermektedir. Metinde 109 farklı işaret (numaralar dışında) formu ile 145 fonetik ve logografik değer kullanılmıştır. Hattuşili'nin mektubunun paleografisi ile yapılan karşılaştırma, bu metindeki 87 farklı işaret formunun çok büyük bir kısmının *Ḥapiru-Prizma*sında da kullanılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da, iki belgenin farklı kâtipler tarafından yazıldığını göstermektedir. Kâtiplerden biri, kral Tunip-Teşşup'un emrindeki Tigunānu'da, diğeri de I. Hattuşili'nin emrindeki başka bir kâtipti. Bu mektubun nerede yazıldığını bilmiyoruz; Kuşşara, Hattuşa ya da Hahhum'a yapılan bir askeri sefer sırasında yazılıp yazılmadığı ise bilinmemektedir.

... *Ḥapiru-Prizma*'da belirtilen isimlerin büyük kısmı Hurrice'dir; bunların arasında orijini bilinmeyen veya Semitik isimler de bulunmaktadır. Ayrıca listede bir Kasit ismi olan Şakarakti de yer almaktadır. Bazı şahıs isimleri, Hurrilerin Dicle Nehrini tanımlamak için kullandığı

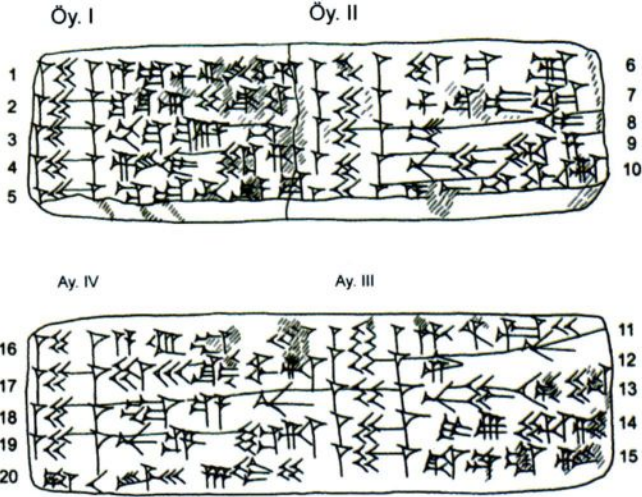
⁴ Krş. M. Salvini, *The Ḥapiru Prism of King Tunip-Teşşup of Tikunani* (Documenta Asiana 3), s. 7 vd., Roma 1996.

Aranzah/Aranzih'ten türetilmiştir. Aranših-ewri, Hašip-Aranših, Kirip-Aranših gibi Aranših ile biçimlendirilen isimler yer almaktadır.”

Görüldüğü gibi, yayınladığımız tablet ile *Ḫapiru-Prizma*'da yer alan gerek işaret formları gerekse şahıs isimleri arasındaki benzerlikler oldukça fazladır. Tigunānu'nun lokalizasyonu ileride kazıdan elde edilecek tabletlerle şüphesiz kesinleşecektir.

Kaynakça

- Charpin D., “Tigunānum et l'horizon géographique des archives de Mari”, *NABU* 58 (2000), ss. 63-64.
- Charpin D., “Histoire politique du Proche-Orient amorite (2002-1595)”, in: D. Charpin – D.O. Edzard – M. Stol, *Mesopotamien. Die altbabylonische Zeit (Annäherungen 4, hrsg. von Attinger, P. – Sallaberger, W. – Wäfler, M. = OBO 160/4)*, Fribourg / Göttingen 2004, ss. 25-480.
- Durand J.-M., “Études sur les Noms propres d'époque amorrite, I; les listes publiées par G. Dossin”, *MARI* 8, Paris 1997, ss. 597-673.
- Durand J.-M., *La Nomenclature des habits et des textiles dans les textes de Mari. Matériaux pour le Dictionnaire de Babylonien de Paris, Tome 1*, Paris 2009, (ARM XXX).
- Salvini M., *The Ḫapiru Prism of King Tunip-Teššup of Tikunani*, Rom 1996, (Documenta Asiana 3).

Tigunānu(?) Tabletinin Kopyası

Öy. (1:1)

12

14

16

18

Gernot Wilhelm - Rukiye Akdoğan

20

İLHANLI HÜKÜMDARLARININ İSLÂM'A GİRMESİNDE ROL ALAN TÜRK SÛFİLERİ: İLHAN TEGÜDER VE GAZAN HAN DEVİRLERİ

MUSTAFA UYAR*

İlhanlı (İran Moğolları) hükümdarlarının Müslüman olmalarını konu alan çalışmalar, henüz başlangıç aşamasındadır. Bunun yanında, İlhanlılarda meydana gelen İslâmlaşma hakkında teferruatlı ve geniş yığınları kapsayan bir çalışma yapmak zor gözükmektedir. Zira, kaynakların bu konuya dair aktardığı rivâyetler seyrek olup, genel mahiyette bilgiler vermektedirler. Bilindiği üzere, Farsça yahut Arapça telifte bulunan kentli Müslüman vakanüvisler, göçebe halk arasında veya taşrada ne olup bittiği ile çok az ilgilidirler.

İlhanların yahut İran Moğolları hükümdarlarının İslâm'a geçiş süreçlerinde Türk popüler dinî şahsiyetlerin önemi bilinmekte ve vurgulanmakta ise de bu konu üzerinde derinlemesine bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu makalemiz ile konuya bir giriş yapmaya, meselenin umumî bir çerçevesini çizmeye; İlhanların İslâm'a dönmelerinde önemli rolleri bulunduğu aşikâr bazı Türk sûfî şeyhlerini, tarihi perspektifte ele almaya çalışacağız. Ancak, Moğolları İslâm'a yönelten amiller olarak yalnızca bu şahsiyetleri takdim etmek amacı gütmediğimizi hatırlatmak, yerinde olacaktır. Bununla birlikte, İlhanların İslâm'a girmelerinin -kabul edileceği üzere- çok boyutlu, karmaşık ve bir makale çerçevesinde izah edilemeyecek bir süreç olduğunu söylemeye gerek yoktur.

Bazı cümlelerimizde *Müslüman olma*, *İslâmiyet'i kabul etme* anlamlarında, her ne kadar tarafsız olmayan bir manaya sahip ise de, *ihtidâ* terimini kullanmayı tercih ettik. Ayrıca, *heterodoks* yahut *antinomial (extreme)*, *ulmî*

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE.

Bu makale, TÜBİTAK'ın desteklediği (2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Bursu) ile hazırlanmıştır.

(*moderate*) ve *popüler* (*volk*)¹ terimlerini kullanmak ile birlikte, herhangi bir grubu veya kişiyi bu tasniflerden birine dâhil etmenin güç bir iş olduğunu ifade etmek isteriz.

Popüler sûfi şeyhlerin Moğollar ile olan ilk ilişkilerine dair rivâyetlere, *hagiografi* tarzındaki bazı eserlerde rast gelmek mümkündür. Bunlardan, ihtiva ettiği bilginin çeşitliliği bakımından en önemlisi *Hacı Baktâş Velî Velâyetnâmesi*'dir. *Velâyetnâme*'ye göre, İslâm'ı Moğollar arasında yaymak amacı ile İlhanlı hükümdarları nezdine ilk giden şeyh, Karadonlu Cân Baba'dır². Cân Baba, Kilu Han (Hülegü)'ün Anadolu'yu ele geçirme teşebbüsünün haber alınması üzerine, bizzat Hacı Bektaş Velî tarafından Han'a gönderilmişti. Gönderilme sebebi ise, Kilu Han ve askerlerinin sünnet olup Müslümanlığı kabul etmedikleri sürece Anadolu'ya giremeyecekleri; aksi takdirde başlarına gelecek *belânın* kendilerine bildirilmesi idi³. Verilen görevi kabul eden Cân Baba, Hülegü huzuruna giderek Müslüman olmaları şartı ile Anadolu'ya girebileceklerini bildirmişti. Hülegü, hizmetindeki rahibine durumu danışmış; o da Cân Baba'nın kaynar suyla ve ateşle imtihanına⁴ karar vermişti. Yapılacak imtihanlardan sağ çıkması halinde, Kilu Han ve etrafındaki Moğollar Müslümanlığı kabul edeceklerdi. İmtihanları sırayla geçen Cân Baba, bir de İlhan'ın hatunu tarafından verilen güçlü bir zehri içmiş, hayatta kalarak son imtihanı da geçmişti. Bunun üzerine o sırada

¹ Bu konudaki nüans ve tanımlar için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "The Interpretation of Islam by the Turks Throughout the Historical Process", *The Peoples Speaking Turkish*, Eds. Doğan Kuban-Ergun Çağatay, Prestel 2007, s. 318-345; Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Halk İslamı: Tarihsel Temeller-İnanç Yapısı-Teolojik Karakter-Modernleşme Problemi", *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası*, İstanbul 2010, s. 171-172; Ahmet T. Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah 1994.

² Ahmet Yaşar Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, II (1981), s. 41.

³ "...Dilese gelme Rûm mülküne ol/Sünnet olmayınca itmeziz kabul/Rûm mülküne isterse yol bul/Gelüben cânıyla müslüman ola...", Firdevsi-i Rûmi, *Manzûm Hacı Bektâş Velî Velâyetnâmesi*, haz. Bedri Noyan, Aydın 1986, s. 234.

⁴ "...Koyalum bunu bir kazana yine/Altına od yakalum, kaynatalum/Üç gün işbu nev'e idelüm/Gerçek ise gelmeye her-giz zarar...", Firdevsi-i Rûmi, *Velâyetnâme*, s. 236; "...Ulu âtes oluben yansın bütün/Girsın ol oda eğer kim yanmaya...", Firdevsi-i Rûmi, *Velâyetnâme*, s. 240. Kaynar su ve ateş ile imtihan, dervişleri sınamak üzere uygulanan eski bir yöntemdir. Kökenleri ve benzer uygulamalar için bkz. Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press 1994, s. 243-267; Hıristiyan âlemindeki benzer uygulamalar için bkz. Robert Bartlett, *Trial by Fire and Water: the Medieval Judicial Ordeal*, Oxford Oxfordshire: Clarendon 1986, s. 13-24.

Hıristiyan olan Kuli Han, emîrlerini toplayarak istişarede bulunmuş ve Müslümanlığı kabul etmişti⁵.

Velâyetnâme'de adı geçen ve Hacı Bektâş Velî tarafından *Tatarlara* gönderilen diğer bir şeyh ise Hoy Ata'dır⁶. Hoy Ata, Müslüman olduktan sonra gizlice eski adetlerini sürdüren Moğollara,⁷ bundan vazgeçmeleri ikazında bulunmak için gönderilmişti. Hoy Ata İlhanlı sarayına vardığında Kulu Han ölmüş yerine oğlu *şâh* (Abaka Han [1265-1282]) olmuştu. Rivâyete göre Hoy Ata, gizlice kendilerine ibadet edilen *putları* bularak yakmış ve ardından ateşin üzerine oturarak *kerâmetini* sergilemişti. Buna şahit olan *Tatar* hükümdarı Müslüman olmuş, diğer emîrler de imanlarını tazelemişlerdi⁸.

Popüler sûfi şeyhlerinin Moğollar üzerindeki tesirlerine dair bilgi veren diğer bir kaynak, Elvan Çelebi'nin kaleme aldığı manzum *Menâkıb el-Kudsiyye fi Menâsib el-Ünsiyye*'dir. Eserde, Şeyh Alay adındaki bir Türk dervişinin, başta Cengiz Han olmak üzere tüm *Türk ve Hutay*'ı cezbederek Müslüman yaptığı⁹ ve Cengiz'in onun adını sürekli zikrettiği kaydedilmiştir¹⁰. Esere göre Moğollar, bu *erenlerin* açtığı yolda Müslümanlığı kabul etmeleri sayesinde bir asır boyunca devlet sahibi olabilmişlerdi. Ayrıca, *Menâkıb el-Kudsiyye*'de adı zikredilen ve Moğolların Müslüman olmaları için çaba sarf eden diğer bir Türk şeyhi de Sarim el-Dîn Saruca'dır¹¹.

Velâyetnâme'nin Karadonlu Cân Baba ve Hoy Ata hakkında verdiği bilgilerin tarihsel gerçeklerle uyuşmadığı açıktır. Zira Hülegü Han, ne öncesinde Hıristiyan'dır; ne de Karadonlu Cân Baba'nın ziyareti sonrasında Müslüman olmuştur. Abaka Han'ın Müslümanlığı kabul etmediği de malum-

⁵ "...Bes Kulu Han beylerin cem eyledi/Meşveret idüp bunlara söyledü/Dir Nasârâ'dan idük evvelde biz/Dileridük Rûm'da sitiz/Şimdi hod Mümin muvahhid olmuşuz/İmân u şariat din bilmişüz...", Firdevsi-i Rûmi, *Vilâyetnâme*, s. 243.

⁶ Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre...", s. 41.

⁷ "...Olur idi *putları* misâl/Gizlü idi *katlarında* ol hayal/Ani *gizler* idi dâim birisi...", Firdevsi-i Rûmi, *Vilâyetnâme*, s. 248.

⁸ Firdevsi-i Rûmi, *Vilâyetnâme*, s. 250-251.

⁹ "...Her ki gördü yüzün, işitdi sözün/Cümle kul oldu ana Türk u Hutay..."; Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fi Menâsib el-Ünsiyye (Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi)*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 1995, s. 157.

¹⁰ "...Şöyle kul oldu ana Cengiz/Zikr edindi adın alay alay...", Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 157.

¹¹ Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 155; Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre...", s. 40.

mumuzdur¹². Söz konusu durum, *Menâkıb el-Kudsîyye*'de verilen bilgiler için de geçerlidir. Bunlara ilave olarak Cân Baba, Hoy Ata ve Şeyh Alay adlı şahısların bu Moğol hükümdarlarını ziyaretleri, muasır kaynakların hiçbirine yansımamıştır.

Hüseyin Hüsâm el-Dîn tarafından telif edilen *Amasya Tarihi* başlıklı eserde, Aybek Baba adlı bir Türk şeyhinin Abaka Han ve Moğolların muhitiinde bulunduğu, onları İslam'a yönelttiği kaydedilmiştir. Hüsâm el-Dîn'e göre Behlül Baba'dan sonra Amasya'daki Hankâh-i Mes'ûdî'nin şeyhi olan Aybek Baba¹³, 670/1272'de ünlü Selçuklu veziri Mu'în el-Dîn Pervâne'nin (öl. 1277) Amasya'da kendisine karşı Mevlevîleri desteklemesi ve Baba İshâk gibi hareket ettiğinin ileri sürülmesi üzerine Mısır'a firar etmek zorunda kalmıştı¹⁴. Aybek Baba, Mu'în el-Dîn Pervâne'yi Selçuklu Sultanı IV. Rûkn el-Dîn Kılıç Arslan'ın (1262-1266) ölümünden sorumlu tutmakta ve ona kin beslemekte idi. Mısır'a firar eden bu şeyhin, 676/1277-78 yılında yeniden Amasya'daki hankâhına dönerek burayı tekrar faaliyete geçirdiği kaydedilir¹⁵. Hüsâm el-Dîn'in bildirdiğine göre kuvvetli bir hitabeti olan Aybek Baba, Arapça ve Farsçayı da mükemmel biçimde konuşmaktaydı¹⁶.

Konumuz açısından bizi ilgilendiren kısım, Aybek Baba'nın Mısır'a gidişinden tekrar Amasya'ya dönüşüne kadar geçen sürede yaşadıkları hakkında Hüseyin Hüsâm el-Dîn tarafından verilen bilgilerden oluşmaktadır. Müellife göre Aybek Baba, Mısır'a gitmesinden sonra da "hulûl ve ittihâd" a dair sözler sarf etmiş; bunun üzerine ulemeden müteşekkil bir heyet tarafından muhakeme edilmiş; ardından da "darben te'dîp" olunmuştu. Şeyh, yemiş olduğu bu dayığın müsebbibi olarak Pervâne Mu'în el-Dîn'i bilmektedir. Hem bu vezirden, hem de Mısır sultanından intikam almak isteyen Aybek Baba, çareyi Abaka Han'a sığınmakta bulur. İlticâ ardından Abaka Han'ın itimadını temin eden Aybek Baba, "orada 'ulemânın teveccühünü kazanıp Tatarların tenvîr-i efkârına hizmet ederek onları dâire-i İslâm'a takrîb ediyordu"¹⁷. Aynı zamanda "Abaka Han'ın câsusı olan" Aybek Baba,

¹² Moğolların İslamiyet'e geçmelerinden önceki dinleri hakkında bkz. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994; Walther Heissig, *The Religions of Mongolia*, Berkeley 1980.

¹³ Hüseyin Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, İstanbul 1329-1332, c. 2, s. 403.

¹⁴ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 404-405.

¹⁵ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 416.

¹⁶ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 405; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik: Kalenderiler*, Ankara 1992, s. 68; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da Türk-İslam Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul 1996, s. 93.

¹⁷ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 406.

Anadolu'da Pervâne ile Mısır Sultan'ı Baybars arasındaki mukâtebeyi İlhan'a bildirerek vezirin sonunu hazırlamış ve böylece intikamını almıştı¹⁸.

Efsanevî (*ustûrevî/mythic*) mahiyete sahip bu bilgiler ardından, İlhanlılar üzerindeki dinî nüfuzları bariz olan; kaynakların varlıkları ve faaliyetlerinde ittifak ettiği Türk sûfi şahsiyetlerinin tasvirine geçebiliriz.

Avrasya konar-göçerlerinin, İslâm topraklarına gelmelerinden önce ve sonra İslâm'a geçmelerinde, Asyatik *şamanlar* ile benzerlikler gösteren *popüler* mistiklerin etkisi büyük olmuştu. Bunların uzlaştırmacı (*syncretic*), *kitabî* olmayan (*non-orthodox*) yapıları ve *şamanları* andıran kıyafetleri, kabileler arasında İslâm'ın yayılmasını hızlandırmıştı¹⁹. Ancak İlhanlı Devleti'nin tesisinin hemen ardından, İlhanlı hükümdarlarının bu popüler sûfilere mesafeli durduklarını bilmekteyiz. Fuvatî'nin rivâyetinden İlhanlı Devleti'nin ilk hükümdarı Hülegü (1256-1265) zamanında, Kalenderîler gibi *heterodoks/antinomian* derviş gruplarının iyice tanınmadıklarını, endişe ile karşılandıklarını anlıyoruz. Rivâyete göre Hülegü 658/1260 yılında, Harran düzlüklerinde bir grup Kalenderî dervişine rastladı. Güvendiği danışmanı ve 'âlim Nasîr el-Dîn Tûsî'ye bunların kimler olduğunu sordu. Bu soruya karşılık Tûsî, "dünyadaki fazlalıklardır" cevabını verdi. Bunun üzerine Hülegü hepsinin öldürülmesini emretti ve Kalenderîler öldürüldüler²⁰. Hülegü, ancak hepsinin idamından sonra, Nasîr el-Dîn Tûsî'ye bu sözünün ne anlama geldiğini sormuş ve Nasîr el-Dîn: "İnsanlar, emaret, ticaret, sınaat ve ziraat (olmak üzere) dört tabakadırlar; bunlardan olmayanlar, (diğerlerine) yüküdür"²¹ cevabını vermişti. Rivâyetten anlaşıldığı üzere, bu *heterodoks* dervişlerin -en azından görünüşleri itibarıyla- *şamanlara* benziyor oluşları, Hülegü için bir şey ifade etmemişti. Ancak Hülegü'nün bu tutumunun aksine, bir dönem sonra tahta geçen ve onun oğlu olan Tegüder (1282-1284), bu tür dervişlere karşı farklı, hatta tezat oluşturan bir davranış sergileyecekti.

¹⁸ Hüsâm el-Dîn, *Amasya Târîhi*, c. 2, s. 413. Ocak, eserlerinde Hüseyin Hüsâm el-Dîn'in bu konuda verdiği olduğu bilgilerin pek salahiyetli olmadığı yönünde ikazda bulunmaktadır, bkz. Ocak, *Kalenderîler*, s. 69; Ocak, *Babâiler İsyanı*, s. 93. Aybek Baba hakkında literatürde var olan bilgilere dair mülahazalarımızı, müstakil bir çalışmada ayrıca ele alacağız.

¹⁹ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1991, s. 19; Ocak, *Kalenderîler*, s. 12.

²⁰ "...*hukiye enne el-sultân lemna kâne bi-vutât Harrân, vakafe lehu cem' min el-fukarâ' el-Kalenderiyye, fe-kâle li-Nasîr el-Dîn el-Tûsî: Mâ hâ'ulâ'î? Kâle: Fadlet fi el-'âlem, fe-emere bi-katlihum fe-kutîlû...*", bkz. Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rezzâk b. Ahmed Ibn el-Fuvatî, *el-Hevâdis el-Câmi'a ve el-Tecârib el-Nâf'a fi el-Mî'eti el-Sâbi'a*, neşr. Muhammed Rızâ eş-Şebîbî-Mustafa Cevâd, Bağdâd 1351, s. 343; Ocak, *Kalenderîler*, s. 67.

²¹ "...*ve se'elehu 'an ma'nâ kavlihi fe-kâle el-nâs erba'a tabakât beyne emâret ve ticâret ve sinâ'at ve zirâ'at, fe-men lem-yekûn minhum kâne kellen 'aleyhim...*", İbn Fuvatî, *Havâdis el-Câmi'a*, s. 343.

İlhanlı tarihinin ilerleyen yıllarında Moğol eliti tarafından kabul gören ve o çevreye yaklaşabilenler, yerli devlet adamlarının hoş gördüğü ve *kurumsal* (yahut *kitâbî*) İslâm'ı benimsemiş muhite yakın, *ılımlı* (*moderate*) sûfiler idi. Ancak İlhanlı sarayı etrafında iki derviş grubu bulunmaktaydı: Bunlardan ilki *heterodoks* veya *antinomian* olup, *dervişler* yahut *fakîrler* olarak bilinirlerdi; ikincisi ise ılımlı (*moderate*) ve kurumsal (*established*) şeklinde tanımlanabilmektedir²². Gerçek dünyadan kendilerini soyutlama, sefillik-sefalet, sosyal normlara karşı gelme ve tuhaf elbiseler giyme *fakîrlerin* genel karakterleri idi. Bu dilenci dervişler şeriata karşı gelmek, felsefî ve dinî olarak aykırı düşünceler yaymakla itham edilmekteydiler²³. Nisbeten daha kurumsal ikinci grubun, *şeri*'aya daha itaatkâr olduğu söylenebilir. Bunlar aynı zamanda, ılımlı bir çilecilik (*asceticism*) anlayışına sahip olup, *'ulemâ* ve yönetici kesim ile diğerlerine nazaran daha yakın bir ilişki içinde idiler. Elbette bu iki grubun birbirinden tamamen yalıt ve ayrı hayat sürdürdüklerini iddia etmek yanlış olacaktır. Her iki gruptan da irtibatı sağlayan şahsiyetlerin bulunduğu kabul etmek gerekir²⁴.

Tegüder'in İhtidâsı ve Sonraki Süreçte İki Önemli Türk Şahsiyet: Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahmân Kevâşî/Râfî'î ve İşân Hasan Mengli (Meñli)

Tegüder'in İslâmîyet'i kabul etmesi mevzusu ve süreci, daha önce yapılan bazı çalışmalarda teferruatıyla ele alınmıştır²⁵. Bu sebeple, o konuya

²² Amitai, Reuven, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/1 (1999), s. 28.

²³ Ocak, *Kalenderiler*, s. 12; Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 2 vd.; Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 28.

²⁴ Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 28 vd.

²⁵ Bu konudaki çalışmaların başında, Reuven Amitai'nin kaleme aldığı "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam" (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25, [2001], 15-43) başlıklı makalesi gelmektedir. Aynı yazarın "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate" (*Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/1 [1999], 27-46) adlı makalesi, diğer bir önemli çalışmadır. Judith Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate" (*Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Leiden 2006, 369-389) isimli çalışmasında, Amitai'nin verdiği bilgileri daha detaylı hale getirmiştir. Charles Melville'in "Pâdishâh-i İslâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân" (*Pembroke Papers*, I [1990], 159-177) adlı çalışmasında, Gazan Han'ın İslâm'a geçişi ve bunun ardından devlet içinde yaşanan İslâmî değişime yer verilmiştir. Türkçede, bu konu üzerine kaleme alınan tek ve en detaylı monografik çalışma Cüneyt Kanat'a aittir. Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", (*Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, [2002], 233-247) başlıklı makalesinde, Tegüder'in Müslüman oluşunun, İlhanlı-Memlûk münasebetlerine tesirini ele almış; iki hükümet arasında kısa süreli de olsa barışın tesisinin sağlandığını, dönemin kaynaklarından anekdotlar vererek vurgulamıştır. İlk İslâmlaşma teşebbüsünden sonra gelişen

girmeyecek, Tegüder'in İslâm olmasında; -her ne kadar akim kalsa da- devletin İslâmleştirilmesi sürecinde rol alan Türk sûfi şahsiyetleri tanıtmaya çalışacağız.

Zehebî'nin *Ta'rîh el-İslâm* isimli eserinde, Tegüder'in daha çocuk (*tufl*) iken Ahmediyye tarikatı ile tanışıp bu sayede Müslüman olduğuna dair bir kayıt yer almaktadır. Rivâyete göre Ahmediyye şeyhlerinden bazıları, yanlarına Tegüder'i de alıp Hülegü'nün huzurunda ateşin içine girerek (...*dahale el-nâr kuddâm Hülâkû...*) doğaüstü özelliklerini sergilemişlerdi. Gösteriden etkilenen Hülegü, Tegüder'i onlara vakfetmiş, bu sayede o, daha çocukken İslâm ile tanışmıştı. Yine Zehebî'de, Müslüman olduktan sonra Ahmed ismini almasının sebebi olarak da, tarikatın ismi olan Ahmediyye gösterilmektedir²⁶. Bu rivâyetin gerçekliği ve buradaki Ahmediyye isminin Rifâiyye ile ilişkisi tartışılmalı²⁷ da Tegüder'in, küçük yaşlardan itibaren popüler sûfilerin etkisinde kaldığına dair fikir vermesi bakımından önemlidir.

Tegüder'in Müslümanlığı kabul etme sürecini yönlendiren şahıs olarak kaynakların üzerinde ittifak ettiği kişi, Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahmân el-Kevâşî'dir. Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahmân, Abbasî Halifesi Musta'sım Bi el-Allâh (1242-1258)'a ait Karaca adlı bir memlûkun oğlu idi; kaynaklara göre, kendisi de bizzat İlhanlı hanedanının hizmetine *ferrâş* olarak girmişti²⁸. Buna ilaveten el-Nüveyrî ve el-'Aynî, onun bir dülger olduğunu söylemektedirler²⁹. 'Abd el-Rahmân'ın menşei hakkındaki bu rivâyetler, onun Abaka'nın

İlhanlı-Memlûk ilişkilerinin seyri ve önemli detaylar için ayrıca bkz. Adel Allouche, "Teguder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, 22/4 (November 1990), 437-446 (Türkçe tercümesi için bkz. Adel Allouche "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46/1 [2007], 243-254).

²⁶ Şems el-Dîn Muhammed el-Zehebî, *Ta'rîh el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr ve el-A'lâm*, tah. 'Ömer Abd el-Selâm Tedmûrî, Beyrut 2000, c. 51, s. 140.

²⁷ Amitai, *The Conversion of Tegüder Ilkhan to Islam*, s. 17-18.

²⁸ "...ce'ale min ferrâş el-sudde...", Kutb el-Dîn Mûsa b. Muhammed el-Yûnîni, *Zeyl Mir'ât el-Zamân*, Hyderabad 1960, c. 4, s. 215; İbn el-Fuvatî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s. 431; Halil ibn Aybek el-Safedî, *Kütâb el-Vâfi bi el-Vefâyât*, tah. Ahmed Arnavût-Türki Mustafa, Beyrut 2000, c. 18, s. 189. Amitai, İbn el-Fuvatî'deki "...kâne ebûhu memlûken Rûmiyyen..." ibaresine dayanarak, 'Abd el-Rahmân'ın Grek yahut Türk olabileceğini söylemektedir. Lane (*Early Mongol Rule in Thirteenth-century Iran: A Persian Renaissance*, New York 2003. s. 242) ise, sadece Amitai'nin yukarıdaki yorumuna dayanarak, 'Abd el-Rahmân'ın bir Grek olduğunu söylemektedir. Fakat, el-Yûnîni (*Zeyl*, c. 4, s. 215) ve el-Safedî (*Vâfi*, c. 18, s. 189)'de geçtiği üzere, babasının isminin Karaca olduğunu dikkate alırsak, 'Abd el-Rahmân'ın Anadolu bir Grek'in değil, bir Türk memlûkun oğlu olduğu neticesine varmaktayız.

²⁹ "... ve yukâl lehu 'Abd el-Rahmân el-neccâr...", Şihâb el-Dîn Ahmed b. 'Abd el-Vahhâb el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab fi Fünûn el-Edeb*, tah. Mustafa Fevâz-Hikmet Keşli Fevâz, Beyrut

sarayında sonradan yükselişini, aşağıda anlatılacağı üzere, ustalıklı yaptığı *hile* ve *kandırmacaya* bağlamaktadır. Rivâyetlere göre Tegüder, bu *hileler* sayesinde 'Abd el-Rahmân'ın etkisine girmiş ve Müslüman olmuştur.

'Abd el-Rahmân'ın Musul'un önemli mistiklerinden Şeyh el-İslâm Muvaffak el-Dîn Ahmed b. Yûsuf el-Kevâşî'den (öl. 680/1281) eğitim aldığını bilmekteyiz. Bu yüzden Şeyh 'Abd el-Rahmân, İbn el-Sukâ'î'nin *Tâlî Kitâb Vefayât el-A'yân* adlı eserinde *Kevâşî* nisbesiyle anılmaktadır³⁰.

Memlûk kaynakları, Tegüder'in daha çocuk veya genç iken bu şeyhin nüfuzuna girdiğini ve Müslüman olduğunu söylemektedirler³¹. 'Abd el-Rahmân, kaynağın ifadesine göre, sadece şehzade Tegüder'i değil, birçok Moğol gencini de nüfuzu altına almıştı³². Öyle ki "tüm Moğol kavmi onun iki eli arasında idi"³³. Memluk kaynaklarının birçoğu, 'Abd el-Rahmân'ı *şarlatan* ve *hokkabaz*, hile ile Moğolları kandıran ve İslâm'a yönelten bir şahıs olarak tasvir eder³⁴. Moğol hanımları (*havâtîn*) üzerindeki etkisinin menşeyini teşkil eden sihrin (*ilm el-sîmiyâ*) 'Abd el-Rahmân'a, şeyhi Muvaffak el-Dîn Kevâşî tarafından öğretildiği rivâyet olunmaktadır³⁵.

'Abd el-Rahmân, İlhan Abaka zamanında, Moğol elitinin ve özellikle de saray hanımlarının teveccühünü kazanarak yönetici tabakaya yaklaşmayı başarmıştı. Çevresine girdiği hatunlar arasında, Tegüder'in annesi de bu-

2004, c. 27, s. 271; Bedr el-Dîn Mahmûd el-'Aynî, *İkd el-Cumân fi Ta'rih Ehl el-Zamân (665-688/1266-1289)*, M. Muhammed Emîn, Kahire 1977, s. 296.

³⁰ İbn el-Sukâ'î, *Tâlî Kitâb Vefayât el-A'yân*, tah. Jacqueline Sublet, Dımaşk 1974, s. 106; Vassâf ise onu *Râfi'î* nisbesi ile zikreder, bkz. 'Abd el-Allâh b. Fazl el-Allâh el-Şîrâzî Vassâf, *Tezciyet el-Emsâr ve Tezciyet el-A'sâr*, Tahran 1269, s. 110.

³¹ İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar ve Câmi' el-Gurar*, tah. Ulrich Haarman, Kahire 1971, c. 8, s. 263; Nâsir el-Dîn Muhammed b. 'Abd el-Rahîm b. el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, tah. Konstantin Zurayk, Beyrut 1936, c. 7, s. 278.

³² el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 272.

³³ Muhyî el-Dîn İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm ve el-'Usûr fi Sîret el-Melik el-Mansûr*, tah. Murâd Kâmil-Ali el-Neccâr, Şerike el-Arabiyye el-Tibâ'at ve el-Neşr 1961, s. 48; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, s. 296.

³⁴ "...ve huva ellezi işâre 'aleyhi bi el-İslâm, 'alâ cihet el-mîkr ve el-hudâ'...", el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, s. 296; el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 262-3; İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, s. 49.

³⁵ el-Yûnîni, *Zeyl*, c. 4, s. 104-105; İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; el-Safedî, *Vâfi*, c. 18, s. 189; İbn el-Furât ve İbn el-Devâdârî'ye göre, bu iki şeyh bir *simyâ* kitabı hazırlamışlardı. Kevâşî daha sonra 'Abd el-Rahmân'dan, bu kitabı "nehirde yıkamak suretiyle" imha etmesini istemiş, ancak 'Abd el-Rahmân kitabı kendine saklamıştı. Rivâyete göre şeyh, bu kitap üzerinde ihtisas ile ihtiva ettiği bilgileri kullanarak İlhanlı hatunlarını, özellikle Tegüder'in annesini etkilemişti, bkz. İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 262-3; İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, s. 49.

lunmaktaydı³⁶. Onun bu teveccühü kazanmasında, elbette güçlü ve karizmatik bir kişiliğe sahip olması önemli bir faktördür. 'Abd el-Rahmân, sahte bir şahsiyet olmamakla birlikte, ne bir 'âlim ne de karizmasını ve nüfuzunu artırmak için *hile* ve *el çabukluğu* kullanan biri idi. Anlaşıldığına göre bu şahıs *kurumsal*, *ortodoks* yahut *kitâbî* bir ekolün üyesi olmadığı gibi 'ulemâdan da değildi³⁷. Tegüder, hükümdar olduktan sonra da bu tip sûfiler ile ilişkisini devam ettirmiştir³⁸. Hatta, aşağıda görüleceği üzere, birden daha fazla karizmatik kişiliğin, onu İslâm'a döndüren nüfuzu altında uzun süre kaldığına dair malumata sahibiz³⁹.

Yukarıda anlatılanlarda bariz olan şey, Tegüder'in İslâm ile ilk tanışmasının *popüler* sûfi bir çevrede cereyan ettiği ve bunun, tahta oturmasından bir süre önce gerçekleştiğidir. Bu konuda kaynaklardan elimize geçen küçük bilgiler ışığında, yeni İlhan'ın bu çevrede vakit geçirdiği ortaya çıkmaktadır. Şeyh 'Abd el-Rahmân'ın, Tegüder üzerinde uzun süreli bir nüfuzla sahip olduğu bilinmektedir. 'Abd el-Rahmân, İlhan'a dinî danışmanlık yapmış, dinî yönetim ve devlet işlerinde büyük itibar kazanmıştı⁴⁰. Tegüder ona hürmetinden ötürü, Türkçe *baba* diye hitab etmekte idi⁴¹. Başının üzerinde, hakikatte bir hükümdarlık alameti olan çetr (*citr*) taşıması, 'Abd el-Rahmân'ın yüksek bir mevkide bulunduğunu teyit etmektedir⁴².

³⁶ İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 21-22.

³⁷ Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 30.

³⁸ Ahmed Tegüder'in etrafında bulunan dinî şahsiyetleri anlatırken Hamd el-Allâh Müstevfi, manzûm bir şekilde şöyle demektedir: "...be nezdîk-i ân nâmver-sehriyâr/suyûh ve Kalender-i bedî bi şomâr...", bkz. Hamd el-Allâh Müstevfi Kazvîni, *Zafer-nâme*, tah. Mansûre Şerefzâde-Mehdî Medâinî, Tahran 1388, s. 88.

³⁹ Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 22.

⁴⁰ Karl Jahn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî des Rasîd al-Dîn Fadlallâh Abîl-Hair*, *Geshichte der Ilhâne Abâgâ bis Gaihâtû* (1265-1295), Mouton-S-Gravenhage 1957, s. 46-47; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110; İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, s. 48; el-Yünîni, *Zeyl*, c. 4, s. 211, 215; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; el-Safedî, *Vâfi*, c. 18, s. 189; el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 271; Baybars el-Mansûrî, *Kütâb el-Mülûkiyye fi el-Devlet el-Türkiyye*, neşr. 'Abd el-Hamid Sâlih Hamdân, Kahire 1987, s. 109; el-'Aynî, *İhd el-Cumân*, s. 296.

⁴¹ "...ve bâ şeyh 'Abd el-Rahmân cânib-i azîm daşt, çunânki û râ bâbâ hândî...", Rasîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47.

⁴² İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; İbn el-Furât, onun tıpkı hükümdarlar gibi *silâhdârının* ve *cededârının* da olduğunu söylemektedir, bkz. İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 7, s. 278.

Ayrıca ülkenin tüm vakıfları, otoritesi genişleyen 'Abd el-Rahmân'ın nezaretine verilmişti⁴³. Bunun yanında, yetki ve sorumlulukları açıkça belli olmamak ile birlikte, *Şeyh el-İslâm* payesini de almış idi⁴⁴.

Şeyh 'Abd el-Rahmân, Ahmed Tegüder dışında Moğolların çocuklarını da nüfuzu altına almaktaydı⁴⁵. Diğer bir deyişle, Moğol genç neslinden bazıları İslâm'ın söylemini cazip bulmaktaydı ki bu durum, Moğol eliti arasında huzursuzluğa sebebiyet verecekti⁴⁶.

'Abd el-Rahmân'ın Tegüder üzerinde sadece dinî değil, siyasî etkilerinin de olduğu kaynaklara yansımıştır. Şeyh 'Abd el-Rahmân'ın siyasî manadaki görevi, Tegüder tarafından Memlûk sultanı Kalavun'a elçi olarak gönderilmesidir. 'Abd el-Rahmân, Rebî' el-Evvel 682/Haziran 1283'e tarihlenen ve İlhan Tegüder'e ait bir mektupla Tebriz'den Dımaşk'a doğru yola çıktı. Bu şeyhin riyaset ettiği heyet, 12 Zî el-Hicce 682/2 Mart 1284 tarihinde Dımaşk'a ulaştı. Kalavun'un kendileri ile görüşmeyi ertelemesi üzerine heyet, 12 Cemâzî el-Âhir 683/26 Ağustos 1284 tarihine kadar Dımaşk'ta bekletildi⁴⁷. Bu sırada İlhan Ahmed Tegüder ile yeğeni Şehzâde Argun arasında vuku bulan çekişme sonuçlanmış; Argun (1284-1291), amcasını öldürerek tahtı ele geçirmişti⁴⁸.

İlhan Tegüder'e ihtidâ etmesi fikrini veren, bu Türk şeyhi idi. Tegüder'in ihtidâsı ardından getirdiği mektuba, Memlûklerin, artık Müslüman olan Moğollara itaat etmeleri önünde bir engel kalmadığı mesajını da yine o dikte ettirmişti. Getirdiği mektupta barış çağrısından daha ziyade ultiatom mesajı veren bu şeyh, Memlûklarca hiç de iyi karşılanmamıştı⁴⁹.

⁴³ "...tevliyet-i evkâf-i memâlik râ ez âb-i Âmûye tâ hudûd-i Mısr der nazar-i ihtimâm-i û fermûd...", Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110; el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 271.

⁴⁴ Baybars el-Devâdâr, *Zubdet el-Fikre fi Ta'rih el-Hicre*, tah. Zubejde Muhammed 'Atâ, Şerike el-Medîne 1394, c. 9, s. 204; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110.

⁴⁵ "...ve mâle ileyhi ebnâ el-moğol...", el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 272.

⁴⁶ Kazvîni, *Zafer-nâme*, s. 88; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 38; Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 204.

⁴⁷ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 49; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 8, s. 5-6; Takî el-Dîn Ahmed b. 'Alî el-Makrizî, *Kitâb el-Sülûk li Ma'rifet Düvel el-Mülûk*, tas. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 2006, c. 1, s. 722-23; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, c. 2, s. 611-612.

⁴⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 89 vd.; Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü...", s. 242-243. Ayrıca, 'Abd el-Rahmân'ın seyhatine, Memlûk topraklarında nasıl karşılandığına ve orada ikametlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü...", s. 242 vd.

⁴⁹ Mektubun geniş tahlili, gönderilme sebebi ve verdiği mesaj hakkında detaylı inceleme için bkz. Allouche, "Tegüder's Ultimatum to Qalawun", s. 437-446 (Türkçe tercümesi için bkz.

Kendisine, Memlûk hükümeti tarafından iyi muamele edildiği yönünde verilen bazı malumat, İbn 'Abd el-Zâhir'in rivâyeti ve hapsedildiği zindanda 28 Ramazân 683/8 Aralık 1284 tarihinde öldüğü gerçeği ile çelişmektedir⁵⁰. Buna ilaveten, İbn 'Abd el-Zâhir'e göre Şeyh 'Abd el-Rahmân kibirli ve gururlu bir şekilde sultanın huzuruna gelmiş, adet olduğu şekliyle yere eğilmemişti. Bunun üzerine, yere doğru o derece şiddetle eğilmeye zorlanmıştı ki, "nerede ise uzuvları parçalanacaktı"⁵¹.

Şâfi' b. 'Alî, Tegüder'in Memlûk sultanı Kalavun'a elçi göndermesini, 1281'de Hums'taki yenilgiden sonra "kötü durumda bulunan Moğol ordusunun hatrı için", 'Abd el-Rahmân'ın yaptığı tavsiyeye dayandırır⁵². Bu girişim, İlhan'ın tahta oturmasından birkaç ay sonra gerçekleşmiş olup kısa süren dönemi boyunca alakadar olabildiği tek haricî mesele idi⁵³. Farsça kaynaklardan edindiğimiz malumattan, Şeyh 'Abd el-Rahmân ile birlikte Sâhib-i Dîvân Şems el-Dîn Cüveynî'nin bu hamlede belirleyici bir rol oynadığı, diplomatik girişim yapması konusunda İlhan'ı beraberce etkiledikleri anlaşılmaktadır. Reşîd el-Dîn, hadiseyi özetle zikretmekte, heyet reisinin ismini vermektedir⁵⁴.

Burada, bir parantez açılarak, şu soru sorulabilir: Acaba bu sûfi kişilikler haricinde Tegüder'in muhitinde ve Moğolların genelde istihdam etmeyi yeğledikleri İranlı-yerli bürokrasi içinde, ihtidâ hadisesini yönlendirecek Müslüman kimseler yok muydu? İlhan'ın çevresinde Müslüman şahsiyetler elbette var idi: Bunların en önemlisi, yukarıda ismini zikrettiğimiz Sâhib-i Dîvân Şems el-Dîn Muhammed el-Cüveynî'dir. Ancak, Tegüder'in ihtidâsında ve İslâmî eğitim sürecinde onun etkin olmadığını görmekteyiz. Tegüder'in iktidara gelmesi öncesinde, Cüveynî kardeşlerin onunla hususî bir ilişkisi olduğuna dair ikna edici bir delil de yoktur. Ne İlhanlı içinde ve ne de dışarıdan bir müellif, Şems el-Dîn'in bu konudaki rolüne değinir⁵⁵.

"Tegüder'in Kalavun'a Ültimatı", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 46/1 [2007], 243-254; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 30.

⁵⁰ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 49; el-Makrîzî, *Kitâb el-Sülûk*, c. 1, s. 723.

⁵¹ İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, s. 69.

⁵² Şâfi b. 'Alî el-Kâtib, *Kitâb el-Fazl el-Mâsûr min Sîret el-Sultân el-Melik el-Mansûr*, tah. Ömer Abd el-Selâm Tedmûrî, Sayda-Beirut 1998, s. 93; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 23.

⁵³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 89-90.

⁵⁴ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 47-8; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 112.

⁵⁵ Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 24.

'Abd el-Rahmân'ın, *heterodoks* dervişlere daha yakın bir pozisyonu bulunduğunu, *kuralcı/normative* değil, *ılımlı/moderate*⁵⁶ bir meşrebinin olduğunu varsaydığımızı daha önce söylemiştik. Peki, böyle bir varsayıma, yani 'Abd el-Rahmân'ın *heterodoks* gruplara daha yakın olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlayan husus nedir? Cevabı, yine bir Türk şahıs ve bir *heretik* olduğunu anladığımız İşân Hasan Mengli'nin Ahmed Tegüder'in yakınında bulunması ile verebiliyoruz.

Reşid el-Dîn'e göre İşân⁵⁷, İbn Bezzâz'ın zikrettiği şekliyle ise Hasan Mengli (Meñli)⁵⁸, bir Kalenderî şeyhi olan Babi Ya'kûb'un müritlerinden-⁵⁹ di. İşân Hasan Mengli'nin ikametgâhı, Ahmed Tegüder'in saray çadırının bitişiğinde yer almaktaydı; Ahmed Tegüder, devlet umûrunu hiçe sayarak, devamlı bir şekilde Mengli'nin çadırında *sema* lara katılmaktaydı⁶⁰. İşân Mengli'ye *karındaş*⁶¹ diye hitap eden ve hürmet besleyen Ahmed Tegüder,

⁵⁶ Bu tip sûfiler daha sonra Gazan'ın ve Altın Orda hükümdarı Berke'nin ihtidâsında etkili olacaklardı. Bu iki Han'ın ihtidâsında, meşhur mistik Necm el-Dîn Kübrâ'nın müritlerinin başat rolü bulunmaktadır, bkz. Istvan Vasary "History and Legend in Berke Khan's Conversion to Islam," ed. D. Sinor, *Aspects of Altaic Civilization III* (Bloomington 1990), 230-52; Charles Melville, "Pādīshāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān", *Pembroke Papers*, I (1990), 159-177.

⁵⁷ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47; *İşân*, Farsçada üçüncü çoğul şahıs zamiri olup aynı zamanda bir taltif ibaresidir. Orta Asya'da, Ortaçağdan itibaren *şeyh* ve *mürşid* anlamlarında da kullanılmaktadır, bkz. W. Barthold, "İshân", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1978, c. 4, s. 113; Faruk Sümer "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1969, s. 56, dipnot 28.

⁵⁸ Tevekkülî b. İsmâ'il Bezzâz (İbn Bezzâz Erdebili), *Savfet el-Safâ*, tas. Gulâmrızâ Tabâtabâyî Meccid, Tahran 1376, s. 217; İbn Bezzâz Erdebili, hiç hazetmediği İşân Hasan Mengli'nin ismini, taltif nişanesi olan *İşân* tabirini kullanmaksızın verirken (s. 217) Raşid el-Dîn, aynı kişiyi, hürmetinden ötürü İşân Mengli biçiminde kaydetmiştir (*Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47). Stéphanos Orbélian eserinde (*Histoire de la Siounie*, par. M. Brosset, Saint-Pétersbourg 1864) Ahmed'in itimat ettiği adamlarını sayarken, İşân Mengli'yi *Hasan Manli-Chekh* biçiminde zikreder, bkz. s. 238.

⁵⁹ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47; İbn Bezzâz, s. *Savfet el-Safâ*, s. 217.

⁶⁰ "...be semâ' meşgûl şodî ve kemter bâ zabt u tertîb-i umûr-i mulkî mi oftâd...", Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47.

⁶¹ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtû*, s. 47; İlhan Ahmed Tegüder, Şeyh 'Abd el-Rahmân'a *baba*, İşân Mengli'ye ise *karındaş* şeklinde hitab ettiğini, Memlûk Sultanı Kalavun'a gönderdiği mektubunda bizzat söylemektedir. İslâm'ı kalkındırmak adına yaptıklarından bahsettiği kısımda, "...ilâ a' lâ' kelimet el-dîn ve islâh umûr el-muslimîn ilâ en efvâ ba' de ebînâ el-ceyyid ve ahinâ el-kebir..." demektedir. Buradan, kendisi Müslüman olan Tegüder'in devlet kurumlarını da İslâmî yapıya dönüştürürken bu iki Türk şeyhinin tavsiyelerine uyduğu anlaşılmaktadır, bkz. el-Devdâr, *Zubdet el-Fikre*, c. 9, s. 203. Hamd el-Allâh Müstevfi, Tegüder'in onlara bu tarz hitab edişini, manzûm biçimde şöyle anlatmaktadır: "...hemî hând ez işân yekî râ peder/yekî ra birâder, yekî râ peser...", Kazvîni, *Zafer-nâme*, c. 10, s. 88. Ahmed Tegüder'in Şeyh 'Abd el-Rahmân'a *baba*, İşân Mengli'ye ise *karındaş* şeklinde hitab etmesi, İlhan'ın bu iki Türk şeyhi

onun etkisi ile 683/1284 yılında Babi Ya'kûb'u ve müritlerini ziyaret etmiş, Argun'a karşı olan mücadelesinde yardım istemişti⁶².

İşân Hasan Mengli'nin İlhan'a olan yakınlığı ve onun üzerindeki nüfuzu, hükümdarlık çevresinden uzak durmayı fazilet sayan sûfi Zâhidiler tarafından hoş karşılanmamaktaydı. Bir Zâhidî olduğunu bildiğimiz müellif İbn Bezzâz⁶³, Mengli'nin Zâhidîlere iftira ederek İlhan Ahmed Tegüder'i onlara karşı kışkırttığından bahsetmektedir. İbn Bezzâz'a göre Mengli, Tegüder'e, Şeyh Zâhid'in oğlu Cemâl el-Din 'Alî'nin, Kalenderîlerden kırk kişiyi öldürttüğünü söylemişti. Bu yolla İlhan Ahmed Tegüder'i Zâhidîlere elçi gönderip *kısâs* talebinde bulunmaya ikna etmeye çalışıyordu. Hatta kaynağa göre, Mengli'nin İlhan üzerindeki etkisi o derece idi ki Tegüder ona, Argun isyanı bertaraf edilir edilmez, bizzat kendisinin gidip "Zâhidîler sülalesinin kökünü kazıyacağı" sözünü vermişti⁶⁴.

Ahmed Tegüder'in Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahmân ile İşân Mengli'ye olan ilgisi ve Babi Ya'kûb'u ziyaret etmesi göz önüne alındığında, İlhan Hülegü devrinde var olan *heterodoks* karşıtı tutumun artık terk edildiği görülmür. Ahmed Tegüder'in *heterodoks* ve *popüler* düzeydeki bu çevrelere yakınlığı, yine Müslüman olan sivil bürokrasi ile ilişkilerinin bozulmasına sebebiyet verecekti. İhtidâ ardından *heterodoks* dervişlere karşı babasının benimsediği tutumu terk etmesi, Tegüder ile Moğol elitinin arasını açacak idi⁶⁵.

Bu Türk sûfilerinin Ahmed Tegüder üzerindeki kültürel nüfuzları, daha önce söylediğimiz üzere, sadece dinî eksensiz olmamıştır. Kendisinin Müs-

arasında bir hiyerarşi oluşturmaya mı çalıştığı sorusunu akla getirmektedir. Yoksa sadece, yaşlarını dikkate alarak mı böyle bir hitab tarzını yeğlemiştir? Bu konu açık bir soru olarak kalmaktadır.

⁶² Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 52.

⁶³ Burada, İbn Bezzâz'ın Kalenderîlerden haz etmediğini hatırlatmak yerinde olacaktır. Kalenderîleri tasvir ettiği bir beytinde şöyle demektedir: "*hayvân-sıfatân be şekl-i insân/hemçün-i hayevân şikem-perestân*"; bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 656. İşân Mengli ve etrafında toplanan Kalenderîlerden bahsederken de "...*cem'î ez Kalender ve muvellih ve ebnâ-yi cins-i işân ez merdûm-i bî temyiz ber Mengli cem' şode...*" demektedir, bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 218; Yine, İbn Bezzâz'ın ifadesine göre (s. 218) Hasan Mengli, *ibâha* yolunu tutmuş ve *haşîş* kullanmayı adet edinmiş idi: "...*Hasan Mengli, tarika-i ibâhat ve tenâvul-i haşîş piş-girifte bûd...*". (Bu cümlede geçen *ibâha* terimi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde 'Zindik', 'Hâricî', 'Rafizî' ve 'Ehl-i Bid'ât' Deyimlerine Dair Bazı Düşünceler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII [1981-1982], 507-520, s. 518). Yine ona göre Mengli, Ahmed Tegüder'in gönlünü kazandığından beraberice *fıska* bulaşmışlardı, "...*Sultân Ahmed râ bâ vey hûş oftâde ve bâ-hem be fusûk der âmihte...*"; bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 218.

⁶⁴ "...*Sultan Ahmed goft '...muhârebe-i Argun bâz gerdem be nefsi-i hod berevem ve kısâs konem ve kat'-i hâne u hânedân ve kal'-i âsâr-i Zâhidân be konem...*", bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 218.

⁶⁵ Spuler, *Iran Moğolları*, s. 204; Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 31.

luman olması hasebiyle, Tegüder'in çocuklarının da Müslüman olduğunu varsaymak yanlış olmaz. Türkçe de bilen Ahmed Tegüder'in, çocuklarına Arapça yahut Farsça isimler yerine Türkçe isimler vermiş olduğunu görüyoruz. Üç oğlundan ikisinin adları Aslanlı ve Kaplanlı olup, büyük kızlarının isimleri ise Küçük, Köncek⁶⁶ ve Çiçek idi⁶⁷.

Bu iki önemli dervişin ömürleri pek uzun olmamış; hâmleri Tegüder'in, Argun tarafından öldürülmesi ile son bulmuştur. Yukarıda söylediğimiz üzere 'Abd el-Rahmân, diplomatik bir görev ile Memlûk sultanı Kalavun'a gönderilmiş, Ahmed'in öldürülmesinin duyulmasından sonra hapsedilmişti. Daha sonra hapsedildiği bu hücrede ölmüştür. İşân Hasan Mengli de Argun'un tahta oturması sonrasında, imtihan bahanesi ile "kaynar suda haşlanmak" suretiyle idam edilmişti⁶⁸.

Türk dinî kültürünün Moğollar üzerine olan tesirlerini, payitaht dışındaki bölgelerde de tespit etmek bazen mümkün olabilmektedir. İlhanlı hakimiyeti altında, ancak merkezden uzak bazı idarî birimlerde, dinî müesseselerin işleyişi içerisinde Müslüman-Türk ayân ve ileri gelenleri ile birlikte Moğolları da görmekteyiz. Bunun bir örneği, 1272 tarihli, Kırşehir Nûr el-Dîn b. Caca vakfiyesinde⁶⁹ karşımıza çıkmaktadır. Müessesenin Moğolca ve Arapça hazırlanan vakfiyesi, bazı Moğol kumandanları tarafından da imza edilmişti. Burada dikkati çeken husus, Moğol kumandanlarının, bu kurumun işlerine müdahale ettiklerinde *ebedî tanrının cezasına çarptırılmak* gibi bir ibareyi onaylayarak imzalamalarıdır⁷⁰. İslâmî çerçevede düzenlenen bu tarz bir belgeyi tasdik etmeleri, Müslüman olmamakla birlikte bu Moğol emîrlerinin Türk-Müslüman çevre ile yakın kültürel ilişkide bulduklarını bize göstermektedir.

Diğer taraftan, Geyhatu'nun (Budist ismi ile İrincin Turci [1291-1295]), tahta oturduğunda Müslüman olmadığı ve sonrasında da ihtidâ etmediği malumumuzdur. Ancak onun, bazı Türk şahsiyetler vasıtası ile *dervişleri* rüsûm ve angaryadan muaf tuttuğunu bilmekteyiz. Geyhatu, bir *fermân* ile, Erdebil yakınlarında bulunan *Nusret-i Fakîre*'ye ait derviş dergâhından vergi alınmamasını emretmiş idi. Fermânda, Türk emîri Bayıtmiş

⁶⁶ Köncek/Köncek: Bitkinin kökündeki yavru kök ve saçakları anlamında Türkçe bir kelime, bkz. *Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü*, Ankara 1975, c. 8.

⁶⁷ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 43.

⁶⁸ İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 219.

⁶⁹ Vakfiye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Dîn'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.

⁷⁰ Temir, *Caca Oğlu Nur el-Dîn*, s. 163.

Aka'ya ait olup vakfa dönüştürülen Mendişin köyünün, her türlü *resm* ve angaryadan muaf tutulduğu ifade edilmektedir. Fermânın hatimesi, "Böylece bu köy mamur olarak mahsulü dervişler ile, gelen-geçenin sofrasına harcansın (ki), bunun *sevâbı* ebedî devletimizin devamı üzerine olsun!" şeklinde⁷¹.

Yine Geyhatu döneminde, konumuzla alakalı olarak ilginç bir detay gözümüze çarpmaktadır. Geyhatu'nun kızı Kutluğ Melik, Safevî hanedanlığının kurucusu Safi el-Dîn Erdebilî'nin *pîri* Zâhid İbrâhim'e hürmet beslemekte idi. Bu sebeple, bir defasında bu şeyhe yiyecek ve bir hırkadan (*câme*) müteşekkil hediyeler göndermişti. Ancak bu hediyeler, -kaynağa göre, neft madeninden sağlanan, *helâl* gelir ile satın alınmışlardı- Zâhid İbrâhim tarafından kabul edilmemiştir. Hediyelerin reddedilme sebebi, şeyh tarafından şöyle açıklanmıştı: "...(hediyeler) helâldir, ancak *Türkleşme*, padişah soyuna ait olma ve emîrlik-askerlik kokmaktadırlar, (bunları almaya) gönlüm razı olmamaktadır..."⁷² Burada, "Türkleşme"den kastedilenin ne olabileceği sorusu akla gelmektedir. Şeyhin ifadesinden İlhanlı hanedanı ve elitlerinin, Zâhid İbrâhim ekolüne nisbetle daha ılımlı (*moderate*) yahut *heterodoks* olan, hükümdarlık çevresine girmekte beis görmeyen dervişlere ve özellikle de Türk sûfilerine yakınlıklarının kastedildiği anlaşılmaktadır.

Gazan Han'ın İslâmiyet'i Kabulü Sürecinde Etkin İki Şahıs: Emîr Nevruz ve Sa'd el-Dîn Kutluğ Hâce Halidî Kazvini

İslâm'ı kabul eden diğer bir önemli İlhanlı hükümdarı, Gazan Han (1295-1304)'dir. Gazan Han'ın Müslümanlığı kabulü ve yaptığı geniş çaplı reformların da etkisi ile İlhanlı Devlet'i, artık İslâmî bir döneme geçmiş bulunuyordu⁷³. Gazan Han, Demâvend Dağı'nın kuzeyindeki bir kasaba olan Lâr'da, 2 Şa'bân 694/17 Haziran 1295'te büyük bir tören ile İslâmiyet'e girdi. Onun İslâmiyet'e geçme törenini gerçekleştiren şahıs, Necm el-Dîn Kübrâ'nın (1145-1221) ekolünden yetişen Sadr el-Dîn İbrâhim b. Sa'd el-Dîn Muhammed Hammûye'dir (öl. 1322)⁷⁴.

⁷¹ Abolala Soudavar, *Art of the Persian Courts: Selections from the Art and History Trust Collection*, New York: Rizzoli, 1992, s. 34; Abolala Soudavar, "Nokhostin Farmân-i Fârsî-yi İlkhanân", *Mîrâs-i Cāvîdân*, VIII/1, 29, Tahran 1379/2000, s. 33-36 (Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhanlı Fermânı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, [2002], s. 184).

⁷² "...helâl est, ammâ çün nâm-i Turki ve pâdişâh-zâdegî ve emîri ber ser dârend..." bkz. İbn Bezzâz, *Savfet el-Safâ*, s. 899.

⁷³ Gazan Han ve reformları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. O. Gazi Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

⁷⁴ Bu şeyh ve ailesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jamal J. Elias, "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies*, XXVII/1/4, 53-75.

Gazan'ın İslâmiyet'i kabul etmeden önce herhangi bir sûfi çevre ile irtibatının olup olmadığı, kaynaklara yansımamıştır. Ancak, Gazan'ı İslâmiyet'i kabul etmeye ikna eden kişi, onun Horasan'daki nâibi ve kudretli emîri Nevrûz'dur (öl. 1297)⁷⁵. Gazan'ın İslâmiyet'e geçişi sırasında icra edilen tören, en ayrıntılı biçimde el-Cezerî'nin *Havâdis el-Zamân* isimli eserinde yer almaktadır. el-Cezerî, hadiseyi bizzat Sadr el-Dîn İbrâhim'in ağzından nakletmektedir. Sadr el-Dîn İbrâhim'e göre Nevrûz, Gazan'ın *veziri* olup bir *Türk*tür⁷⁶. Tören sırasında, Gazan'ın Nevrûz ile *Türkçe* konuştuğu da göze çarpmaktadır⁷⁷. Fakat Nevrûz'un, Moğolların Oyrat kabilesinden Argun Aka'nın (öl. 1275) oğlu olduğu malumumuzdur⁷⁸. Memlûk müverrihlerinin *Türk* ve *Moğol/Tatar* ayrımını yaptıklarını bildiğimizden, bu iki terimin bir-biri yerine kullanıldığı, yahut birbirine karıştırıldığı gibi bir sonuca ulaşmıyoruz. Buradan, babası da dâhil, uzun süre Horasan'da, Türk muhitinde görev yapan Nevrûz'un artık, kültürel bakımdan Türkleştiği yahut en azından Türk olduğu şeklinde izlenim verdiği kanısındayız. Ayrıca el-Cezerî, bu *Türk*'ün Farsça yanında İslâm tarihini ve hikâyelerini, *zühdiyâtı* ve *ezkârı* iyi bildiğini söyler⁷⁹. Nevrûz'un kendisi bir sûfi şeyhi olmamakla birlikte, bulunduğu kültürel coğrafyada Türk sûfi şeyh ve dervişlerine pek de uzak bulunmadığını, onların kültürel nüfuzları altında kaldığını söylemek, yanlış olmayacaktır.

İslâm'a geçme merasimini yürüten Sadr el-Dîn İbrâhim'in, Gazan'a herhangi bir dinî eğitim verdiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Buna day-

⁷⁵ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 79; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 316; Şems el-Dîn Ebî 'Abd el-Allâh Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr el-Cezerî el-Kureşî, *Ta'rih Havâdis el-Zamân ve Enbâ'ihî ve Vefeyât el-Ekâbir ve el-A'yân min Ebnâ'ihî*, tah. 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmurî, Beyrût 1998, c. 1, s. 254; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Durar el-Kâmine fi A'yân el-Mî'e el-Sâmine*, Beyrût 1993, c. 3, s. 213; Hamd el-Allâh Müstevfi Kazvîni, *Târih-i Guzide*, ed. 'Abd el-Hüseyn Nevâ'î, Tahran 1362, s. 602; Kazvîni, *Zafer-nâme*, s. 261; Spuler, *İran Moğolları*, s. 106; Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 165-166, 169; Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 32; A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khâns", *The Cambridge History of Iran*, c. 5, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press 1968, s. 378; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 92 vd.

⁷⁶ "...huve racul Türkî...", bkz. el-Cezerî, *Havâdis el-Zamân*, c.1, s. 254; Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 162.

⁷⁷ el-Cezerî, *Havâdis el-Zamân*, c.1, s. 255; el-Safedî, Gazan Han'ın Moğolca ve Türkçeyi çok iyi derecede konuştuğunu, Farsçayı bildiğini ve Arapçayı da anladığını yazmaktadır, bkz. *Vâfi*, c. 25, s. 120; Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 163.

⁷⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 106; P. Jackson, "Argün Äqâ", *Encyclopedia of Iranica*, Columbia 1986.

⁷⁹ el-Cezerî, *Havâdis el-Zamân*, c.1, s. 254.

narak Melville, dinî eğitimini Nevruz'dan alması dolayısıyla Gazan'ın, Hanefî eğilimli olmasının daha muhtemel olduğunu söylemektedir⁸⁰.

Müstevfî'nin eserine göre, Gazan Han ile birlikte *birçok Moğol'un İslâmiyet'i kabul etmesini sağlayan* bir diğer önemli şahıs⁸¹, Türk asıllı ve ailesi sülûfekte yüksek bir merhaleye ulaşmış olan Sa'd el-Dîn Kutluğ Hâce Halidî Kazvinî'dir⁸². Bu Türk şeyhinin hayatı hakkında çok fazla şey söyleyemekteyiz. Sa'd el-Dîn Kutluğ Muharrem 728/Kasım 1327 tarihinde, yetmiş üç yaşında iken vefat etmiştir. Onun akrabalarından olup ve vezirlik görevi ile Gazan Han'ın hizmetinde bulunan Sadr el-Dîn Ahmed Hâlidî Zencânî (öl.1298) de İlhan'ın İslâmiyet'e geçmesinde etkisi olan şahsiyetlerdendi⁸³.

İhtidâsında etkin olmamakla birlikte, bazı Türk sûfî dervişlerinin de Gazan'ın muhitine girdikleri görülmektedir. İyice bilindiği üzere Gazan Han, 703/1303 tarihinde karşılaştığı Türk şeyhi Barak Baba'ya (1257-58-1307)⁸⁴ özel bir ihtimam göstermişti.

Gazan Han döneminde, İlhanların İslâmiyet'e geçiş süreçlerinde *ılımlı* şahsiyetlere yakın oluşlarının sebebini açıklayan iki önemli vakıa meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi Gazan Han'ın, babası İlhan Argun'un eşlerinden Buluğan Hatun ile nikâhına cevâz verilme biçimidir. Moğol geleneği, babanın eşlerinden biri ile evlenmeye izin verirken, İslâmî gelenek bu tarz bir evliliği reddetmekteydi⁸⁵. Müslümanlığı kabul eden ve İran memleketinde "İslâm'ın bayrağını" tekrar yükselten "Padişâh-i İslâm", çok istediği Buluğan Hatun ile bu tarz bir evliliği nasıl gerçekleştirecekti?

Burada ılımlı, katalizör mahiyetteki şahsiyetler devreye girerek bir çözüm üretmişlerdir. Çözüm, şudur: "Babası Argun, Müslüman değildi; bu yüzden Buluğan Hatun ile arasındaki nikâhı meşru olmayıp geçersizdir ve Gazan'ın bu hatun ile evlenmesinde şer' en sakınca yoktur."⁸⁶ Bu çözüm,

⁸⁰ Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 165.

⁸¹ "...Gâzân Hân ve ekser-i Moğûl ber dest-i û Muselmân şodend...", Kazvinî, *Târih-i Guzide*, s. 675.

⁸² Kazvinî, *Târih-i Guzide*, s. 675.

⁸³ Kazvinî, *Târih-i Guzide*, s. 801-802; Melville, "Pâdishâh-i İslâm", s. 161.

⁸⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Barak Baba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, c. 5, s. 61-62; Bernard Lewis, "Barā' Bābā", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1960, c. 1, s. 1031; H. Algar, "Barāq Bābā" *Encyclopedia of Iranica*, Columbia 1988, c. 3, s. 754-575; Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 62-63.

⁸⁵ "...inne el-İslâm yefriku beyneke ve beynehâ; liennehu lâ yecüz fi dîn el-müslimin en yenkah el-racul ma nekaha âba'ihî...", el-Safedî, *Vâfi*, c. 25, s. 123.

⁸⁶ el-Safedî, *Vâfi*, c. 25, s. 122-123; el-Askalânî, *el-Durar el-Kâmine*, c. 3, s. 213; Reuven Amitai-Preiss, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 59 (1996), s. 2-3.

kaynağın ifadesine göre, hatunla evlenmeyi çok isteyen Gazan Han'ın, "tek-
rar eski dinine dönmesine engel olmuştur"⁸⁷.

İkinci örnek ise, Gazan Han'ın, Müslüman olduktan sonra eski Moğol dinî adet, gelenek ve ritüellerini sürdürmesine rağmen, İslâmî geleneğe bağlı muhitten menfi bir tepki almayışıdır. Onun, önceki dinine uygun biçimde, bir ağaca nişâneler bağlayıp ağacın etrafında askerleri ile birlikte dans ettiği (*bâ leşkeriyân zîr-i ân derahî der raks âmed*), eski tanrısına (*bâ hodâ-yi kadîm*) zafer için yakardığı, sonrasında ise İslâmî usulde dua ettiği, Reşid el-Dîn tarafından kaydedilmiştir⁸⁸. Daha sonraları, onun *senkretik* yapıdaki bu inancı, kardeşi ve halefi olan Olcaytu Hüdâbende (1304-1316) tarafından Memluk Sultanı'na gönderdiği bir mektupta şöyle ifade edilecekti: Gazan, "zâhiren Müslüman, fakat gerçekte 'kâfir' idi"⁸⁹.

Benzer durumlar, Ahmed Tegüder'in tercihlerinde de etkili olmuştur. Sözgelimi, Ahmed Tegüder'in *şarap* içmekten kaçınmakla birlikte, *kımız* içmeye devam ettiğini⁹⁰, ancak bu âdetinin dinî muhiti için bir sorun teşkil etmediğini görüyoruz⁹¹.

Sonuç olarak şunları söylemek mümkündür: Tanımladığımız süreçte bazı Moğolların, yani İlhanlı Devleti'nin kurulmasından sonra doğan gençlerin, giderek artan bir şekilde tâbilerinin hâkim kültürüne ve dinine yönel-dikleri anlaşılmaktadır. Bu ihtidâ süreci, bir karizmatik sûfi şeyhinin olduğu kadar başka Müslümanların iknasının yahut süregiden ilişki ve evliliklerin sonucu da olabilir; ancak bu, Arapça-Farsça konuşan halkın değil, daha ziyade "yerli" Türk dinî, siyasî ve askerî eliti sayesinde olmuştur. Bu vakia-nın boyutlarını belirlemek güçtür; ancak Tegüder ve Gazan'ın İslâm'a dönmesi; Gazan'ın İlhan olduktan sonraki İslâmî siyaseti, elbette tamamıyla izole bir ortamda gerçekleşmemiştir⁹².

⁸⁷ el-Safedî, *Vâfi*, c. 25, s. 123.

⁸⁸ Karl Jahn, *Geshichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Îmâd al-Daula Abûl-Hair*, London 1940, s. 141-142.

⁸⁹ "...ahî Gâzân... kâne muslim el-zâhir, kâfir el-bâtin..." , bkz. İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 9, s. 127; Amitai, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition", s. 10.

⁹⁰ "...ve ilhân ez şarâb-i hamr mu'arrız bûdî ve ahyânen kimiz râ mute'arrız..." , Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110.

⁹¹ Bu ılımlılık ile İslâm'ın kaidelerine aykırı kültürel bazı hususiyetleri görmezden gelme ve dine yeni ısınanları yıldırma prensibi, sadece Müslüman dinî şahsiyetler tarafından Moğollara karşı benimsenen bir tutum olmayıp, Hıristiyan din liderleri de aynı şekilde davranmışlardır. Hıristiyanlığı kabul eden ve neredeyse tamamen hayvansal gıdalar tüketen Moğolların, Perhiz zamanını nasıl geçirecekleri sorunu, bu ılımlı anlayış sayesinde çözülmüştü, bkz. Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, London 1876, c. 1, s. 543.

⁹² Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 42-43.

Gazan'ın Müslüman bir hükümdar olarak tahtı ele geçirip "İslâm Bayrağını dalgalandırırken" ve dönemi boyunca bu hususta hiçbir ciddi iç problem yaşamazken, Tegüder'in hal edilip öldürülmesi hadisesi, ancak kültürel değişim ve dönüşümün safhaları ile izah edilebilir. Tegüder-Argun çekişmesi sırasında ileri gelen Moğol kumandanlarının İslâm karşıtı hisleri, Argun tarafından maharetle kullanılmıştı; bu da İslâm'ın henüz Moğol toplumunun yukarı tabakasına tamamen ulaşamadığını göstermektedir. Bu Moğol eliti, 1250'lerde Hülegü'nün İran'a gelişine eşlik eden emirler ve ileri gelenler idi. Bu elit 1280'lerin başında yaşlanmalarına rağmen Moğol ordusunda baskın unsur olmaya ve geleneksel Moğol dinine bağlı kalmaya devam etmişlerdi⁹³. Yarım nesil sonra ileri yaş, savaşlar ve iç çekişmeler sebebiyle bunların sayıları giderek azaldı; sonrasında ise, Türk dominant kültürüne temas ile kültürel dönüşümün nesnesi olan *evlâd el-moğol*, çoğalarak ordunun ve devletin başlıca dayanağı haline geldi. Gördüğümüz üzere, İslâmlaşmanın tohumları Tegüder zamanında atılmış olup Gazan'a ise bunların meyvelerini toplamak kalmıştı⁹⁴.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler:

- 'Abd el-Allâh b. Fazl el-Allâh el-Şîrâzî Vassâf, *Tezciyet el-Emsâr ve Tezciyet el-A'sâr*, Tahran 1269.
- Baybars el-Devâdâr, *Zubdet el-Fikre fî Ta'rih el-Hicre*, tah. Zubeyde Muhammed 'Atâ, Şerike el-Medîne 1394.
- Baybars el-Mansûrî, *Kitâb el-Mülûkiyye fî el-Devlet el-Türkiyye*, neşr. 'Abd el-Hamîd Sâlih Hamdân, Kahire 1987.
- Bedr el-Dîn Mahmûd el-'Aynî, *İkd el-Cumân fî Ta'rih Ehl el-Zamân*, M. Muhammed Emîn, Kahire 1977.
- Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsîyye fî Menâsibi'l-Ünsîyye (Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi)*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 1995.
- Firdevsi-i Rûmî, *Manzûm Hacı Bektâş Veli Vilâyetnâmesi*, haz. Bedri Noyan, Aydın 1986.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.

⁹³ Ayrıntı için bkz. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 101-102.

⁹⁴ Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 43.

- Halil ibn Aybek el-Safedî, *Kitâb el-Vâfi bi el-Vefeyât*, tah. Ahmed Arnavût-Türki Mustafa, Beyrut 2000.
- Hamd el-Allâh Müstevfi Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, tas. 'Abd el-Hüseyn Nevâ'î, Tahran 1364.
- _____, *Zafer-nâme*, tah. Mansûre Şerefzâde-Mehdî Medâinî, Tahran 1388.
- İbn el-Devâdarî, *Kenz el-Durar ve Câmi' el-Gurar*, tah. Ulrich Haarman, Kahire 1971.
- İbn el-Sukâ'î, *Tâlî Kitâb Vefayât el-A'yân*, tah. Jacqueline Sublet, Dımaşk 1974.
- İbn Hacer el-Askalânî, *el-Durar el-Kâmine, fi A'yân el-Mi'e el-Sâmine*, Beyrut 1993.
- Jahn, Karl, *Geshichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abül-Hair*, London 1940.
- _____, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh Abül-Hair, Geshichte der İlhâne Abâgâ bis Gaihâtû (1265-1295)*, Mouton-S-Gravenhage 1957.
- Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rezzâk b. Ahmed İbn el-Fuvatî, *el-Hevâdis el-Câmi'a ve el-Tecârib el-Nâfa fi el-Mi'eti el-Sâbi'a*, neşr. Muhammed Rızâ eş-Şebîbî-Mustafa Cevâd, Bağdâd 1351.
- Kutb el-Dîn Mûsa b. Muhammed el-Yûninî, *Zeyl Mir'ât el-Zamân*, Hyderabad 1960.
- Muhyî el-Dîn İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm ve el-'Usûr fi Sîret el-Melik el-Mansûr*, tah. Murâd Kâmil-Ali el-Neccâr, Şerike el-Arabiyye el-Tibâ'at ve el-Neşr 1961.
- Nâsır el-Dîn Muhammed b. 'Abd el-Rahîm b. el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, tah. Konstantin Zurayk, Beyrut 1936.
- Stéphannos Orbélian, *Histoire de la Siounie*, par. M. Brosset, Saint-Pétersbourg 1864.
- Şâfi b. 'Alî el-Kâtib, *Kitâb el-Fazl el-Mâsûr min Sîret el-Sultân el-Melik el-Mansûr*, tah. 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmûrî, Sayda-Beyrut 1998.
- Şems el-Dîn Ebî 'Abd el-Allâh Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr el-Cezerî el-Kureşî, *Ta'rih Havâdis el-Zamân ve Enbâ'ihî ve Vefeyât el-Ekâbir ve el-A'yân min Ebnâ'ihî*, tah. 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmûrî, Beyrut 1998.
- Şems el-Dîn Muhammed el-Zehabî, *Tâ'rih el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr ve el-A'lâm*, tah. 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmûrî, Beyrut 2000.
- Şihâb el-Dîn Ahmed b. 'Abd el-Vahhâb el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab fi Fünûn*

el-Edeb, tah. Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz, Beyrut 2004.

Tevekkülî b. İsmâ'il Bezzâz (İbn-i el-Bezzâz Erdebilî), *Savfet el-Safâ*, tas. Gulâmrızâ Tabâtabâyî Mecd, Tahran 1376.

Thackston, W. M., *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-Tawarikh: Compendium of Chronicles*, (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), Duxbury 1999.

Araştırma/Tedkik Eserler:

Algar, H., "Barâq Bâbâ" *Encyclopedia of Iranica*, Columbia 1988, c. 3, s. 754-575.

Allouche, Adel, "Ahmet T. Karamustafa, God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550 (Salt Lake City: University of Utah Press, 1994). 170.", Review in *International Journal of Middle East Studies*, XXIX/2 (May 1997), s. 279-280.

_____, "Tegüder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, 22/4 (November 1990), s. 437-446 (Türkçe tercümesi için bkz. "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, XLVI/1 [2007], s. 243-254).

Amitai, Reuven, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/1 (1999), s. 27-46.

_____, "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25 (2001), s. 15-43.

_____, *Mongols and Mamluks: the Mamlük-İlkhânîd War, 1260-1281*, Cambridge 1995.

_____, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 59 (1996), s. 1-10.

Âyetî, 'Abd el-Muhammed, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Tahran 1346.

Barthold, W., "İshân", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1978.

Bartlett, Robert, *Trial by Fire and Water: the Medieval Judicial Ordeal*, Oxford Oxfordshire: Clarendon 1986.

Bausani, A., "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran*, vol. 5, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press 1968, s. 538-550 (Türkçe terc. "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32 (Ankara 2002) s. 223-231).

Beyânî, Şîrîn, *Dîn u Devlet der İrân-i ahd-i Moğûl*, Tahran 1381.

- Boyle, A., "Dynastic and Political History of the Īl-Khāns", *The Cambridge History of Iran*, vol. 5, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press 1968, s. 303-421.
- DeWeese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press 1994.
- _____, "The Mashâ'ikh-i Turk and the Khojağân: Rethinking the Links 6 between the Yasavî and Naqshbandî sûfi Traditions", *Journal of Islamic Studies* (Oxford), 7/2 (July 1996), 180-207.
- Elias, Jamal J., "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies*, XXVII/1/4, 53-75.
- Erdem, İlhan, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31 (200), 1-36.
- Heissig, Walther, *The Religions of Mongolia*, Berkeley 1980.
- Howorth, Henry Hoyle, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, London 1876.
- Hüsâm el-Dîn, Hüseyin, *Amasya Târîhi*, İstanbul 1329-1332.
- Istvan Vasary "History and Legend in Berke Khan's Conversion to Islam," ed. D. Sinor, *Aspects of Altaic Civilization III*, Bloomington 1990, 230-52.
- Jackson, P., "Argün Äqâ", *Encyclopedia of Iranica*, Columbia 1986.
- Kanat, Cüneyt, "İlhanlı Hükümdarı Tegüder'in Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), s. 233-247.
- Karamustafa, Ahmet T., *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah 1994.
- Lane, George, *Early Mongol Rule in Thirteenth-century Iran: A Persian Renaissance*, New York 2003.
- Lewis, Bernard, "Barâk Bâbâ", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden 1960, c. 4, 61-62.
- Melville, Charles, "Pādishāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān", *Pembroke Papers*, I (1990), s. 159-177.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Barak Baba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992.

- _____, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, II (1981), s. 31-42.
- _____, "The Interpretation of Islam by the Turks Throughout the Historical Process", *The Peoples Speaking Turkish*, Eds. Doğan Kuban-Ergun Çağatay, Prestel 2007, s. 318-345
- _____, "Türk Halk İslâmı: Tarihsel Temeller-İnanç Yapısı-Teolojik Karakter-Modernleşme Problemi", *Türkiye Sosyal Tarihinde İslâm'ın Macerastı*, İstanbul 2010, s. 171-195.
- _____, "Türk Heterodoksi Tarihinde 'Zindik', 'Hâricî', 'Rafizî' ve 'Ehl-i Bid'ât' Deyimlerine Dair Bazı Düşünceler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1981-1982), 507-520.
- _____, *Babaüler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da Türk-İslam Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul 1996.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderüler*, Ankara 1992.
- _____, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 1996.
- Özgüdenli, O. Gazi, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- Pfeiffer, Judith, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate" *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff. Brill: Leiden, (2006), 369-389.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994.
- Soudavar, Abolala, "Nokhostîn Farmân-i Fârsî-yi İlkhânân", *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/1, 29, (Tahran 1379/2000), s. 33-36 (Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhanlı Fermâmı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, [2002], 181-190).
- _____, *Art of the Persian Courts: Selections from the Art and History Trust Collection*, New York-Rizzoli 1992.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (Ankara 1969), s. 1-147.
- Temir, Ahmet, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.

Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü, Ankara 1975.

Viladimirtsov, Boris Y., *Moğollarn İçtimâi Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan
Ankara 1995.

ALACA HİSAR SANCAĞINA AİT 1536 TARİHLİ BİR VAKIF DEFTERİ

DRAGANA AMEDOSKI*

Osmanlı topraklarında ve genel olarak İslam dünyasında, dinî ve insanî yardım amacıyla tesis edilen en önemli kurum vakıflardı. Vakıflar fakirliği hafifletmeyi, zenginden fakire gönüllü varlık iletmeyi ve toplumsal hareketliği geliştirmeyi sağlayan kurumlar olarak tasvir edilebilir. Esas itibarıyla, Osmanlılar, vakıfları dinî bir motif ile kuruyorlardı. Bu motif Hazreti Muhammed'in *sevab ba'del mevt* diye bilinen bir hadisine bağlı olabilir.¹

Yeni fethedilen bölgelerde ilk vakıf eden kimseler sultanlar, beğler, önemli devlet adamları ve zengin insanlardı. Bunların arasında çok kadın da vardı.² Yeni Osmanlı ve Müslüman şehirlerin ve yerlerin oluşturulması ve kalkınması vakıf sistemi tarafından sağlanmıştır. Aslında vakıflar ve sağladıkları hizmetler sayesinde İslam öncesi Anadolu'da, sonra Balkanlar'da yayılmıştır. O yüzden vakıflar genellikle dini kurumların, camilerin, mescidlerin, mektebelerin, medreselerin, tekkelerin ve buna benzer binaların yapılması demektir. Oysa, vakıflar sık sık genel önemi taşıyan alanlarda da yapılıyordu. Örneğin; hanlar, kervansaraylar, köprüler, çeşmeler, şadırvanlar, saat kuleleri ve benzeri. Bu vakıf kurumları hem Müslüman hem de Hristiyan olanlar kullanıyordu.

Genel olarak, vakıflar hakkında Balkanlarda çok yazı yazılmıştır. Ancak, şimdiye kadar çıkan makaleler vakıfların şeri'i ve hukukî anlamda nasıl düzenlendiğini inceliyorlardı.³ Belirli vakıflar, genellikle Bosna-Hersek'te

* M.S. Araştırmacı, Tarih Enstitüsü, Belgrad, SİRBİSTAN.

¹ Мехмед Беговић, "Вакуфи у Југославији", САНУ, Београд 1963, 11-19.

² Şeriatı göre evli bir kadının kendi serveti üzerinde tasarruf hakkına sahip olması, üst tabakadan kadınlara bir cami ya da medrese yaptırma olanağı veriyordu. XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul'daki vakıfların yüzde 37'sini kadınlar kurmuştu. Mimar Sinan ilk camilerinden birini bir kadının tanıdığı olanaklarla inşa etmişti. (Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla)*, İstanbul 2005, s. 133, 153).

³ Мехмед Беговић, "Вакуфи у Југославији", САНУ, Београд 1963; Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (Uloga države i vakufa)", *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXV, 1975, s. 133-169; Behija Zlatar, "Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI stoljeća", *POF* XX-XXI, 1970-71, Olga Zirojević, "Vakuf-uğaoni kamen gradova",

olanları incelemiştir. Sırbistan'da olan vakıflar hakkında, Belgrad, Alaca Hisar, Leskofçe ve Şehirköy'den başka, çok az araştırma yapılmıştır.⁴

Bugünkü Kruşevar ve Osmanlı zamanında Alaca Hisar, Kosova savaşında ölen Knez Lazar'ın oturduğu şehirdi. Demek ki, bu şehir Orta Çağ Sırbistan'ının siyasi, idari ve kültürel merkeziydi. 1455 yılında Alaca Hisar kesin olarak Osmanlılar tarafından fethedildi ve civarında olan yerlerden Alaca Hisar sancağı kuruldu. O zamandan itibaren gerçek vakıf faaliyetleri başladı. Vakıflar sayesinde Alaca Hisar sancağının Orta Çağ merkezleri (özellikle Alaca Hisar ve Leskofçe) bütün oryantal-İslam özellikleri ile birer Osmanlı şehri oldu. Aşağıda vereceğimiz vakıf defterinden ve diğer vakıf defterlerinden Osmanlıların fethinden itibaren XVI. yüzyılın sonuna kadar İslam mimarlığına ait hangi kamu binalarının yapıldığını görebiliriz.

XVI. yüzyıldaki Alaca Hisar sancağının şehirsiz yapısı için 1516-1584 yılları arasında tutulan altı tane Tapu Tahrir Defteri kullanılabilir. Bu defterler arasında dört vakıf defteri vardır.⁵ Vakıf Tahrir Defterlerine dayanarak uzun dönemde gözlenen sosyal değer değişimleri de incelenebilir. Gerçekten, bir sancağı veya şehri ele alıp, o şehirde kurulan vakıfların zamanla değişen amaçlarını inceleyerek uzun dönemde o şehirde yaşayanların tercihlerinin nasıl değiştiğini belirlemek mümkündür.

Alaca Hisar'da ilk Osmanlı kurumları Osmanlıların ilk idaresinde, 1427-1444 yılları arasında yapılmıştır. Bulunan kaynaklara göre, XVI. yüzyılın sonuna kadar Alaca Hisar'da vakıfların yapılmasında üç dönem görünü-

Novopazarski zbornik 17, Novi Pazar 1993, 67-71; итд. Sarayova'da çıkan *Glasnik islamske vjerske zajednice* ve *Anali Gazi-Husrevbegove biblioteke* adlı dergilerde vakıflarla ilgili çok makale var.

⁴ Александар Фотић, "Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашића", *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Смедерево-Београд 1992, 149-159; Драгана Амедоски, "Оријенталне грађевине Крушевца од османског освајања до краја XVI века", *Историјски часопис* LV, 2007, 157-169; Драгана Амедоски, "Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века", *Историјски часопис* LVII, Београд 2008, 137-149; Тајана Катић, "Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века", *Пиротски зборник* 32/33, 2007/2008, 55-62.

⁵ Tapu Tahrir Defteri (TTD), Başbakanlık Arşivi (BBA), İstanbul; 1516 yılında yapılan Alaca Hisar sancağı icmal defteri, TD 55; Yayınlanmış olan 1530 tarihli icmal defteri, TD 167 (*167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vilâyetin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, Ankara 2004. 1536 tarihli mufassal defteri, TD 179. Leskofçe, Alaca Hisar ve Ürgüb vakıf defterinin sonucunda bulunuyor (s.735-741); Sultan Süleyman Kanûnî zamanında yazılan icmal defter, TD 161. Milan Vasić bu defterin tarihi olarak 1530 yılı aldı. (*Исламизација на Балканском полуострву*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Радови књига I, Одјелене друштвених наука књига 10, 327). 1570 civarında yapılan mufassal defter, TD 567. Bu defterin sonunda (s. 424-432) vakıf defteri bulunuyor. İçerde Alaca Hisar, Parakin, Ürgüb, Kurşunlu Kilise, Leskofçe, Pertate adlı köy, Medvega ve Bolvanda bulunan vakıflar havi olmuştur.

yor. İlk dönem fetihten sonra bitiyor. Bu zaman içinde Sultan Murad camisi, hamamı ve mahkeme binaları yapılmıştır. 1530 yılına kadar iki yeni mescid (*Mustafâ bin Kulâk'ın mescidi ve Mahmûd kethudânın mescidi*), bir zaviye (*Emîr Mahmûd'un zâviyesi*) ve bir kervansaray yapılmıştır. 1536 yılına kadar Alaca Hisar yeni bir mescid (*Emîr Mahmûd'un mescidi*) ve bir mekteb (*Hacı Mehmed mektebi*) sahibi oldu. 1536 yılına kadar nüfus sayısı düşüyordu, ama yine o zamana kadar Alaca Hisar'ın şehirselleşmesi bitirilmiştir. En büyük vakıf Hacı adlı bir kimseye aitti ve o vakıf mescid, mekteb ve kervansaraydan ibaretti. 1570'li yılları son dönem olarak alıyoruz ve o zaman esnasında yeni binalardan sadece Mehmed bin Murad'ın mektebi ve Hacı İbrahim Camisi yapılmıştır.

Leskovçe'de en eski ve en önemli vakıf Sultan Bayezid camisiydi. Her müslüman şehrinde olduğu gibi, caminin civarında ilk Müslüman mahallesi teşkil edildi. Bu vakfın kuruluşuyla Osmanlı Leskovçe'sinin şehirselleşmesi tespit edildi. 1530'a kadar Abid Çelebi'nin mescidi ve Hüseyin Ağa'nın hamamı ortaya çıktı ve gelen altı yıl boyunca Mevlana Muhyiddin İskender'in vakfı kurulmuştur. Bu vakıf çok zengindi; mescid, mekteb, kervansaray ve köprüden ibaretti.

1536-1570 yılı döneminde Müslüman nüfusunun sayısı çok arttı ve aynı zamanda vakıfların sayısı da büyüdü. Bu dönemde 3 yeni mescid (*Hacı Ali voyvodanın mescidi, Mehmed Beğ'in mescidi ve İbâdi Çelebi'nin mescidi*), bir zaviye (*Şâm baba zâviyesi*), bir cami (*Yeni cami*), bir musalla (*Bâli Çavuş musallâsı*) ve Leskovçe'nin civarında bulunan Pertate adlı köyde bir cami (*Mehmed Beğ bin Mihâl camisi*) ve bir hamam yapılmıştır. Son dönemde nüfus düşüyor ve buna paralel olarak vakıfların sayısı da düşüyor, daha doğrusu gelecek yıllarda sadece bir cami ve bir mekteb yapılmıştır.

Aşağıda 1536 tarihli Alaca Hisar sancağı Tahrir Defterine ait vakıf defterinin transkripsiyonu verilmiştir.⁶ Bu vakıf defterini seçtik, çünkü elimizde olan defterlerden onun verdiği bilgiler en zenginidir. Bu defterden görebiliriz ki, emlak vakıflarının yanında, sadece nakit sermaye ile de vakıf kurmak mümkündü. Bu tür vakıflar para vakıfları adıyla adlandırılıyorlardı ve kaynaklardan görülüyor ki, Anadolu ve Rumeli Türklerin yoğun oldukları Osmanlı bölgelerinde çok popülerlerdi. Alaca Hisar sancağında da aynıydı. Vakfedilen para belirli bir istirbah ile (*rihb*) (verilen 10 akça için 11,5 veya 12 akça çevirilmeliydi, demek yılda *rihb* genelde %15-20 arasında değişirdi) kredi olarak borç veriliyordu. *Rihb*'ten gelen kârdan başka, vakıflar kiraya verilen objelerden ve arazilerden de para alıyorlardı (hamamlar, hanlar,

⁶ BBA, TD 179. Bu Tapu Tahrir Defterini yayınlamak için hazırlıyoruz.

değirmenler, dükkânlar vb). Bu sermaye vakıfların hergünkü masraflarına, görevli olanların maaşlarına, imaretler ve hastahaneler gibi sosyal kurumlara harcanıyordu, ama bazıları vâkıfa veya vâkfin çocuklarına da aitti.⁷ Alaca Hisar'daki vakıf kurucuları arasında dört kadın vâkifin da olduğu görülmüştür.

Transkripsiyon

[735]

Evkâf-ı kasaba-i Leskofçe der kazâ-i Niş⁸

[1] Vakf-ı merhûm mağfûr Sultân Bâyezîd 'aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân câmi'-i şerîf-i Dilboççe [2] vilâyet harâcından yevmî iki akça cihet-i imâmet ve bir akça hitâbete ve nîm akça harc-ı hasır hatîb olana [3] şart olmuş ve bir akça cihet-i te'zîn ve nîm akça cihet-i kayyum ve nîm akça harc-ı şem' mü'ezzine şart olmuş.

İlhâk-ı merhûm emîr Hasan

Meblağ 6200

[1] Meblağ-ı mezkûrdan iki bin akçanın ribhinden câmi'-i şerîfe her kim imâm ve hatîb olursa merhûmun rûhiçün [2] yevmî bir cüz'-i kelâm-ı kadîmden kırâ'et ede ve iki bin akçanın ribhinden merhûmun karındaşı emîr Hasan'a bir cüz'ü [3] kırâ'et ede ve iki bin iki yüz akçanın ribhi cihet-i tevliyyete olmak şart etmiştir.

Vakf-ı mescid-i mahalle-i merhûm Mevlânâ Âbid Çelebi

Meblağ 7200

Ve bir kıta' çayır imâm tasarruf edermiş.

[1] Meblağ-ı mezbûrdan altı bin akçanın ribhine her kim imâm olursa mutasarrıf olup nîm imâmete nîm ta'lim nîm kelâm-ı kadîmden [2] yevmî

⁷ Balkanlarda vakıf konusunda yazılan etütlerden Mehmed Begoviç'e ait olan etüt, çok zaman önce yazılmasına rağmen, vakıf probleminin en ciddi araştırmasıdır (Мехмед Беговић, "Вакуфи у Југославији", САНУ, Београд 1963). Bunun yanında, bu makaleler de önemlidir: Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (Uloga države i vakufa)", *POF XXV*, 1975, 133-169; Behija Zlatar, "Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI stoljeća", *POF XX-XXI*, 1970-71, Olga Zirojević, "Vakuf-uagaoni kamen gradova", *Novopazarški zbornik* 17, Novi Pazar 1993, 67-71; Александар Фотић, "Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашића", *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Смедерево-Београд 1992, 149-159, vb.

⁸ Niş kadısı sadece Niş için değil, Dilboççe için de yetkiliydi. Bu bölge, ilk önce vilayet olarak ve sonra nahiye olarak, askeri idari anlamında Alaca Hisar sancağına aitti; hukuki bakımından Niş kadısına bağlıydı. Demek, Niş kadılığı iki bölgeden ibaretti: Niş ve Dilboççe.

bir 'aşr kırâ'et ede ve beş yüz akçanın ribhini cihet-i te'zîn ve beş yüz akçanın ribhini cihet-i tevliyet ve iki yüz akçanın [3] ribhini harc-ı hasır etmiş.

Vakf-ı merhûm Ramazân Çelebi

Meblağ 2000

[1] Meblağ-ı mezbûrun murâbahasından yevmî bir cüz'-i kelâm-ı kadîm kırâ'et olunmak ta'yîn edüp ve kırâ'et etmeyi Mevlânâ [2] Abdülkerîm'e şart etmiş ba'dehu Âbid Çelebi mescidine imâm olana şart etmiş.

Vakf-ı merhûm Mustafâ bin Dirâz Muhammed

Dükkân 2

[1] Mezkûr dükkânın kirâsından yevmî bir 'aşr kelâm-ı kadîmden kırâ'et olunmak ta'yîn edüp ve kırâ'et etmeyi Mevlânâ [2] Abdülkerîm'e şart etmiş ba'dehu Âbid Çelebi mescidine kim imâm olursa ona şart olunmuş.

Vakf-ı merhûm Hasan bin Ahmed

Dükkân 2

[1] Mezkûr dükkânın kirâsından yevmî bir 'aşr kırâ'et etmek ta'yîn edüp ve kırâ'et etmeyi Mevlânâ Abdülkerîm'e ba'dehu [2] Âbid Çelebi mescidine imâm olana şart etmiş.

[736]

Vakf-ı merhûm Mevlânâ Muhyiddîn bin İskender

Mescid ve mu'allimhâne ve kârbânsarây ve köprü

Meblağ 14800

Onu on bir buçuğa mu'âmele olmak şart olmuş.

Dükkân bâb 13 be her şehri fi 15 fi sene 780

Âsiyâb bâb 1 fi sene 500

Çayır kıta' 1 fi sene 40

Dükkân 15

Bâzâr günlerinde yevmî kirâ çömlekçi ve tuzcu olurdılar fi sene 20

[1] Meblağ-ı mezbûrun ribhinden ve dekâkînın kirâsından ve değirmen ve çayır mahsûlundan yevmî iki akça cihet-i imâmet [2] vâkıf rûhiçün bir cüz' kelâm-ı kadîmden kırâ'et etmek için yevmî bir akça ve mescid-i mezbûre kurbunda vâkıf-ı [3] mezbûr binâlarından mu'allimhâneye mu'allim olana yevmî iki akça ve yevmî bir buçuk akça cihet-i te'zîn ve yevmî

bir akça cihet-i tevliyet [4] ve 'avâriz vâki' oldukça müslimânlar 'avârizına iki yüz akça verilmek ve mescid-i mezbûre kurbunda hasbeten li'llah binâ edüp [5] kârbânsarâyın ferrâşına ayda altışar akça meblağ-ı mezkûrdan bâkî kalan akçadan mescidin ve mu'allimhânenin [6] ve kârbânsarâyın ve Leskofçe içinde binâ ettiği köprü'nün meremmetleri vâki' oldukça sarf olunmasına şart etti [7] zevâ'id-i meremmâtına vefâ etmeyecek rukbaya tutulup bu cümle'nin meremmetine sarf oluna.

Vakf-ı merhûm Hüseyin Ağa

Hammâm fi sene 1250

Çayır-ı Doglar dimekle ma'rûf fi sene 250

Mukâta'a-ı zemîn-i der Leskofçe⁹ fi sene 40

Mukâta'a-ı zemîn-i der karye-i Yelasniçe¹⁰ fi sene 60

Âsiyâb der karye-i Vuçye¹¹ bâb 2 fi sene 340

İstanbul'da tavuk bâzârı önünde Mahkeme Duran Hüseyin Ağa câmi'ine sarf oluna.

Vakf-ı câmi'-i şerif merhûm mağfûr Sultân Mehmed Hân 'aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân senevî olup Ürgüb¹² cizyesinden virilügelmiştir.

Cihet-i hitâbet fi yevm 3

Cihet-i imâmet fi yevm 2

Cihet-i te'zîn fi yevm 2 mea harc-ı hasır ve şem'

Vakf-ı mescid-i Ca'fer bin Şirmerd

Meblağ 20000

Şart-ı vâkıf-ı mezbûr onu onbir buçuk hesâbı üzere üç bin akça olur.

[737]

Al-masraf:

Cihet-i imâmet fi yevm 2

Cihet-i ta'lîm fi yevm 2

Cihet-i kırâ'et-i cüz' fi yevm 1

Cihet-i te'zîn fi yevm 1

Cihet-i tevliyet fi yevm 2

Becihet-i şem' ve hasır 120

⁹ Güneybatı Sırbistan'da bulunan şehir.

¹⁰ Bugün Leskofçe'nin kuzeybatısında bulunan Yelaşnitsa adlı köy.

¹¹ Bugün Leskofçe'nin güneyinde bulunan Vuçye adlı küçük şehir.

¹² Güneybatı Sırbistan'da bulunan şehir.

Vakf-ı mescid-i Zâğarcı Hâcı der mahalle-i Hamza Hoca

Meblağ 5000

Şart-ı vâkif onu onbir buçuk hesâbı üzre yedi yüz elli akça olup.

Al-masraf cihet-i imâmet 750

Vakf-ı mu'allimhâne-i merhûm Muslihuddîn Kâdi

Meblağ 9000

Şart-ı vâkif onu oniki hesâbı üzre bin sekiz yüz akça olup.

Al-masraf

Cihet-i ta'lîm fi yevm 4

Cihet-i tevliyet fi yevm 1

Vakf-ı mu'allimhâne-i Yahşi Bey

Meblağ 7000

Şart-ı vâkif onu oniki hesâbı üzre bin dört yüz akça olur.

Al-masraf

Be-cihet-i ta'lîm fi yevm 3

Be-cihet-i tevliyet fi yevm 1

Vakf-ı medrese-i merhûm Pîr Muhammed KâdiÂsiyâb bâb 2 fi karye-i Konuş¹³ ve karye-i Vinçe¹⁴ tâbi-i ÜrgübÂsiyâb bâb 2 tâbi-i m[ezbûr] zikrolan âsiyâblardan mahsûl fi sene cihet
150 fi 30

Meblağ 4500

Ve Goyinofçe¹⁵ nâm karye sınırunda

Çayır kıta' 2 meblağ 700

Al-masraf

Cihet-i tadrîs fi yevm 15

Cihet-i halife fi yevm 5

[738]

[1] **Vakf-ı pâdişâh-ı 'âlem-penâh hullide mülkehu** berâ-yı zâviye-i 'Ali Bey bin Mihal der memerr-i 'âmm der kurb-i Alâca Hisâr [2] Mihal oğlu 'Ali Bey merhûm Alâca Hisâr kurbünde memerr-i 'âmm üzerinde bir mekteb binâ etmiş ba'zı zikr binâlar ve çayırlar ki [3] zikrolunduğu mezkûr zâviye vakf olunmuş mahsûl hissesi kalil olmağın musâfirine vefâ ettiği sebebden kimesne râğbet [4] etmeyüp harâbe müşrif olunacak merhûm mağfûr sa'îd

¹³ Bugün Ürgüb'ün güneybatısında bulunan Donya ve Gornya Konyuşa adlı köyler.

¹⁴ Bugün Ürgüb'ün güneybatısında bulunan Viça adlı köy.

¹⁵ Bugün Ürgüb'ün güneybatısında bulunan Goyinovats adlı köy.

şehîr Sultân Selîm Hân ca'la'llâhu te'âlâ ravzaya min riyâz-ül-cinân huzûruna [5] 'arz olundukda bu zikrolan iki pâre karye-i âyende ve revendeye sarf olmakîçün tekye-i mezkûreye vakf eylemişler [6] defter-i cedîd pâye-i serîr 'arş-i nazîre 'arz olundukda bir karâr-ı sâbık vakfiyyesi mukarrer olmak buyurulmağın sebet-i defter [7] olundu diyü defter-i 'atîkde mukayyed ve mastûr olmağın 'alâ hâlihi ibkâ ve mukarrer olundu.

Karye-i Paranoŕça tâbi'-i Alâca Hisâr¹⁶

Novak veled-i Radosav, Primikür Grubaç veled-i Radosav, İçvetko veled-i Vuçihna, Radonya veled-i Siromah, Yovan veled-i Siromah, Bogdan veled-i Radomil, Radiç veled-i Radivoy, Marko veled-i Radehna, Koya veled-i Siromah, İstoyan veled-i Vukiç, İçvetko veled-i Vuk, Radoş veled-i Yovan, Radonya veled-i Radosav, Radosav veled-i Rayko, Vuçina veled-i Hâncı, Dimitri veled-i Pâpûççu, Todor veled-i İstoyko, İçvetko veled-i İstoyko, Tomaş veled-i Rade, Radivoy veled-i Radohna, Marko veled-i Dayça, bîve Olivira 6, bîve Dikla 6, Petri veled-i Grubaç, Radivoy veled-i Yanka, Voya veled-i Yovan, Radohna veled-i Yovan

Primikür 1, hâne 22, mücerred 2, bîve 2

Hâsıl: 1330

ispenç	600
gendüm himl 10	246
cev himl 8	127
mahlût himl 11	205
öşr-i kevvâre	50
bida't-i hanâzir	22
resm-i bîve	12
âsiyâb bâb 2	60
âsiyâbhâ-i diğêr harâb	

Vakf-ı kadîm zâviye-i mezkûr

An çayırhâ der yed-i Şâdî ve Kurd kıta' 5

ber vech-i maktû' fî sene 30

Diğêr kıta' 1 âsiyâb fî sene 50 cümle 250

Bâğ kıta' 1 54

Âsiyâbhâ der sınır-ı Alâca Hisâr bâb 1 30

Der kurb-i karye-i Sinkoŕçe¹⁷ bâb 1 tamâm sâle 30

Der tasarruf-i tekye-i mer' iyyât hâliyâ vakfa sarf olunup.

Yekûn: 394

¹⁶ Bugün Kruşevaç'ın doğusunda bulunan Parunovats adlı küçük şehir.

¹⁷ Bugün Leskoŕçe'nin güneybatısında bulunan Sinkovtse adlı köy.

[739]

Karye-i Pekina gola nâm-ı diğer Tatar tâbi'-i Alâca Hisâr¹⁸

Yûsuf veled-i Ismâ'îl, Sinân birader-i o, Radosav veled-i Nikola, Vuçihna veled-i Vuksan, Marko birader-i Vukila, Rayko veled-i Boyko, Primikür İçvetko veled-i Radiç, Peyo veled-i Vuçihna, Radiç veled-i Rayiç, Radonya veled-i Vuksan, Terzi Novak, Radivoy veled-i Novak, Dimitri veled-i Vuk, Petri veled-i Boşnak, Radiç veled-i Vuçihna, Radosav veled-i Radeta, Nikola veled-i Siromah, Rayko veled-i Radosav, Vukalya veled-i Vukça, Kuman veled-i Vukosav, Nikola veled-i Vuçihna, Vuça veled-i Dimitraşin, Rayka veled-i Pavle, Bogdan veled-i Debbâk, Radosav veled-i Kürekçi, Petri veled-i Lazar, Gûra veled-i Radeta, Radonya veled-i Yovan, Vuk veled-i Vuk[o]sav, Lazar veled-i Petre, Radonya veled-i Radosav, Boşko veled-i Nikola, Petko veled-i Rayin, Novak veled-i Kostadin, İstoyan veled-i Çizmeçi, Matiya veled-i Todor, bîve zen-i Radosav, bîve zen-i Vukiyan, Raşa veled-i Radoye, Gruya veled-i Raşa, Yovan veled-i Radişa, Rayko veled-i Nikola

Müslim 3, primikür 1, hâne 33, mücerred 4, bîve 2

Hâsıl: 2426¹⁹

resm-i çift	44
ispenc	925
gendüm himl 15	369
cev lukna himl 20	369
mahlût himl 16	296
resm-i bîve	12
öşr-i 'ades	5
öşr-i kendîr	2
öşr-i kelem	10
öşr-i piyâz	2
resm-i bostân	66
resm-i giyâh	125
resmî hîme	66

¹⁸ Bulunmamış.¹⁹ Mahsulatın toplam sayısı 2426 değil 2386 akçadır.

resm-i fuçı	15
resm-i 'arûs	15
bida't-i hanâzir	50
bâdhavâ	15

Evkâf-ı Câmi'-i Şerif-i Sultân Murâd Hân tâbe serrâhu

Nefs-i Alaca Hisâr

Hammâm der nefsi Alaca Hisâr vakf-ı câmi'-i merhûm Sultân Murâd Gâzi

Hâsıl fi selâse sinîn: 22000

Ber mûceb-i 'arz-i kâdi

Câmi'-i şerifin ve hammâmın sulu yollarını terkîm etmek için Jivko nâm zimmî ta'yîn olundu.

[740]

Vakf-ı Emîr Hasan imâmete üç akça iki akça dahi ziyâde olup fi yevm 5

Timâr cihet-i hitâbet Lofçı²⁰ nâm karye hâsıl 2240

Becihet-i imâmet harâcdan vakf olunmuş fi yevm 5

Cihet-i mûcevvid (?) hammâmdan takdîr olunmuş fi yevm 2

Cihet-i mu'arraf hammâmdan takdîr olunmuş fi yevm 1

Cihet-i kayyum hammâmdan takdîr olunmuş fi yevm 1,5

Becihet-i hasır ve mûm hammâmdan takdîr olunmuş fi yevm 0,5

Vakf-ı Mezîd es-sipâhi

3000

Câmi'-i şerife hatîb eczâ okuyup ribhinden yılda üç yüz altmış akça vazîfesin ala fi yevm 1

Vakf-ı Mehmed

3000

²⁰ Bugün Kruşevaç'ın güneydoğusunda bulunan Lovtsi adlı köy.

Câmi'-i şerîfe hatîb eczâ okuyup ribhinden yılda üç yüz altmış akça vazîfesin ala fi yevm 1

Vakf-ı Osmân Çelebi bin İskender İstanbullu

3000

Kelâm-ı kadîm 1

Câmi'-i şerîfe hatîb olan 'aşr okuyup ribhinden yılda üç yüz altmış akça vazîfesin ala fi yevm 1

Vakf-ı Şâhmâni Hâtûn zen-i Dâvûd Bey

Meblağ 2800

Kelâm-ı kadîm 1

Câmi'-i şerîfe mü'ezzin olan zikrolunan akçanın ribhinden yevmî bir akça vazîfesin ala fi yevm 1

Vakf-ı Sinân Efendi

Çayır ma' tevâbi'hâ ve hudûd 1

Çayır 1

Câmi'-i şerîfe hatîb olanlara şart olunmuştur.

Vakf-ı Emîr Mahmûd

Mezkûr bir mescid ve zâviye binâ edüp ta'yîn-i mescid budur:

Meblağ 2000

Çayır kıta' 1

Hâne-i imâm 1

Zikrolunan akçanın ribhinden ve çayırın mahsûlundan cihet-i imâmet.

Vakf-ı 'Ali Voyvoda

Câmi'-i şerîf yılda mukâta'a virür.

Meblağ 50

Vakf-ı Emîr Hasan

Dükkânlarından câmi'-i şerîfe yılda mukâta'a virür.

Meblağ 30

Vakf-ı Mustafâ bin Kulâk

Mezkûr mescid binâ edüp Magreşan²¹ nâm karye kurbünde Rasina nehrinde iki göz değirmen vakf edüp ta'yîn olundu.

Becem'an cihet-i imâmet fi yevm 2

Cihet-i mü'ezzin fi yevm 1

Vakf-ı Fâtıma Hâtûn hemşire-i Şa'bân Bey

Meblağ 3000

Mustafâ bin Kulâk Mescidine imâm olanlara zikrolunan akçanın ribhinden hâsıl olan akçadan yevmî birer akça ta'yîn olunmuş fi yevm 1

Vakf-ı Şâhbola nâm Hâtûn

Meblağ 3000

Zikrolunan akçanın ribhinden Ayâs mahallesinden olan mescide imâm olanlara eczâlar okumak için yevmî bir akça ta'yîn olunmuş fi yevm 1

Vakf-ı Âyişe Hâtûn bint-i Hamza zen-i hallâci Mustafâ

Rasina nehrinde bir göz değirmen vakf edüp Mustafâ bin Kulâk mescidine imâm olanlara salâ okumaya ta'yîn olundu fi yevm 1

[1] **Vakf-ı sancâkbeği** bin Behâdır mezkûr Dragoşevina²² nâm karyede olan âhûrın vakf edüp [2] âyende ve revende gelüp konalar altı bin akça edüp onu onbir buçuk hesabı üzre mu'âmele olup [3] yılda üç yüz altmış akça Mevlânâ Ahmed hocaya eczâ okumasına ta'yîn olundu mâdâmki mezkûr kayd hiyâzetdir [4] kendü mütevellî olup ba'dehu nefsi Alâca Hisâr'da câmi'-i şerife hatîb olanlar mütevellî olalar ve cihet-i tevliyet ayda [5] doksan akça bâkî kalan dört yüz altı akça Goglova²³ derbendinde köprüye ve Dragovina'da²⁴ olan [6] çeşmeye ve Bikane²⁵ ve Ledine²⁶ nâm karyede olan köprüye ve Okoliştete²⁷ olan köprüye ve zikrolunan [7] âhûrın termîmine harc olunması ta'yîn ve şart olundu.

²¹ Bugün Kruşevaç'ın kuzeydoğusunda bulunan Makreşane adlı köy.

²² Bugün Ürgüb'ün güneybatısında bulunan Gornya ve Donya Dragoşa adlı köyler.

²³ Bugün Kruşevaç'ın doğusunda bulunan Gaglovo adlı köy.

²⁴ Bugün Kruşevaç'ın kuzeybatısında bulunan Dragovo adlı köy.

²⁵ Bugün Kruşevaç'ın güneybatısında bulunan Biçani adlı küçük köy.

²⁶ Bugün Kruşevaç'ın kuzeydoğusunda bulunan Ledina adlı mevki.

²⁷ Bulunmamış.

[741]

[1]**Vakf-ı merhûm Firûz Ağa** bir mescid ve bir imâm evin binâ edüp iki göz değirmen ve beş dükkân [2] ve on bin akça vakf edüp ziyâde geçüp zikrolunan on bin akça rukbaya koyup [3] mutâba' olup ve dükkânın ikisi hârabe müteveccih olup imâm bulunmayup Hasan Halife nâm kimesne değirmen ve dükkânları [4] ihyâ edüp iki göz değirmen vâki' dükkân Firûz Ağa rûhiçün mezkûr Hasan Halife eczâ okumasına berâtı [5] mücebince ta'yîn olunmuş vech-i meşrûh üzre defter-i cedîde kayd olundu.

Vakf-ı Hâcı Mehmed

Mescid ve mu'allimhâne binâ edüp.

Meblağ 3000

Dükkân bâb 8

Kelâm-ı kadîm 4

Zikrolunan akçanın ribhinden ve dükkânların kirâsından imâm ve mu'allime cihet-i ta'yîn olunmuştur.

Cihet-i imâmet fi yevm 2

Cihet-i mu'allim fi yevm 2

Vakf-ı Mahmûd Kethudâ

Hâcı Mehmed mescidine on dükkân ve yedi bin akça vakf-ı ilhâk edüp imâm olanlara ta'yîn olunmuş.

Cihet-i imâm fi yevm 2

Cihet-i mü'ezzin fi yevm 1

Vakf-ı Hüseyin Voyvoda

Hâcı Mehmed mescidine vakf ettüğü budur:

Meblağ 3000

Mescid-i mezbûre imâm olanlara zikrolunan akçanın ribhinden bir eczâ okumasına ta'yîn olunmuş.

Fî yevm 1

Vakf-ı Mahmûd Kethudâ

nâm kimse Hâcı Mehmed mescidine yılda iki çift ilhâk edüp ta'yîn olunmuş.

Meblağ 90

Vakf-ı Mahmûd Kethudâ

Mescid binâ edüb vakf ta'yîn etmişdir.

Meblağ 10000

Dükkân bâb 10

Zikrolunan akçanın ribhinden ve dükkânların kirâsından cihet-i imâmet ve mü'ezzin takdîr olunmuş.

Cihet-i imâm fi yevm 2

Cihet-i mü'ezzin fi yevm 1

Vakf-ı Şa'bân Bey

İki bin beş yüz akça ve bir göz değirmen ve olan çayırları ve âhûrın vakf edüp âyende ve revende her kim konak olup gelürse atına otlak ve kendüye yiyecek virile diyü ta'yîn olunmuş.

Timâr câmi'-i kal'a-i Koznik cihet-i imâmet ve hitâbet

Hâsıl: 1550

Karye-i Vonyaja²⁸ tâbi'-i m[ezbûr]

Nefs-i Alâca Hisâr mahkemesi olan havluda sınır ile ve iki ev ile ve âhûr ile ve bir anbâr ile ve bir çayırı ile kasaba-i mezbûre feth olandan berü kâdî olanlara vakf-ı 'atîk.

²⁸ Bulunmamış.

Handwritten musical score on a page with a vertical center fold. The page is numbered "32" in the top right corner. The score is written in a cursive style, likely a form of Cyrillic or a similar script. It consists of multiple systems of music, each with a horizontal staff line. The notation includes various rhythmic values (dots and lines) and melodic lines. There are some annotations and markings between the staves, including what appears to be a key signature or time signature at the top left. The page shows signs of age and wear, with some ink bleed-through from the reverse side.

The image shows a handwritten manuscript page, likely a page from a book or a collection of notes. A prominent vertical line runs down the center of the page, dividing it into two columns. The text is written in Cyrillic script. On the left side, there are several distinct blocks of text, some of which appear to be organized into lists or tables. On the right side, there are more blocks of text, including what looks like a list of items or names. The handwriting is somewhat cursive and dense. There are also some horizontal lines and small diagrams or symbols interspersed throughout the text. The overall appearance is that of a working draft or a personal notebook page.

Handwritten text in Cyrillic script, likely a manuscript or score, arranged in two columns. The right column contains musical notation with notes and stems. The left column contains text, possibly lyrics or performance instructions. The text is written in black ink on a light background.

TOPKAPI SARAYI HAREM'İ: 1665 YANGINI SONRASI YENİLEME PROJESİ

MURAT KOCAASLAN*

İstanbul Yarımadası'nın Marmara, Boğaziçi ve Haliç'in buluştuğu yere uzanan ilk platosu üzerinde kurulmuş olan Topkapı Sarayı, Osmanlı hanedanının ve imparatorluk tarihinin simgesel ve fiziksel en büyük verisini oluşturur (Levha 1; Resim 1). Saray'ın ana kurgusu ve başlıca binalarının yapımı 15. yüzyıl ortasında II. Mehmed (sal.1444-1445/1451-1481) tarafından gerçekleştirildi. Son haline ise 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün doruğunda olduğu I. Süleyman (sal.1520-1566) ve onun ardılları döneminde ulaştı. Tarihsel süreç içerisindeki onarımlara ve tümüyle yeni yapılmış binalara rağmen dört yüz yıl boyunca temel yapısını 19. yüzyıl sonuna kadar korumuş olan Saray, 1853'te terk edildi ve Boğaz kıyısındaki Dolmabahçe Sarayı yeni yönetim merkezi oldu.

Topkapı Sarayı sınırları içinde yer alan Harem, günümüzde ortalama 150 m. uzunluğunda ve 75 ile 85 m. arasında bir genişliktedir. Dört tarafında duvarlarla çevrili olan bu alanın sınırlarını kuzey tarafında *fil bahçesi* ve *şimşirlike* dayanan duvarlar, kuzeydoğuda *Enderun* duvarları ve *silahhane* ile *divan yeri*, güneyde ise *baltacılar koğuşu* tarafında *meşkhane* ve *büyük bini* oluşturur (Levha 1).

Harem'in kurulduğu bu alan meyilli bir yapıya sahip olduğundan Sedat Hakkı Eldem'in de belirttiği gibi mekân ihtiyacı arttıkça ileriye doğru setler, sonra ayaklar ve son olarak da asma bahçe ve teraslar ilave edilerek günümüze kadar gelmiştir.¹ Osmanlı hanedan üyelerinin yaşadığı Harem'in Topkapı Sarayı'na ne zaman taşındığı kesin olarak bilinmediğinden, kimi araştırmacılar Evliya Çelebi'nin aktarımından yola çıkarak II. Mehmed'in Yeni Saray'ında bir harem bulunmadığını düşünürler.² Evliya Çelebi anla-

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beytepe, Ankara/TÜRKİYE, muratkocaaslan@gmail.com

¹ S. Hakkı Eldem - Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı (Bir Mimari Araştırma)*, İstanbul 1982, s. 67.

² "Ammâ bu sarâyda harem bünyâdolmamışdır. Ba'dehu Süleymân Hân asrında harem binâ olunup bir oda tavâşi ağalar ve bir oda teberdâr[â]n-ı hâssa ve bir adâlet köşkü bir divân hâne bünyâd olunup yedi vezir-i sâhib-tebdîr haftada dörd gün divân olmak kânûn-ı pâdişâhi oldu". Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi*

tımında, II. Mehmed döneminde Saray'da harem bulunmadığını, bu bölümün I. Süleyman devrinde inşa edildiğini söylüyor. B. Miller bu anlatımdan yola çıkarak II. Mehmed'in Yeni Saray'ı yaptırdıktan sonra burayı resmi bir yönetim merkezi olarak kullandığını, ayrıca Eski Saray'da yaklaşık üç yüz kadın ile yetmiş hadım bıraktığını ve kendisi için her iki sarayda birer daire ayırttığını ileri sürer.³ T. Öz de benzer bir yaklaşımla Yeni Saray'da devlet yönetiminin ihtiyaçlarını karşılayacak binaların yapıldığını belirtir.⁴ Kimi modern araştırmacılar ise yine Evliya Çelebi'nin anlatımından yola çıkarak, III. Murad (sal. 1574-1595) devrine kadar Harem'in Yeni Saray'a taşınmadığını dâhi ileri sürmektedirler.⁵ Tüm bu tartışmalara karşın Gülru Necipoğlu modern araştırmacıların bu yaklaşımının tutarlı olmadığı görüşündedir. Yazara göre arşiv belgeleri açıkça göstermektedir ki; I. Süleyman döneminin başmimarı Alâeddin'in gözetiminde yapılan yenileme esnasında, başka binalarla birlikte Topkapı Sarayı'nda eskiden var olan bir Harem de yeniden yaptırılmıştır.⁶ Dolayısıyla Necipoğlu, Evliya Çelebi'nin söyledikle-

Seyahatnâmesi, c. I, haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 46.

³ Bannette Miller, *Beyond The Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*, Oxford University Press, London 1931, s. 25.

⁴ Tahsin Öz, *Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet II'ye Ait Eserler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953, s. 3; Godfrey Goodwin, *Topkapı Palace: An Illustrated Guide to its Life and Personalities*, Saqi Books, London 1999, s. 132; Ayrıca bu konu hakkında bkz. İffet Akdağ, *Topkapı Sarayı Manzumelerinin İlk Nüvesinin Geçirdiği İnkişafın Kuruluş Prensiplerinin İncelenmesi ve Tespiti Hakkında Bir Deneme*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959, s. 23; Fanny Davis, *The Palace of Topkapı in Istanbul*, New York 1970, s.7; M. Anhegger-Eyüboğlu, "Fatih Devrinde Yeni Saray'da da Harem Dairesi (Padişah Evi) Var mıydı?", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sy. 8, 1981, s. 23; Sezer Tansuğ, "Topkapı Saray Bütünü'nün Niteliği Üzerine Bir Deneme", *Karşıtı Aramak, Sanat Tarihi Yazıları*, İstanbul 1983, s. 149; Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 160-161; Bununla birlikte Ahmed Tayyârzâde 'Atâ, II. Mehmed'in Yeni Saray'ı yazlık bir saray olarak kullandığını söyler Ahmed Tayyârzâde 'Atâ, *Târîh-i 'Atâ, Târîh-i Enderun*, c. I, İstanbul 1292-93, s. 56; Babinger de aynı savı ileri sürer F. Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Yayınları, İstanbul 2002, s. 218.

⁵ Harem'in I. Süleyman döneminde Yeni Saray'a taşındığı görüşleri için bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 46; 'Atâ, *a.g.e.*, s. 57; Miller, *a.g.e.*, s. 86-90; R. E. Koçu, *İçinde Geçen Vak'alar, Eski Saray Hayatı ve Teşkilatı ile Beraber Adım Adım, Köşe Köşe Topkapı Sarayı*, İstanbul 1960, s. 236; N. M. Penzer, *Harem*, çev. M. Doğan Şahiner, Say Yayınları, İstanbul 2000, s. 166, 214, 226; Peirce, *a.g.e.*, s. 161; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, s. 411; III. Murad döneminde Harem'in taşınması hakkındaki görüşler için bkz. Davis, *a.g.e.*, s. 207; Anhegger- Eyüboğlu, *Fatih Devrinde...*, s. 23-27; Tahsuğ, *a.g.m.*, s. 149; Ziya Ergins, "Osmanlı Haremi Ne Zaman Kuruldu?" *Tarih Dünyası*, sy. 9, (1950), s. 365; Kemal Çığ, "Fatih Topkapı Sarayı'nı Niçin Yaptırdı?", *Kemal Çığ'a Armağan*, İstanbul 1984, s. 26-27.

⁶ Necipoğlu'nun bahsettiği bu defter bazı binaların onarılmasını içeriyor, BOA, MAD, 17884, y. 53-54, 69, 71; 1526-27 tarihli bu defter ise Saray masraflarını içeriyor; BOA, KK, 7097, y. 22, 24, 58.

rinin Sultan'ın, *zülüflü baltacılar ve kara ağaların koğuşlarıyla birlikte harem ve hizmetlerinin kapsamlı olarak genişletilmesiyle ilgili olduğunu belirtir.*⁷

Harem'in Büyütülmesi: III. Murad'ın Tercih

Topkapı Sarayı Harem'i önceleri küçük bir alana yayılan ve hünkâr ailesinin değil seçkin cariyelerin yaşadığı bir yerdi.⁸ Daha sonra genişlemeye başlayan Harem'in, mimarisinde ve kurumsal örgütlenmesinde önemli değişiklikler III. Murad'ın saltanatı yıllarında oldu. Peçevî İbrahim Efendi'nin anlatısına göre, Sultan Murad, babası öldükten sonra yerine geçmek için 1574 yılında Manisa'dan saraya geldiğinde yeni saltanatının tebriklerini *has odadaki tahtında kabul etti. Ardından annesi Nurbanu Sultan ile görüşmek üzere Harem'e geçti ve o gece beş erkek kardeşini boğdurtarak ertesi günkü cülûs öncesi onları ortadan kaldırdı.*⁹

Tahtta oturan yeni Sultan, saltanatının üzerinden henüz kısa bir süre geçmeden, atalarının yaptırmış olduğu Harem'i yeterli büyüklükte bulmamış olmalı ki kapsamlı bir imar faaliyeti başlattı.¹⁰ III. Murad'ın başlatmış olduğu bu inşa projesi sonrasında Harem eskisinin üç katı büyüklüğe getirildi.¹¹ Nitekim dönemin şehnamecisi Lokman başlatılan yenileme projesini

⁷ Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı - Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 209; 15 ve 16. yüzyıl Harem'i hakkında özellikle bkz. Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 209-213; bununla birlikte Tahsin Öz de Harem'in Fatih döneminde kurulduğu görüşündedir; Tahsin Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", *Güzel Sanatlar*, sy. 6, (1949), s. 62, 63.

⁸ Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 210; S. Emler de, bu kadar sistemli bir planda inşa edilmiş bir sarayda II. Mehmed devrinde bir harem bulunmamasını olası görmemektedir; S. Emler, "Topkapı Sarayı Restorasyon Çalışmaları", *Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri*, c. I, İstanbul 1963, s. 212-213.

⁹ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, c.I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 100.

¹⁰ Bugün İkinci Avludan Harem'e geçilen kapı "Araba Kapısı" olarak adlandırılır. Kapı üzerinde yer alan kitabede açıkça ifade edildiği üzere III. Murad Harem'de kapsamlı bir imar faaliyeti başlatmıştır. Kitabe için bkz. Ahmet Şimşirgil, *Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı*, İstanbul 2005,179; Ayr. bkz. Abdurrahman Şeref Bey, "Topkapı Sarayı-ı Hümayunu", *TOEM.*, Cüz 8, İstanbul 1329, s. 458; N. Sakaoğlu, *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anıları ile Sarayı Hümayun -Topkapı Sarayı-*, Denizbank Yayınları, İstanbul 2002,s. 318; Murat Kocaaslan, *Topkapı Sarayı Haremi: IV. Mehmed Dönemi (1648-1687)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 187-188.

¹¹ Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 216; Harem'de başlatılan bu kapsamlı projede Sultan Murad kendisi için Sinan'a bir oda yaptırdı. Nitekim odanın kapısı üzerinde yer alan kitabede geçen "*şâh-ı devrânâmübârek ola bu oda müdâm*" ifadesi bitim tarihi olarak 986'yı (1578-79) vermektedir. Kitabe için bkz. Şimşirgil *a.g.e.*, s.207; Ayr. Bkz. Şeref, *a.g.m.*, 11. Cüz, s. 652; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 377; Odadaki diğer kitabeler için bkz.; Şeref, *a.g.m.*, 11. Cüz, s.651-652; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 377; Şimşirgil, *a.g.e.*, s. 207; Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 217; Bu proje kapsamında Harem'de Sultan Murad'ın kendisi için yaptırdığı odanın yanında ayrıca, iki hamam, annesi ve kara ağalar ile cariyelere mekânlar yapıldı; Hamamlar için bkz. Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 221-222; Kara ağaların

Şehinşâhnâme'sinde¹² ayrıntılı olarak anlatılmaktaydı. 1581-82 tarihli *Şehinşâhnâme*'deki bir tasvir, birkaç yıl önce bitmiş olan Harem'i tüm ihtişamıyla betimliyordu (Resim 2). Resmin tam ortasında kemerli tonozlar üzerinde yükselen III. Murad'ın kendisi için yaptırmış olduğu kubbeli ve ihtişamlı oda¹³ (Levha 1/92), tam da Lokman'ın anlatısında geçtiği gibi bir sıra taş bir sıra da tuğlayla yapılmış olarak betimlenmiştir. Arkasında *adalet köşkü* ve yanında ise Harem'in yeni mekânları bulunmaktaydı. Yine Lokman'ın yazdığı ve sultanların hünerlerinin anlatıldığı *Hünernâme*¹⁴ adlı eserin 1584'te tamamlanan birinci cildinde yer alan ve sarayın tanıtımını görselleştiren tasvirde, eskisinin üç katı büyüklüğe getirilen yeni Harem, çok katlı binaları ve Sultan Murad'ın ihtişamlı kubbeli odasıyla yansıtılıyordu (Resim 3).

Sultan Murad'ın atalarından hiçbiri Harem'de kendisi için bu ölçekte bir oda yaptırmadı. Sultan'ın tercihinin altında yatan neden, aslında bu dönemde Harem'in etkisinin artmasıydı. Daha da önemlisi ise III. Murad'ın hareme olan yakınlığıydı.¹⁵ III. Murad'ın emriyle başlatılan imar faaliyeti sonrası daha geniş bir alana yayılan Harem, aynı zamanda neredeyse günümüze kadar gelen sınırlarına da ulaştı.¹⁶ Hiç kuşku yok ki III. Murad'tan

mekânları için bkz. Eldem-Akozan, *a.g.e.*, s. 67-68; Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 131-153, Murat Kocaaslan, "İktidarın Ortakları: Dârüssaâde Ağaları", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim, Dr. Mine Kadıroğlu'na Armağan*, Ankara (2011), s. 375-398; Annesi ve cariyeler için bkz. BOA, MAD, 48, 1582-83 tarihli hesap defteri; Yay. Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 213; Bu defterin bir kısmı saray binaları ile bahçe ve çiftliklerin tamerini içeriyor.

¹² İÜK, F. 1404; Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, s. 116; Ayrıca Bkz. Nurhan Atasoy- Filiz Çağman. *Turkish Miniature Painting*, (İstanbul, 1974): 36-38; Aksu Hüsamettin, "Sultan III. Murad Şehinşahnamesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*. c. IX-X. 1979-80, (1981), s. 6-22.

¹³ III. Murad odası hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Miller, *a.g.e.*, s. 109-110; Eldem S. H., *Köşkler ve Kasırlar*, c. I., İstanbul 1969, 125-142; Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 214-221, Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 179-183.

¹⁴ TSMK. H. 1523; Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı, *a.g.e.*, s. 141; Ayr. Bkz. Bekir Kütükoğlu, "Şehnameci Lokman", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 39-48.

¹⁵ III. Murad'ın hasekisi Safiye Sultan, Valide Nurbanu Sultan 990 (1583) yılında öldükten sonra siyasi olarak güçlendi ve Sultan Murad'ın almış olduğu kararlarda etkin bir rol oynadı. Safiye Sultan'ın Harem'de en önemli müttefiki ise dârüssaâde ağası Gazanfer Ağa'ydı; Pierce, *a.g.e.*, s. 125-129; Sultan Murad'tan birkaç kuşak sonra tahtta çıkan II. Osman da III. Murad devrinden itibaren benimsenen bir politikayı uyguladı ve kendine yandaş olarak dârüssaâde ağalarını seçti; Nitekim Osman'ın tahtta çıkmasını sağlayan da Sultan Mustafa'yı odaya kapatan dârüssaâde ağası Mustafa Ağa'ydı; Kâtip Çelebi, *Fezleke, Tahlil ve Metin*, haz. Zeynep Aycibin, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi, I-III, İstanbul 2007, 433; Peçevi/Baykal, *a.g.e.*, s. 338-339; Ahmed Resmi Efendi, *Hamîlettü'l Küberâ*, haz. Ahmet Nezihî Turan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 48.

¹⁶ Eldem, Sultan Murad döneminde Harem'in Valide Sultan Taşlığının kuzeybatı sınırına kadar uzandığını söyler. Eldem, *a.g.e.*, s. 125, Eldem-Akozan, *a.g.e.*, lev. 98-99; Bununla birlikte Eldem ve Akozan, Harem'in yapı strüktürlerinin incelenmesinden, *valide taşlığının etrafındaki*

sonra gelen ardılları da Harem'e bazı eklemeler yaptırdı.¹⁷ Ancak onun başlattığı bu yeniden yapılanma Harem'in sınırlarını belirlemekle kalmadı, aynı zamanda ileride elde edeceği güçlü konumun da temellerini atmış oldu. III. Murad dönemindeki imâr faaliyeti o zamana kadar görülmeyen bir durumdu. Nitekim Yahudi bir doktor olan Haham Rabbi Salomon, Murad'ın Harem'e kendinden önce gelen tüm sultanlardan daha fazla katkısı olduğunu söylüyor.¹⁸

Harem'deki değişim Necipoğlu'nun da belirttiği gibi *kara ağaların ve kadımların* yeni politik gücünün açık bir göstergesiydi.¹⁹ Peirce, harc-ı hassa defterlerinin, Murad'ın saltanatının başladığı 1574 tarihinden itibaren Yeni Saray'da bulunan kadın sayısında önemli bir artışı gösterdiğini belirtir. Buna göre III. Murad'ın yirmi bir yıllık saltanatı süresinde Yeni Saray'ın nüfusu II. Selim'in (sal. 1566-1574) haremünün birkaç katı büyüklüğüne ulaşmıştı.²⁰

IV. Mehmed Dönemi: Zorunlu İmar

III. Murad'ın saltanatının son bulduğu 1595 yılından IV. Mehmed'in (sal. 1648-1687) tahtta çıktığı 1648 yılına kadar geçen elli üç yıllık sürede Harem'deki değişim Murad'ın başlattığı mimari etkinlik kadar kapsamlı olmadı. Hiç kuşku yok ki Harem'deki yeniden yapılanma, genel olarak

binaların Harem'in en eski yapısı olduğu ve *altın yolun* da ilk binalar arasında yer alabileceği görüşündedir. Eldem-Akozan, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁷ III. Murad'tan sonra tahtta çıkan oğlu III. Mehmed (sal.1595-1603) babası kadar Harem'e katkıda bulunamadı ve olasılıkla Harem'in temel düzenini değiştirmede. Ancak Selânikî'nin söylediğinden anlaşılacağı üzere tahtta çıktıktan hemen sonra Harem'de bulunan hamamın onarımı için 1595 tarihinde Üsküdar Bahçesi'ne geçmek zorunda kalacaktı; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, c. II., haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.490, 497; III. Mehmed'den sonra tahtta çıkan ardıllarının da -I. Ahmed (sal. 1603-1617), I. Mustafa (sal. 1617, 1622-1623), II. Osman (sal. 1618-1622) ve I. İbrahim (sal. 1640-1648)- Harem'e katkıları III. Murad kadar olmadı. I. Ahmed'in 1608 yılında kendisi için bir oda yaptıрма düşüncesi III. Murad Odası'nın Haliç'e bakan cephesinin manzarasını da etkileyecekti.

¹⁸ Akt. Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 223; Bugün Harem'e İkinci Avludan girilen Araba Kapısı üzerinde yer alan 1587-88 tarihli kitabe III. Murad döneminde başlatılan inşaat etkinliğinin bitim tarihini vermektedir. (*Resim 29*) Kitabe Sultan Murad'ı âdil bir sultan olarak tanımlayıp, Hakk'ın gölgesi olan sultanın fetihlerini sıralayıp övdükten sonra, Harem'in tüm kapılarını yücelttiği ve bu gönül açan kapının daha önce pek tanınmadığını ama III. Murad'ın kapının şanını artırdığını ve kapının dârüssaâde ağası Mehmed Ağa'nın (1574-1590) önerisine uyarak yaptırıldığını söyler; Kitabe için bkz. Şimşirgil, *a.g.e.*, s. 179; Ayrıca bkz. Şeref, *a.g.m.*, 8. Cüz, s. 458; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 318.

¹⁹ Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 224.

²⁰ Peirce, *a.g.e.*, s. 163; Nitekim Peirce'in harc-ı hassa defterlerinden yola çıkarak hazırladığı Harem'in büyümesini verdiği tabloda görüleceği üzere Yeni Saray'da, Harem'in nüfusu özellikle 1575 yılında 49 iken, başlatılan inşaat seferberliği sonrasında nüfus iki katına çıkmış ve 104'e ulaşmıştır. Nitekim bu tarihten sonra sayının ve buna paralel olarak da masrafların arttığı açıkça görülür.

kişilerin tercihine ve beğenisine göre şekillendi. Ancak Harem'in bir yaşam alanı olmasından dolayı ihtiyaç duyulan mekânların da yapımı sürdü. Yeniden yapılanmayı zorunlu kılan etkenler arasında yangınların ve depremlerin verdiği tahribattan dolayı gerçekleştirilen imar faaliyetleri sayılabilir.²¹

1662 ve 1665 Yangınları

Harem'in tarihi süreci içindeki önemli yangınlardan biri 1665 yılında meydana gelen yangındır. Bu çalışmanın amacı da Harem'de büyük hasara yol açan 1665 yangını sonrasında Harem'de başlatılan yenileme projesinin ele alınması olacaktır. Bununla birlikte yapılan yenileme çalışması sırasında dönemin önemli bir siyasi gücü olan Valide Turhan Sultan'ın (1627-1682) yenileme projesine katkısının ne ölçüde olduğu da tartışılacaktır. Harem hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalarda modern araştırmacılar, 1665 yılında meydana gelen yangın sonrası başlatılan onarımları mekânlardaki kitabelerin ışığında tarihleme eğiliminde olmuştur. Bunun yanında yapılan çalışmalarda özellikle Harem'in mimari ve dekoratif tasarımında kadınların rolü üzerinde fazlaca durulmamıştır. Ancak 16 yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasi bir güç elde etmeye başlayan valide sultanların Harem'in tasarımında önemli bir rol oynadıkları kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Nitekim Harem'in hiyerarşik yapısı içinde en tepede bulunan valide sultanların böyle bir duruma ilgisiz kalmayacakları ve kadınların yeni roller üstlendikleri gerçeği bu savı ileri sürmeyi mümkün kılmaktadır.

Harem'de büyük bir yıkıma yol açan yangınlardan ikisi IV. Mehmed döneminde meydana geldi. 1662 yılında çıkan yangın özellikle *valide sultan odasına* (Levha 1/54) büyük zarar verdi. Dönemin tanığı Eremya Çelebi, yangını Osmanlı döneminde Saray'da o tarihe kadar görülmemiş bir olay olarak tanımlıyor. Tarihçi anlatısında yangının Harem'de en çok valide sultana ait mekânlara hasar verdiğini, bununla birlikte yangının şiddetinden hiçbir eşyanın kurtarılmadığını ve büyük bir korkuya kapılan cariyelerin ve hemağalarının kısmen araba ile kısmen de yaya olarak Eski Saray'a geçmek zorunda kaldıklarını söylüyor.²²

Ancak, Harem bu yangınının verdiği hasarı atlatmadan üç yıl sonra bu defa başka bir yangınla büyük bir yıkıma uğradı. 24 Temmuz 1665²³ tarihinde meydana gelen yangın Harem'in o tarihe kadar ki kazanımlarının

²¹ Nitekim B. Miller 1665 yılında meydana gelen yangının 1574 yılında başlanan ve 1665 yılına kadar olan tüm imar faaliyetinde yapılan binaların birkaçı hariç çoğuna zarar verdiğini söyler; Miller, *a.g.e.*, s. 33.

²² H.D. Andreasyan., "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 27. (1973), s. 74.

²³ 11 Muharrem 1076 Cuma; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, c. II., Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928, s. 384.

büyük bir kısmını geri aldı.²⁴ Dönemin kaynaklarında yangının bir cariye tarafından başlatıldığı, sonra kontrolden çıkıp neredeyse tüm Harem'i yok ettiği aktarılır.²⁵ Olayın tanığı Eremya Çelebi, yangın sırasında Harem halkının Edirne'de olduğunu söyler.²⁶ Tarihçinin yangını tasvir ettiği anlatısı olayın büyüklüğünü gözler önüne serer. Buna göre gecenin altıncı saatinde başlayan yangın, haremde *valide sultanın, haseki sultanın odalarının, cariye ile hizmetçilere ait bölümlerin ve hamamların* da (Levha 1) içinde bulunduğu bir bölümü yok etmiştir.²⁷

Eremya Çelebi, yangının nedeni hakkında ipucu vermemektedir. Buna karşın Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa yangını bir cariyenin başlattığını ileri sürer: "*Cum'a gicesi dahi sarây-ı cedüd-i pâdişâhînin harem-i hâssına bir câriye mübâseretiyle âteş isâbet eyledi*".²⁸ Yangına sebep olan cariyenin sonu yine Silahdar'ın aktarımına göre Tunca Nehri'ne atılmak olmuştur.²⁹ Ne var ki birkaç gün sonra suçlunun sadece cariye olmadığı, ikisi kadın üç kişinin daha olaya karıştığı anlaşılabilmektedir.³⁰

Tüm bu bilgiler ışığında, yangının Harem'de *III. Murad odası* (Levha 1/92) dışında geri kalan kısımlarda büyük hasara yol açtığı anlaşılmaktadır. Silahdar yanan yerleri şöyle sıralar: "*Umûmen Harem-i şerîf ve Adl Köşk'i ve divân olan kubbâ ve taşra hazîne ve defterhânelerinbâlâsı ve dârü's-sa'âdekapısı ve kara-agalarotaları ve vâlidesultân yeri ve iç matbah mülhakatıyla...*".³¹ Bununla birlikte Eremya Çelebi'nin Harem tamamıyla yandıktan sonra yangının söndürüldüğünü söylemesi bunu destekler. Dahası tarihçi 1662 yılında çıkan yangın ile 1665 yangını karşılaştırırken, 1665 yılı yangını için Ha-

²⁴ Nitekim B. Miller 1665 yılında meydana gelen yangının 1574 yılında başlanan ve 1665 yılına kadar olan tüm imar faaliyetinde yapılan binaların birkaçı hariç çoğuna zarar verdiğini söyler; Miller, *a.g.e.*, s. 33.

²⁵ Andreasyan, *a.g.m.*, s. 75-76; Abdurrahman 'Abdi Paşa. *Vekâyi-nâme*, haz. Fahri Çetin Derin, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2008, s. 200; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 56; Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

²⁶ Yangın sırasında Harem halkının büyük çoğunluğunun Edirne'de olması can kaybının önlemiş olmalıdır; bununla birlikte 'Abdi Paşa, İstanbul'dan yangın haberinin Edirne'ye ulaştığında Sultan'ın olayı sükûnetle karşıladığını ve "*emir Allah'un*"dur dediğini söyler; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 200.

²⁷ Andreasyan, *a.g.m.*, s. 75-76; Silahdar Harem halkının önce Çayır Köşkü'ne sonra da Eski Saray'a taşındığını söyler: "*cümle harem halkı Çayır Köşk'inekaçıp, andan Eski Sarây'anakl oldukların*"; Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

²⁸ Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

²⁹ "*Kasda mukârin ihrâka sebeb olan câriye Edirne'ye götürülüp, bostâncıbaşıya teslim ve mahnûk kılınıp, bogazına bir taş bağlayıp, Tunca'ya atdılar*". Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

³⁰ "*İstanbul kâ'immakâmı tarafından bâis-i harik olan kundakıcılardan iki avrat ve bir nefer giriftâr ve ber-dâr oldukların arzı geldi*". Silahdar, *a.g.e.*, s. 386.

³¹ Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

rem'de bir ayak basılacak yanmamış yer kalmadı benzetmesinde bulunur.³² Yangın sırasında Edirne'de bulunan valide sultan, olaydan haberdar olunca İstanbul'a dönerek hasarın tespitinin yapılmasını sağlamıştır.³³

Yangın Sonrası Yeni İmar Faaliyeti

IV. Mehmed yangın sonrasında Harem'in hemen onarılmasını istedi.³⁴ Başlatılan bu imar faaliyeti sırasında Sultan Edirne'de kaldı. İnşaatin bitiminden sonra İstanbul'a gelen IV. Mehmed³⁵ yapılan onarımı beğenmedi ve Harem'in tekrar yenilenmesini emretti: "*Edirne Kapısı'ndan İstanbul'a duhul... salı gün Dâvud Paşa Sarayı'na göç buyuruldu ve sarây-ı cedîd binâsı vâfir yapılmış iken ekserî ağaç olmakla emridüp cümlesi beraber yere yıkılıp, bi'l-küllîye kârgîr ve ağaç yerine demür konmak fermân olundu.*"³⁶

İstanbul'a dönen Sultan, inşaattan dolayı zorunlu olarak Saray'dan ayrılmıştır. 'Abdurrahman 'Abdi Paşa, Sultan'ın önce Yeni Saray'a geldiğini ancak daha sonra Davut Paşa Saray'ına geçtiğini belirtmektedir.³⁷ IV. Mehmed 25 Nisan 1666 tarihine kadar İstanbul'da kalmış ve Yeni Saray'a gidip gelmiştir.³⁸

IV. Mehmed yapılan ilk inşaatı beğenmeyerek Harem'in ahşap yerine demir kullanılarak yeniden yapılmasını istedi. Böylece Harem'de III. Murad'dan yaklaşık doksan iki yıl sonra yeniden büyük ölçekte bir inşaat faaliyeti başlanmış oluyordu. Bugün Harem'de *şadırvanlı sofa* (Levha 1/2) olarak bilinen yerden *kara ağalara ait mekânların* (Levha 1/A) bulunduğu yere geçilen kapının üzerinde yer alan kitabe bu dönemde başlatılan inşaat faaliyetini anlatır³⁹ (Resim 4).

³² Andreasyan, *a.g.m.*, s. 76

³³ "*Menzil-i ta'yinme'külât ve meşrûbâtı taraf-ı miriden emrolundu ve irtesibâzâr gün Vâlide Sultân hazretleri Sultân Süleymân ve Sultân Ahmed ve Sultân Selimnâm üç nefer şehzâde ile İstanbul'a azîmetidiüp*"; Silahdar, *a.g.e.*, s. 384; Ayrıca Bkz. 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s.200. Eremya Çelebi yangından haberdar olan valide sultanın, Edirne'den gelerek, kızlarağası, bostancıbaşı, defterdar ve kuyumcubaşı yanında durmuş oldukları halde yanan yerlerin karşısında oturduğunu söyler. Ancak geliş tarihinin ne zaman olduğunu belirtmez. Andreasyan, *a.g.m.*, s. 976.

³⁴ "*Bi-emr-i hümâyûn Adl Köşk'iyle divânhâne ve bâb-ı dârü's-sa'âde muzâfâtıyla sarây-ı sultânî müceddeden binâ olunmasına fermân-ı sâdır*". Silahdar *a.g.e.*, 384.

³⁵ Mehmed yangından yaklaşık üç ay sonra İstanbul'a gelmiştir; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 211; Silahdar, *a.g.e.*, s. 390

³⁶ Silahdar, *a.g.e.*, s. 390.

³⁷ 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 211.

³⁸ Sultan Şevval'in yedinci günü Edirne'ye hareket etmiştir. 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 222.

³⁹ Kitabe için Bkz. Kocaaslan, *a.g.e.*, s.187-188; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 324.

III. Murad yaptırmış olduğu inşaatı anlatan kitabeyi nasıl *araba kapısı* üzerine koydurduysa⁴⁰, ondan seksen üç yıl sonra bu defa IV. Mehmed kendi başlattığı yenileme projesini anlatan kitabeyi *şadırvanlı sofaya* (Levha1/13) koydurmuştur. Kitabede öncelikle İstanbul'un fethinden başlayarak Saray'ın ilk inşası anlatılır. Daha sonra İbrahim'in oğlu Mehmed'e sıra geldiği ve mazlumlara iyi muamelede bulunmanın onun özelliği olduğuna, padişahlar içinde savaş azmiyle tanındığına vurgu yapılır. Mehmed'in yönetimi zamanında din ve devlet düşmanlarına karşı askeri zaferler kazanıldığı, saltanat makamının padişahın zatından bir süre bile ayrı kalmaya tahammül edemeyip, çınar ağacı gibi içten yanarak mahzun kaldığı belirtilir. Daha sonra Saray'ın onarımıyla ilgili bilgi verilir. Buna göre Padişah, Saray'ı tekrar yaptırmak istediğinde mühendisler işe kudret ve himmetlerini sarf etmişlerdir. Alt alta emsali olmayan nakışlarla süslemişlerdir. Ayrıca ortaya çıkan işin çok iyi olduğu öyle ki *Sinimmâr*'ın⁴¹ bu işi görseydi hayran kalacağı belirtilir. Daha sonra Valide Sultan'ın hayır işleriyle tanındığı ve Sultan Mehmed'in Saray'ı onardığı anlatılmaktadır.

Sultan'ın emriyle başlatılan yeni inşa faaliyeti gibi projeler Harem'in mimari değişiminin takibini önemli ölçüde güçleştirir. Harem'de günümüze kadar gelmiş bazı odaların işlevini biliyor olsak da genel anlamda tüm odaların hangi amaçla kullanıldıklarını belirlemek, dahası hanedan üyelerinin yaşadığı bu alanda meydana gelen değişim sonucunda mekânların çoğunun inşa tarihinin tespit edilmesi de oldukça güçtür. Ayverdi'nin, Harem'in ilk şekillenmeye başladığı yerin *valide sultan taşlığı*nın (Levha 1/C) etrafında olduğunu söylemesi⁴², Eldem ve Akozan'ın⁴³ veya Anhegger'in⁴⁴ buna benzer ifadeleri ve aktarımları, yine de mekânlarda yüzyıllar boyunca meydana gelen değişimleri sağlıklı olarak açıklamaya yetmemektedir. Hiç kuşku yok ki Harem'deki mimari değişimin takibini güçleştiren faktörler –*deprem, yangın veya yeni tercihler*– göz önüne alındığında mevcut sorunun çözümünün o kadar da kolay olmadığı açıktır.

⁴⁰ Bkz. Dipnot 10.

⁴¹ *Sinimmâr*: İran efsanelerinde adı geçen bir mimardır. Efsaneye göre İran Şahı Numan İbn-i Munzir, Havernak Kasrı'nı mimar *Sinimmâr*'a yaptırmıştır. Köşk bittikten sonra bir benzerini daha yapmasın diye Şah, *Sinimmâr*'ı sarayın damından aturmak suretiyle öldürmüştür.

⁴² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 301.

⁴³ Eldem de Valide Sultan avlusu ve bunun etrafındaki binalarla Altın Yolu ilk binalar arasında sayar. Eldem-Akozan, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁴ Anhegger, Harem'in Araba Kapısı'ndan girildikten sonra en eski yapılar olarak; Adalet Kasrı, Kara Ağalar Dairesi, Şehzadeler Mektebi'ni sayarken, Valide Sultan Avlusu çevresindeki; Hasekiler Dairesi, Saray Ustaları Dairesi, Şehzadegan Dairesi ve Altın Yol üzerindeki odaları da bunlara dâhil eder; M. Anhegger-Eyüboğlu, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1986, s. 60.

Harem'deki mimari şekillenmenin takibini güçleştiren önemli nedenlerden biri olan 1665 yangını sonrasında, IV. Mehmed'in başlattığı imar faaliyetinin izleri bugün birkaç şekilde takip edilebilmektedir. Bunlardan biri Harem'deki farklı mekânlarda bulunan ve 1668-69 inşaatın bittiği tarihten birkaç yıl sonrasını veren birçok kitabedir⁴⁵ (Levha 1). Bir diğerini ise dönem kaynakları oluşturur. Bunlardan başka inşaat sırasında işçilere ve ihtiyaç duyulan malzemelere ödenen ücretlerin tutulduğu defter de önemli bilgiler sunar. Eldem ve Akozan, başlatılan yenileme projesinde Harem'in büyük ölçüde kâgir olarak yeniden yapıldığını belirtir. Yapılan bu yenilemenin yer yer tamir, bazen de temelden inşa şeklinde olabileceğini söyler.⁴⁶ Necipoğlu ise yangın sonrasında özgün düzenin kaybedilmeden Harem'in çabucak yaptırıldığını ve eski duvarların büyük bir bölümünün de korunmuş olduğunu belirtir.⁴⁷

1665 yılında meydana gelen yangın felaketi sonrasında başlatılan inşaat projesinin başında Mehmed Paşa⁴⁸ "*Saray-ı Âmire binâsına me'mûr olan*" ve dönemin mimarbaşısı olan Ali Ağa vardı. Nitekim yenileme çalışması için ihtiyaç duyulan bir kısım mermerin başmimar Ali Ağa'ya teslim edildiği görülür: "*Be-cihet-i bahâ-i mermer an-cânib-i Marmara teslim be-Ali Ağa ser-mi'mâr-ı râh [ser-mi'mârân?] ber-vech-i peşîn fi 5 Receb sene 1076 (11 Ocak 1666)*".⁴⁹

Ali Ağa, harap olmuş ve sonradan yeniden yaptırılmış ancak bu defa Sultan tarafından beğenilmeyen Harem'i daha sağlam olarak inşa etti. Bu durum kitabede⁵⁰, kubbelerin efsanevi mimar Sinimmar'ı bile hayrana bırakacak tarzda yapıldığı şeklinde ifade edilmiştir.

Silahdar, 1665'de meydana gelen yangın sonrasında yapılan inşaatın Sultan tarafından beğenilmemesini, yapıların ahşap olmasına ve bunun yıkılıp yerine demir konularak yapılmasının istenmesine bağlıyordu.⁵¹ Nite-

⁴⁵ Kitabeler için bkz. Şeref, *a.g.m.*, 8. Cüz, s. 461-465, 478, 481; 9. Cüz, s. 521, 524; 10. Cüz, s. 593, 12. Cüz, s. 723; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 321-324, 327-329, 333, 343, 346, 348,367, 392; Şimşirgil, *a.g.e.*, s. 185-186,188, 209; Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 79-262.

⁴⁶ Eldem-Akozan, *a.g.e.*, s. 82.

⁴⁷ Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 231.

⁴⁸ *Saray-ı Âmire binâsına me'mûr olan izzetli Mehmed Paşa hazretleri saray-ı âmire binâsı için peşîn verdikleri akçelerdir ki zikr olunur. Fi 17 Cemazievvel sene 1076 (25 Kasım 1665)*; BOA, MAD, 908. y. 12, 24, 27, 32, 33, 64, 82.

⁴⁹ BOA, MAD, 908. y. 50; Ayr. 2 Temmuz 1666 tarihli maaş defterinde "*ser-mi'mâr-ı has-sa Ali Ağa*" diye geçmektedir: BOA, MAD, 5967. y. 62; Yine 2 Temmuz 1668 tarihli başka bir maaş defterinde de yine "*ser-mi'mâr-ı has-sa Ali Ağa*" adı geçiyor: BOA, MAD, 3772, y. 61; Ayr. Bkz. Fatma Afyoncu, *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı*, İstanbul 2001.

⁵⁰ "*Kıbâbı kûbbe-i eflâke hemser düdüde-i bedr/Göreydi ger Sinimmâr olur idi tarza hayrân*"

⁵¹ "*Saray-ı cedîd binâsvâfir yapılmış iken ekseri ağaç olmakla*", "*Emridüp cümlesi beraber yere yıkılıp*", "*Kâr-gir ve ağaç yerine demür konmak*". Silahdar, *a.g.e.*, s. 390.

kim yeni imar faaliyeti için gerekli olan malzemeler arasında demir de bulunmaktaydı. Toparlanan tüm malzeme farklı yerlerden getirildi.

24 Temmuz 1665 tarihinde meydana gelen yangın sonrasında başlatılan yapı etkinliği için alınan malzemeler ile inşaatta çalışan işçi ve ustalara ödenen ücretleri içeren bir defter bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.⁵² Yetmiş yaprakтан oluşan defter, siyakat ile yazılmıştır. Büyük bir bölümü işçi, usta ve taşıma ücretlerini içeren defterde, ayrıca inşaatta kullanılmak üzere alınan gec-i sengi (*kireç taşı*), gec-i gubâr (*kireç*)⁵³, mermer, kereste, seng-imoloz⁵⁴, seng-i kalıb, pehlü, âhen-i hâm (*ham demir*), mesâmîr (*kazık veya çivi*)⁵⁵, çerçeve ve ceviz kanat, tutkal, yıldız, alçı, cam, tuğla, kiremit, kilid, kazan (*kazan*), künk, keten, resen (*urgan halat*) gibi farklı malzemelere ödenen ücretler de yazılıdır.

Ağustos 1665 ile Nisan 1666 tarihleri arasında yaklaşık dokuz aylık bir süre içinde Yeni Saray'daki inşaat faaliyeti sırasında yapılan harcamaları kapsayan hesap defteri, Sultan'ın ilk inşaattan üç ay sonra İstanbul'a geldiğinde beğenmediği ve tekrar yapılmasını istediği Harem'in ikinci inşaat faaliyetini içerir. Hesap defterininin 38. yaprağından sonra Harem'de devam eden inşaat ile ilgili olarak 15 Ekim 1665 tarihinden itibaren her ay yapılan masrafları verilmektedir. Defterin başında öncelikle yenileme projesi için hangi kaynaklardan ne kadar para geldiği belirtilir. Buna göre Halep, Erzurum, Şam, Mardin, Tokat, Diyarbakır, Kıbrıs, Trablusşam, Safed gibi farklı yerlerden gelen paraların yanında, hazineden de para aktarıldığı görülür.⁵⁶ Anlaşılan o ki yangından yaklaşık on sekiz gün sonra 11 Ağustos 1665 tari-

⁵² BOA, MAD, 908. Necipoğlu yaptığı çalışmasında sadece defterin varlığına değinir ve kısaca içeriğini aktarır; Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 231.

⁵³ *Gec (Kireç)*: en yaygın olarak tuğla örgüsü için; söndürülmüş kireç, kum ve su karışımı yapılan harçta kullanılır. Bu harç yapıda kullanıldıktan sonra suyun fazlası buharlaşır ve ilk kuruma meydana gelir. Daha sonra harç yine ıslatılır. Suyun buharlaşmasından sonra ise harç kurur ve sertleşir. Kum tanecikleri ve kâğır yapı gereçleri, taş sertliğindeki kalsiyum karbonat ile birbirine bağlanarak tek bir taş kitlesi meydana getirirler. Tarihi kaynaklarda geldiği yer (*gec-i Anadolu, gec-i Rumeli*), türü (*gec-i mermer, gec-i revgani*) veya özelliği (*gec-i safi, gec-i süzme*) belirtilerek kaydedilmekte; *okka, kanlar, kelle* gibi ağırlık ölçüleri ya da *sandık, çuval, keyl* gibi hacim ölçüleri ile satılmakta; çuval ile nakledilmektedir. Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1997, s. 45.

⁵⁴ *Seng-i moloz*: duvar örgüsünde veya değişik amaçlarla ocaktan çıktığı şekliyle, düzeltilmeden kullanılan, çeki birimiyle satılan, kaba ve değişik büyüklükteki taşlar; Sönmez, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁵ *Mismâr (çivi)*: tarihi kaynaklarda üretildiği (veya satın alındığı) kent, kullanıldığı yer, kaplaması, boyutu veya birkaç özelliği birlikte belirtilerek adlandırılmakta, 100 ya da 1000 adet hesabıyla satılmaktaydı. Kantar, okka/kiyye veya dirhem olarak ölçülendirilirdi. Sönmez, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁵⁶ "Sa'âdetlü ve şevketlü pâdisâh-ı âlem-penâh hullide hilâfetuhü ve ubbide saltanatuhü hazretlerinin Enderûn-ı hümayûnları için evâmîr-i şerife ile havâle olunan akçelerinden yine Saray-ı Âmireleri için ihsân buyurulan akçelerin defteridir. Fî 29 Muharremü'l-harâm sene 1076"; BOA, MAD, 908. y. 10.

hinde inşaat masrafları için para toplanmaya başlanmıştır. Toplanan paraların belirtilmesinden sonra inşaatın başında bulunan Mehmed Paşa'nın vermiş olduğu para ile alınan kimi malzemelere yer verilir. Buna göre 5 Ağustos 1665 tarihinde özellikle Darıca, Tuzla, Pendik, Kartal, Üsküdar, Boğazhisarı, Marmara gibi farklı yerlerden getirilen gec-i toz (*kireç tozu*) için ne kadar masraf yapıldığı belirtilmiştir.⁵⁷

Defterden anlaşılacağı üzere, inşaatla başlamadan önce 14 Kasım 1665 tarihinde Harem'de kullanmak üzere⁵⁸ Samako'dan Hacı Hasan'a ham demir (*âhen-i hâam*) alması buyrulmaktaydı.⁵⁹ Buna göre alınan demirin 1.000 Samako kantarına 4.500 kuruş ödendi.⁶⁰ İnşaat için alınan demir sadece bundan ibaret değildi. 14 Eylül 1665 tarihli başka bir fermenda yine inşaatla kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan demirin İstanbul'a nakledilmesi emrediliyordu. İstenen bu demirin 1.000 Samako kantarının 6.000 kuruşa Tekfurdağı'ndan alındığı görülmektedir.⁶¹ Defterde toplam 4.000 Samako kantarı demir satın alındığı anlaşılmaktadır.⁶²

İnşaatla kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan kireç tozunun da farklı yerlerden getirildiği görülmektedir. Özellikle Ekim ayından başlamak üzere yüklü miktarda gec-i gubâr (*kireç tozu*) alınmaya başlanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 12 Ekim 1665 tarihinde Mihaliç'ten 12.000 kantar kireç istenmiş ve bu kirecin 3.318 kantarı Aralık 1665 ile 11 Mart 1666 tarihleri arasında Harem'e teslim edilmiştir. Yine birkaç gün sonra 16 Ekim 1665'de Mudanya'dan istenen 6.000 kantar kireç tozunun yaklaşık 3.016 kantarının 25 Aralık 1665 ile 25 Şubat 1666 tarihleri arasında Harem'e teslim edildiği görülmektedir. Ekim ve Kasım aylarında Yalakabad ile Gemlik'ten de kireç tozu alındığı ve Aralık 1665 ile Mart 1666 tarihleri arasında bunların bir kısmının Harem'e teslim edildiği anlaşılmaktadır.⁶³

Ekim ayı içinde getirilen bir başka malzeme ise kerestedir. Özellikle İznikmid'den (İzmit) getirilen bu keresteler sadece Harem'e değil aynı za-

⁵⁷ BOA, MAD, 908, y. 12.

⁵⁸ Demirin Harem'e alındığı açıkça belirtiliyor: "*İştirâ-i mühimmât-ı mezkûrîn ve ücret-i sofrâ-keşân ki ber-vech-i peşîn dâden berây-ı ebniye-i harem-i hümayûn der-Saray-ı Cedid*", denildikten sonra alınan demir miktarını ve nereden geldiğini açıklıyor, BOA, MAD, 908, y. 14.

⁵⁹ BOA, MAD, 908, y.14, .

⁶⁰ "*Beher kantar fi 59 kıyye fi 4,5 gurus*"; BOA, MAD, 908, y.14.

⁶¹ "*Beher kantar fi 59 kıyye fi 6 gurus*"; BOA, MAD, 908, y.14; Ayr. Bkz. y. 22, 29, 38-40, 46, 60, 70, 78, 79, 87.

⁶² BOA, MAD, 908, y.87; *Samako kantarı*: yaklaşık 75-76 kilogram arası olarak kabul edilir. Buna göre alınan ham demir 304.000 kilogramdı; Bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992, s. 122; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tarih Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 55.

⁶³ BOA, MAD, 908, y.15.

manda tersaneye ve Üsküdar Bahçesi'ne de teslim edilmiştir. Kerestenin büyük bir kısmının Harem'e verildiği görülür. Örneğin 18 Ekim 1665 tarihinde İznikmid'den alınan 4.000 adet (*kita'at*) kerestenin (*çûb-ı çifte çubuk*)⁶⁴ 11 zirâ⁶⁵ boyunda ve 6 parmak⁶⁶ kalınlığında olması istenmektedir.⁶⁷ İstenen kerestelerin toplam 1.546 adedi Harem, Tersane-i Amire ve Üsküdar Bahçesi arasında dağıtılmış ve bunun 1.282 adedi ise Harem'e gitmiştir.⁶⁸ Yine aynı tarihte getirilen 340 adet kerestenin (*çûb-ı verdinâr [vürdinâr]*)⁶⁹ 199 adedi Harem'e teslim edilmiştir.⁷⁰ Tüm bu keresteler yeni başlayacak inşaatın iskelesinde kullanılmış olmalıdır.⁷¹

18 Ekim 1665 ile 18 Mart 1666 tarihleri arasında getirilen kerestenin yine üç yere dağıtıldığı görülmektedir.⁷² Bu yerler arasında Davud Paşa'ya gönderilen toplam 2.801 adet kereste burada devam eden bir inşaatın varlığına işaret eder.⁷³ Nitekim 'Abdurrahman 'Abdi Paşa bu tarihlerde Davut Paşa Sarayı'nda yeni odaların yapılması için emir verildiğini söyler.⁷⁴ Davut Paşa Sarayı'na verilen malzemenin Harem'e gönderilenden fazla olduğu dikkat çekicidir.⁷⁵ Malzemenin fazlalığı burada devam eden inşaatın biran önce bitirilmek istenmesinden olmalıdır.

⁶⁴ *Cûb/çûb*: kelime anlamı olarak 1- Sap, lif, 2- Çöp, değnek, sopa, 3- (Çûb-ı hatul, cûb-ı kullanımlarındaki anlamıyla) Kereste, ağaç, dikdörtgen kesitli ahşap, çubuk, küçük tahta parçaları v.b. demektir; Sönmez, *a.g.e.*, s. 36.

⁶⁵ *Zirâ*: dirsekten orta parmak ucuna kadar olan ve uzunluğu 75 cm. ile 90 cm. arasında değişen uzunluk ölçüsü.

⁶⁶ 1 parmak yaklaşık 31 cm; M. Cerasi Maurice, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*. çev. Aslı Ataöv, İstanbul 2001, 257; Taşkın, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁷ İstenilen kerestelerin her birinin ortalama uzunluğu yaklaşık 8 m. ve genişliği de yaklaşık 18 cm. kalınlığındaydı.

⁶⁸ 1.546 *kita'at* kerestenin: 1.282 *kita'atı* Berây-ı harem-i hümayûna; 210 *kita'atı* Berây-ı Tersâne-i Âmir'e'ye; 54 *kita'atı* ise Berây-ı bağçe-i Üsküdar'a teslim edildi; BOA, MAD, 908. y.16.

⁶⁹ *Verdinâr/Vürdinâr*= *Köknar*: Çamgiller familyasının Abies cinsini oluşturan ve yapraklarını dökmeyen 40 kadar ağaç türünün ortak adı. Tarihi kaynaklardaki kayıtlara göre, kargir yapıların iskelelerinde ya da ahşap yapılarda dikme ve kiriş olarak kullanılmıştır; Sönmez, *a.g.e.*, s. 110.

⁷⁰ 340 *kita'at*: 199 *kita'atı* Berây-ı harem-i hümayûna; 141 *kita'atı* Berây-ı Tersâne-i Âmir'e'ye teslim edildi; BOA, MAD, 908. y.16.

⁷¹ Bu keresteler arasında ayrıca "*çûb-ı İznikmid tabanı*", "*çûb-ı mazlık-ı köprülük*", "*çûb-ı mazlık-ı Başiskele*" gibi farklı türden keresteler de bulunmaktaydı. BOA, MAD, 908. y.16-17.

⁷² Berây-ı harem-i hümayûn; Berây-ı matbah-ı Davud Paşa; Berây-ı Tersâne-i Âmir'e.

⁷³ Gelen keresteler arasında bulunan "*çûb-ı taban-ı vergeh*" çoğunlukla dikmelerin birbirine bağlanmasında, çatı ve döşeme kirişi, taban ya da hatul olarak kullanılmaktaydı. Sönmez, *a.g.e.*, s. 111.

⁷⁴ "*Dâvud Paşa Sarayı'nda yeniden odalar yapılmağa ve Hâss-oda teccid mübâşeret ü ihtimâm olunmuşıdır*"; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 211.

⁷⁵ BOA, MAD, 908. y. 18

14 Ekim 1665 tarihinde bu defa Mihaliç'ten belirtilen çaplara göre ücreti hazineden karşılanmak üzere yeterli miktarda direk ve taşın kesilerek uygun olan iskeleye nakli ve oradan da İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir. Aynı tarihte Edirne kadısı ve Edirne bostancibaşından saray-ı âmire binasında çalışmak üzere *mismâr* (kazık veya çivi) ve bazı demir aleti kesme işi için Edirne'de bu işi yapan ustaların sayılarının belirlenerek İstanbul'a gönderilmesi buyrulmaktadır.⁷⁶ Bu malzeme ve usta istekleri yeni başlanılacak olan inşaatın hazırlığını gösterir. Yukarıda belirtildiği gibi farklı yerlerden alınan kerestelerin iskele yapımında kullanılacak olması, iskelenin kurulması sırasında ihtiyaç duyulan kazık veya çivinin hazırlanmasını gerekli kılmaktadır. Edirne'den gelecek olan ustalar bu amaç için istenmiş olmalıdır.

Temmuz 1665 tarihinde Hasköy'den satın alınması için emir verilen tuğla ve kiremidin 26 Ekim 1665 ile 14 Mart 1666 tarihleri arasında bu defa Saray'a teslim edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihler arasında 772.660 adet tuğla, 47.104 adet kiremit, 72.487 adet beylik çavuş⁷⁷, 700.174 adet ise beylik hime ve topaçın⁷⁸ teslim edildiği görülür. Yine Ekim ayı içinde Harem'e farklı cinslerde mesâmîr(*çiviler*) alınmıştır. Alınan mesâmîr içinde 7.681,5 kıyye mesâmîr-i mütenevvi'a-i Frenk ve 1.098 kıyye de mesâmîr-i kurşun bulunmaktadır.⁷⁹

Ekim 1665 ile 22 Aralık 1665 tarihleri arasında *neccârân*, *hammâmciyân*, *küfegeciyân*, *mermerciyân*, *lağımciyân*, *ırgadân* ve *meremmetciyâna* ödenen ücretlerden anlaşılacağı gibi bu tarihte inşaatla ilgili işler yapılmaktadır.⁸⁰ Özellikle *hammâmciyân*'ın ve *mermerciyân*'ın olması hamamda bir inşaatın devam ettiğini gösterir. Bunun yanında *küfegeciyân*'ın varlığı ise yangın sırasında kimi duvarların *-ne ölçüde hasar gördüğü açık olmamakla birlikte-* hasar gördüğüne ve bunların onarıldığına işaret eder.

Defterde Trabzon'dan istenen 1.000 adet ceviz ağacının, 4 zira boyunda, 1,5 zira genişliğinde ve 2 parmak kalınlığında olması istenmektedir.⁸¹

⁷⁶ BOA, MAD, 908. y. 18.

⁷⁷ *Beylik*: Büyük ve önemli devlet inşaatları için kurulmuş harmanlarda üretilen tuğla ve kiremitleri tanımlamak için de kullanılırdı. Belgelerde geçen beylik çavuşun özellikleri bilinmemektedir. Sönmez, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁸ *Topaç*: kaynaklarda tam olarak tanımlanamamaktadır. Ancak tuğlanın biçimini ifade ettiği tahmin edilmektedir; Sönmez, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁹ BOA, MAD, 908. y. 24.

⁸⁰ BOA, MAD, 908. y. 39, 40.

⁸¹ "1.000 aded, tûlen 4 zirâ' arzan 1,5 zirâ' ve ... ve 2 parmak". Kerestelerin yaklaşık 3 m. boyunda, 1,12 cm. genişliğinde ve 62 cm. kalınlığında olması isteniyordu. Sipariş verilen bu ceviz tahta daha sonra dolaplar için kullanılmış olmalı.

Bu malzeme hasar görmüş olan mekânların iç dekorasyonu için istenmiş ve dolaplarda kullanılmış olmalıdır.

17 Kasım 1665 tarihinde İznikmid'den istenen keresteler arasında yer alan 5.000 adet çüb-i elvâh-ı imâretin 1.500 adedi İstanbul'a getirilmiş ve bunun 1.450 adedi Harem'e teslim edilmiştir. Bununla birlikte yine sipariş verilen 6.000 adet çüb-i elvâh-ı ağanın 2.857 adedi ile 8.000 adet çüb-i elvâh-ı pellüd-i ağanın 4.364 adedinin Harem'e verildiği görülmektedir.⁸²

Kasım 1665 tarihinde getirilen bir başka malzeme ise taşdır. İstenilen taşlar Büyük Çekmece'ye getirilmiş ve oradan da arabalarla Saray'a taşınmıştır. Bu tarihlerde Harem'e teslim edilen taşlar farklı özellik ve boyutlardadır. Getirilen taşların büyük boyutlarda olması bunların tabanda kullanılmış olabileceğini akla getirir. Örneğin istenen bir adet seng-i taban 1.627 ziradır.⁸³ Ekim 1665 ile 10 Mart 1666 tarihleri arasında Harem'e değişik cinsten taşlar teslim edilmiştir.⁸⁴ 15 Kasım 1665 tarihinde Yalakabad, Edincik, Kapıdağı, Marmara'dan kireç tozu alınmış, bir gün sonra ise gemilere ödenen ücretlerden anlaşılacağı üzere farklı yerlerden alınan mermer ve taş İstanbul'a getirilmiştir.⁸⁵ 26 Kasım ile 1 Aralık 1665 tarihinde bu defa gemilerle Mihaliç ve Mudanya'dan kireç, taş ve mermer taşınmıştır.⁸⁶

Aynı tarihlerde *seng-i traşân-ı, mermerciyân, küfegeciyân* ve *horasancıyâna* ödenen ücretlerden anlaşılacağı üzere inşaat devam etmekte, duvar işi yapılmaktadır. Nitekim yine aynı tarihte *mermerciyân-ı bostaniyân* ve *mermerciyân-ı bîrûnî* olarak zikredilen iki sınıftan ikincisi Saray'a ait bir sınıf olmalıdır.⁸⁷

Malzeme taşıma işi Aralık ayında da devam etmiştir. Örneğin 5 Aralık 1665 tarihinde Kavak, İznikmid, Marmara'dan taş, mermer ve kereste getirilmiştir. Bu ay içinde getirilen seng-i molozdevam eden inşaatta duvar aralarında kullanılmış olmalıdır.⁸⁸ 29 Kasım ile 19 Aralık tarihleri arasında

⁸² BOA, MAD, 908. y. 22-23. *Elvah*: yassı, düz yüzeyli levha anlamına gelir. Tarihi kaynaklarda döşeme ve cephe kaplama tahtaları, diğer tahtalar ve kurşun levhaları tamamlamakta kullanılır. "çüb-i elvâh-ı ağa" ve "çüb-i elvâh-ı pellüd-i ağa" malzemenin kullanıldığı yere göre bir tanımlama olarak kabul edilirken, "çüb-i elvâh-ı imâret" in özelliği ise tanımlanamamaktadır. Sönmez, a.g.e., s. 42-43.

⁸³ Yaklaşık olarak 122 m.

⁸⁴ BOA, MAD, 908. y. 26.

⁸⁵ BOA, MAD, 908. y. 40.

⁸⁶ BOA, MAD, 908. y. 41-42.

⁸⁷ BOA, MAD, 908. y. 43.

⁸⁸ BOA, MAD, 908. y. 43. *Seng-i moloz*: duvar örgüsünde veya değişik amaçlarla ocaktan çıktığı şekliyle, düzeltilmeden kullanılan, çeki birimiyle satılan, kaba ve değişik büyüklükteki taşlar. Sönmez, a.g.e., s. 98.

*taşçıyân-ı küfegena*⁸⁹ ücret ödenmiş olması, bu tarihlerde duvar işinin devam ettiğini gösterir.

28 Aralık 1665 tarihindeki masraflar arasında camcıyâna (*camcılara*) ödenen ücret kayıtlıdır. Bunun yanında yine aynı tarihte çilingîrâna pencere ve kapı için ücret ödenmesi inşaatta duvar ve benzeri işlerin yanında, kapı pencere gibi işlere de başlandığını göstermektedir. Yine aynı tarihlerde sarı ve siyah tutkalın (*tutkal-ı sarı ve siyâh*) satın alınmış olması, Harem'de onarılan mekânların iç kısımlarına yönelik işlere başlanıldığının açık bir göstergesidir.⁹⁰ Ayın sonlarında yine gemilerle Mudanya, Gemlik, Kavak, Mihaliç, İznikmid gibi farklı yerlerden kireç, taş ve kereste taşınmıştır.

Ocak ayı masrafları içinde sıvacıyan (*sıvacılar*) için ağaç tekne satın alındığı ve teslim edildiği kaydı, sıva işlerine başlandığını gösterir.⁹¹ Bu ay içinde taş, kereste, mermer ve kireç tozu getirilmeye devam edilmiştir. Ayrıca Avanos'tan künk alınması için de ücret ödendiği görülür.⁹² Ayın ortalarından itibaren üç farklı tarihte Üsküdar ve Galata'dan lökün malzemesi revgan-ı bezîr satın alınmıştır.⁹³ Alınan malzemeler hamamdaki inşaatla ilgilidir. Nitekim 18-26 ve 8-29 Ocak 1666 tarihleri arasında hamamcıya ödenen ücret belirtilmektedir. 22 Ocak tarihinde râh-ı âbyana ücret öden-

⁸⁹ *Küfeke/köfeke (Küfeki taşı)*: doğadan çıktığı andan itibaren her türlü işleme uygun olan bu taş, havayla temastan sonra sertleşme özelliğine sahiptir. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde genellikle Bakırköy çevresindeki ocaklardan elde edildiği için daha çok "Bakırköy taşı" olarak da bilinir. Küfeki taşı, Sinan ve diğer Osmanlı mimarlarının eserlerinde ana yapı malzemesi olmuş; kaba işlenmişlikten kesme taş ve yoğun bezemeli düzeye kadar değişik, zengin bir kullanım alanı bulmuştur. Yalnızca örgü ve dış cephe malzemesi olarak değil, aynı zamanda iç mekânlarda, döşeme kaplamalarında, kemerlerde, portal, mihrap ve minberlerde de kullanılmıştır. Sönmez, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁹⁰ BOA, MAD, 908. y. 47; Kaynaklarda tutkal-i siyah, tutkal-i sarı, tutkal-i zeytuni gibi farklı tutkal çeşitleri görülür. Ancak bunların bileşimleri ve hazırlanışı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Tutkal muhtemelen kapı, pencere kanatları, kürsü gibi çeşitli ahşap elemanların yapılandırılmasında kullanılmıştır. Sönmez, *a.g.e.*, s. 108.

⁹¹ 10 adet tekne alınmıştır.

⁹² BOA, MAD, 908. y. 48.

⁹³ BOA, MAD, 908. y. 51. *Lökün*: Sönmemiş kireç, çiğ bezir ve iyi cins atılmış pamuğun karıştırılıp katı bir harç haline gelinceye kadar tokmaklanmasıyla ya da daha basit olarak kireç ve zeytinyağının dövülmesiyle elde edilen; eskiden muslukların takılması ve künklerin eklenmesi sırasında aradaki delikleri kapatmak için kullanılan bir tür macun. Künklerin bağlantı yerleri ya doğrudan bu harçla sıvanır, ya da yedirme (lökünün, içine bezir yağı eklenerek üstü-pü ya da keten lifleri üzerine sürülmesi işlemine yedirme denir) uygulanarak aralık ve çatlaklardan su sızması önlenirdi. Sönmez, *a.g.e.*, s. 74.

Revgan-ı bezîr (Bezîr yağı): Keten tohumu ezilip sıkıldığında çıkan yağın oldukça yüksek, belli bir sıcaklıkta ısıtılmasıyla elde edilen; boya, vernik yapımında ve löküncülükte kullanılan, çabuk kuruyan bir yağ. Kaynaklarda *kantar*, *okka* ve *müdre* gibi ağırlık ölçüleriyle satıldığı belirtilmektedir. Sönmez, *a.g.e.*, s. 90.

miş olması, yine hamamdaki çalışmaya işaret eder.⁹⁴ Ocak ayı içinde demirciyâna giriş, pencere, ceviz kanat ile kapılar için ödenen ücretler bu ayda onarılan yerlerin iç kısımlarındaki çalışmanın devam ettiğini gösterir.⁹⁵

Şubat ayı içinde inşaatın devam ettiği ve yine kereste, taş, mermer ve kireç tozu getirildiği görülmektedir. Râh-ı âbyana ücret ödenmesinin yanında lökün malzemesinin satın alınmasından anlaşılacağı üzere suyolu işi devam etmektedir.⁹⁶ 15 Şubat 1666 tuğla-i beylik, topaç ve çarşı için ücret ödenmiştir.⁹⁷ Alınan tuğlalar kubbe veya kemerlerde kullanılmış olmalıdır. 13 Ocak ile 20 Şubat 1666 tarihlerinde ödenen ücretler içinde *svacıyân-ı Ermeniyân* ve *Rûmiyân*, *horasancıyân* ile *sakacıyânın* olması⁹⁸ inşaatta sıva işlerinin devam ettiğini gösterir.

Mart ayı içinde Kavak, Kirmastı ve İznikmid'den taş, kireç ve kereste getirilmeye devam edilmiştir. Bunun yanında demirciye giriş ve köprülük için ücret ödenmesinden inşaatta onarımın devam ettiği ve üst örtünün çalışmalarına başlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 2 Mart 1666 tarihinde Harem'de çalışan kurşuncuya ödenen ücret belirtilmiştir.⁹⁹ Yine 11 Ocak 1666 tarihinde Harem için tuğla ve kiremit alınmıştır. Bu malzeme içinde 72.485 adet çarşı-i kebir, 700.673 adet beylik-i tetimme ve topaç ile 47.102 adet kiremit bulunmaktadır.

Defterin 70. yaprağından sonra 10 Ekim 1665 ile 20 Mart 1666 tarihleri arasındaki masrafların dökümü verilir. Buna göre toplam masraf 14.124.767 akçedir. Yapılan harcamanın 4.836.199 akçesi malzeme almına aittir.¹⁰⁰ Geri kalan kısım ise işçilik ile taşıma ücretlerine kullanılmıştır. İnşaatla çalışanlar arasında demir işleri için *âhengerân*, *haddâdân* ve *demirciyân*, hamam ve su işleri için *hammâmçıyân*, *küfegeciyan*, *mermerciyan*, *lağımçıyan* ve *ırgadân*, taş yontma için *horasancıyan*, kapı ve menteşeler için *çilingirân*, kurşun işi için *dökümcüyan*, süsleme için *nakkâşân* bulunmaktadır.

⁹⁴ BOA, MAD, 908. y. 58. *Râh-ı âbyan*: Suyolları yapımında çalışan işçiler grubuna verilen ad. Sönmez, a.g.e., s. 88.

⁹⁵ BOA, MAD, 908. y. 49, 51, 52.

⁹⁶ BOA, MAD, 908. y. 58-59.

⁹⁷ BOA, MAD, 908. y. 59. *Tuğla-i mirî* (*Beylik tuğla*): Devletin kurup işlettiği harmanlarda üretilerek öncelikle resmi inşaatlarda kullanılan ve miri için gerekenden fazlası serbest piyasada satılan adi tuğla; *Tuğla-i harici* (*Tuğla-i çarşu*): Özel harmanlarda üretilerek serbest piyasada satılan; duvar ve kemer örgüsünde kullanılan adi, yassı tuğla. Sönmez, a.g.e., s. 107.

⁹⁸ BOA, MAD, 908. y. 61.

⁹⁹ BOA, MAD, 908. y. 61.

¹⁰⁰ BOA, MAD, 908. y. 70.

Yapılan toplam masraf önemli bir tutarı oluşturur. Nitekim inşaatı 1617 yılında tamamlanan Sultan Ahmet Camii'nin 1.811 yük¹⁰¹ 2.945 akçe-ye mal olduğu¹⁰² düşünülürse, bundan 49 yıl sonra yapılan Harem için harcanan 14.124.767 akçelik harcama oldukça cömert davranıldığını göstermektedir.¹⁰³

Eremya Çelebi ve Silahdar gibi dönem kaynaklarının yangın hakkındaki aktarımlarına baktığımızda; Eremya Çelebi yanan yerleri sıralarken *valide sultan, haseki sultan odaları ile cariyeye ve hizmetçilere* ait bölümlerin ve *hamamın* adını belirtir. (Levha 1) Nitekim Silahdar da benzer yerleri saymaktadır. Yanan yerlerin bir kısmının ahşap olduğu ve yangında hızla yok olduğu anlaşılmaktadır. Eremya Çelebi'nin anlatısında "*göklere alev ve duman çıkıyordu*" benzetmesi de yanan malzemenin ahşap olduğu tezini güçlendirir.

Hesap defterinde sıkça karşımıza çıkan *hamamın* (veya *hamamların*) bu inşaat faaliyeti sırasında yenileme projesine dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim defterde hamam için alınan kazan ve mermerler buna işaret eder. 15 Ekim 1665 tarihinde *kazgancıyâna* (kazancı) 200 kuruş verildiği ve ayrıca hamam için bir de *kazgan* (kazan) alındığı görülüyor.¹⁰⁴ 25 Ekim 1665 tarihinde ustalara ödenen ücretlerin verildiği listede *hamamcı* da sayılır ve *neccaran* ile birlikte kendisine 42.973 akçe ücret ödenmiştir.¹⁰⁵ Bir ay sonra bu esnafa ödenen miktar ise 22.046 akçedir.¹⁰⁶ Yine 20 Aralık 1665 tarihinde hamamın kazanındaki sorunu gidermesi için bakırcı Mehmed'e ücret ödendiği görülüyor.¹⁰⁷ 21 Şubat 1666 tarihinde ise bu defa *hamamcıya* inşaatta kullanması için *lökün* teslim edildiği anlaşılıyor.¹⁰⁸ Bu hamam bugün *hünkâr sofasının* (Levha 1/70) bitişiğinde olan hamam olmalıdır (Levha 1/67).

Harem inşaatının hangi bölümleri kapsadığı defterde ayrıntılı olarak belirtilmemiştir. Bununla birlikte hamamdan başka yerlerin de projeye dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 23 Kasım 1665 tarihinde *oda-i*

¹⁰¹ 1 yük 100.000 bin akçe; 1811 yük = 181.100.000 akçe. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 76.

¹⁰² TSMA. 42/1, belge için Ahmet Arslantürk'e teşekkür ederim.

¹⁰³ 1756-1760 yıllarında inşa edilen Ayazma Camisi için harcanan tutar 506.095 kuruş 49 akçeydi. Sadi Bayram-Adnan Tüzen. "İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)", *Vakıflar Dergisi*, sy. 22, (1991), s. 200; I. Süleyman döneminde 1 kuruş 80 akçe iken, 1720'ye geldiğinde 1 kuruş 120 akçe olmuştur. 506.095 kuruş = 60.731.400 akçe.

¹⁰⁴ BOA, MAD, 908. y. 30, 39.

¹⁰⁵ BOA, MAD, 908. y. 40.

¹⁰⁶ BOA, MAD, 908. y. 43.

¹⁰⁷ BOA, MAD, 908. y. 45.

¹⁰⁸ BOA, MAD, 908. y. 59.

dârü's-sa'âde için alınan malzemelerin listesi verilir. Alınan malzemeler arasında pencere kanadı, kapı ve dolaplar için ceviz tahta bulunmaktadır.¹⁰⁹ Yine aynı oda için 18 Kasım 1665 tarihinde farklı cinste camların satın alındığı da görülmektedir. Bunlar arasında 100 adet elvâh-ı cam-ı Edirne ve bir adet de çerçeve-i cam bulunmaktadır.¹¹⁰ Bu oda ilk akla geldiği gibi *dârüssaâde ağasının odası* değildir ve Harem'deki bir başka oda olmalıdır.¹¹¹ Nitekim *harc-ı hassa defterlerinde* Harem *dârüssaâde* olarak geçmektedir. Ayrıca Selânikî, III. Mehmed'in 1593 tarihinde *dârüssa'âde'de vâki olan yeni hammâm binâsına haleb geldiği* için Üsküdar Bahçesi'ne geçmek zorunda kaldığını söylemektedir. Nitekim Silahdar da, 1665 yangınında hasar görmüş yerler arasında *dârü's-sa'âde kapısını* saymaktadır.¹¹² Her iki tarihinin bu ifadeleri ile *harc-ı hassa defterlerinde* yer alan tanımlamalar hesap defterinde geçen *oda-i dârü's-sa'âdenin* Harem'deki bir oda olduğunu açıkça göstermektedir.

Harem'de meydana gelen yangın sonrasındaki yenileme projesine dâhil edilen bu iki mekânın dışında başka yerler de bulunmaktaydı. 28 Aralık 1665 tarihinde Harem'deki bir odanın toplarının yaldızlanması için üç adet *sikke-i frengî* alınmıştır.¹¹³

3 Şubat 1666 tarihinde ise *nakkaşbaşına* boya için para verildiği görülür. *Sernakkâşân Velî'nin* çalışacağı oda *odahâ-i hâss-ı hazret-i Hudâvendigar* olarak geçmektedir.¹¹⁴ Bu oda bugün *hünkâr sofası* olarak bilinen yer olmalıdır. 6 Şubat 1666 tarihinde Saray'daki bir başka odanın kubbesi için yumurta alınmıştır.¹¹⁵ 25 Şubat 1666 tarihli masraflar içinde Harem'deki *oda-i hâss-ı* kubbe kanadı için otuz adet altın yaldıza ödenen ücret verilir.¹¹⁶ 25 Mart

¹⁰⁹ BOA, MAD, 908. y. 43.

¹¹⁰ BOA, MAD, 908. y. 60.

¹¹¹ *Be-cihet-i mühimmât-ı ta'mîr-i oda-i Dârü's-sa'âde der-saray-ı cedid el-vâki' fi 15 Ca. sene 1076 bâ-tezkire-i mi'mâr ağa*; BOA, MAD, 908. y. 47.

¹¹² Silahdar, a.g.e., s. 384.

¹¹³ *“Be-cihet-i yaldız-ı top berây-ı oda-i harem-i hümayûn”*. BOA, MAD, 908. y. 47.

¹¹⁴ *“Teslim be-nakkaşbaşı berây-ı odahâ-i hâss-ı hazret-i Hudâvendigar berây-ı lâzıme-i boya-i mütenevvî'a”*; BOA, MAD, 908. y. 56, 83; *Boyahâ-i Mütenevvî'a/Lâzıme-i Boyacıyân/Lâzıme-i Nakkaşân*: Kaynaklara *vakiyye/okka* birimiyle satıldığı belirtilerek kaydedilmiş çeşitli boyalar, cilalar ve boyacıların katkı malzemesi olarak kullandığı organik ya da inorganik ürünler. Bunlardan *boya-i altun sarısı, sarı top boya, sarı-i Ohri, boya-i sarı miyane, boya-i yeşil, boya-i siyah, penbe, beyza, beyza-i mürg-ü şütür, boya-i Obri-i sebz...* gibi boyalarla *revgan-ı zib, revgan-ı pih, tutkal-i siyah, tutkal-i sarı, tutkal-i zeytûni, cila toprağı...* gibi bazı malzemelerin ne oldukları, bileşimleri, hazırlanma ve uygulanma yöntemleri hakkında incelenen kaynaklarda herhangi bir açıklamaya rastlanmamış. Sönmez, a.g.e., s. 33.

¹¹⁵ *“Be-cihet-i bahâ-i yumurta berây-ı kubbe-i odahâ-i saray-ı cedid fi gurre-i Ş. sene 1076”*; BOA, MAD, 908. y. 56; *Yumurtanın* kaynaklarda siva için kullanıldığı belirtilmektedir. Sönmez, a.g.e., s. 112.

¹¹⁶ *“Be-cihet-i yaldız-ı kanad-ı kubbe-i oda-i hâss-ı harem-i hümayûn-ı saray-ı cedid”*; BOA, MAD, 908. y. 59.

1666 tarihinde bu defa Saray'daki bir oda için *bahâ-i raht-ı yaldız* ve pencereye verilen ücretler görülür.¹¹⁷

Hesap defterinde geçen mekân isimleri Harem'deki onarımın izlerini sürmeye yetmemektedir. Ancak Harem'deki kimi mekânlarda görülen kitabeler (Levha 1) bu konuda bir fikir verir. 1665 tarihinden başlanılan inşaatı anlatan *şadırvanlı sofadaki* kitabe (Resim 4/Levha 1/13) inşaatın bitim tarihi olarak 1668/69 (1079) tarihini işaret etmektedir.¹¹⁸ Oysaki hesap defteri 26 Mart 1666 tarihine kadar olan masrafları içermektedir.¹¹⁹ Elbette ki 1665 inşaatın bitim tarihi olmayabilir. Olasılıkla bu tarihten sonra Harem'de başka işler de yapıldı. Nitekim kimi mekânlarda bulunan 1666, 1667, 1668 ve 1669 (1076, 1078, 1079) tarihli başka kitabelerin varlığı bu görüşü desteklemektedir.¹²⁰ Ancak, 'Abdurrahman 'Abdi Paşa 30 Mart 1666 tarihinde Sultan IV. Mehmed'in Davut Paşa Sarayı'ndan İstanbul'a geldiğini ve bir gece sarayda kaldığını söyler.¹²¹ Tarihçinin verdiği tarih hesap defterinde verilen 26 Mart 1666 tarihinden dört gün sonrasıdır. Sultan bu tarihte Saray'da kaldığına göre en azından inşaatın büyük bir bölümünün bittiği söylenebilir. Nitekim bir gün Saray'da kalan Sultan on dört gün sonra Edirne'ye geçmiştir.¹²² *Şadırvanlı sofanın* 1668/69 tarihi aynı zamanda Sultan ile birlikte Edirne'de olan Valide Sultan ve Haseki Sultan'ın daha sonra İstanbul'a döndükleri yıldır.¹²³ Valide Sultan'ın bu tarihte İstanbul'a dönmesi o sırada Harem'deki inşaatın bitmiş olduğunu gösterir. Kitabeyle hesap defteri arasındaki farklılık, geçen iki yıllık süreçte mekânlardaki bazı işlerin zamanında bitirilmemiş olabileceğini akla getirmektedir.

Bugün Harem mekânlarında okunabilen 1666-67 ve 1668-69 tarihlerinin bir kısmı mermer kitabelerde, bir kısmı da çini frizlerinde karşımıza çıkar –*şadırvanlı sofa, kara ağalara ait mekânlar, Harem'in giriş kapısı, valide sultan taşlığı, valide sultana ait mekânlar, çeşmeli sofa, hünkâr sofası ve çifte kasır-*

¹¹⁷ "Be-cihet-i bahâ-i raht-ı yaldız ve pencere berây-ı odahâ-i saray-ı âmire"; BOA, MAD, 908. y. 62; *Rah (Takım)*: 1. Mefruşat ve ev takımları, 2. Atı hazırlamada kullanılan takım, 3. Kapı ve pencere kanatlarını, kafesleri pencereye bağlayan erkekli-dişili menteşe takımı. Ancak bu sözcük ile tanımlanan menteşenin özelliği ve reze türlerinde birine benzeyip benzemediği bilinmemektedir. Sönmez, *a.g.e.*, s. 88; Burada geçen *raht-ı yaldız* olasılıkla dolap veya kapılarda kullanılan menteşelerin üzerlerinin kaplanması içindi.

¹¹⁸ Kitabeye için bkz. Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 205-206.

¹¹⁹ BOA, MAD, 908. y. 70.

¹²⁰ Tespiti yapılan bu kitabeler, bugün Harem'de girme imkânı bulabildiğim yerlerde görülebilenlerdir. Bununla birlikte görülemeyen yerlerde de kitabe olma olasılığı vardır.

¹²¹ "Yirmi dördüncü Çihâr-şenbih gününde Dâvûd Paşa Sarayı'ndan İstanbul'a varılıp bir gece sarâyda yatılıp erte ki yigirmi beşinci Penc-şenbih günüdür; azîm alaylar ile otak-ı hümayûnanüzûl buyruldu"; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 221.

¹²² "Mâh-ı mezburun yedinci Pazar-irtesinde Dâvûd Paşa sahrâsından ordu-yihümâyûnla hareket ve Edirne'ye doğru azmet olundu"; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 222.

¹²³ 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 292.

ların IV. Mehmed'e atfedilen odası gibi¹²⁴ (Levha 1). Harem'deki 1665 sonrası kitabelerden en erken tarihlisi 1666-67'dir. Bunlardan biri *dolap kubbesinden şadırvanlı sofaya* (Levha1/1) geçilen kapı üzerinde bulunur. Bununla birlikte 1666-67 tarihinin okunduğu diğer kitabeler ise *kuşhane kapısı* üzerinde (Levha 1/24), *valide sultan namaz odasında çini pano* üzerinde (Levha 1/51), *hünkâr sofasında* (Levha1/70) çini frizi üzerinde, *çeşmeli sofada* çeşme ve kapı üzerinde (Levha1/77-79) ve *çifte kasırlarda IV. Mehmed'e atfedilen odanın kapısı* üzerindedir (Levha 1/88). Daha sonra 1667-68 ve 1668-69 tarihini veren kitabeler gelir. 1666-67 tarihini taşıyan iki kitabenin yeri dikkat çekicidir. Bu iki kitabe iki kapı üzerinde bulunur: *şadırvanlı sofa* ve *kuşhane kapısı*. (Levha1/1, 24) Kapılardan biri *ikinci avluya*, diğeri ise *üçüncü avluya* geçişi sağlamaktadır. Anlaşılan o ki onarıma başlandığında öncelikle her iki kapı yenilenmiş ve Harem'in giriş çıkışlarının kontrol altına alınması sağlanmıştır. IV. Mehmed'in odasındaki (Levha1/88) ve *çeşmeli sofadaki* (Levha 1/76) mermer kitabeler ile *valide sultan namaz odası* (Levha 1/51) ve *hünkâr sofasında* (Levha1/70) çini üzerinde bulunan 1666-67 tarihleri bu yerlerin yenileme çalışmasında ilk onarılan yerler arasında olduğuna işaret eder.

Dolap kubbesinden (Levha 1/1) *şadırvanlı sofaya* (Levha 1/2) geçilen kapı üzerindeki kitabede yer alan 1666-67 tarihinin bu dönemde bitmiş olabileceğini gösterir. Yine *valide sultan namaz odasındaki* (Levha 1/51) çini pano üzerindeki kitabede yer alan 1666-67 tarihi bunu desteklemektedir. Anlaşılan o ki 1666-67 tarihine gelindiğinde artık yangının hasar verdiği bölümler tamamen onarılmış, ancak valide sultan ve harem halkının Edirne'de olmasından dolayı kimi yerlerdeki onarım devam etmiştir. Onarımın devam ettiği yerler 1667-68 tarihini veren mekânlar olmalıdır: *kara ağalar koğuşu* (Levha 1/18) ve *valide sultan odası* (Levha 1/54), *valide sultan taşlığına* (Levha 1/C) bağlayan bölümler gibi. 1668-69 tarihinde valide sultan da İstanbul'a geldiğinde Harem'deki inşaat faaliyetinin tamamlandığını ilan eden kitabe *şadırvanlı sofadaki* (Levha 1/2) yerine konulmuş olmalıdır.

Valide Turhan Sultan'ın Projedeki Etkisi

Harem'de *şadırvanlı sofada* yer alan 1668-69 tarihli kitabede (Resim 4) geçen bir ayrıntı Harem'de başlatılan projede Valide Turhan Sultan'ın kat-

¹²⁴1666-67 tarihli bir kitabesi olan ve bugün IV. Mehmed Kasrı olarak adlandırılan oda, Sultan Mehmed'e atfedilir. Ne yazık ki hesap defteri IV. Mehmed'in kendisi için bir oda yaptırdığına dair bir bilgi içermiyor. Kimi modern araştırmacılar tarafından 1665 yangını sonrasında IV. Mehmed'in kendisi için bir oda yaptırdığını ileri sürmektedir. Bkz. Anhegger *Fatih Devrinde...*, s. 55, 58; Eldem-Akozan, *a.g.e.*, s. 67; Anhegger *Topkapı Sarayı'nda...*, s. 65-66, 75-79; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 388-392; Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 222-228; III. Murad Odası'na bitişik ve III. Murad Odası'nın giriş sofasının bir bölümü kullanılarak yapılmış olan odanın IV. Mehmed'e atfedilmesinin en önemli nedeni odanın içindeki 1666-67 tarihli Farsça kitabedir. Kitabe için bkz. Şeref,*a.g.m.*, 10. Cüz, s. 593; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 392; Kocaasla, *a.g.e.*, s. 222.

kısının olduğu olasılığını ileri sürmeyi mümkün kılar. Valide sultanın adının zikredildiği kitabede, onun hayır işleriyle meşhur olduğu belirtilmektedir.¹²⁵ Hiç kuşku yok ki inşaat sırasında IV. Mehmed'in Edirne'de kalıp, İstanbul'a gelmemesi de bunu desteklemektedir. Daha önce belirtildiği üzere III. Murad'ın başlattığı projeyi anlatan kitabede¹²⁶ nasıl ki dârüssaâde ağası Mehmed Ağa'nın Harem'in yapılmasına öncülük ettiği belirtiliyorsa, bu defa da IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın Harem projesine katkısına vurgu yapılmaktadır. Hiç kuşku yok ki kitabede IV. Mehmed ile birlikte valide sultanın adının geçmesi, Turhan Sultan'ın, döneminde önemli bir siyasi güç olduğunun da göstergesidir.

Osmanlı kadınlarının siyasi alandaki etkinlikleriyle birlikte kendilerini mimari projelerde de gösterdikleri bilinmektedir. Özellikle Turhan Sultan'ın bâniliğe olan ilgisi, kendinden önceki valide sultanların bu geleneğinin devam ettirmek kararlılığıyla ilgilidir. Valide sultanın mimariye olan ilgisi, onun siyasi gücüyle açıklanabilir. Turhan Sultan'ın himayesinde gerçekleşen projelere bakıldığında bu açıkça görülür. Çanakkale Boğazı'nda yaptırdığı iki kale¹²⁷ ile oğlu IV. Mehmed'in saltanatını desteklemek ve yüceltmek istemiş olsa da¹²⁸ aslında kendi siyasi gücünü ortaya koymayı, dahası devletin koruyucusu olduğu mesajını vermeyi amaçlamış olmalıdır. Nitekim belirtilen iki kale projesinden yaklaşık beş yıl sonra bu defa Safiye Sultan'ın başlattığı ve uzun yıllar bitirilemeyen Eminönü Yeni Cami Külliyesi'nin projesini finanse ederek 1663'te ibadete açılmasını sağlayacaktır.¹²⁹ Ekonomik zorluklar yüzünden yıllarca bitirilmeyen görkemli caminin tamamlanmasını sağlayan Turhan Sultan, Lucienne Thys-Şenocak'ın da belirttiği gibi kendinden önceki valide sultanların mirasıyla doğrudan bir bağ kurmayı amaçlıyordu.¹³⁰ Külliyeinin tamamlanmasından sonra valide sultan

¹²⁵ "Hususa Valide-i Sultan ki oldur hayr ile meşhur (Valide Sultan ki hayr ile meşhur olmuştur)".

¹²⁶ Bkz. Dipnot 11.

¹²⁷ Çanakkale boğazında ina edilen bu iki kale *Seddülbahir* ve *Kumkale*'dir. Her iki kale için bkz: Thys-Şenocak *Hadice Turhan Sultan...*, s. özellikle, 131-212; Lucienne Thys-Şenocak, "Bir Valide Sultan'ın Himayesinde Seddülbahir ve Kumkale", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, s. 112-117; Lucienne Thys-Şenocak, "Kumkale ve Seddülbahir Osmanlı Kaleleri", *Cogito*, sy. 28, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 274-282.

¹²⁸ Thys-Şenocak *Hadice Turhan Sultan...*, s.198.

¹²⁹ Yeni Cami için bkz.Selânikî/İpşirli, *a.g.e.*, c. 1., s. 763.-762; *Risale-i Kürd Hatip*, TSMK. EH 1400; Feridun Akozan, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, c. 8, (1969), s. 303-309; Ş.Tekindağ, "Yenicâmi Külliyesi", *Tarih Dergisi*, sy. 28-28, (1974-75), s. 167-183; Lucienne Thys-Şenocak, *The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, Istanbul*, University of Pennsylvania Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994, Lucienne Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü", *Muqarnas*, c. 15, (1998), s. 58-70; Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan...*, s. 213-289.

¹³⁰ Thys-Şenocak *Hadice Turhan Sultan...*, s. 227.

gerek İstanbul'da, gerek Edirne ve Kandiye gibi başka yerlerde daha küçük ölçekli birkaç proje daha gerçekleştirdi.¹³¹

Yeni Valide Külliyesi'nin tamamlanmasından hemen sonra bu defa Harem'de meydana gelen yangın sonrası başlatılan yenileme projesini de valide sultan üstlendi. Valide isteği, onun Turhan Sultan himeye ettiği projelerde kendini temsil etme konusundaki kararlara etkin olarak katılmasına yol açmış olmalıdır. Olasılıkla projelerde planlama ve tasarımlarda mimarları yönlendirme yoluna da gitmiştir.¹³² Kimi Osmanlı tarihçilerinin ifadelerinden valide sultanın Harem'de devlet yönetimindeki kişilerle görüştüğü de bilinmektedir. Nitekim Naîmâ, Turhan Sultan ile Köprülü Mehmed Paşa'nın Harem'de görüştüklerini söyler.¹³³ Buna göre Mehmed Paşa önce dârüssaâde ağasının odasına götürülmüş daha sonra da birlikte valide sultanın huzuruna çıkmıştır.¹³⁴ Hiç kuşku yok ki Mehmed Paşa Turhan Sultan'ın huzuruna çıkan tek devlet adamı değildi. Valide sultan finansmanını sağladığı projelerde görevli mimarlarla da görüşmüş olmalıdır.

Turhan Sultan'ın Harem'deki projede aktif bir rol oynadığını gösteren bir başka kanıt ise Harem'in 17. yüzyılın ortalarına tarihlenen çini repertuarının valide sultanın himayesinde tamamlanan Yeni Valide Camisi çini repertuarıyla olan benzerliğidir. Harem'in süsleme programı dikkatlice ince-

¹³¹ Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan...*, s.198.

¹³² Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan...*, s.289. Bilindiği üzere Turhan Sultan 1651 yılında Mimar Kasım Ağa'yı kethudalığa getirmiştir. Mimar Kasım Ağa, 17. yüzyılın önemli devlet adamlarından biriydi ve mimar olmasının yanında siyasetteki etkinliği ile de döneminde önemli bir rol oynadı. Kasım Ağa'nın siyasi hayatı Sultan İbrahim ve IV. Mehmed döneminin hareketli tarihi içinde iniş-çıkış gösterdi. Nitekim mimarbaşı olarak dört defa bu göreve geldi. Kasım Ağa için bkz.Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*. I-IV, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.III, Ankara 2007, s. 998, 1025-1026, 1060, 1372; Ahmed Refik, *Türk Mimarları*, İstanbul 1933; İzzet Kumbaracılar, "Türk Mimarları", *Arkitekt*, sy. 2,(1937), s. 59-60; Mehmet Sürreya, *Sicill-i Osmanî, Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, IV-I, yay. haz. M. Keskin, A. Öztürk, H. Savaş, H. Kurt, İstanbul 1997; Zarfı Orgun, "Hassa Mimarları", *Arkitekt*, sy. 8/12, (1938), s. 333-342; Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. I /I, Ankara, (1963), s. 157-202; Orhan Erdenen,"Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilâtlan", *Mimarlık*,sy. 1(27), (1966), s. 15-18; Orhan Erdenen,"Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", *Mimarlık*, sy. 6(32), (1966), s. 19-22; İsmet Parmaksızoğlu, "Kâsım Ağa", *Encyclopédie de L'islam*, c. IV, (1978), s. 748-749; İsmet Parmaksızoğlu, "Kasım Ağa", *IA*, c. VI., s. 379-380; Semavi Eyice, "Mimar Kasım Hakkında", *TTK Belleten*, s. 172, Ekim 1979,(1979), s. 767-808; Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul (1981), s. 1-30; Afyoncu, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹³³"Valide Sultan efendimizin huzûruna lisânen arz olunacak birkaç husûs vardır... Yeniçeri ağası tebdil olunduğu gün ba'de'l-asr teberdarlardan biri gelip Köprülü Paşa'yı nihâni Saray-ı Âmire'de Kızlar Ağası odasına, andan ağa önüne düşüp devletlü Vâlide Sultan hazretlerinin serâ-perde-i uylâları huzûruna getirip zemin-bûsden sonra..." Naîmâ/İpşirli, *a.g.e.*, c. IV, s. 1700.

¹³⁴ Ziyaret sırasında Harem'de izlenen güzergâh için bkz. Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 117-119.

lendiğinde, Yeni Valide Camisi ile Harem'de valide sultanın beğenisinin yansımaları açıkça görülür. Özellikle Yeni Valide Camisi'nin *hünkâr mahfili* (Resim 5-7) ve *hünkâr kasrındaki çini panolar* (Resim 8) ile Harem'deki *valide sultan yatak odası* (Resim 9-10 /Levha 1/50), *IV. Mehmed odası* (Resim 11-12/Levha 1/88), *valide sultan taşlığı* (Resim 12/Levha 1/C) gibi mekânlarda kullanılan ve aynı atölyeden çıktığı açıkça görülen çini panolardaki kompozisyon ve üslup birlikteliği dönemin ortak beğenisini göstermesinin yanında valide sultanın beğenisine de işaret eder.

Yeni Valide Camisi *hünkâr mahfilinde* bulunan ve bir vazodan çıkan sarmaşık desenli çini panonun (Resim 6) bir benzeri Harem'de *valide sultan taşlığı*nda bulunur (Resim 13). Bununla birlikte yine Yeni Valide Camisi *hünkâr kasrında* bulunan servi ağaçlı panonun (Resim 8) benzer örnekleri *IV. Mehmed odasında* (Resim 11) görülmektedir. Bu benzerlik Yeni Valide Camisi'nin 1663 yılında bitirildiği göz önüne alındığında 1665 yangını sonrasında Harem'deki çinilerin seçiminde Turhan Sultan'ın etkisini açıkça gösterir. Yine Yeni Valide Camisi'nde kullanılan Kâbe tasvirli çininin (Resim 15) benzerinin Harem'de *valide sultan namaz odasında* (Resim 14/Levha 1/51) bulunması da bu savı destekler.

Harem'de kullanılan çinilerdeki desen, renk kullanımı ve üslup benzerliği aynı döneme işaret eder. Örneğin *IV. Mehmed odasının* duvarlarında bulunan ve üçlü bir vazodan çıkan yapraklı çini panonun (Resim 12) benzeri *valide sultan yatak odasında* görülür (Resim 9-10). Her iki panodaki bu benzerlik panoların aynı atölyede üretildiklerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte yine *IV. Mehmed odasında* yer alan servi ağaçlı çini panonun desen (Resim 11), renk ve üslup açısından aynısı *şadırvanlı sofada* görülür (Resim 16). Çinilerde görülen benzerlikler mekânların aynı dönemde yani 1665 yangını sonrasında çiniyle kaplandığının açık bir göstergesidir. 17. yüzyılın ortalarına üretilen çiniler yüzyılın tüm özelliklerini yansıtır. Yüzyılın ortalarında önemli bir gerilemenin görüldüğü çini üretiminde kalite düşmeye başlamıştır.¹³⁵ Özellikle 17. yüzyılın ortalarında üretilen çinilerde ısıltısını kaybeden sırların pürüzlü, çatlak olduğu ve renklerin aktığı, donuk yüzeyler elde edildiği bilinmektedir. Hiç kuşku yok ki üretilen çinilerdeki renklerdeki canlılığın kaybolmasının en önemli nedenlerinden biri ustaların renklerde kısıtlamaya gitmesidir. Kaçınılmaz olarak da ustaların yapmış olduğu bu tercih renklerde bozulmaları beraberinde getirmiştir. Örneğin 16. yüzyılın canlı kırmızısı kiremit kırmızısına dönüşmüştür. Bunun yanında kompozis-

¹³⁵ Özellikle İznikte'ki üretimin düşme nedeni olarak 17. yüzyılda yeni keşiflerle birlikte deniz yollarıyla Avrupa'ya ulaşılması, yani ticaret yollarının değişmesi gösterilmektedir; F. Kırımlı, "İznik Çinileri ve Cenovalı Çini Tüccarları", *Antika* 1987, s. 50-54.

yonda motiflerde büyüme ve bozulmalar ile konturlarda kalınlaşma görülmektedir.¹³⁶

Sonuç

III. Murad'ın Harem'e taşınmasından doksan iki yıl sonra başlatılan yenileme projesi aslında bir zorunluluktan kaynaklanmaktaydı. IV. Mehmed'in zamanının çoğunu İstanbul yerine Edirne'de geçirmeyi tercih ettiği göz önüne alındığında, Sultan'ın böyle bir yangın felaketinin yaşanmaması durumunda Harem'in yenilenmesiyle ilgilenmeyeceği kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Nitekim Sultan Mehmed'in yangından üç ay sonra İstanbul'a gelmesi ve kısa süre sonra Edirne'ye geri dönmesi onun Topkapı Sarayı ile bağlantısının yeterince olmadığını gösterir.

IV. Mehmed'in sultanlık görevini ihmal etmesi karşısında Osmanlı sarayında önemli bir rol oynayan Turhan Sultan devletin direği olarak görülmüştür.¹³⁷ IV. Mehmed'in vaktinin büyük bir bölümünü Edirne'de geçirmesi, valide sultanın sık sık Edirne ile İstanbul arasında gidip gelmesine yol açmıştır. Turhan Sultan'ın İstanbul'u ihmal etmemeye çalışması, oğlunun saltanatını korumak ve devletin işleyişinin yolunda gitmesini sağlamaya çalışmakla açıklanabilir. Bunun yanında özellikle mimari projelerde etkin rol oynaması kendisinden önceki valide sultanların mirasını devam ettirmek istemesiyle ilgili olmalıdır. Turhan Sultan'ın üstlendiği üç proje – *Çanakkale Boğazı'nda kaleler, Yeni Valide Cami ve Harem-askeri*, dini ve sivil mimari örnekler olarak üç farklı alandaki projeleri temsil etmekteydi.¹³⁸

1665 yılında meydana gelen yangın sonrasında başlatılan inşaatın Harem'in özgün düzenini değiştirmedeği ve kısa sürede bitirildiği hesap defterinden anlaşılmaktadır. IV. Mehmed'in İstanbul'dan uzak durma isteği ve Edirne'yi tercih etmesinin sonucunda payitahtta oluşan boşluk valide sultan tarafından doldurulmuştur. Sultan Mehmed'in yokluğunda devam eden inşaat ile ilgilenmek de valide sultana kalmıştır. Yangın sonrasında tutulan hesap defteri ve Harem mekânlarında bulunan kitabeler birlikte değerlendirildiğinde Turhan Sultan'ın gözetimindeki onarımın kapsamlı olduğu açıkça görülür. Ancak bu imar faaliyeti Harem'deki mekânların temelden inşa edilmesi olarak algılanmamalıdır. Daha önce de belirtildiği gibi hesap defteri yeni bir odanın yapıldığına dair bir bilgi içermemektedir.

¹³⁶ Sitare Turan Bakır, "Osmanlı Sanatında Bir Zirve İznik Çini ve Seramikleri", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2007, s. 279-308.

¹³⁷ Nitekim Silahdar, Turhan Sultan öldüğünde halkın "devletin en güçlü direği gitti diye fer-yat fiğan etti"ğini söylemektedir; Silahdar, *a.g.e.*, s. 117.

¹³⁸ Bununla birlikte daha önce belirtildiği üzere Turhan Sultan'ın başka projeleri de bulunmaktadır. Bkz. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan...*, s. 294-300.

Bununla birlikte yangının verdiği hasar sonrasında başlatılan projede Harem'in bir bölümünün kapsamlı olarak onarıldığı açıktır. Hesap defterinde yapılan masraflar için ödenen ücret bunu açıkça göstermektedir. Bugün Harem'deki bir kısım kitabe de bunu desteklemektedir. Yangın sonrasında neredeyse Harem'in tamamı elden geçmiş olsa da, asıl onarılan mekânlar: *şadırvanlı sofa* (Levha 1/2), *kara ağalar camisi* (Levha 1/10), *kara ağalara, cariyele ve valide sultana ait mekânlar*(Levha 1/A, B, C), *hamamlar, ocaklı sofa*(Levha 1/81), *çeşmeli sofa*(Levha 1/76), *hünkar sofası*(Levha 1/70) ve *çifte kasırlardır* (Levha 1/87-88). Ancak mekânlardaki hasar aynı olmadığı gibi onarım da aynı olmamıştır. Defterden anlaşıldığı kadarıyla *hamamda* (*hamamlarda*) kapsamlı bir onarım yapılmıştır. Dolayısıyla buradaki hasarın büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

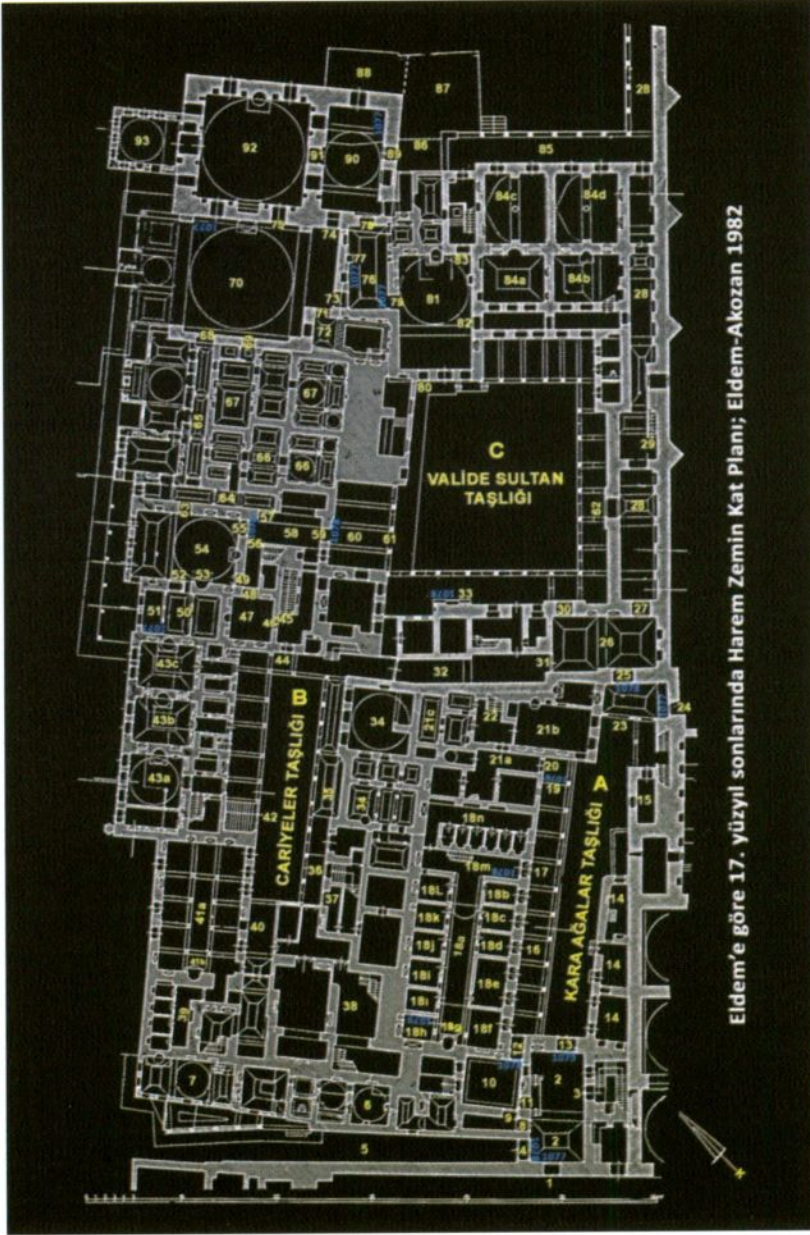
- 'Abdurrahman 'Abdi Paşa. *Vekâyi-nâme*, haz. Fahri Çetin Derin, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2008.
- Abdurrahman Şeref Bey, "Topkapı Sarayı-ı Hümayunu", *TOEM.*, İstanbul 1329: cüz. 5: 265-269; cüz. 6: 329-364; cüz. 7: 393-421; cüz. 8: 457-483; cüz. 9: 521-594; cüz. 10: 585-594; cüz. 11: 649-657; cüz. 12: 413-730.
- Afyoncu Fatma, *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı*, İstanbul 2001.
- Ahmed Refik, *Türk Mimarları*, İstanbul 1933.
- Ahmed Resmî Efendi, *Ahmed Resmî Efendi ve Hamîletü'l Küberâsı*, haz. Zeynep Aycibin, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1997.
- Ahmed Resmi Efendi, *Hamîletü'l Küberâ*, haz. Ahmet Nezihî Turan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.
- Ahmed Tayyârzâde'Atâ. *Târîh-i 'Atâ, Târîh-i Enderun*, c. I, İstanbul 1292-93.
- Akdağ İffet, *Topkapı Sarayı Manzumesinin İlk Nüvesinin Geçirdiği İnkişafın Kuruluş Prensiplerinin İncelenmesi ve Tespiti Hakkında Bir Deneme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul 1959.
- Akozan Feridun, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, c. 8, (1969), s. 303-309.
- Aksu Hüsamettin, "Sultan III. Murad Şehinşahnamesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*. c. IX-X. 1979-80, (1981), s. 1-22.
- Andreasyan H.D., "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 27. (1973), s. 59-84.
- Anhegger Robert, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülâhazaları", *Türkiyat Mecmuası*, c. IX, (1951), s. 365- 393.

- Anhegger-Eyüboğlu M., "Fatih Devrinde Yeni Saray'da da Harem Dairesi (Padişah Evi) Var mıydı?", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sy. 8, (1981), s. 23-36.
- Anhegger-Eyüboğlu, M., *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1986.
- Atasoy Nurhan - Filiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, İstanbul, 1974.
- Ayverdi Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Mimarisi*, Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953.
- Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Yayınları, İstanbul 2002.
- Bağcı Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006.
- Bakır Sitare Turan, "Osmanlı Sanatında Bir Zirve İznik Çini ve Seramikleri", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2007, s. 279-308.
- Bayram Sadi -Adnan Tüzen, "İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)", *Vakıflar Dergisi*, sy. 22, (1991), s. 199-288.
- Bostan İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992.
- Çığ Kemal, "Fatih Topkapı Sarayı'nı Niçin Yaptırdı?" *Kemal Çığ Armağan*, İstanbul 1984, s. 17-35.
- Davis Fanny, *The Palace of Topkapı in İstanbul*, New York 1970.
- Eldem S. Hakkı - Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı (Bir Mimari Araştırma)*, İstanbul 1982.
- Eldem S. Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar*, I-II. İstanbul 1969-1974.
- Emler S., "Topkapı Sarayı Restorasyon Çalışmaları", *Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri*, c. I, İstanbul 1963, s. 211-312.
- Erdenen Orhan, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", *Mimarlık*, sy. 6(32), (1966), s. 19-22.
- Erdenen Orhan, "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları", *Mimarlık*, sy. 1(27), (1966), s. 15-18.
- Ergins Ziya, "Osmanlı Haremi Ne Zaman Kuruldu?" *Tarih Dünyası*. sy. 9, (1950), s. 362- 365.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. I-X, haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- Eyice Semavi, "Mimar Kasım Hakkında", *TTK Belleten*, s. 172, Ekim 1979, (1979), s. 767-808.

- Goodwin Godfrey, *Topkapı Palace: An Illustrated Guide to its Life and Personalities*, Saqi Books, London 1999.
- Halaçoğlu Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul (t.y.).
- Kâtip Çelebi, *Fezleke, Tahlil ve Metin*, haz. Zeynep Aycibin, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi, I-III, İstanbul 2007.
- Kırımlı F., "İznik Çinileri ve Cenovalı Çini Tüccarları", *Antika*, (1987), s. 50-54.
- Kocaaslan Murat, *Topkapı Sarayı Haremi: IV. Mehmed Dönemi (1648-1687)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Kocaaslan Murat, "İktidarın Ortakları: Dârüssaâde Ağaları", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim*, Dr. Mine Kadiroğlu'na Armağan, Ankara (2011), s. 375-398.
- Koçu R. E., *İçinde Geçen Vak'alar, Eski Saray Hayatı ve Teşkilatı ile Beraber Adım Adım, Köşe Köşe Topkapı Sarayı*, İstanbul 1960.
- Kuban Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.
- Kumbaracılar İzzet, "Türk Mimarları", *Arkitekt*, sy. 2, (1937), s. 59-60.
- Kütükoğlu Bekir, "Şehnameci Lokman", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 39-48.
- Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*. çev. Aslı Ataöv, İstanbul 2001.
- Mehmet Sürreya, *Sicill-i Osmanî, Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, IV-I, yay. haz. M. Keskin, A. Öztürk, H. Savaş, H. Kurt, İstanbul 1997.
- Miller Barnette, *Beyond The Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*. Oxford University Press, London 1931.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyin Fî Hulâsati Ahbârî'l Hâfikayn)*. I-IV, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. III Ankara 2007.
- Necipoglu Gülru, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı - Mimarî, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Orgun Zarif, "Hassa Mimarları", *Arkitekt*, sy. 8/12, (1938), s. 333-342.

- Orhonlu Cengiz, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul (1981), s. 1-30.
- Öz Mehmet, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997.
- Öz Tahsin, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", *Güzel Sanatlar*, sy. 6, (1949), s. 6-74.
- Öz Tahsin, *Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet II'ye Ait Eserler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953.
- Parmaksızoğlu İsmet, "Kasım Ağa", *IA*, c. VI., s. 379-380;
- Parmaksızoğlu İsmet, "Kâsım Ağa", *Encyclopédie de L'islam*, c. IV, (1978), s. 748-749.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c.I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Pierce Leslie, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- Penzer N. M., *Harem*, çev. M. Doğan Şahiner, Say Yayınları, İstanbul 2000.
- Risale-i Kürd Hatip*, TSMK. EH 1400.
- Sakaoğlu Necdet, *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun – Topkapı Sarayı–*, Denizbank Yayınları, İstanbul 2002.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, I-II., haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, c. II., Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928.
- Sönmez Neslihan, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1997.
- Şimşirgil Ahmet, *Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı*, İstanbul 2005.
- Tansuğ Sezer, "Topkapı Saray Bütününün Niteliği Üzerine Bir Deneme". *Karşıtı Aramak, Sanat Tarihi Yazıları*, İstanbul 1983, s. 135-168.
- Taşkın Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.
- Tekindağ Ş., "Yenicâmi Külliyesi", *Tarih Dergisi*, sy. 28-28, (1974-75) , s. 167-183.
- Turan Şerafettin, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. I/I, Ankara, (1963), s. 157-202.
- Thys-Şenocak Lucienne, "Kumkale ve Seddülbahir Osmanlı Kaleleri", *Cogito*, sy. 28, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 274-282.

- _____, *The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, Istanbul*, University of Pennsylvania Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994.
- _____, *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- _____, "Bir Valide Sultan'ın Himayesinde Seddülbahir ve Kumkale", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, s. 112-117.
- _____, "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü", *Muqarnas*, c. 15, (1998), s. 58-70.

Eldem'e göre 17. yüzyıl sonlarında Harem Zemin Kat Planı; Eldem-Akozan 1982

Levha1. Harem, Mekânlar

Levha 2. Harem, Mekânlar

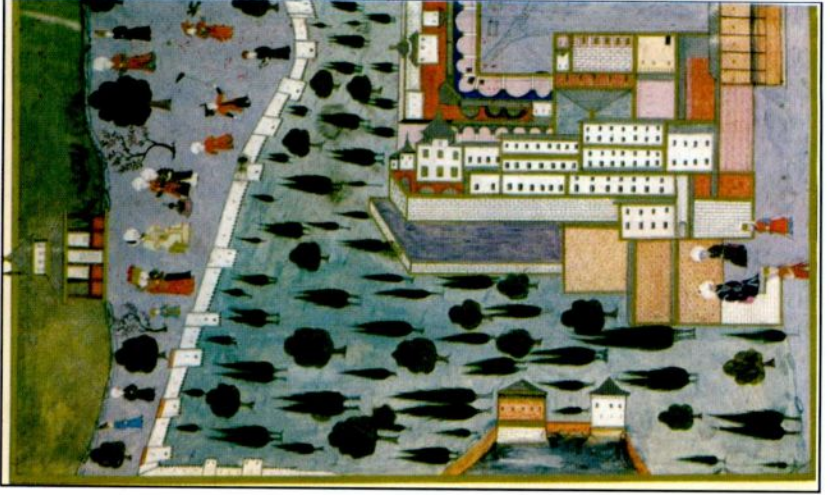
A- Kara Ağalar Taşlığı	50. Valide Sultan Yatak Odası
B- Cariyeler Taşlığı	51. Valide Sultan Namaz Odası
C- Valide Sultan Taşlığı	52. Valide Sultan Yatak Odasına Geçilen Kapı
1. Araba Kapısı	53. Kubbeli Odadaki Ocak
2. Şadırvanlı Sofa	54. Valide Sultan Kubbeli Oda
3. Adalet Kulesi	55. Valide Sultan Taşlığına Geçilen Kapı
4. Büyük Bini Kapısı	56. Kapı
5. Büyük Bini	57. Valide Sultan Hamamına Geçilen Kapı
6. Meşkhane Hamamı	58. Valide Sultan Taşlığına Geçilen Birinci Oda
7. Meşkhane	59. Valide Sultan Taşlığına Geçilen Birinci Odanın Kapısı
8. Kara Ağalar Camisi Geçiş Kapısı	60. Valide Sultan Taşlığına Geçilen İkinci Oda
9. Kara Ağalar Camisi Geçiş Kapısı	61. Valide Sultan Taşlığına Açılan Kapı
10. Kara Ağalar Camisi	62. Valide Sultan Taşlığından Altın Yola Açılan Kapı
11. Sultanın Atından İndiği Yer	63. Valide Sultan Odasının Hünkâr Odasına Bağlayan Koridorun Kapısı
12. Kara Ağalar Camisi Kara Ağalar Taşlığına Açılan Kapı	64. Valide Sultan Hamamına Açılan Kapı
13. Şadırvanlı sofadan kara ağalar taş. Geçilen kapı	65. Valide Sultan Odasını Hünkâr Odasına Bağlayan Koridor
14. Müsahipler ve Cüceler Odası	66. Valide Sultan Hamamı
15. Kara Ağalar Nöbet Yeri	67. Hünkâr Hamamı
16. Kara Ağalar Koğuş Öntü Revakları	68. Valide Sultan Odasının Hünkâr Sofası'na Açılan Kapısı
17. Kara Ağalar Koğuşu Giriş Kapısı	69. Hünkâr Hamamının Hünkâr Sofası'na Açılan Kapısı
18. a-n Kara Ağalar Koğuşu.	70. Hünkâr Sofası
19. Ortancalar Hapishanesi (?)	71. Hünkâr Sofası'ndaki Odanın Kapısı
20. Dârüssaâde Ağası Odası Girişi	72. Hünkâr Sofası'ndaki Oda
21. a- Dârüssaâde Ağası Mekânları İkinci Giriş Kapısı	73. Çeşmeli Sofa'dan Hünkâr Sofası'na Açılan Kapı
b- Dârüssaâde Ağası Özel Odası	74. III. Murat Sofasının Hünkâr Sofası'na Bağlayan Kapı
c- Dârüssaâde Ağası Hamamı	75. Hünkâr Sofası ile Murad Odası Arasındaki Kapı
22. Şehzadeler Mektebine Çıkılan Merdiven	76. Çeşmeli Sofa.
23. Harem Kadınlar Bölümüne Giriş Kapısı	77. Çeşmeli Sofa'da Çeşme
24. Kuşhane Avlusuna Geçiş Kapısı	78. Çeşmeli Sofa ile III. Murad Odası Giriş Sofasını Bağlayan Kapı
25. Harem Kadınlar Bölümüne İkinci Giriş Kapısı	79. Çeşmeli Sofa İle Ocaklı Sofayı Bağlayan Kapı
26. Harem, Nöbet Yeri	80. Valide Sultan Taşlığından Ocaklı Sofa'ya Girilen Kapı
27. Altın Yol Geçiş Kapısı	81. Ocaklı Sofa.
28. Altın Yol	82. Kadınefendiler odaları (Başhaseki Odası) Odalarına Giriş
29. Üst Kata Çıkılan Merdivenler	83. Şehzade Odalarına Geçilen Kapı.
30. Valide Sultan Taşlığına Geçiş Kapısı	84. Kadınefendiler odaları (Başhaseki Odası)
31. Cariyeler Taşlığına Geçiş Kapısı	85. Cinlerin Meşveret Yeri
32. Cariyeler Taşlığına Geçiş Koridoru	86. Çifte Kasırlara Girilen Kapı
33. Valide Sultan Taşlığı Çeşme	87. Çifte Kasırlar Kubbeli Oda
34. Cariyeler Hamamı	88. Çifte Kasırlar IV. Mehmed Odası
35. Musluklar	89. Cinlerin Meşveret Yeri ile III. Murad Odası Giriş Sofasını Bağlayan Kapı.
36. Üst Kattaki Odalara Çıkılan Merdivenler	90. III. Murad Odası Giriş Sofası
37. Üst Kat Odaları (Cariyeler Kullanımı İçin)	91. III. Murad Odası Giriş Kapısı
38. Cariyelere Ait Mekânlar (Kiler Vs.)	92. III. Murad Odası
39. Helâlar	93. I. Ahmed Odası
40. Cariyeler Koğuşuna Giriş Kapısı	
41. a- Cariyeler Koğuşu	
b- Koğuşun Ocağı	
42. Cariyeler Hastanesine İnilen Merdivenler	
43. (a-b-c) Başkadınefendi Daireler	
44. Valide Sultan Odalarına Geçilen Kapı	
45. Sultan havuzuna İnilen Merdivenler	
46. Kahve Odasına Geçilen Kapı	
47. Kahve Odası	
48. Valide Sultan Kubbeli Odasına Geçilen Kapı	
49. Valide Sultan Kubbeli Odasına Geçilen Kapı	

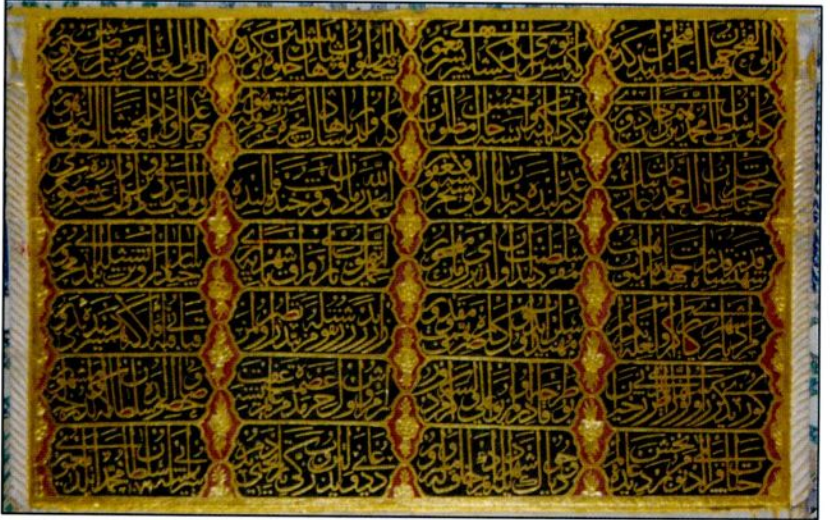
Resim 1 - Topkapı Sarayı.

Resim 2 - Yenilenen Harem ve III. Murad Odası,
Lokman, Şehinşehnâme 1581-82, İÜ, F1404, y.18a.

Resim 3 - Arz Divanhanesi, Bab-ı Ali, Sur-ı Sultani, deniz ve bazı köşkler
Hünernâme, TSMK, H. 1523, y. 232a

Resim 4 - Şadırvanlı Sofa'daki IV. Mehmed İnşaatını Anlatan Kitabe (Lev. 1/13)

Resim 5 - Yeni Cami Hünkâr Mahfilinden Çini Pano.

Resim 6 - Yeni Cami Hünkâr Mahfilinden Çini Pano.

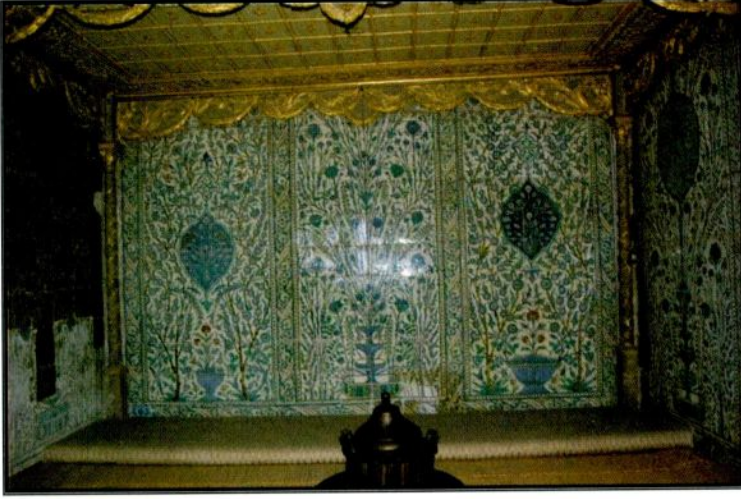
Murat Kocaaslan

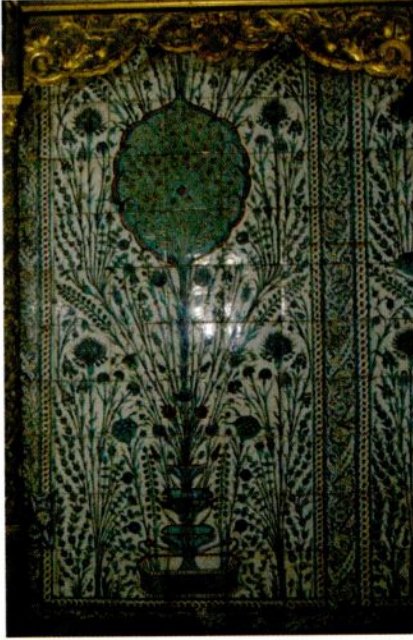
Resim 7 - Yeni Cami Hünkâr Mahfilinden Çini Pano.

Resim 8 - Yeni Camisi Hünkâr Kasrından Çini Pano
(İstanbul Yeni Cami...(t.y.).

Resim 9 - Valide Sultan'ın Yatak Odasındaki Şirvan (Lev. 1/50).

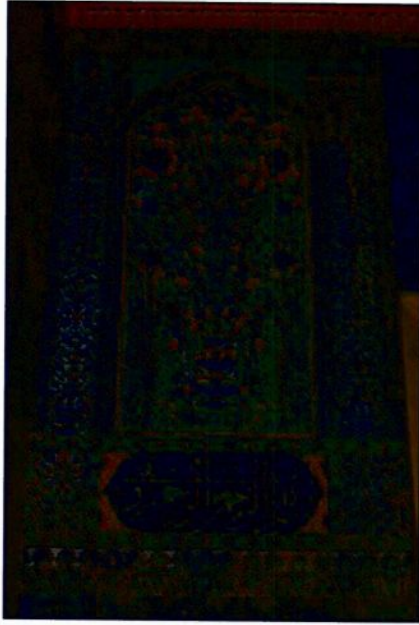

Resim 10 - Valide Sultan'ın Yatak Odasındaki Çini Pano (Lev. 1/50).

Murat Kocaaslan

Resim 11 - IV. Mehmed Odası, İç Mekân (Lev. 6/88).

Resim 12 - IV. Mehmed Odası Çini Pano. 17. Yüzyıl Ortaları (Lev. 1/88).

Resim 13 - Harem Valide Sultan Taşlıği Çini Pano (Lev. 1/C).

Resim 14 - Valide Sultan Namaz Odası Kâbe Tasvirli Çini Pano (Lev. 1/51).

Murat Kocaaslan

Resim 15 - Yeni Valide Camisi Kâbe Tasvirli Çini Pano.

Resim 16 - Şadırvanlı Sofada Çini Pano (Lev. 1/2).

III. SELİM DEVRİ SİYASÎ LİTERATÜRÜNE BİR KATKI: YENİ BİR LÂYİHA ÜZERİNE NOTLAR

FATİH YEŞİL*

III. Selim devri yeni bir düzenin, *Nizâm-ı Cedid*'in tahayyül edilerek tanımlandığı ve söz konusu projenin kısmen de olsa hayata geçirilmeye çalışıldığı bir dönem olarak bilinir. Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır mücadele ettiği düşmanlarının artık yavaş yavaş ideal modellere dönüşmeye başladığı *Nizâm-ı Cedid* hareketinin siyasî ajandasını belirleyen en önemli argümanlar, III. Selim'in isteği doğrultusunda, devrin önde gelen devlet adamları tarafından kaleme alınmıştır. Siyasetnâme geleneğinin bir parçası olarak da görülebilecek III. Selim devri lâyiha literatürüne, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren yaşanan acı tecrübeler damgasını vurmuştur. I. Abdülhamid devrinde başlayıp, III. Selim'in Osmanlı tahtına çıktığı sırada devam eden savaştan beklenen sonucun alınamamasının ise birbiriyle bağlantılı iki sonucu olduğu düşünülebilir. Nitekim Zıstovi ve Yaş antlaşmaları bir taraftan devrin hegemonyal elitini (*Nizâm-ı Cedid* ekibi) siyaseten tahkim etmiş, diğer taraftan da yürürlüğe konulacak yeni ajanda için meşrû bir temel oluşturmuştu. Zira Karadeniz ve Balkanların güvenliği açısından büyük bir önem arz eden Kırım'ın kaybı sadece Osmanlı siyasî tarihi açısından değil, aynı zamanda Osmanlı düşünce tarihi bakımından da büyük bir kırılmaya işaret etmektedir¹. Bu bağlamda *Nizâm-ı Cedid* projesinin temel hedefi, düşmana her açıdan misliyle mukabele edebilecek standartlarda, en azından Kırım'ı yeniden fethedebilecek güçte bir devlet ve ordu organizasyonunu kurgulamaktı.

Şumnu'da toplanan meşveretin ardından, padişahın isteği doğrultusunda kaleme alınan lâyihalar² az önce tasvire çalışılan siyasî mülahazaları

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Beytepe, Ankara/TÜRKİYE

¹ Çoğunlukla Müslüman nüfusun yaşadığı Kırım'ın kaybedilmesinin ve Rusya'nın Doğu Avrupa'daki yayılcı siyasetinin Osmanlı siyasî düşüncesinde yaptığı yansımalar hâlen araştırılmayı bekleyen önemli konular arasındadır.

² Söz konusu lâyihalar için bkz: Ergin Çağman, *III. Selim'e Sunulan İslahat Lâyihaları*, İstanbul, 2010 ve Ahmet Öğreten, "Nizâm-ı Cedide Dair İslahat Lâyihaları", (Yayımlanmamış

seslendirir. Devlet ve ordunun yeniden düzenlenmesi, içgüvenliğe ve adalete dair sorunlar, asker tahriri, muallim ve itaatkâr neferlere duyulan ihtiyaç, lojistik, ordu finansmanına ve nefer yevmiyelerine ilişkin problemler lâyiha müellifleri tarafından ele alınan en popüler konular arasındadır. Buna mukabil yaz ve kış için farklı asker gruplarının tahrir edilmesi gibi gerçekleştirilmesi imkânsız fikirlerin dışında, ordu organizasyonu, insan ve malî kaynakların seferber edilmesi ya da reyanın güvenliğinin sağlanması gibi meselelere gerçekçi ve uygulanabilir önerilerin lâyihalarda bulunmaması dikkat çekicidir³. Devletin yeniden yapılandırılması konusunda da lâyiha müelliflerinin kafası oldukça karışıktır. Nitekim lâyihalarda taşra idaresi, güvenliğinin sağlanması ya da vergi tahsili gibi hayatî meseleler için, genellikle bilinenlerin tekrarından başka ciddi çözüm önerilerine rastlanmamaktadır.

Avrupa devletlerine gönderilen elçiler tarafından kaleme alınan rapor mahiyetindeki lâyihalar ise cedîd siyasî ajanda için açık önerilerden ziyade, Avrupa devletlerinin karşılaştıkları benzer sorunlara ürettikleri cevapları içermektedir. Azmî Efendi'nin sefâretnâmesinde⁴ yer alan tezyil bölümü, Ebubekir Râtib Efendi'nin "Büyük Lâyiha"sı⁵, Rasih Efendi'nin Sefâret Arizası⁶ bu yeni türün önde gelen örnekleri arasındadır. Devrin lâyihalarından ziyade sefâretnâmelerine benzeyen bu yeni yazın türünün müellifleri, dikkatlerini Osmanlı ülkesinden çok, Bâb-ı Âli'nin düşmanlarına yöneltmekte ve çözüm önerilerini doğrudan dile getirmek yerine, tekliflerini Avusturya ve Rusya'da inşâ edilen *polis devleti*⁷ üzerinden yapmaktaydı. Az öncekiler gibi doğrudan padişahın isteğiyle yazıldıklarına dair elde bir delil bulunmasa da Râtib ve Rasih efendiler tarafından kaleme alınan metinlerin hacmi, müelliflerin benimsedikleri üslup ve nihayet sefâretleri esnasında bilgi top-

Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1989. Ahmet Öğreten tarafından hazırlanan yüksek lisans tezine konu olan metinler için ayrıca bkz: Enver Ziya Karal, "Nizâm-ı Cedide Dair Lâyihalar", *Tarih Vesikaları*, I (1942), s.411-425 ve II (1942), s. 104-111, 324-351, 424-432.

³ Söz konusu lâyihalar arasında Brentano ve Tatarcık Abdullah Molla tarafından kaleme alınan metinlerin birer istisna teşkil ettiği yeri gelmişken vurgulanmalıdır. Brentano'nun lâyihası için az önce referans verilen eserlere ve İstanbul Üniversitesi Kütüphânesinde TY 6886 numara ile kayıtlı *Risâle fi Fennü'l-harb'e* bakılabilir. Tatarcık Abdullah Molla'nın lâyihası için ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah Molla, "Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâle'at", *TOEM*, III-IV (1332), s. 257-284, 321-356 ve 15-34.

⁴ Ahmed Azmî Efendi *Sefâretnâme-i Azmî*, Kostantiniye, 1303.

⁵ Sema Arıkan, "Nizâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Lâyihası", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.

⁶ Yılmaz Karakaya, "Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.

⁷ Bu konuda bkz: Marc Raeff, *The Well-Ordered Police State, Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800*, New Haven, 1983.

layabilmek için sarf ettikleri çaba bunların da padişah emrine istinâden yazıldıkları izlenimini uyandırmaktadır.

Avrupa devletlerindeki *nizâm-ı cedîd*in Osmanlı başkentinde propagandasını⁸ yapan lâyihalara benzer bir şekilde, fakat bu sefer Osmanlı *nizâm-ı cedîd*ini Avrupa'ya tanıtmaya çalışan risaleler de devrin siyasî literatüründe önemli bir yere sahiptir. Mahmud Raif ve Seyyid Mustafa efendiler⁹ tarafından kaleme alınan lâyihalar bu kabilden eserlerdir. Vasıf Efendi tarafından yazılmış olan Koca Sekbanbaşı Risalesi¹⁰ ve İgnatius Mouradgea D'Ohsson'un lâyihası¹¹ ise "*icâb-ı vakt ü hâl*"e uygun olarak devletin, ordunun ve en nihayetinde takip edilen siyasetin yenilenmesini vurgulayarak *nizâm-ı cedîd* ajandasını meşrû bir zemine oturtma çabasının birer ürünüydü. Değişimi, *nizâm-ı kadim*in en önemli hususiyeti ve askerî başarının ilk koşulu olarak gösteren söz konusu lâyihaların yanı sıra *cedîd* *nizâm*ın meşruiyeti, Ubeydullah Kuşmanî tarafından yazılan risalenin¹² telifinde rol oynayan önemli faktörler arasındadır. Fakat bu sefer, devrin siyasî ihtiyacına binaen yeniden tanımlanarak idealize edilen *nizâm-ı kadim* değildir. Zira muhalefetin önünü, henüz metafizik alandayken kesmeye çalışan Ubeydullah Kuşmanî, İslâmî ideallere ulaşmanın bir aracı olarak tanımladığı *nizâm-ı cedîd* siyasetinin, dinî temellerine referans vermekteydi. Ancak *nizâm-ı cedîd*, devrin bir başka kalem erbâbı, Ömer Faik Efendi¹³, tarafından manevî tedbirlere yeterince yer verilmemesi sebebiyle eleştirilir.

A. Yeni Bir Lâyiha: Telif Tarihi ve Müellifi

Süleymaniye Kütüphânesi, Esad Efendi bölümünde "*Nizâmnâme Mecmuası*" ismiyle 3836 numarayla kataloglanan lâyiha müsveddesi¹⁴

⁸ Carter Findley, "Ebu Bekir Râtib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul?", *WZKM*, 85 (1995), s. 41-80.

⁹ Kemal Beydilli-İlhan Şahin, *Mahmud Raif Efendi ve Nizâm-ı Cedîde Dâir Eseri*, Ankara, 2001 ve Kemal Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII (1987), s. 387-443.

¹⁰ Abdullah Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, İstanbul, TY. Risalenin yazarı konusunda ayrıca bkz: Kemal Beydilli, "Sekbanbaşı Risalesi'nin Müellifi Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri*, 12 (2005), s. 221-224.

¹¹ Kemal Beydilli, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan)", *Tarih Dergisi*, XXXIV (1984), s.247-314.

¹² Ömer İşbilir, *Nizâm-ı Cedîde Dair Bir Risale, Zebire-i Kuşmanî fi Tarîf-i Nizâm-ı İlhamî*, Ankara, 2006.

¹³ Ahmet Sankaya, "Ömer Faik Efendi, Nizâmü'l-Atîk", (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1979. Otuz beş varak uzunluğundaki eserde, beş varaklık girişi takiben dokuz varak, *tedâbir-i nizâm-ı ma'nevîyye* ayrılmıştır.

¹⁴ Rika ile kaleme alınmış 25 varak uzunluğundaki eserin boyutu 208 X 133 mm'dir. Metinde düşük cümlelere ve yazım hatalarına rastlanması, kimi yerlere yazarın muhtemelen

yukarıda kısaca tasvir edilen devrin siyasî literatüründen izler taşımaktadır. Nitekim lâyiha müsveddesinde teşhis edilen problemler, bu dönemde kaleme alınan diğer siyasî yazılarla neredeyse aynıdır. Ancak az sonra ayrıntısıyla tartışılmaya çalışılacak olan lâyiha müsveddesi, dili ve teklif ettiği çözüm önerileri bakımından söz konusu literatürden ayrılmaktadır. Düşmana mukabele edebilecek bir ordu ve devlet düzenini tasvir eden devrin siyasî literatürüyle aynı amaca hizmet eden lâyihanın, selâhiyetle yazılması diğer bir zikre değer ayrıntıdır¹⁵.

Lâyihanın telif tarihi, açıklığa kavuşturulması gereken bir diğer önemli probleme işaret etmektedir. Her ne kadar metinde, telif tarihine dair açık bir ifade bulunmasa da bu konuda bazı ipuçları da yok değildir. Nitekim açıkça ifade edildiği üzere lâyiha kaleme alındığı sırada Nizâm-ı Cedid neferleri, Levend Çiftliğinde talime başlamış¹⁶ ve Küçük Hüseyin Paşa vezirlikle Kapdan-ı Derya olarak atanmıştır¹⁷. Lâyihada, 1794-1795 tarihlerindeki Mahmud Paşa isyanından bahsedilmesi¹⁸ ve 1792-1794 senelerinde sadriazam olarak görev yapan Melek Mehmed Paşa'ya¹⁹ referans verilmesi de hesaba katıldığında metnin 1794-1795 tarihleri arasında kaleme alındığı tahmin edilebilir.

Müellifinin kimliği konusunda da lâyiha, açık bir bilgi vermemektedir. Fakat yazarın Bâb-ı Âli'yi yakından tanıyan, sefer bürokrasisini iyi bilen ve eğitilmiş bir kâtip olduğu kesindir. Zira müellif, XVIII. yüzyıl siyasî literatürüne ve vekâyinâmelerine yabancı değildir²⁰. Bâb-ı Âli kalemlerine

sonradan aklına gelenleri derkenar olarak eklemesi, eseri müsvedde olarak tavsif etmemizin en önemli sebepleridir. Eserin diğer nüshasını ya da nüshalarını tespit için şu ana kadar yaptığımız araştırmalar bir sonuç vermemiştir.

¹⁵ "...el-hâlet'ü-hâzihi hüsemâ-yı mülk ü devletin galebesini men'e medâr olacak vesile tahsiline ve münâsib-i vakt olan nizâmın i'âde ve ibkâ ve icâdına i'mâl-i efkâr olunarak me'mur olanlar lâyih-i hatırlarını arz eylediklerine bina'en bu bâbda tahririn-i şukka ve icâle-i hâme-i haddim değil ise dahî evliyâ-yı umûr hazretlerinin kemâl-i 'afv ve safh-ı cemîlerine iškâ-i şer'-i şerife ve tabi'at-ı vakt ve devlete muvâfık olanları makbûl ve hezeyânım ezyâl-i iğmâz ile mestûr ve meşmûl buyrulmak temennâsıyla bu vechle lâyih-ı hasr-ı [hatr-ı] sadikânem terkîm ve takdîm olundu..." Nizâmname Mecmuası, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitapları no: 3836, vr. 1b. Esere bundan sonra "Lâyiha" kısaltmasıyla referans verilecektir.

¹⁶ Lâyiha, vr. 18a.

¹⁷ Küçük Hüseyin Paşa'nın 10 Mart 1792'de Kapdan-ı Derya olarak atanması konusunda bkz: Nejat Göyünç, "Hüseyin Paşa, Küçük", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 6-8 ve Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzerâ*, Ed: İ. Parmaksızoğlu, İstanbul, 1952, s. 56-57.

¹⁸ Lâyiha, vr. 12a-b.

¹⁹ Lâyiha, vr. 8b.

²⁰ Müellifin "eslâfda müşâhede olunan bu kadar âsâra" atıfta bulunması dikkat çekicidir. Lâyiha, vr. 6b.

ve işleyişine dair dikkate değer bilgiler vermesi ve bu konuda yaptığı öneriler de müellifin Kalemiye mensubu olduğu izlenimini güçlendiren örnekler cümlesindedir. Lâyhada, ordu ve sefer organizasyonu konusundaki tespitlerin sıklıkla 1791-1792'de sonuçlanan savaştan örneklerle desteklenmesi ise yazarın söz konusu savaş esnasında cepheye bulunduğunu düşündürmektedir. Savaş sonrası dönemde de müellifin nizâm-ı cedîd hareketinin dışında kalmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim lâyhada öne sürülen bazı görüşlerin, devrin nizâmnâmelerinden takip edilebilmesi, müellifin nizâm-ı cedîd siyasetinde belirleyici rol üstlenen kişilerden birisi olduğuna delalet eder. Özel olarak Osmanlı diplomasi örgütü ve daimi elçilikler, genelde dış ilişkiler konularında serdedilen görüşler ve modern kışlalar için Almanca "Kaserne" teriminin kullanılması, her ne kadar metinde sarıh bir ifade bulunmasa da müellifin dış ilişkileri iyi bilen ve/veya elçilik tecrübesiyle Avrupa'da bulunmuş bir kâtip olduğuna işaret etmektedir.

Diplomasi konusunda lâyhada öne sürülen fikirler ve kullanılan Almanca kavram dikkate alındığında, III. Selim'e lâyiha sunanlar arasında yer almayan Ahmed Azmî Efendi ismi ön plana çıkmaktadır. Azmî Efendi'nin 1787 senesi sonlarında maddî yardım talebiyle Fas'a gönderilmesi²¹ ve lâyhada bu konuya referans verilmesi, terfiler, lojistik, ordu organizasyonu gibi meselelerde lâyhada yapılan önerilerin Azmî Efendi'nin Prusya sefâretnâmesiyle aynı minvalde oluşu bu ihtimali güçlendirmektedir. Fakat Ahmed Azmî Efendi'nin, Prusya sefâreti dışında oldukça sönük geçen Bâb-ı Âli kariyeri ve sefâretnâmelerinden²² başka önemli bir eser vermemesi böyle bir lâyihayı kaleme almış olma ihtimalini azaltmaktadır.

Lâyiha müellifinin kimliği konusunda, az önce çizilen çerçeve dahilinde akla gelen bir başka isim de Vasıf Efendi'dir. Zira lâyhada Arabistan ve Kürdistan'daki mezhepler konusunda verilen bilgiler pekala Bağdat'ta dünyaya gelen, Halep Valisi Süleyman Feyzi Paşa ile dost olan Vâsıf Efendi'ye atfolunabilir. Vasıf Efendi'nin 1787'de İspanya elçiliği yapması da burada önemli bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. XVIII. yüzyıl siyasî literatürünü yakından tanıyan Vasıf Efendi, Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonuçlanan Osmanlı-Rus harbi sırasında esir düşmüş ve

²¹ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Yay: B. Sıtkı Baykal, Ankara, 1968, s. 148-149.

²² Ahmed Âzmî Efendi'nin Fas sefâret tavrı için bkz: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No: E 4034.

1788'de başlayan Osmanlı, Avusturya-Rusya harbinde cephede bulunmuş, hatta General Repnin ile Kalas'da yapılan barış görüşmelerini yürütmüştü. Ancak Ağustos 1791'de yapılan barış müzakerelerinde Turla'yı hudud olarak belirleyerek III. Selim'in infialine sebep olmuştu²³. Bu durum, Vâsif Efendi gibi "çok diyâr gezmiş re'âyânın za'af hâlini görmüş... ..serd rüzgârı müşâhede iderek rütbe kat"²⁴ etmiş bir devlet adamından, *Nizâm-ı Devlete Dair* bir lâyiha istenmemesinde büyük bir etkiye sahip olmalıdır. Koca Sekbanbaşı risalesinde kullanılan sivri dil, Vâsif Efendi'nin kaleme aldığı vekâyinâmelerde, ricâli çekinmeden sık sık tenkit etmesi ve nihayet ihtiraslı kişiliği²⁵, lâyhada devlet adamları ve ordu idarecileri hakkında kaleme alınan satırlarla uyum içerisindedir.

Ancak devrin sivri dilli ve ihtiraslı tek kâtibi Vâsif Efendi değildir. Onunla aynı mizaca sahip olan Ebubekir Râtib Efendi de müellif adaylarından biri, belki de birincisidir. Nitekim tıpkı Vâsif Efendi gibi Yaş Antlaşması'yla sonuçlanan savaşta cephede bulunan Râtib Efendi daha sonra Viyana orta elçisi olarak Avusturya'ya gönderilmişti. 30 Eylül 1792'de İstanbul'a döndüğünde ise padişahın isteği üzerine derhal sefâretnâmesini ve Büyük Lâyihasını kaleme almaya başlamıştır²⁶. *Nizâm-ı Devlete Dair* lâyihaların III. Selim'e sunulması bu döneme denk düşmektedir. Râtib Efendi'nin İmparatorluk dışında bulunması ve dönüşünde ağır bir iş yükü altına girmesi ve belki de kaleme almakta olduğu Büyük Lâyiha sebebiyle kendisinden bir başka lâyiha yazması istenmemiş olabilir. Ancak az önce tasvire çalışıldığı üzere Büyük Lâyiha, devrin siyasi literatürü dahilinde ayrı bir yazın türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı bürokrasisinin iç işleyişine dair bilgisi ve diplomatik alana vukufiyeti, çağdaşları arasında bilgisi ve görgüsüyle temâyüz eden Râtib Efendi'yi lâyihanın en kuvvetli müellif aday yapmaktadır. Başarılı sayılabilecek bir Bâb-ı Âli kariyerine sahip olan Râtib Efendi'nin, vergiler ve reayanın siyânetine dair görüşleri, ordu idaresinde neferlerden çok askerî mühendislere ve mütefennin subaylara atfettiği önem, idam cezası konusundaki düşünceleri, menzillerin verimli hâle getirilmesi konusundaki fikirleri bu çalışmaya konu olan

²³ III. Selim'e göre "Vâsif kızılbaşı acele eyleyip Turla hudud olarak esas temessüklerini temhir eylemiş"ti. Bu konuda bkz: Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Yay: M. İlgürel, İstanbul, 1978, s. XXX.

²⁴ Lâyiha, vr. 8b.

²⁵ Vâsif Efendi'nin hayatı ve kişiliği ile ilgili olarak bkz: Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. XIX-XXXIX.

²⁶ Râtib Efendi'nin kariyeri konusunda kronolojik bilgi için bkz: Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul, 2011, s. 486-487.

lâyihadaki görüşlerle büyük benzerlikler taşımaktadır²⁷. Kaldı ki, Büyük Lâyiha'nın içeriği ve üslubu ele aldığımız lâyiha ile örtüşmektedir. Bunların yanı sıra Râtib Efendi'nin kariyeri de bu konuda bize önemli ipuçları sağlamaktadır. Elçiliği sırasında kendisinden yardım isteyen Viyana'daki Osmanlı tüccarlarına, daimi elçi olmaması sebebiyle yardım edememesi²⁸ ve ele aldığımız lâyihada bu konuya referans verilmesi bu bağlamda önemli bir ayrıntıdır. Râtib Efendi'nin İstanbul'a döndükten sonra meşveret meclisi zabıtlarını tutmakla görevli oluşu, vüzerâ kanunnâmesini kaleme almakta olan Abdullah Efendi'ye yardım etmesi ve ele aldığımız lâyiha ile vüzerâ kanunnâmesi arasındaki benzerlikler bir başka dikkat çekici noktadır²⁹. Lâyiha müellifinin üzerinde önemle durduğu cizyenin tayini ve toplanması konusunda yapılan öneriler ise bu meseleyi yakından bilen ve takip eden bir kâtibin dikkatlerini yansıtmaktadır ki, Râtib Efendi 1793 tarihinde Cizye Muhasebeciliği görevinde bulunmuştur. İstanbul'un günlük zahire ihtiyacını karşılayabilecek büyük bir gemi filosu kurulması fikri ve nihayet Bâb-ı Âli'nin çalışma verimini artırmaya ve gizliliği sağlamaya dönük lâyihada dile getirilen projelerin Râtib Efendi'nin zahire nâzırlığı³⁰ ve reisülküttaplığı³¹ sırasında gerçekleştirilmeye çalışılması bu konuda göz önünde bulundurulması gereken diğer ayrıntılardır.

B. Lâyihanın İçeriği

I. Giriş

Lâyiha yazarı söze, III. Selim devri siyasî metinlerinde karşılaştığımız bir söylemle, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut yapısının, çağına uygun olmadığını belirterek başlıyor. Nizâm-ı Cedîd muhaliflerinin sıkça referans verdiği altın çağ kavramsallaştırmasına karşı bir argüman olarak geliştirilen bu söyleme göre “*iktizâ-yı maslahat ve zamâna mutâbık tedâbire dest-res olunamadığından bir müddetden berû [Osmanlılara] â'dâsı üzerine galebe ve nusret müyesser*” olamamaktaydı³². Bu bağlamda yazar, *kanun-ı kadimden*³³ saptığı

²⁷ Bu konuda bkz: Yeşil, *a.g.e.*, s. 205 vd.

²⁸ Bu konuda bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 396-397.

²⁹ Yeşil, *a.g.e.*, s. 202-203

³⁰ Bu konuda bkz: Fatih Yeşil, “İstanbul'un İfaşesinde *Nizâm-ı Cedîd: Zahire Nezâreti*”nin Kuruluşu ve İşleyişi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15 (2004), s. bilhassa 128.

³¹ Bu konuda bkz: Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 379 vd.

³² Lâyiha, vr. 1b.

³³ Söz konusu kavramın Osmanlı siyasî literatüründeki kullanımı konusunda bkz: Mehmet Öz, “Kanun-ı Kadim: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, İslahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Aracı mı?”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 59-77.

iddiası üzerine inşa edilen bir söylemle cedid nizâma karşı çıkan muhaliflerin aksine, tıpkı Râtib Efendi³⁴ gibi mevcut düzeni, değişime ayak uydurmadığı için eleştirmektedir. Müellifin siyasî pozisyonunu ortaya koyan az önceki cümleler aynı zamanda III. Selim devri yeniden yapılanma hareketinin temel hedefini de okura göstermektedir. Yazarın da altını çizdiği üzere, çağına uygun olmayan, dolayısıyla düşmanlarına *misliyle mukabele*³⁵ etmekten aciz bir devlet yapısı ile zafer kazanmak, devrin siyasî ideologlarına göre imkânsızdır³⁶. Takip eden satırlarda, İmparatorluğun İslamî geleneğine ve III. Selim'in yeniden yapılanma hususundaki isteğine referans verilmesi ise yazarın mevcut nizâmla örtüşen bir tarafı bulunmayan önerilerini meşrû bir zemine oturtma çabası olarak görülmelidir.

Lâyihanın giriş bölümünde Zîştovi ve Yaş antlaşmalarına da dikkat çeken müellif, bu iki antlaşmanın daimi bir barışı öngörmediğini, Osmanlı İmparatorluğu'nun er ya da geç yeniden savaşmak zorunda kalacağını belirtmekteydi³⁷. Savaş hazırlıklarının kesintisiz sürdürülmesini salık veren yazarın, nüfusun daimi bir seferberlik hâlinde tutulmasına yaptığı vurgu, Avrupa'daki çağdaş stratejik algıyla da örtüşmektedir. Lâyiha müellifinin, söz konusu barış dönemini gelecekte çıkması muhtemel savaşa hazırlanmak için iyi bir fırsat olarak değerlendirmesi, bu yeni stratejik bakışın bir sonucudur³⁸. Yazara göre *memurlar*, barışın rehavetine kapılmadan, hizip ve şahsî çatışmaları bir kenara bırakarak ittifak halinde savaş hazırlıklarını sürdürmeliydi. Sultan III. Selim'e düşen görev ise, tıpkı Avrupa'da devletin gündelik işlerinin dışında kalarak işleyişi gözetleyen ve devlet yapısına ruhunu veren krallar gibi, görevdeki *memurların istiklallerini* sağlayarak onları kontrol etmekten ve gerektiğinde cezalandırmaktan veya taltif etmekten ibaretti³⁹.

³⁴ Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 235 vd.

³⁵ *Mukâbele-i bi'l-misl* kavramı ve dönemin siyasî söylemindeki kullanımı için bkz: Kahraman Şakul, "Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslamî Modernleşme", *Divân*, 19 (2005), s. bilhassa 124 vd.

³⁶ Tatarcık Abdullah Molla, Enverî Sadullah Efendi gibi devrin pek çok lâyiha müellifi tarafından seslendirilen bu görüş için örnek olarak bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 3. Devletin zaman içerisinde değişen şartlara ayak uydurmasının önemi konusunda ayrıca bkz: Beydilli, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson", s. 261 ve Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa", s. 433-434.

³⁷ Lâyiha, vr. 1b.

³⁸ Benzer bir perspektifi gündeme getiren Brentano'nun lâyihası için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s.23 vd. Brentano'nun yanı sıra Ömer Faik Efendi de "*vakt-i hazar ve zamân-ı âsüdeğidir deyu tegâfîl buyurulmaması*" gerektiğini belirtmekteydi. Bu konuda bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 28 ve 32.

³⁹ Lâyiha, vr. 1b. II. Mehmed'in divan toplantılarını kafes ardından takip etme(me)sini andırıcısına kralların, sisteme ruhunu veren nâzırlar olarak devlet makinesinin dışında kalması, XVIII. yüzyıl Avrupa siyasî literatüründe sıkça karşılaşılan öneriler arasındadır.

II. Sosyal Nizâmın Kurucu İlkesi Şeriat ve Devlet

Şeriat'ın, sosyal düzenin kurucu ilkelerini vazettiğini belirten müellif bundan sonraki satırlarda, “*esâs-ı şer’ olan nass-ı Kurân-ı Kerîm’e her husûsda mürâc’at*” olunması hâlinde alemde zuhur eden fesadın tamamen ortadan kalkacağı üzerinde durmaktadır⁴⁰. Dolayısıyla hangi sosyal zümreden/sınıftan olursa olsun herkesin vakit namazlarını kılarak ve âhireti düşünerek Allâh’ın emirlerini yerine getirmesi gerekmektedir⁴¹. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nda öyle bölgeler vardı ki, buralarda hayatlarını sürdüren kişiler namaz kılmak bir tarafa kelime-i şehâdeti bile bir kez olsun dile getirmiyordu. Rumeli’de Dobruca, Deliorman, Kırca Ali ve Arnavutluk taşrasını⁴² örnek gösteren lâyiha müellifi, devamla Anadolu’da Kürdistan ve Arabistan gibi bölgelerde yaşayanların “*türlü türlü mezheblere*” girmesinden şikâyet etmekteydi. Hatta, dört evli bir gayr-ı müslim köyünde bile kilisenin mevcut olmasına rağmen, müslümanlar yeni camiler inşâ etmiyor ve varolanlar da kullanılmamaktan ötürü “*buzâğı damına*” dönüştürülüyordu. Varolan sosyal nizâmı altüst ederek insanların çiftçilik ya da zanaatkârlık gibi meslekleri bir kenara bırakmasına ve eşkiyalığı mübah saymasına yol açan bu durum bir başka soruna da sebebiyet veriyordu. Sefer esnasında Osmanlı ordusundaki nefer açığı “*o misüllü din ve İslâmî’nı bilmezler*” tarafından kapatılmakta⁴³ ve bunların itaatsizlikleri “*İslâm gayretini bilenlerin dahi*” dağılmasına/fırar etmesine⁴⁴ sebep olmaktaydı⁴⁵. Dolayısıyla devlet, bir

Avrupa’nın yeni nâzır kralları için bkz: Ralph Giesey, “State-Building in Early Modern France: The Role of Royal Officialdom”, *Journal of Modern History*, 55 (1983), s. 191-207.

⁴⁰ Lâyiha, vr. 2a.

⁴¹ III. Selim’e sunulan lâyihaların genelinde İslâmî akidelerin uygulanması hâlinde alemin yeniden nizâm bulacağına dair görüşler serdedilmektedir. Enverî Efendi, Koca Yusuf Paşa ve nihayet Ubeydullâh Kuşmanî tarafından kaleme alınan risale bu konuda ilk akla gelen örnekler arasındadır. Çağman, *a.g.e.*, s. 3 ve 59 ve İşbilir, *a.g.e.*, pek çok yerinde.

⁴² Defter Emini Ali Raik Efendi’ye göre de “*Rumeli’nde görülen ve tahkik olunan küfr ve İslâm bir menzile kalmayub hatta Arnavudluk havâlisinde rafz ü ilhâd bir dereceye şuyü’ bulmuş ki sünnî-i sahîh’ül-i’ütikâd olan beynlerinde mihân ü muhakkâr*” kalmıştı. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 57.

⁴³ Lâyiha yazarı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ordu yapısına damgasını vuran Arnavutluk ve Bulgaristan’daki askerî müteahhitler aracılığıyla istihdam edilen sekbanları kasdetmektedir. Osmanlı ordusunda istihdam edilen işgücünün değişimi konusunda bkz: Virginia Aksan, “Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century”, Ed: Erik J. Zürcher, *Arming the State-Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, Londra-New York, 1999, s.21-41 ve Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.

⁴⁴ Yazar burada savaş durumunda acil ihtiyaca binaen toplanan nefir-i âmm askerini kastediyor. Nefir-i âmm askeri için bkz: Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd’den Yeniçeriliğin Kaldırılışına*

tarafından sosyal nizâmı koruyabilmek, diğer taraftan da seferberliği sağlayabilmek için, herkesin sancak-ı şerif altında toplamasına imkan veren, İslâmî motiflerle süslü yeni bir ideolojik indoktrinizasyon projesine ihtiyaç duyuyordu.

Bu ihtiyaca yönelik olarak lâyiha yazarının önerisi, padişahı/halifeyi ve devleti kutsayan ortodoks sünî ideolojinin sadece Nizâm-ı Cedîd kışlarına değil, sosyal hayatın her alanına hakim olmasının sağlanmasıdır⁴⁶. Nitekim talebe-i ulûmdan “*telkîn-i îmâna ve ifâde-i şerâ’it-i İslâma kâdir*” olanlar sūdûr-ı kirâm efendiler tarafından seçilerek, ilmihâl kitapları ve Birgivi risâlesiyle birlikte İmparatorluk taşrasına gönderilmeliydi. Her kazada bir öğrencinin istihdam edilmesinin mümkün olmadığını belirten yazar, talebe gönderilemeyen kaza kadılarının, vakit namazlarının takibine dikkat etmeleri konusunda İstanbul’dan uyarılmasını öneriyordu. Kazada bulunan köylerde münavebeyle kalacak olan talebeler genel olarak ahaliye İslâmî kuralları ve özel olarak “*kâbiliyeti olanlara fezâ’il-i cihâd*”ı anlatmakla yükümlü olacaktı⁴⁷. Vakit namazlarına devam etmeyenlerin ve İslâmî kurallar haricine çıkanların kadiya bildirilmesi de softaların görevleri arasındadır. Günahkarların cezası ise ahaliye ibret teşkil edecek şekilde, tarlalarından ve hayvanlarından bir ayda sağladıkları hasıllata el konmasıydı. Ulema zümresi içindeki istihdam sorununa⁴⁸ da bir çözüm teşkil edebilecek bu öneriye nazaran, bölge kadısı tarafından toplanacak cezalarla öncelikle talebelerin maaşları ödenecekti. Artan para, kaza ayanı marifetiyle, bölgenin vakfı olmayan mescidlerine, su yollarına ve kaldırımlarına harcanacaktı. Bu tür masrafları karşılayacak vakıfların bulunduğu bölgelerde, cezalardan elde edilecek gelirler, kazadan toplanacak vergiler için kullanılacaktı. Talebelerin, daha fazla para

Osmanlı Kara Ordusunda Değişim, 1793-1826, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2009, s. 124, 127 ve 144.

⁴⁵ Lâyiha, vr. 2a.

⁴⁶ Nizâm-ı Cedîd neferlerine, Mühendishâne Matbaasında baskısı en çok yapılan eser olarak Birgivi Risâlesi okutulması/dinletilmesi ve vakit namazlarının takip ettirilmesi hususunda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, TTK Kütüphanesi, no:Y/534, vr. 53a Mehmed Hakkı Efendi’nin her yüz nefere bir imam tayin edilmesi ve Birgivi Risâlesi okutulması konusundaki önerisi için ayrıca bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁷ Oldukça benzer bir öneri için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 6-7 ve 14-15.

⁴⁸ Ulema silkinde, III. Selim devrinde yaşanan sıkışıklık ve III. Selim devrinde ilmiye teşkilatındaki yeniden yapılanma konusunda bkz: İlhami Yurdakul, “III. Selim’in İlmiye Islahatı, Programı ve Tatbikatı”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 105-127.

kazanmak için köylüye yersiz isnâdlarda bulunmasının önünü alabilmek için getirilen öneri ise müfteri talebelerin yarım yıllık gelirlerine el konmasıydı.

Sünni/kitâbî İslâm'ın ideallerini ve akidelerini, mutlakiyet zemininde tebellür eden muhayyel nizâm-ı cedîdin hayata geçirilmesinde bir enstruman olarak kullanılmasına ve kadim zarflar içinde takdim edilen mazruflarla meşruiyetin sağlanmaya çalışılmasına, III. Selim devrinde kaleme alınan lâyihalarda sıkça rastlanılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal nizâmı, İslâmî akideler zemininde yeniden düzenlemeyi ve kitleden kışlaya intikal edecek müstakbel neferlerin kalitesini yükseltmeyi amaçlayan lâyiha müellifi, Yaş Antlaşması'ndan sonra İstanbul'un siyasî mahfillerinde yapılan tartışmalara tercüman olmaktadır. Nitekim yazar softaların İmparatorluk genelinde istihdamından muradını şu şekilde özetlemektedir: "...nûr-ı İslâm ile her tarafda ümmet-i Muhammed'in kulûbı[nun] tenvîr..." olması. Böylece "...cümleye salâh ve haşyet ve gazâ ve cihâda hâhiş ve ra'ğbet hâsül olarak bu râbta her maddenin tabî'atıyla indifâ'-ı fesâdına ve 'âlemin tezâyüd ve 'izzet ve şerefine ve şevket-i İslâm'ın istibdâdına vesile-i kaviyye..." olacaktı. Öyle ki, bu önerinin İstanbul'da dahi uygulanmasını isteyen müellif, İstanbul kadısının nezaretindeki mahalle imamlarının, bu hususlarda Rumeli Kazaskeri tarafından uyarılmasını istemektedir⁴⁹.

III. Haddini Bilmek: Kıyafet ve Devlet

Lâyiha yazarının dikkat çektiği bir diğer problem "âlemin mübtelâ olduğu isrâf ve sefâhat"ti. III. Selim devrinde kaleme alınan lâyihalarda önemli bir yer işgal eden lüks tüketimin kontrol altına alınması⁵⁰, sadece iktisadî açıdan değil, hiç şüphesiz sosyal nizâmın korunması⁵¹ için de büyük bir önem taşımaktadır. İnsanların hadlerini aşarak lüks tüketime yönelmesine hassa hasekilerinin şal kuşanmasına izin verilmesini örnek gösteren yazar, divan üyelerinin, üst düzey ulema ve ricalin, enderun

⁴⁹ Lâyiha, vr: 2a-b.

⁵⁰ III. Selim devrinde lüks tüketimin kontrol altına alınmasıyla ilgili olarak bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 17-19; Ali Osman Çınar, *Es-Seyid Mehmed Emin Behic'in Sevanihül-Levayih'i ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1992, s. 61. Bu konuda ayrıca bkz: Mehmed Galib, "Vaka'-nüvis Teşrifâtı Edib Efendi – Selim-i Sâlis'in Bâzi Evâmîr-i Mühimmesi", *TOEM*, 8 (1329), s. 501-3; Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 345-356; Çağman, *a.g.e.*, s. 80-81 ve Azmi Efendi *a.g.e.*, s. 49.

⁵¹ Osmanlı İmparatorluğunda modern iktidarın doğuşunu kıyafet nizâmnâmeleri çerçevesinde değerlendiren bir çalışma için bkz: Donald Quataert, "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829", *IJMES*, 29 (1997), s. 403-425.

ağalarının dışında kalan devlet görevlilerinin ve diğer sosyal zümrelere mensup kişilerin samur kürk giymesinin yasaklanmasını istiyordu⁵². Haddini aşarak üst düzey devlet görevlilerine özgü kıyafet giyenlerin ya da mücevher sayılacak taşlarla müzeyyen bıçak ve hançerlerle dolaşanların kontrolü, başkentte tebdil çuhadarlar, taşrada ise valinin görevlendireceği tebdiller aracılığı ile sağlanabilirdi⁵³. Lüks tüketimle ilgili çıkartılan fermanlara muhalefet eden kişilerin kıyafetlerine, görüldüğü yerde elkonulmalıydı. Kıyafetlerle birlikte bunları giyenlerin hazinedâr huzuruna çıkartılmasını öneren müellif, el konulan kıyafet ya da mücevherden elde edilecek gelirin belirli miktarının suçluyu yakalayan tebdile verilmesini, geri kalanının Başmuhasebe Kalemi'ne kayd olunmasını istiyordu. Burada toplanacak irâd, askerlerin savaş esnasında ihtiyaç duydukları üniforma ve yağmurluklar için kullanılabilirdi⁵⁴.

IV. Taşra İdaresi ve Ayanlar

Kaleme aldığı metne taşra idaresine dair önerileriyle devam eden yazar, İmparatorluğun idaresi açısından kadılara büyük bir önem atfetmektedir. Nitekim yazarın sözleriyle ifade edecek olursak, “*her maddenin nizâmı ahkâm-ı şer’iyye icrâsına me’mûr olanların tasfiye-i hâllerine mevkuûf olup, hükkâm-ı şer’ Emruallâh’a muvâfık hareketden inhirâf eylediği sûrette, hâkim-i ’orf olanlar dahî şer’in icrâsına me’mûr olan zât bu hareketi irtikâb ütdi*” diyerek her türlü adaletsizliği yapabilmekteydi. Ancak kazaların önemli bir kısmının naiblerin elinde olması ve naiblerin de genellikle “*âhkâm-ı şer’i şerife*” göre değil, bölge ayanının isteğine göre karar vermesi, adli mekanizmaya büyük bir zarar vermekteydi⁵⁵. Bu sorunun çözümü için getirilen öneri, ehil olmayanlara mansıb verilmemesi ve lâyihanın kaleme alındığı dönemde yapılan düzenlemelerde de vurgulandığı üzere kadıların

⁵² Lâyihanın kaleme alındığı tarihlerde kıyafetle ilgili yapılan bir düzenlemeyle divan üyeleri dışında kalan devlet erkanının ve tebaanın samur kürk giymesi ve mücevher sayılabilecek silahlar taşıması yasaklanmıştır. Gayr-ı Müslimlerin kıyafetlerini de düzenleyen ferman için bkz: Ali Osman Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi’nin Hayatı ve Tarihi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1999, s. 288.

⁵³ 1788-1792 savaşı esnasında kürk giyen gayr-ı müslimlerin cezalandırılması konusunda bkz: Feridun Emecen, *İstanbul’un En Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul, 2003, s. 419. Kıyafet kontrolü için başkentte tebdillerin görevlendirilmesi konusunda ayrıca bkz: Ali Osman Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi’nin Hayatı ve Tarihi”, s. 288 vd.

⁵⁴ Lâyiha, vr. 3a-b.

⁵⁵ Bu konuda bkz: Yurdakul, a.g.e, s. 125.

görev yerlerine gitmesinin sağlanmasıydı⁵⁶. Bu bağlamda naib atamalarını zorlaştırmak için, naiblere mansıb sahipleri tarafından verilecek mürâseleyi, görev yerine bağlı olarak Anadolu ya da Rumeli kazaskerinin de imzalaması sağlanmalı ve kaza tevcihlerinde yapılacak imtihanla ehil olmayanlar ayırt edilmeliydi⁵⁷. Hatta lâyiha müellifinin belirttiği üzere kadıların durumunu anlamak için sınava ya da teftişe gerek yoktu. Bâb-ı Âli'ye ulaşan ilâmlar dahi kadıların verdikleri hükümler ve yetkinlikleri hakkında zaten bir fikir vermekteydi⁵⁸. Hâlen görev yapmakta olan kadılardan, kanunun dışına çıkanlar ya da çıkılmasına gözyumanlar ve “*ziyâde harc-ı ilâm ve sâ'ir hilâf-ı şer' bir nesne*” alanlar ise azledilerek, rütbeleri tenzil olunmalıydı⁵⁹.

Taşradaki adaletsizliği önlemeye yönelik olarak yazarın bir diğer önerisi de kaza yönetiminde, zaten fiili olarak önemli bir rol üstlenen ayanların idarî açıdan daha da ön plana çıkartılmasıdır. Kazalarda ayan ve yeniçeri serdarlarının yanı sıra mukataa voyvodası, zeamet subaşısı, cizyedar ve sair pek çok idareci ve tahsildarın bulunması idarî ve malî açıdan pek çok sorunun ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Kaza idaresindeki çok başlılıktansa her kazada tek bir *tahsildar* ve *söz sahibi* olmasının önemini vurgulayan müellif, ayanların güçlenmesine izin verilmesinin, hem tebaayı rahatlatacağını hem de devlet işlerinin daha hızlı görülmesini sağlayacağını savunmaktadır. Örneğin Rumeli'de Tatarpazarı voyvodası Ahmed Ağa'nın ve Anadolu'da Aydın havalisinde hüküm süren Karaosmanzâde hanedanının veya sultana mutî diğer ayan ailelerinin kuvvetlenmesine izin verilmeliydi⁶⁰. Bu şekilde lâyiha yazarı taşradaki idarî ve malî gücü çeşitli kişiler arasında paylaştırarak, merkezin hakimiyetini sağlamaya dönük “*klasik*” Osmanlı idare düşüncesine alternatif bir perspektifi gündeme getiriyordu.

⁵⁶ Bu konuda yapılan düzenleme için bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 135. Bu konuda ayrıca bkz: Emecen, *a.g.e.*, s. 392.

⁵⁷ 1794 tarihinde yayımlanan ferman, ihtiyarlık ya da hastalık gibi sebeplerle kadıların yerine atanan naiblerin, şeyhülislam tarafından bizzat görülmesini şart koşuyordu. Bu konuda bkz: Yurdakul, *a.g.e.*, s. 120.

⁵⁸ Ulema silkini düzenleyen 1793'deki hâtt-ı hümayunda da kadıların “*icrâ-ı ahkâm-ı şer'-i şerife 'adem-i iktidârları Devlet-i 'Alıyyeme vürüd iden senedât-ı nâ-meşrû'*”larından anlaşıldığının belirtilmesi bu bağlamda dikkat çekicidir. *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânîn*, vr. 46a.

⁵⁹ Lâyiha, vr. 3b.

⁶⁰ Lâyiha, vr. 4a. Defterdar Şerif Efendi de lâyihasında benzer bir öneriye yer vermektedir. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 20.

Bu yeni bakış açısına nazaran, kazalarda bulunan köklü aileler/hanedanlar, ayan olarak atanmalı ve kazalarda ayan ve yeniçeri zâbitinden başka “*örfi sâhib-i rey ve tahsildâr*” bulunmamalıydı. Lâyiha müellifine göre, mukataaların, tımar ve zeametlerin ve eğer mümkünse cizye, avarız, nüzûl gibi vergilerin tümünün ayanlara ihâle olunması onları güçlendirecek, ayanlar güçlendikçe devletin sağladığı imkanlardan daha fazla yararlanabilmek için ahaliye daha adil davranacak ve nihayet taşradaki zulm azalacaktı. Bu bağlamda ayanların “*kazâlarında kendülerinden gayrı tahsildâr olmayub mukâta’ât ve ze’âmet ve timâr ve tefrîki mümkin olan cizye ve ’avâriz ve sâ’ir vâridât-ı mîrîyye ’uhdelerine tefvîz olunduğunu bilmeleriçün âhâlinin ’arz ve mahzârlarına binâ’en cânib-i kethüdâ-yı sadr-ı ’âliden bâ-fermân-ı ’âlî mektûb tahrîr ve îtâ olun*”malıydı. Cizye ve mukataa mültezimlerinin genellikle “*müflis makûlesinden*” olduğunu belirten müellif, mültezimlerin “*hâmî şefâ’ati ile deruhde eylediği mukâta’âyı bahâne ittihâzıyla kazâyâ varub fukarâyâ itmediği zulm kalma*”dığını yazmaktaydı. Kaza ayanları ise “*emvâl-i mîrîyye mültezimidir veyâhûd falânın voyvodası mensûbudur*” diyerek, zulme göz yummak zorunda kalıyordu⁶¹. Mültezimlerin, alacaklarını toplayamadıkları ya da gelirlerini artırmak için çeşitli yöntemlerle fazla para talep ettikleri veya köylünün, mültezimlerin yolsuzlukları sebebiyle vergisini ödeyemediği durumlarda ayanlar devreye girerek köylünün vergisini üstleniyordu. Ayan, mültezime ödediği parayı daha sonra yine köylüden bir şekilde tahsil ediyor ve sonuçta yine kaybeden köylü oluyordu⁶². Ayanların müdahil olmadığı hâllerde ise çaresiz “*kurâ re’âyası der’uhdeci nâmıyla bir âlây insâfsızlara*” borçlanıyordu. Verginin bir kere deruhdeci tarafından ödenmesi ise, köylünün borcuna uygulanan yüksek vergi oranı sebebiyle ahalinin “*mallarıyla ve ’iyâl û evlâdları ve canlarıyla der’uhdecinin esiri*” olması anlamına gelmekteydi⁶³.

Vergi tahsilinin kaza ayanları tarafından yapılmasını gündeme getiren yazar, buna benzer bir şekilde taşrada güvenliğin sağlanmasının da tamamıyla ayanlara ihâle edilmesini öneriyordu. Nitekim kaza ayanları

⁶¹ İstanbul’la kurdukları bağlantılar sayesinde mültezim ve voyvodaların ahaliye yaptıkları zulüm konusunda dikkat çekici örnekler için bkz: Cengiz Orhonlu, “Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risale: ‘Risale-i Terceme’”, *Belgeler*, 4 (1969), s. 41-42; Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 22-23; Çağman, *a.g.e.*, s. 56, 63 ve Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa Risalesi, Tedâbir’ül Gazavât”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII (1967), s. 159.

⁶² Bu bağlamda ayanların zulmü konusunda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 67, 75 ve pek çok yerinde.

⁶³ Mukataa voyvodalarının zulmünü önlemek için bu sırada alınan tedbirler konusunda bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi’nin Hayatı ve Tarihi”, s. 137.

birbirleriyle ittifak ederek eşkiyalığın önünü alabilir ve üretimin artmasıyla sonuçlanacak, güvenli bir ortam yaratabilirdi. Ancak lâyiha müellifi, içgüvenlik hususunda ayanlara yetki verilirken belirli sorumlulukların da yüklenmesini önermektedir. Buna göre ayanın sorumluluk alanındaki kazada ahalinin canına veya malına gelecek herhangi bir zarar, ayanlar tarafından tazmin edilmeliydi. Ancak bu şekilde “*bir kazâdan âher kazâyâ tevâif-i nisvân ve bil’â-esliha kârbân gidüb geldikte kimesne gözün üzerinde kaşın var diyemeyüb emniyet-i kâmile hâsül olabilir*”⁶⁴.

Vergilerin toplanmasında ve güvenliğin sağlanmasında başrolün ayanlara verilmesi hiç şüphesiz imparatorluk taşrasında *de facto* hüküm süren ayanların statülerinin hukuken de tanınması anlamına gelmektedir⁶⁵. Başkent ve taşradaki güç odaklarının işbirliğini imâ eden söz konusu öneri, bir taraftan ayanlara resmî bir statü tanınmasına işaret ederken, diğer taraftan da imparatorlukta yaşanan sosyo-ekonomik değişimin, idarî açıdan kabulü anlamına gelmekteydi. Bu bağlamda XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı taşra idaresine damgasını vuran ayanların, sahip oldukları statünün resmîleşmesi ve yukarıda tasvir edilmeye çalışılan öneriler çerçevesinde, bölge ahali nazarında daha da itibar kazanması, İmparatorluğun tek elden idare edilmesine olanak veren, dolayısıyla idarî verimliliği artıran unsurlar olarak takdim edilmektedir. Nitekim idarî dairenin resmen içine girerek İstanbul’a yaklaşan ayanlar “*kethüda[-i sadr-ı âlî] beyin zîr-i nezâretinde olacak*”tı. Lâyiha müellifinin iyimser tahminine göre bu şekilde, Bâb-ı Âli’nin kontrolüne giren ayanların her halleri merkezdeki idareciler tarafından takip edilecek ve ahali, bölgede tek söz sahibi olarak İstanbul’un denetimindeki ayanlara râm olacaktı.

Lâyiha müellifinin, Osmanlı idarî yapısında büyük bir değişimi gündeme getiren ayanlara hukukî statü tanınması önerisi aslında reayayı,

⁶⁴ Lâyiha, vr. 5a.

⁶⁵ Ayanlık konusunda Bâb-ı Âli’nin değişken bir politika takip ettiği XVIII. yüzyıl sonlarında, müellifin ayanların devletleştirilmesi bir başka ifadeyle mevcut idarî/kurumsal yapıya entegre edilmesine dönük bir tartışmayı gündeme taşıması dikkat çekicidir. Bu konuda bkz: Deena R Sadat, “Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century”, *Journal of Modern History*, 44 (1972), s. 346-363; Avdo Suceška, “Bedeutung und Entwicklung des Begriffes Ayan im Osmanischen Reich”, *Süd-Ost Forschungen*, 25 (1966), s. 3-26; Yuzo Nagata, *Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, İzmir, 1999 ve Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı, 1699-1812”, Ed: H. İnalçık-D. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: A. Berktaş, İstanbul, 2004, s. 761-884. Bu konuda son dönemde yapılmış önemli bir çalışma için ayrıca bkz: Ali Yaycıoğlu, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Harvard University, Cambridge Mass., 2008.

mukataa, tumar ve zeamet sahiplerinin zulmünden korumaya yönelik bir önlemdi. Fakat bu durum taşrada güvenliğin sağlanmasında ve savaş organizasyonunda oynadıkları role istinaden resmî statü kazanan ayanların artık seferlere daha mutî askerlerle gelmesine de olanak sağlayacaktı. Daha da önemlisi Osmanlı ordusunun önemli bir parçası olan “kaza askeri (nefir-i âm)” kendilerini yakından tanıyan ayanlar tarafından toplanacağı için kolayca firar edemeyecekti. Bu bağlamda kaza ayanı olarak atanacak kişiler, atamaya mevzu olan kazanın yerlileri arasından seçilmeliydi⁶⁶. Nitekim müellife göre taşra idarecilerinin atandıkları bölgeyi ve hükmettikleri nüfusu her açıdan tanımaları, verimliliğin sağlanması açısından büyük bir öneme sahipti⁶⁷.

Lâyiha müellifi, vergilerin toplanması ve güvenliğin sağlanmasının yanı sıra menzillerin de ayanlara havale edilmesini önerir. Mevcut durumda kazalardaki menzilhânelerde, menzil bargirlerinin tutulması verimliliği düşürerek, hem tebaaya hem de devlet hazinesine büyük zarar vermektedir. Mültezimlerin adamları ve hatta tüccarlar türlü bahanelerle menzilleri kullanarak, masraflarını ahaliye ve hazineye yüklemekte, ahalden toplanan menzil imdâdiyyesi ve hazineden verilen in'âm havalesi de ayan ve müttegallibe tarafından paylaşılmaktadır⁶⁸. Bunun yerine ayanlar tarafından bargir ve sürücü tedarik edilmesini öneren müellif, bunların “kirâcı hânı” adı verilecek binalarda hazır bekletilmesini teklif etmektedir. Yeni uygulamada ulak, kazaya ulaştığında kiracı hanında, iaşesi kendi cebinden karşılanmak üzere, misafir edilecek ve gideceği yola göre kendisine makul ücretle at ve sürücü kiralanacaktı. Bu şekilde in'âm ve ücret-i menzil fermanı verilmeyecek, fakat tatarlara, kethüda kâtibi tarafından gidecekleri mesafeye göre menzil

⁶⁶ Kaza ayanlarının intihâbına vali ve kadıların müdahale etmemesi ve atamalarda hüccet vermesi gereken kadı ya da naiblerin, kaza ayanlarından harc-ı hüccet talep etmemesi konusunda alınan önlemler konusunda bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 141. Bu konuda ayrıca bkz: Bekir Sıtkı Baykal, “Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler”, *Belgeler*, I (1964), s. 223. Ayan seçimi konusunda daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: Yayıoğlu, *a.g.t.*, s. 176 vd.

⁶⁷ Lâyiha, vr. 4a-b.

⁶⁸ Müellifin tasviri, XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğundaki menzillerin mevcut durumuyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu konuda bkz: Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s. 291-298. Genel olarak menzil teşkilatı konusunda ayrıca bkz: Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara, 2002. III. Selim devri lâyiha müellifleri arasında menzillere büyük önem atfeden Râtib Efendi'nin önerileri için ayrıca bkz: Joshua M. Stein, “An Eighteenth-Century Ottoman Ambassador Observes the West: Ebu Bekir Râtib Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts”, *Archivum Ottomanicum*, X (1985), s. 219-312. Azmî Efendi'nin Prusya örneği bağlamında yaptığı öneriler için ayrıca bkz: Ahmed Azmî, *a.g.e.*, s. 54-56.

ücreti ödenecekti. Dolayısıyla *imdâd-ı menzil akçesi* yerine, menzilhâne giderlerinin sadece yarısı kaza ahalisinden tahsil edilecekti. Tatar harcırahlarının da yine mîrî hazine tarafından ödenmesini öneren müellif, uygulamanın başarıyla hayata geçirilebilmesi için, sisteme nezaret edecek olan ayanların, başkentten sürekli kontrol edilmesinin önemine işaret etmektedir.⁶⁹

Lâyihada, taşra idarecileri olarak ön plana çıkartılan ayanların isyan etmesi Osmanlı merkezî idaresinin sık karşılaştığı bir durumdu. Müellife göre, İstanbul'a karşı isyan bayrağını açan ayanlar, öncelikle kethüda bey ve sadriazam tarafından uyarılmalı, yola gelmeyenler komşu kaza ayanları tarafından tedib olunmalıydı ki, III. Selim devrinde isyankâr ayanlarla, genel olarak bu şekilde mücadele edilmekteydi⁷⁰. Ancak lâyiha müellifinin isyan sonrası süreçte izlenmesini önerdiği siyaset Osmanlı idare pratiklerinin tamamen dışında kalmaktadır. Zira idam edilen ayanın malları müsadere olunmamalı, eğer varsa mîrîye olan borcu tahsil edildikten sonra mirâsı, evlad ya da akrabasına verilmeliydi. Hatta yazar isyan ya da ahaliye zulm dışındaki durumlarda, ayanların azledilmemesini önermektedir. Bu yeni bakış açısı hiç şüphesiz imparatorluktaki tek meşrû hanedan olan Osmanlı ailesinin⁷¹ yanı sıra meşrû hanedanların oluşumuna ve devamlılığına izin vermektedir. Lâyiha yazarına göre ancak bu şekilde "*âhâli ol hânedânı kendülere büyük bil*"ir ve İstanbul kendisine mutî ayanlar aracılığıyla idarî ve malî siyasetini İmparatorluğun her köşesinde, daha verimli ve daha hızlı uygulayabilirdi. Varisin bulunmadığı durumlarda ise kaza ahalisinin "*muhtarı*" ayan olarak atanmalıydı⁷².

Kadı ve ayanların yanı sıra kazalarda bulunan yeniçeri zabitleri de Osmanlı taşra idaresinde önemli bir rol üstlenmekteydi. Zabitlerin "*yol ve erkân-ı ocağa vâkıf olanlardan te'yid suretiyle nasb*" olunmasını öneren müellife göre yeniçeri zabitlerinin yolsuzluk ya da ahaliye zulm dışındaki sebeplerle değiştirilmesi uygun değildi. Bunun yanı sıra görevde bulunan yeniçeri

⁶⁹ Lâyiha, vr. 12a-b.

⁷⁰ III. Selim devrinden itibaren "*devletin meslek-i müttehâza mütegalibeyi* [ayanlar] birbirine kırdırtmaktan 'ibâret olması" konusunda bkz: Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, X, İstanbul, 1309, s. 189.

⁷¹ Osmanlı Hanedanı'nın meşruiyeti ve hanedana alternatif arayışlarına erken tarihli örnekler için bkz: Feridun Emecen, "Osmanlı Hanedanı'na Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 6 (2001), s. 63-76.

⁷² Lâyiha, vr. 4b.

zabitlerinden, üç ayda bir kere ödedikleri caizeler dışında hiç bir şey talep edilmemeliydi⁷³.

Müellif, Osmanlı taşra yönetiminde en önemli mevkileri işgal eden kadı, ayan ve yeniçeri zabitlerine lâyihasında hiç de küçümsenmeyecek bir yer ayırmasının ardında iki temel saik olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, yukarıda da belirtildiği üzere, barış döneminde ahalinin⁷⁴ ve emvâl-i mîriyenin himaye edilmesiydi. Diğer faktörü ise, barışı savaşa hazırlık süreci olarak algılayan lâyiha müellifi şu şekilde dile getirmektedir. Söz konusu önerilerden murat, “*sefer esnâsında mürettebât derhâl ihrâc olunmasında celb-i suhûlet ve unûr-ı 'ibâd ve mehâm-ı devlet ber vefk-i murâd rû'yet olunub sefer hengâmında 'askerî ve gayr-ı 'askerî ma'lum olarak yeniçeri zâbiti bi'l-cümle yeniçeri 'askeriyle bi'n-nefs kazâ 'askeri dahi â'yân veyâhûd matlûb buyurulduğu vechle kendüye mu'âdil oğlu veya akraba ve müte'allikâtı sahâbetiyle sefer-i hümâyûna gelüb hitâm-ı sefere kadar birisi firâr itmeyüb tekmül-i hizmet ve icrâ-yı merdî ve recûliyyet eylemeleri maslahatıdır*”⁷⁵.

V. Sosyo-Ekonomik Yapının Nizâmı: Vergiler ve Cezalar

Taşra idare örgütünde yapılmasını önerdiği değişikliklerden sonra lâyiha müellifi, sosyal nizâmın yeniden sağlanmasına dönük tedbirleri sıralamaya başlar. Medenî hayatın düzenlenmesinde cezanın önemli bir yere sahip olduğunu belirten yazar, cezaların şeriata uygun bir şekilde verilmesini ister. Öyle ki, kısas dışındaki durumlarda “*örfi tertîb-i siyâset men*” olunmalıdır⁷⁶. Zira idam cezası ne mücrime ne de ahaliye ibret oluşturmamakta, idam edilen şahıs kısa sürede sosyal hafızadan silinmektedir. Oysa ki, suçlunun, örneğin eli kesilse “*acısını bilür bir dahî kâr-ı mekrûha cesâret idemez 'ala-farz-ı muhâl cesâret itse bile diğêr eli dahî kat' olunub bu cihetle emr-i Bârî yerine getirüldükde sa'iri bu hâlî görüb 'ibret alub o misüllü şenâyi'a cesâret idemez*”. Firarî askerlere de benzer cezaların verilmesini öneren lâyiha yazarı, son savaşta Babadağı ve Maçın'den firar eden askerlerin idam edilmesinin, orduda hiçbir etki yaratmadığını, zira cephedeki askerlerin firarilerin idam edildiğine inanmadığını öne

⁷³ Lâyiha, vr. 5a.

⁷⁴ İmparatorluk taşrasında ahaliye yapılan zulmün önlenmesine yönelik tedbirler, III. Selim devri lâyiha yazarlarının gözde konularından birisidir. Bu konuda örnek olarak bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 20 vd.; Çağman, *a.g.e.*, s.36-38, 75 ve pek çok yerinde.

⁷⁵ Lâyiha, vr. 5b

⁷⁶ Devrin lâyiha müelliflerinden Râtîb Efendi'nin Avrupa devletlerinde idamın, devlete ihanet gibi bazı önemli suçlar dışında bırakılmak üzere kaldırıldığına dair verdiği bilgiler konusunda bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 386.

sürmektedir. Fakat firarî askerler, kadimde olduğu gibi burun ve kulakları kesilerek firar ettikleri bölgeye iade edilseler, neferât bu durumdan ibret alarak emre itaatsizlik ya da firar etmeyi düşünmezdi⁷⁷.

İmparatorluktaki sosyal düzeni bozan bir diğer önemli problem de gayr-ı müslimlerden toplanan cizye oranlarının yüksekliği ve cizyedarların yaptıkları yolsuzluklardı. Cizye dışında kalan diğer vergilere zam yapıldığı savaş dönemlerinde bu durum reaya açısından daha da dayanılmaz bir hâl almaktaydı⁷⁸. Nitekim gayr-ı müslimlerin ödemek zorunda bırakıldıkları yüksek vergilerden kaçmak için hayatlarını sürdürdükleri bölgeleri terk ederek, kendilerine çeşitli muafiyetler sağlayan diğer memleketlere göç ettikleri ve bazen de isyan ettikleri bilinen bir gerçektir⁷⁹. Uzun süredir savaşın bütün ağırlığını hisseden Sırbistan, Eflak ve Boğdan, Turla ve Tuna kıyısında yaşam mücadelesi veren gayr-ı müslimleri örnek gösteren müellif, bunların önemli bir kısmının firar ya da isyan ettiğini belirtmektedir. Hatta Anadolu ahalisinin perakende olarak, diğer vergilerden muaf oldukları İstanbul'a göç ettikleri ve son dönemlerde başkentteki gayr-ı müslim nüfusun arttığı bilinmektedir⁸⁰. İmparatorluk nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan gayr-ı müslim ahali üzerindeki yükün hafifletilmesi konusunda yukarıda yaptığı öneriyi, cizyenin ayanlar tarafından toplanmasını, tekrarlayan müellife göre cizye vermekle yükümlü ahalden “*şer'-i şerîfin cevâzından ziyâde bir âkçe [ve] bir habbe*” alınmamalıydı⁸¹. Ancak bu konuda lâyiha yazarının yaptığı ikinci öneri, nüfusun bilgi temelinde kontrolünü öngören modern devleti ya da kadîm Osmanlı idarî geleneği olan tahrîri akla getiren bir uygulamayı gündeme taşımaktadır. Müellifin önerisine göre

⁷⁷ Lâyiha, vr. 5b.

⁷⁸ Nizâmî ordu ve sefer organizasyonu için önemli bir finansman kaynağı olarak görülen cizyeye III. Selim'in zam yapma girişimleri konusunda bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s. 189.

⁷⁹ Lâyiha müellifinin altını çizdiği göç sorunu ile ilgili olarak bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi”, *Belleten*, XXXVII (1973), s. 648 ve The National Archive, FO 78/50, s. 147-148.

⁸⁰ İstanbul'la yapılan göçler konusunda bkz: Betül Başaran, *Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control, and Migration in Istanbul at the End of The Eighteenth Century, 1789-1793*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The University of Chicago, Chicago, 2006 ve Cengiz Kırılı, “Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 201 vd.

⁸¹ Benzer bir öneri için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 22-23.

on beş senede bir kez cizye kaleminden taşraya gönderilecek muharrirler, İmparatorluk sınırları dahilindeki gayr-ı müslimleri “*isim û şöret ve eşkâliyle tahrîr*” edecekti. On beş sene sonra ikinci kez bölgeye giden görevliler ise bir önceki tahriri kontrol ederek defterlerden ölenleri çıkartıp, doğanları ekleyecekti. Bu şekilde cizyedarların başta gelen yolsuzlukları arasında sayılan cizye vermekle yükümlü olmayan gayr-ı müslim çocuklarından vergi alınması önlenilecek ve cizye gelirleri net bir şekilde, önceden tahmin edilebilecekti. İlk tahrirden ikinci tahrire kadar geçen süre zarfında müteveffaların yakınlarından vergi tahsil edilmesi ise aynı süre zarfında on beş yaşına basan çocuklardan vergi talep edilmemesiyle dengelenecekti. Cizyenin, idare ettikleri bölgeleri yakından tanıyan ayanlar tarafından deruhte edilmesi durumundaysa, vergi peşinen her yıl “*ber-mûceb-i defter*” ayanlardan alınabilir ve ayanlar daha sonra hazineye ödedikleri meblağı kazalarından tahsil edebilirdi. Ölen kişilerin cizyesini tahsile devam edilmesinin şerân caiz olmayacağı yönünde gelecek eleştirilere ise lâyiha müellifi *hikmet-i hükümet* zemininde cevap vermektedir. Zira yazara göre “*bu sûret bir mahallin re’âyâsını âher mahalle hicretten men’ ve nice fevâ’idi celb ile memâlikin harâbından vikâyesine ’illet-i müstakile-i nizâm-ı devletden olduğuna binâ’en cevâzı kâbil olabilir*”. Diğer taraftan lâyiha müellifi önerisinin kabul edilmemesi durumunda, bir başka ifadeyle “*şer’-i şerîfe ri’âyet olunsa Hak Te’âla hazretlerinin kemâl-i kudretiyle fütühât müyesser*” olacağından, komşu ülkelerden ahali celbedilebileceğini ve kazanılan ganimetin hazineye önemli miktarda gelir olarak yansıyacağını belirtmekten de geri durmaz⁸².

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun sosyo-ekonomik yapısında önemli bir yer işgal eden mukataa sistemi⁸³ de lâyiha yazarının ele aldığı konulardan birisidir. Öncelikle İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde cizyenin, mukataalara merbût olması sebebiyle, gerektiği şekilde tahsil edilemediğinden şikayet eden müellif, mukataa sahiplerinin, doğum ve ölümleri takip etmemesinden oluşan cizye gelirlerindeki açığın hazineyi olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedir. Burada da yukarıda yaptığı

⁸² Lâyiha, vr. 6a-b. III. Selim devrinde gayr-ı müslim tebanın cizye konusunda yaşadığı problemlerin çözümüne yönelik iyi bir örnek teşkil etmesi bakımından Mora Ceziresi hakkında çıkartılan kanunnâme için ayrıca bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 19a-b.

⁸³ Mukataa sistemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003.

öneriyi tekrarlayan lâyiha yazarı bu sorunun, gayr-ı müslimlerin on beş senede bir kez tahrir edilmesiyle, hazine lehine çözüleceğini belirtmektedir. Öyle ki bu şekilde tahrire muhatap olan gayr-ı müslimlerin ekonomik durumları hakkında da fikir sahibi olunacak ve imdâd-ı seferiyye vergisi de tıpkı cizye gibi ahalinin ekonomik durumuna nazaran üç farklı sınıftan – ednâ, evsât, â'lâ- değişik oranlarda toplanabilecekti. Mukataa sahiplerinden savaş zamanı talep edilen cebelü bedeliyyeleri de lâyhada ele alınan bir diğer önemli konudur. Nitekim savaş başladıktan sonra cebelü bedeliyesi olarak mukataa sahiplerinden bir anda yüksek miktarda para talep edilmesi, reayayı malî açıdan içinden çıkılmaz bir duruma sokmakta ve büyük meblağlar tutan verginin toplanamamasına sebep olmaktaydı. Barışı, savaşa hazırlık dönemi olarak gören müellifin önerisine nazaran, mukataaların muaccelelerine göre belirlenen bedeller taksitler halinde barış zamanı tahsil edilmeliydi. Darbhâne ya da Enderûn-ı Hümâyûn hazinesinde saklanacak bu meblağa kesinlikle dokunulmamalı, ancak padişahın bilgisi dahilinde sefer masrafları için kullanılmalıydı⁸⁴.

Uzun süredir Osmanlı idaresinin bir gelir kaynağı olarak gördüğü müsadere uygulaması⁸⁵ da tebaanın hayat şartlarını doğrudan etkileyen önemli bir sorun olarak lâyhada ele alınmaktadır. Nitekim XVIII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde İstanbul ve taşrada adı duyulmuş kişilerin öldükten sonra mallarının müsadere edilmesi “*de'b-i devlet gibi olmuştu*”. Hazineye borcu bulunmayan kişilerin mallarının müsadere edilmemesini öneren lâyiha müellifi, muhtaç duruma düşen ailelerin mallarıyla devletin idare edilemeyeceğinin ve düşman üzerine sefer yapılamayacağını altını çizmektedir⁸⁶. Ölen kişilerin hazineye olan borçları tahsil edildikten sonra kalan malları varislerine dağıtılmalıydı. Borcu, mirasından fazla olan müteveffanın ise kalan mallarına el konulmalıydı. Varisin bulunmadığı durumlarda da miras beyt'ül-mâle/hazineye ait olacağından müteveffa hangi zümreden/sınıftan ise zâbiti tarafından mirasa el konarak savaş sırasında harcanmak üzere ortasındaki sandıkta, yenicecilik dışındaki devlet

⁸⁴ Lâyiha, vr. 6b-7a. Sefer döneminde kullanılmak üzere barış zamanında para biriktirilmesi için bir öneri için ayrıca bkz: Erol Çağlar, *Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefareti ve İngiltere ile Yapılan Görüşmelere Dair Tahriri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2002, s. 94.

⁸⁵ Müsaderenin bir gelir kaynağı olarak görülmesi konusunda bkz: Mehmet Genç, “18. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 220.

⁸⁶ Müsaderenin ordu ve sefer finansmanının bir aracı olarak görülmesi konusunda bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s. 167.

görevlilerinden ise yine sefer zamanı kullanılmak için Başmuhasebe Kalemi'ne kaydettirilerek, Hâzine-i Âmire'de saklanmalıydı⁸⁷.

VI. Osmanlı Merkez Teşkilâtı

Taşra idaresi ve sosyal hayatla ilgili olarak lâyhada ele alınan problemlerin sonuncusu olarak göze çarpan müsaderelerin ardından müellif, devletin merkez teşkilatı ve idaresi konusundaki görüşlerini sıralamaya başlar. Lâyihanın bu bölümünde öncelikle padişahların hemen her konuda kaleme aldıkları hâtt-ı hümâyûnların yarattığı sorunlar üzerinde durulmaktadır. Devlet meselelerinin tamamında bilgi sahibi olması mümkün olmayan padişahların hiç kimseye danışmadan, bir hususta uygulanması imkansız ya da devlet gelenekleriyle örtüşmeyen bir hâtt-ı hümâyûn kaleme alması ve bunun daha sonra uygulanmaması doğrudan padişaha ve devlete zarar vermektedir. Bu duruma lâyiha müellifinin ürettiği çözüm ise XVIII. yüzyıl Avrupa devletlerindeki danışma kurullarını ve kabineci⁸⁸ aklı getirmektedir. Padişaha, hâtt-ı hümâyûn yazacağı konuya göre, hattı yazmadan evvel reisülküttab, defterdar ve sadaret kethüdasiyla “*istişâre*” etmesini öneren müellif, daha önemli konularda sultanın şahsen sadriazam ve sūdûr-ı kiramla görüşmesinin uygun olacağını belirtmektedir. Böylece padişahın emirlerinin yerine getirilmemesi gibi bir durum da söz konusu olmayacaktır. Padişahın her konuda hâtt-ı hümâyûn yazmasına gerek de yoktur. Daha önce de belirtildiği üzere padişahın idarî dairesinin dışına çıkarak, devlet mekanizmasını gözetlemesini öneren lâyiha müellifine göre, “*zât-ı hümâyûna lâzım olan şefkât ve 'adâlet ve da'imâ şer'-i şerîfe ri'ayetdir umûr-ı devleti hâcetleri [ne] ise me'mûrlar vech-i lâyiğı üzre görsünler aralıkda iktizâsına göre istiknâh-ı hâllerile emr-i me'mûrunda cidd û sa'y idenleri*

⁸⁷ Lâyiha, vr. 7a-b.

⁸⁸ “Kâlb-i devlet” olarak iş görecek bir danışma kurulunun oluşturulması konusunda benzer bir öneri için bkz: Çınar, “Es-Seyid Mehmed Emin Behic'in Sevanihü'l-Levayih'i”, s. 17-20. III. Selim'in “sofra meclisi/kabinesi” konusunda ayrıca bkz: J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania and the Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*, Londra, 1813, s. 1009-1010; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Vezir Hakkı Mehmed Paşa”, *Türkiyat Mecmuası*, 6 (1939), s. 185, 195 ve 205; Uzunçarşılı, “III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden”, s. 656 ve “Kabakçı Vakasına Dair Bir Mektup”, *Belleten*, XXXIX (1965), s. 599; F. Çetin Derin, “Yayla İmamı Risalesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3 (1973), s. 216 ve “Tüfengibaşı Arif Efendi Tarihçesi”, *Belleten*, 38, 1974, s. 381 ve Ottokar Schlechta-Wssehrd, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808*, Viyana, 1882, s. 30-31, 47 ve 59. Napoléon Bonaparte'ın Amedî Galib Efendi'ye, III. Selim'e “*tefhim-i hâl ve pend*” eden kişilerin kimliği konusunda yönelttiği sorular için ayrıca bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Amedî Galib Efendi'nin Murahhashığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar”, *Belleten*, I (1937), s. 385-386 ve 401.

ve itmeyenleri taharrî olunarak taraf-ı hümayûndan tahzîr ve taltif olunmaları” yeterlidir.⁸⁹

Hâtt-ı hümayunlara benzer bir şekilde, lâyiha müellifi ferman yazılması konusunda da devletin oldukça cömert davrandığından şikayet etmektedir. Her konuda ve ardarda ferman yazılması, fermanların etkisini ve itibarını azaltmaktaydı. Öyle ki, fermanların “*etrâk hânelerinde pencerelerine yapıştırdıkları ve mehâkimde ve â’yân konaklarında raflar üzerlerinde ve çuvallar içlerinde memlû olduğu*” yazarımız tarafından bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla sadareten taşraya yazılacak emirler için öncelikle ferman gönderilmek yerine büyülde, defterdarlık, kethüdalık, çavuşbaşılıktan giden yazılar için öncelikle mektub gönderilmelidir. Söz konusu mektuplarla sorun çözüme kavuşturulamaz ise “*tuğrâ-yı fermân-ı ’âlî*” yazılmalıdır. Bu şekilde fermanların itibarının yükseltilmesi, İstanbul’un taşradaki hakimiyetini de güçlendirecektir. Müellifin de altını çizdiği üzere halkın “*tuğrâ-yı emr-i ’âlî gelecek geldi havflarından lerzân olarak infâz-ı emre bez-i mâ-hasalî makdûr*” eylemesi ülke idaresi açısından büyük bir öneme sahiptir.⁹⁰

Taşra ile merkez arasındaki yazışmalar konusundaki düşüncelerini takiben lâyiha müellifi, tahayyül ettiği ideal sadriazamı okurlarıyla paylaşır. Nasihatnâmelerdeki ideal devlet adamı tanımının bir adım ötesine geçen yazarımız, sadriazamların “*çok diyâr gezmiş re’âyânın za’af hâlini görmüş âmmâ eccâdî nân u ni’met-i Devlet-i ’Aliyye ile perverde olmuş... ..serd rüzgârî müşâhede iderek rûbe kat*” etmiş kişiler arasından seçilmesini önerir. Nitekim müellif, ancak bu şekilde yükselen devlet adamlarına, diğer devlet görevlilerinin saygı göstereceğini belirtmektedir. Sadriazamların, bizzat sultan tarafından taltif ve tahzîr edilmesini vurgulayan lâyiha müellifi, sadarete yapılan sık değişikliklerin devlete zarar verdiğinin altını çizmektedir. Vezirazamın vereceği emirlerin bizzat padişah tarafından zuhur etmiş gibi algılanacağına işaret eden yazarımız, eleştiri oklarını devrin yaşını almış sadriazamına yönelterek sadaret mevkisinin, “*ne hâlde olan zâtın vücûduna muhtâc idüğü*”nin

⁸⁹ Lâyiha, vr. 7b.

⁹⁰ Lâyiha, vr. 8a. Benzer bir tespit ve benzer bir çözüm önerisi için bkz: Sarıkaya, a.g.t., s. 23. Fermanların hatasız kaleme alınması konusunda III. Selim devrinde yapılan yeni düzenlemeler konusunda bkz: Muzaffer Doğan, “III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair Bazı Düzenlemeler”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 98-99.

herkes tarafından düşünülmesi gerektiğini belirtir⁹¹. Zira vezirazamlar, padişahların vekili olmaları sebebiyle “*hâ'iz oldukları rütbe-i celile merâtib-i insânîyyenin nihâyeti*”dir. Kaleme aldığı lâyihanın bu bölümünü müellif, müstehzi bir şekilde bitirmektedir. Zira ideal sadriazamın özelliklerinin kaleme alınması her ne kadar “*edebden hâric ise dahî el'hâletü-hazihi sâhib-i devlet efendimizin her hâlleri hülyâlara mutâbık olmağla binâ'en-'aleyh işârete cesâret olundu*”⁹².

Sadriazamların haiz olmaları gereken nitelikleri sıraladıktan sonra lâyiha müellifi, vezir ve mirmirânların mevcut durumlarını tespit ve teşhise girişir. Savaşların süreklilik arzemesi sebebiyle “*olur olmaz*” kişilere vezâret verilmesinden yakınan yazarımız⁹³, bunların savaş esnasında etmedikleri rezaletin kalmadığını, barış döneminde ise ahaliye zulm ettiklerini belirtir. Mirmirânların da yine aynı sebepten sayılarının artması, nüfûzlarının kalmamasına ve düşman üzerine sevkedildiklerinde maddî çıkarlar peşinde koşmalarına yol açmaktaydı. Bu iki makamda bulunan kişilerin sık sık azledilmesi⁹⁴ ise her atamada verdikleri caize⁹⁵ ve avaidleri çıkarmak için vali ve mirmirânların ahaliye zulm etmesine yol açıyordu. Oysa ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mevcut kadroların bu kadar çok vezir ve mirmirânı beslemeye yetmediği ortadadır. Lâyiha müellifinin önerisi ise vüzerâ kanunnâmesinin bir özeti niteliğindedir⁹⁶. Bu bağlamda mevcut mansıpların her biri bir vezire tevcih olunarak, eyalet sayısından fazla vezir bulundurulmamasına dikkat edilmelidir. Livalar ise mirmirânlara tevcih olunmalıdır. Ancak müellif, eyaletlerden geliri daha yüksek olan bazı

⁹¹ Lâyiha müellifi, 4 Mayıs 1792-19 Ekim 1794 tarihleri arasında sadriazamlık yapan Melek Mehmed Paşa'yı kastediyor olmalı. Melek Mehmed Paşa için bkz: Ahmed Câvid Bey, *Verd-i Mutarrâ (Hadikat'ül-Vüzerâ Zeyli)*, Freiburg, 1969, s. 45-47.

⁹² Lâyiha, vr. 8b.

⁹³ XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren savaş esnasında oluşan asker ihtiyacının karşılayan, işe ve mühimmat sevki ve tedarikiyle ilgili sorunları çözüme kavuşturan ayanlara, kاپıcıbaşı, mirmirân ve vezir rütbeleri tevcih edilmeye başlanmıştır. Bu konuda bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s.19-20.

⁹⁴ Bilhassa savaş dönemlerinde taşra idarecilerinin sık sık değiştirilmesinin yol açtığı sorunlar için bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 76-77.

⁹⁵ Caize konusunda bkz: Muzaffer Doğan, “Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, VII, 2002, s. 35-74. “Vüzerâ ve ümerâ”nın sık sık tebdil edilmemesi ve cepheye olanlardan caize alınmaması konusunda ayrıca bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 141-142. Bu konuda ayrıca bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 60.

⁹⁶ III. Selim'in Şubat 1793'de çıkarttığı vüzerâ kanunnâmesi için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 23a vd. Bu konuda ayrıca bkz: Doğan, “III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair”, s. 80-90.

sancakların vezirlere tevcih olunmasında her hangi bir sakınca görmez. Geliri bir veziri ve kapıhalkını beslemeye yetmeyen eyaletlere ise çevre sancaklardan ilaveler yapılmalıdır. Vezir ve mirmirânların idare ettikleri bölgeleri kendi malikâneleri gibi görmeleri gerektiğini vurgulayan lâyiha müellifi, taşra idarecilerinden senede bir kere ödemeleri beklenen caizenin dışında her ne ad altında olursa olsun para istenmemesini önermektedir. Vüzerâ ve mirmirânların azilleri vukuunda ise mazullerin hesapları görülmeli, yeni atananlardan ise makamlarında bir sene geçirmeden caize talep edilmemelidir. Yine seleflerin borçları da haleflerden istenmemelidir. Barış dönemlerinde kapıhalklarını hafifletmesi gereken vezir ve mirmirânların ancak üç senede bir defa olmak üzere seferiye tahsil etmesine olanak verilmelidir. Lâyiha müellifinin, taşra idarecilerinin ahaliye zulm etmesini engellemeye yönelik bir başka teklifi de toplanan vergilerin hazariyesinin harcanmasına müsaade edilmesi fakat seferiye vergilerini vezirlerin kendi hazinelerinde saklamasıdır. Vezir ve mirmirânların vefat etmeleri halinde tüm mal varlıkları mîrî hazineye aktarılmalı, müteveffanın hazineye borcu var ise yerine atanacak yeni vezir veya mirmirândan borcu ödeyeceğine dair taahhüt alınmalıdır. Ancak müteveffanın sadece borcunun değil, kapıhalkı ve kurulmuş düzeninin de yeni atanan vezire miras olarak verilmesini öneren müellife göre bu şekilde vezirliğe ilk kez atanan kişiler, daire ve malzeme tedariki gibi sorunlar yerine padişahın emirlerini yerine getirebilmek için çalışacaktır. Mansıblar ile vüzerâ ve mirmirânlar arasında yapılacak eşleştirme sonucunda açıkta kalan taşra idarecilerinin bir anda gözden çıkartılamayacağına işaret eden müellife göre bunların münâsib bölgelerde ikamet etmesi sağlanmalı ve geliri olmayanlara maaş bağlanmalıdır. Zira azil veya ölüm gibi oldukça sık karşılaşılan durumlarda, daha önce vezirlik yapmış olan paşalara ihtiyaç duyulabilir⁹⁷.

Vezir ve mirmirânlar konusundaki problemlerin benzerleri ocaklı ve diğer devlet görevlileri için de söz konusudur. Nitekim bunların da zamanla sayıları artmış, ancak makamlar niteliksiz kişiler tarafından doldurulmuştur. Bu bağlamda *“defterdâr kapusu ricâli ve ocaklar kâtibleri dahî mansıbları hizmetini ve maslahâtını bilmeyüb bir senelik mansıbımdır diyü sarf-ı zihn itmediği ve kalem kisedârı ve halifeleri ve ocak ağaları ve ricâli dahî öyle bilüb 'adet budur diyü her ne virdilse ânımla kanâ'at itmeğe mecbûr ve maslahât-ı me'mûresinden*

⁹⁷ Lâyiha, vr. 8b-9a. Mirmirân atamalarında, kabiliyet ve karakteri bilinmeyen adayların göreve atanmadan başkente çağırılarak bir süre denenmesi, vüzerâ sayısının azaltılması gibi idarî konularda III. Selim devrinde yapılan yeni düzenlemeler için bkz: Doğan, “III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair”, s. 100-101.

bîhaber olduğu” ortadadır⁹⁸. Öyle ki, lâyiha kaleme alındığı sırada kırkbeş, elli adet hâcegân mansıbı bulunurken hâcegân sayısı dört yüzü aşmış durumdadır⁹⁹. Hâcegân sayısının, tıpkı vüzerâ mansıplarında olduğu gibi, yüze indirilmesini teklif eden lâyiha müellifi, söz konusu kişilerin ellisinin Defterhâne’yi ve reisülküttablığı idare edebilecek bilgi ve yeteneğe sahip parlak kâtipler arasından seçilmesini¹⁰⁰ ve bunların aşağı takımının, “*buyuruldu tahririne kâdir kanûn şinâs zevâtıdan*” atanmasını önerir¹⁰¹. Yüz hâcegân mansıbından diğer ellisine atanacak kişilerden yirmibeşi ise taşra vüzerâsı ve eyalet valileri maiyyetlerine atanmalı, geriye kalanlar “*Der-Sa’âdetde umûr-ı devleti tefekkûr ve mülâhaza ile şu mansıba nasb olunurisem Devlet-i ‘Aliyye’ye şu hizmeti ideyim ve eğer benden su’âl iderler ise bu vechle maslahât-ı mîrîyeye evliyâ-yı umûru sevk ideyim diyü mülâhaza ve mütâl’a-yı ‘ilm ve tahsîl-i kemâle sarf-ı dikkat ve hakkında zuhûr idecek inâyete müterakkib ve mülâzemet itdirilme*”liydi¹⁰².

Devlet görevlilerinin sık sık azledilmeleriye, onların devlet işlerinden çok kendilerini düşünmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla lâyiha müellifi Bâb-ı Âli kâtiplerinin, nâzırların, ocak ağalarının sebepsiz yere azledilmemesi gerektiğini düşünmektedir¹⁰³. Katiplerin ve ocak ağalarının azledilmesini gerektiren durumlar ortaya çıktığında mazuller haps, sürgün ya da idam edilmek yerine, taşraya, bir vali maiyyetine gönderilmeliydi. Nitekim vüzerâ dairelerinde kethûda, divan kâtibi ve sair birkaç kişi dışında vezirlerin istişare edebileceği, devlet mizacını bilen hiç kimse bulunmamaktadır. Oysa ki yazarımız, ricâlden birinin “*müsteşâr-ı umûr*” adıyla eyaletlerde bulunması durumunda, valinin önemli kararları, devlet tecrübesi bulunan bu kişiyle yapacağı istişareden sonra alacağını ve bu şekilde alınacak kararların sadece

⁹⁸ Behiç Efendi de kaleme aldığı lâyihada, kalemlerde usta-çırak ilişkisi içerisinde kuşaktan kuşağa aktarılan geleneğin zamanla bozulmasından/değişmesinden şikayetçidir. Bu konuda bkz: Çınar, “Es-Seyid Mehmed Emin Behic’in Sevanihü’l-Levayih’i”, s. 38-39.

⁹⁹ Enverî Efendi de hâcegan postlarındaki artıştan şikayet etmektedir. Çağman, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁰⁰ Hâcegân-ı Divân-ı Hümayun mansıplarına “*ehl-i kalem, sâhib-i rakam, rüyet-i umûrda muhtedir*”, Farsça ve Arapça bilen kişilerin atanması konusunda yapılan bir öneri için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 25-26.

¹⁰¹ III. Selim’e sunulan lâyihalarda genellikle ocaklarda aldıkları görevler dolayısıyla yer verilen kâtiplerin, her gün sabah namazından ikindi namazına kadar aklâma devam etmeleri konusunda alınan önlemler için bkz: Emecen, *İstanbul’un En Uzun Dört Yılı*, s. 424.

¹⁰² Lâyiha, vr. 9b-10a.

¹⁰³ Devrin Berlin Elçisi Ahmed Azmî Efendi de sefaretnâmesinde, Prusya’da devlet görevlilerinin azledildiklerinde dahî sürgüne gönderilmediklerini, rütbelerinin alınmadığını ve hatta “*bir vakit lazım olur mülâhazasıyla evlerinde tutulduklarını*” belirtmektedir. Azmî Efendi’nin Prusya’daki terfi sistemi ve bürokratik işleyiş konusundaki görüşleri için bkz: Ahmed Azmî, *a.g.e.*, s. 48-50.

taşra ve İstanbul arasında değil, taşra ahali ve vali arasında da daha sağlıklı bir ilişkiye zemin hazırlayacağını belirtmektedir. Bu duruma Mısır, Bağdad ve Rakka eyaletlerini örnek gösteren müellif, söz konusu bölgelerde çıkan isyanları valilere karar alma sürecinde yardımcı olacak danışmanların eksikliği ile ilişkilendirmektedir. Zira acil karar alınması gereken meselelerde valiler, genellikle İstanbul'dan gelecek kararı bekleyerek vakit kaybetmektedir. Devletin tabiatını yakından tanıyan bir kişinin valinin yanında bulunması, onların daha hızlı karar almasına olanak verecektir¹⁰⁴.

Yazarın büyük bir önem atfettiği bir başka mesele de devlet sırlarının saklanmasıdır. Nitekim devlet sırrı olarak nitelendirilebilecek konular müzakereden sonra, karara varılmadan hemen yazıya geçirilmemeli, devlet sırrı/esrâr tahrir eden kâtipler, ketum ve mutemed kişiler arasından seçilmeli ve elçilik çalışanları “*ve ânlar ile münâsebeti olan keferenin Enderûn-ı Hümayûn ve ricâl dâ'irelerine hekimlik ve âher sûret ile kendüleri ve adamları amed şüdden men' olun*”malıydı¹⁰⁵.

VII. Cedid Ordunun Organizasyonu

Müellifimiz, merkez ve taşra teşkilatına dair önerilerini takiben lâyihasında en geniş yeri ayırdığı Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması konusuna geçer. Konuya Osmanlı ordusunda zaman içerisinde yaşanan değişimi ortaya koyarak başlayan yazar, kadimde padişah ve vezirzamların bizzat sefere katılarak düşmanı mağlup etmeden İstanbul'a geri dönmediklerini belirtir. Ancak çağdaş Osmanlı ordusuyla “*sefere gelenlerin rençber ve çiftci makûlesi İslâmını bilmez itâ'at itmez bir âlây edebsiz oldukları ve rü'esâ dahî fenn-i harbi fark itmez l'ayin zammı ve 'ulûfe ihrâcı ve mühimmât telefî misüllu hıyânetkârâne hareketden gayrı şey mülahaza eyleme*”dikleri herkesin bildiği gerçeklerdi. Padişahın bizzat sefere katılmasında da çeşitli sakıncaların bulunduğunu belirten yazarımız,

¹⁰⁴ Lâyiha, vr. 10a.

¹⁰⁵ Lâyiha, vr. 10b. 1796-1797 tarihlerinde yapılan idarî düzenlemelerin bir parçası olarak Divân-ı Hümayûn Mühime Kalemi'nin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Muzaffer Doğan, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2 (2000), s. 71-88; Aynı müellif, “III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair”, s. 92-93; Atilla Çetin, “Divân-ı Hümayûn Beylikçi Kalemi'nin Görevleri ve İşleyişi Hakkında Önemli Bir Belge (1211/1797)”, *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), s. 271- 283 ve Tefvik Temelkuran, “Divân-ı Hümayûn Mühimme Kalemi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6 (1975), s. 129-175. Bu konuda ayrıca bkz: Recep Ahıskalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık Müessesesi (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2001, s. 73; Carter Findley, “The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry”, *IJMES*, III (1972), s. 389-392 ve Bernard Lalor, “Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From the Lale Devri until the Tanzimat”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I (1972), s. 82-83.

vezirazamların ve tüm bürokrasinin orduyla birlikte cepheye gitmesinin sakıncaları üzerinde durur. Nitekim İstanbul'da, kalemlerde yapılan işlerin aynısının savaş zamanı orduda yapıldığına ve bunlardan sadriazamların sorumlu olduğuna işaret eden lâyiha müellifi, "hiçbir şey mülâhaza ve sah itmesi bu işleri su'âl idenlere cevâb vermeğe giceli gündüzlü yigirmi dört sâ'at sadr-ı â'zamlara" yetmediğini vurgular. Bu bağlamda sefer bürokrasisinin yeniden yapılandırılması üzerinde duran lâyiha yazarına göre, Avrupa ordularına "mukâbele-i bil'-misl mu'âmele itmek muktezâ-yı vakt ü hâlden"dir. Zira artık Avrupa ordularına krallar ya da başvekiller komuta etmemektedir¹⁰⁶. Örneğin Avusturya kralının Şişi muharebesinde tebdil kıyafet bulunduğu rivayet edilse de kral ve başvekil, savaşın devam ettiği dönemde genel olarak, başkent Viyana'dan ayrılmamıştı¹⁰⁷. Hatta *Boze* muharebesinde¹⁰⁸

¹⁰⁶ III. Selim'in tahta çıktıktan sonra ve 1806'da başlayan savaş esnasında II. Mahmud'un bizzat cepheye gitmeyi istedikleri yeri gelmişken belirtilmelidir. Napoléon Bonaparte da Galib Efendi ile yaptığı bir görüşmede padişahın ordusunu en azından savaşa giderken yalnız bırakmamasını tavsiye etmekteydi. Nitekim Napoléon'a göre, askerler "şevketlü padişah hazretlerinin bin-nefs hareket ve himmetini görüb sarf-ı makderet edeceklerdi". Zira "Fransa kralları bir müddet bu sureti terk edüb işlerini memurlara ihâle ile daima sarayda otururlar askere görünmezler idi. Nihayeti iyi olmadı, ihmâl münasib şey değildir." Ancak bu konuşmanın Pazvantoglu isyanını bastırmak üzere Vidin'e gönderilen Kapdan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa bağlamında yapıldığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda isyan bastırmaya giden neferlere, sefere çıkan orduya uygulanan teşrifatın uygulanamayacağı belirtilmelidir. Bu bağlamda Bonaparte'ın esas eleştirisi, III. Selim'in neferlerini denetlememesi ve en azından savaşa giderken İstanbul'dan uğurlamamasıdır. Uzunçarşılı, "Amedi Galib Efendi...", s. 400-401. Bu dönemde Osmanlı ordusunun sefere çıkışı sırasında İstanbul'da uygulanan teşrifat konusunda ayrıca bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1224 (1809) Senesinde Rus Seferine Gidecek Olan Kapıkulu Ocaklarının İstanbul'dan Hareketleri Esnasında Teşrifat Mucebince Yapılan Merasim", *Belleten*, VII (1943), s. 101-111. III. Selim'in ve daha sonra II. Mahmud'un bizzat cepheye gitme istekleri konusunda ayrıca bkz: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1999, s. 28-29 ve Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, Haz: M. Ali Beyhan, Ankara, 2003, s. 640.

¹⁰⁷ Lâyiha müellifinin verdiği bilginin aksine Habsburg imparatoru, Avusturya birliklerini denetlemek ve neferâta moral vermek amacıyla savaş devam ederken cepheyi ziyaret etmişti. Müellifin Şişi muharebesi olarak isimlendirdiği savaş ise Macarca Szasz, Osmanlı literatüründe Şebeş olarak geçen bölgede 17-18 Eylül 1788 tarihinde vukû bulmuştur. Bölgenin Almanca adı Mühlbach'dır. İsimlendirme için bkz: Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 81 ve Adnan Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi, Ahmet Câvid Bey'in Müntehabâtı*, İstanbul, 2004, s. 605. Avusturya imparatorunun cepheyi ziyareti konusunda ayrıca bkz: Baycar, *a.g.e.*, s. 607. 1788-1791 Osmanlı Avusturya harbi konusunda ayrıca bkz: Matthew Mayer, "The Price for Austria's Security: Part I-Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787-1789", *The International History Review*, 26 (2004), s. 257-299 ve "The Price for Austria's Security: Part II-Leopold II, the Prussian Threat, and The Peace of Sistova, 1790-1791", *The International History Review*, 26 (2004), s. 473-514.

¹⁰⁸ Yazar 1789'da Boze/Buzau Nehri kıyısında gerçekleşen ve çok sayıda Osmanlı askerinin boğularak can verdiği muharebeyi kasetdetmektedir. Muharebenin ayrıntılı tasviri için bkz: Baycar, *a.g.e.*, s. 616 vd.; Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", s. 156; Câbi

Avusturya ordusunun başında bir feldmarşal dahi bulunmamaktaydı. Osmanlıların bir diğer düşmanı olan Rusya'da da durum Avusturya'dakinden farklı değildi. Rus kraliçesi seferlere katılmazken, 1788-1792 harbinin tayin edici muharebelerinden birisinin yaşandığı Maçin'de sadece feldmarşal vekili Repnin ve iki üç general bulunmaktaydı. Bu örneklerin de gösterdiği üzere Avrupa'da ordular, savaşın dışında hiçbir devlet meselesiyle ilgilenmeyen generaller tarafından yönetilirken, devlet başkentte kalan başvekiller ve bürokratlar eliyle idare edilmekteydi. Bu bağlamda lâyiha müellifi, tıpkı Avrupa devletlerinde gözlemlendiği üzere Osmanlı İmparatorluğunda da savaş zamanında ordunun başına müstakil serdâr-ı ekrem unvanıyla bir vezir tayin edilmesi ve sadriazam ve kâtiplerin savaş zamanı İstanbul'da kalarak¹⁰⁹ devletin günlük işlerini idare etmeye devam etmesini önerir¹¹⁰.

Devletin, sivil ve askerî kanatlarının ayrışmasını öngören bu teklife nazaran daimi olarak istihdam edilecek neferâtın esas teşkil edeceği Anadolu ve Rumeli'de kurulacak orduların başına, vezir rütbesini haiz serdâr-ı ekremler atanmalıydı¹¹¹. Kapılarında bulunması gereken bin iki yüz

Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 1 vd.; Ahmet Özcan, *Kethüda Said Tarihi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, 1999, s. 46 ve Mayer, "The Price for Austria's Security: Part I", s. 296.

¹⁰⁹ "Livâ-yı şerif ordusu ihrâcında bütün erbâb-ı menâsib ve aklâmın sefere" katılmaları kadim bir gelenek olmasına rağmen 1798'de Mısır'a gönderilen orduyla birlikte yola çıkacak kâtiplerin sayısı olabildiğince azaltılmaya çalışılacaktı. Nitekim sefere Süvari ve Piyade Mukabelesi kalemlerinden müstakil memurlar gönderilmeyerek, ordudaki işlerin ocak kâtipleri tarafından görülmesine ve söz konusu kalemlerin görev alanına giren bütün işlemlerin İstanbul'da yapılmasına karar verilecekti. Defterhâne'den ise sadece ordudaki tevcihatla ilgili işleri yürütebilecek birkaç kâtibin sefere gönderilmesi ve nihayet Büyük ve Küçük Kale kalemlerinin sadece defterlerinin ve bu defterleri bilen bir halifenin orduyla beraber yola çıkması, sefer bürokrasisi açısından oldukça yeni uygulamalar olarak göze çarpmaktadır. Ancak savaşın ilerleyen safhalarında III. Selim'in "kadim usulü tatbik etme kararı" aldığı ve kahya bey, reis efendi, çavuşbaşı, defterdar ve mektupçunun, Osmanlı ordugâhında bulunan sadrazam maiyetine gönderildiği belirtilmelidir. Bu konuda bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümâyün Tasnifi No: 3739 ve Saadet Öner, *İsvaç Devlet Arşivi'nde Mahfûz I. M. D'Ohsson Evrakı, Tasnif ve Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1999, s. 511-512.

¹¹⁰ Lâyiha, vr. 10b-11a.

¹¹¹ Müellifin yaptığı bu öneri, akla XIX. yüzyıl ortasında kurulan ve sonraki çeyrek asır içerisinde nihai şeklini alan ordular sistemini hatırlatmaktadır. Nitekim bu tarihte uygulanmaya başlanan yeni sistem dahilinde Osmanlı İmparatorluğu yedi büyük parçaya ayrılacaktı. Buna göre, İstanbul merkezli 1. ve 2. orduların (Hassa ve Dersaadet orduları) yanı sıra, Rumeli'de 3. ordu, Anadolu'da 4. ordu, Suriye'de 5. ordu, Irak ve Arabistan'da 6. ordu ve Yemen, Sana'da 7. ordu kurulmuştu. 1902'de ihdâs edilen Umumi Müfettişliklerin ilk adımı olarak da görülebilecek bu yeni organizasyon şeklinde, orduların sınır güvenliğinin çok ötesine geçen sorumlulukları vardı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Gültekin Yıldız, "Sultanın

neferin yanı sıra, daireleri yeniçeri, cebeci, topçu, arabacı, sipah ve silahdar ocaklarından yapılacak takviye ile beş altı bin kişiye çıkartılması gereken serdar-ı ekremlerin karargahları, Anadolu'da Kütahya ve Rumeli'de Edirne'de kurulmalıydı. Ancak iç güvenliğin büyük bir önem arzettiği III. Selim devrinde kalem oynatan yazarımız, söz konusu orduların her kış şehir değiştirerek iç güvenliği sağlamasını ve neferâtın yaz, kış tâlim etmesini önermektedir. Zira “*asker tâ'ifesi tûl müddet akâmet ile istirahat*” etmesi durumunda “*â'dâ karşusunda ne yapacağımı bilme*”z hâle gelmekteydi. III. Selim devri lâyiha müelliflerinin neredeyse hiç birinin yer vermediği modern bir örgütsel yapı zemininde tezahür eden daimi bir orduyu tasvir eden müellif, vukubulacak saldırıları da yine ilk anda, coğrafi konumuna göre serdar-ı ekremlerin karşılamasını teklif etmektedir. Örneğin Rumeli tarafından gelen bir saldırıya öncelikle Rumeli serdar-ı ekremi cevap verecek ve Anadolu serdar-ı ekremi derhal çatışmanın vukubulduğu bölgeye doğru hareket edecekti. Diğer vezirler komutasındaki neferât ve ocaklılar, hatta silah, mühimmat ve zahire de yine bu iki serdar-ı ekremin buyruğularına istinâden cepheye, onların belirlediği mevzilere gönderilecekti. Serdar-ı ekremlerin yanı sıra, Rumeli'de Bosna ve Silistre, Anadolu'da Erzurum ve Ahıska gibi önemli bölgelerin idarecilerine de serasker unvanı tevcih edilmeliydi. Osmanlı belgelerinde sekban yatağı olarak sıkça atıfta bulunulan Rakka ve Tırhala valileri ise Anadolu ve Rumeli *sürücüsü* olarak tayin edilerek, cepheye gönderilecek neferâtın toplanmasından sorumlu tutulmalıydı¹¹².

Yazarımızın kurguladığı yeni ordu bürokrasisinin de mevcut yapıyla örtüşen bir tarafı yoktur. Nitekim müellif, serdar-ı ekremler maiyetine İstanbul'dan tayin edilecek müsteşarlardan başka, savaş zamanında cepheye istişare edebileceği riyaset ve başmuhasebe rütbelerini haiz dört kişi ve kifayet miktarı kâtibin ordu idaresi için yeterli olduğunu düşünmektedir. Yeniçeri ağası, cebecibaşı, topçu ve arabacıbaşılar, sipah, silahdar ve bölükât-ı erba'a¹¹³ ağaları ise ordunun cepheye bulunduğu sırada serdar-ı ekremin maiyetine tayin edilecekti. Cepheye giden yeniçeri ağasının yerine

Ordusundan Askerî Bürokrasinin Devletine”, *Türkiye Günlüğü*, 101 (2010), s. 117; Nadir Özbek, “Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908”, *Tarih ve Toplum*, 9 (2009), s. 59-60 ve Cengiz Çakaloğlu, “1848 Askerî Düzenlemesi Çerçevesinde Anadolu Ordusu'nun Kuruluşu”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 5 (2001), s. 41-54.

¹¹² Lâyiha, vr. 10a.

¹¹³ Yeniçeriliğin ilgasıyla birlikte kaldırılacak olan Sipah, Silâhdar, Ulufeciyan, Gureba-i Yemin ve Yesar ocakları.

İstanbul'da sekbanbaşı ve diğer ocaklara da ocak başkethüdaları vekâlet etmeliydi¹¹⁴.

Serdar-ı ekremlerin karargahlarından, kışlamak üzere bir başka şehire hareketleri sırasında gereken nefer tayinatlarının devlet tarafından kaza ayanları marifetiyle, tıpkı nüzül emini ve kasabbaşıların yaptıkları gibi dağıtılmasını öneren müellifimiz, bu şekilde neferâtın, yol üzerinde reayadan "bir yumurta ve bir dane arpa" almayacağını belirtmektedir. Ancak neferlerin tayinatları sadece ordunun bir şehirden bir başka şehire hareketi esnasında mîrî hazine tarafından karşılanmalı, diğer zamanlarda neferâtın tüm giderleri serdâr-ı ekremler tarafından finanse edilmeliydi. Reayaya zulm etmemesi için de serdar-ı ekremlere ahaliden topladığı seferiyye akçesinin üçte birini, gerektiğinde harcama olanağı verilmeliydi¹¹⁵.

İstanbul'daki mevcut ocakların dışında ve modern teşkilat yapısı zemininde örgütlenecek daimi bir ordunun ahali üzerindeki malî yükü artırması ve barış zamanı seferber hâlde tutulacak söz konusu iki ordunun taşrada karışıklık çıkartması olağan bir durum olarak göze çarpmaktadır. Bu türden bir muhalefete karşı lâyiha müellifi, serdar-ı ekremlerin, başkentten denetlenmesini ve sık sık uyarılmasını önerir. Belki neferler, disipline edilene kadar ("*tabi'at-ı sâni idinceye dek*") ahaliye zulm edebilirler, ancak verecekleri zarar bir süredir dağlıların¹¹⁶ verdikleri kadar olmayacaktır. Bu bağlamda müellifimizin Anadolu ve Rumeli'de kurulmasını önerdiği iki ordu sadece dışgüvenlik için değil, fakat aynı zamanda iç güvenlik sorunlarının çözülmesine yönelik bir tekliftir. Nitekim lâyiha yazarının da belirttiği üzere "*işte böyle ayakda serdâr-ı ekremimiz olsa idi dağlı nâmıyla haşarât yollarda değil dağlarda bile*" hüküm süremez, Mahmud Paşa isyanı¹¹⁷ hiç çıkmazdı¹¹⁸.

Taşrada daimi olarak seferî hâlde tutulacak iki ordunun denetlenmesi konusunda yazar sadece İstanbul'dan yapılacak uyarıların yeterli olacağını düşünmüyordu. Ancak bu konuda yapacağı ikinci öneri, Osmanlı saray geleneğinin tamamen dışında yeni bir uygulamayı gündeme getirmekteydi. Bu bağlamda müellifimiz, padişahın her sene sırayla Edirne ve Kütahya'da

¹¹⁴ Lâyiha, vr. 12a.

¹¹⁵ Lâyiha, vr. 12a.

¹¹⁶ Dağlılar konusunda bkz: Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyancıları (1791-1808)*, Ankara, 1983.

¹¹⁷ 1796'da ölen Mahmud Paşa'nın, 1794-1795 tarihindeki isyanı konusunda bkz: Mustafa Cezar ve diğerleri, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c: V, İstanbul, 1962, s. 2774.

¹¹⁸ Lâyiha, vr. 12a-b.

bulunan karargahları denetlemeye gitmesini tavsiye etmekteydi¹¹⁹. Osmanlı padişahının, geleneklere aykırı bir şekilde İstanbul'u terk etmesi anlamına gelen bu uygulamayla bir taraftan taşradaki ordular denetlenerek, başarılı nefer ve subaylar bizzat padişah tarafından ödüllendirilecek, diğer taraftan da yol üzerindeki "kazâların â'yânları ve sekene-i fukaranın ne hâlde oldukları" sultan tarafından gözlemlenebilecekti. Sultan senede bir defa denetleme gezisine çıkacağından, padişah tarafından ziyaret edilmeyen diğer ordu sadrıazam tarafından denetlenmeliydi. Padişahın, başkent dışına çıkışı iktidarın hassas dengeler zemininde şekillendiği III. Selim devrinde bazı önemli sorunları da beraberinde getirecekti. Bunların çözüm yolu ise sultanın İstanbul dışına çıkışının ahaliye duyurulmamasından geçmekteydi. Nitekim padişah cuma selamlığından hemen sonra tebdil-i kıyafet yola çıkabilir ve İstanbul dışına yapacağı gezinin ardından iki hafta sonra yeniden bir cuma günü, selamlıktan dönüyormuş gibi Topkapı Sarayı'na girebilirdi¹²⁰.

VIII. Kadim Ocakların Nizâmı

Bariş döneminde taşrada iç güvenliği ve savaş zamanı düşmanla ilk teması sağlayacak, İstanbul dışında kurulmasını teklif ettiği *seferî* ordudan hemen sonra lâyiha müellifi, kadim ocakların yeniden yapılandırılmasıyla ilgili önerilerine geçer. Yeniçeriler bu bölümün ilk bahsidir. Müellif, Osmanlı Devleti'nin genişlemesinde yeniçerilerin en önemli rollerden

¹¹⁹ Padişahın İstanbul ve İmparatorluk genelinde denetlemelerde bulunması konusunda bir başka lâyiha müellifinin önerisi için bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s.282 Yine Balkanlar'daki isyanlar bağlamında Napoléon Bonaparte'in, III. Selim'in "bizzat memâlik-i mahrusalarını *geşt-i güzâr ve lâzâm'üt-tedib olanları tenkil*" etmesi hususundaki tavsiyesi ve Galib Efendi'nin Levent Çiftliği'ne yapılan denetleme gezilerini dile getirdiği görüşmeler için bkz: Uzunçarşılı, "Amedi Galib Efendi...", s. 385 ve 401. III. Selim ve devrin üst düzey ricâlinin Levent Çiftliğine yaptığı denetleme gezileri ve başarılı neferâtın ödüllendirilmesi konusunda bkz: Sema Arıkan, *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme*, Ankara, 1993, s. 143 ve pek çok yerinde; Nuri Efendi, *Tarih-i Nuri*, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitapları, No: 239, vr. 82a-b, 278a-b ve 336a-b; Vasıf Efendi, *Tarih-i Vasıf*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: TY 5981, vr. 12b ve 151b. İstanbul dışına yapılacak denetleme gezileri teklifinin kısmen de olsa II. Mahmud iktidarında hayata geçirildiği yeri gelmişken belirtilmelidir. Nitekim II. Mahmud, Çanakkale, Edirne ve Balkanların dahil olduğu bir program çerçevesinde İstanbul dışına seyahat etmişti. Ancak ülkenin durumunu bizzat gözlemlemek ve Asakir-i Mansûre birliklerinin performansını denetlemek için yaptığı gezide, II. Mahmud'un izlenimleri çoğu zaman kendisi için özel olarak hazırlanmış tâlimler, resmî geçitler, tatbikatlar gibi gösterilere dayanmaktaydı. Bu konuda bkz: Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütikoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 361-379 ve Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*, İstanbul, 1994, s. 81 vd.

¹²⁰ Lâyiha, vr. 12b-13a.

birisini oynadığını belirterek söze başlar. Ancak zaman içerisinde “neferât-ı cedîde”¹²¹ yazılmasının ocağın bozulmasına ve kurumsal olarak ocağın itibarının azalmasına yol açtığını belirten yazarımız, “şöhret-i sâbıkaları” sebebiyle “yeniçeriye hiç dokunulmayub” itibarlarının artırılmasını önerir. Ocağın itibarı ise savaşlarda etkili olarak kullanılmasına bağlıdır. Ancak öncelikle eldeki yeniçeri miktarı ve dolayısıyla orduya yapacakları katkı ortaya konmalı, bunun için de yeniçeriler yeniden tahrîr edilmelidir. Lâyiha müellifinin sözleriyle, “dahil-i Memâlik-i Mahrûse’de vâkî kazâ ve kasabât ve kurâda yeniçerilik iddi’âsı iden kul oğlu kul her ne mîkdâr ise ocaktan yazıcılar ta’yîn olunub peder ve kendü ismini ve mahalli ve eşkâli ile defter ütdirilüb defterin bir sûreti neferât-ı merkûmenin bulunduğu mahallin yeniçeri zâbiti veyâhûd serdârına virile ve bir sûreti dahî Ocağ-ı ‘Âmire’ye celb ile kayd ve asl defteri Hazine-i ‘Âmire’de hıfz ve hîn-i hâcette defter mücebince cenk mahalline yeniçeri taleb ütdirile”. Yine geleneksel uygulamaların dışına çıkan lâyiha müellifi, bu sayımların her on beş senede bir kez tekrarlanmasını teklif etmektedir. Böylece bu süre zarfında ölenler, bilinecek ve müteveffaların yerine oğulları deftere kaydedilebilecekti¹²². Yeniçerileri takiben müellifimiz, kadim askerî yapının bir diğer önemli unsuru olan cebeciler konusundaki görüşlerini lâyihasına derceder. Cebeciler muharebe sırasında metrise girerek düşmana mukabelede bulunmak gibi aslında görev alanları dahilinde olmayan emirler almaları sebebiyle asıl işleri olan cebehâneyi muhafaza edememektedir. Bu bakımdan lâyiha müellifine göre, cebeciler sadece aslı işleri olan cebehaneyi korumakla görevlendirilmelidir¹²³.

Topçular ve arabacılar da yine yeniçeri ve cebeciler gibi mevcut Osmanlı askerî yapısı içerisinde bulunmakla birlikte, Avrupa’da zamanla değişen taktik organizasyon dahilinde önemleri artan sınıflardır. Ancak lâyiha müellifinin 1788-1792 Osmanlı-Rusya, Avusturya Harbi sırasında yaptığı gözlemlere nazaran Osmanlı ordusu, neredeyse topçu ve arabacı neferâtı olmadan savaşmak zorunda kalmıştır. Öyle ki, müellifimiz neferâtın “cenk mahallinde derme çatma buldukları hemân tob bârgirlerinin koşum kayışlarını kesüb tobu bırağub bârgirlere süvâren firâr ütdikleri”ne şahit olmuştur.

¹²¹ Söz konusu kavram için bkz: M. Mert Sunar, “Ocak-ı ‘Âmire’den Ocak-ı Mülgâ’ya Doğru: Nizâm-ı Cedîd Reformları Karşısında Yeniçeriler”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 509.

¹²² Yeniçeri Ocağının, yeniden düzenlenmesi konusunda III. Selim’in takip ettiği siyaset için bkz: Sunar, *a.g.e.*, s. 504 vd.

¹²³ Lâyiha, vr. 13a-b. Lâyiha müellifinin bu tavsiyesinin aksine, III. Selim devrinde Cebeci Ocağı için çıkartılan nizâmnâme, cebecilerin, diğer askerler gibi metrise girip, savaşmasında bir beis görmemekte ve bu sebeple haftada iki kez tâlim etmelerini emretmekteydi. Beydilli-Şahin, *a.g.e.*, s. 67.

Mevcut durumu bütün açıklığıyla ortaya koymaya çalışan lâyiha yazarı Arabacı ve Topçu ocaklarının birbirlerini tamamlayan iki sınıf olması sebebiyle birleştirilmeleri gerektiğinin altını çizer¹²⁴. Bu sırada yayımlanan nizâmnâmelerde de görüldüğü üzere neferlerin toplara rapt edilmesini ve her bir topa yeterli miktardan daha fazla asker tahsis edilmesini öneren lâyiha müellifi, söz konusu neferlerin gece gündüz toplarının başından ayrılmamaları gerektiğini savunur. Tıpkı neferler gibi topun ihtiyaç duyduğu araba ve cebehane de daima topun yanında tutularak top, sürekli atışa hazır halde bekletilmeliydi¹²⁵. Bir topun düşman eline geçmesi durumunda ise o topa raptolunmuş topçulardan hayatta kalanların derhal burun ve kulakları kesilerek, ocakdan tardedilmeli ve daha sonra hiçbir ocağa kabul edilmemeliydi¹²⁶. Taşrada pek çok kişinin topçuluk iddiasında bulunması sebebiyle, söz konusu ocağın tüm taşra neferâtının, yeniçeriler gibi on beş senede bir kere tahrir edilmesi, lâyihadaki tekliflerden bir başkasıdır. Ocağın üç sınıfa bölünerek bunlardan birinin Anadolu, diğerinin Rumeli serdar-ı ekremleri maiyyetlerine verilmesini öneren müellif, üçüncü sınıfın da İstanbul'da tâlim ettirilmesini önermektedir¹²⁷.

Osmanlı ordusunun teknik sınıfları olarak da tavsif edilebilecek Humbaracı ve Lağımçı ocaklarının durumu da yazarımıza göre diğer ocaklardan farklı değildir. Nitekim ocak “*ağaları nâmına olan müfsidler cenk mahallinde bile tmâr ref ve tevcih dâ'iyesinde ve neferât didikleri eşhâs dahî fenlerinde bî-behre*”dir. Bu bağlamda derhal mevcut neferâtın himaye edilmeden İstanbul'da sınava tâbî tutulmasını teklif eden müellif, başarısız neferâtın tenzîl-i rütbe ettirilerek, fenlerinde maharet kazanıncaya kadar mülazım olarak hizmet etmelerini önermektedir¹²⁸. Ocakların kurumsal yapısında da, tıpkı topçu ve arabacılar gibi değişiklik yapılmalı ve humbaracı ve lağımçı da üç sınıfa ayrılarak iki sınıfı Anadolu ve Rumeli

¹²⁴ “*Arabacı ocağı neferâtı tobecu ocağının yamağı misillü*” olması sebebiyle 1793 senesinin Şubat ve Nisan aylarında çıkartılan Topçu ve Arabacı ocakları nizâmnâmeleriyle her bir Topçu ortasında beş adet arabacı neferi istihdam edilmeye başlanmıştı. Topçu Ocağı Ağasının aynı zamanda Arabacı Ocağı Ağası olarak görevlendirildiği söz konusu nizâmnâmeler için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 27a vd.

¹²⁵ Müellifin önerilerinin bu sırada çıkartılan nizâmnâmelerde yeralması dikkat çekicidir. Bu konuda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 29a-b ve 61b.

¹²⁶ Firarı topçu neferlerinin cezalandırılması konusunda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 32a.

¹²⁷ Lâyiha, vr. 13b-14a.

¹²⁸ III. Selim devrinde lağımçı ve humbaracı neferlerinin “*meclis-i imtihân*” önünde teorik ve pratik sınava tâbî tutulmaya başlanması konusunda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 8a-b, 12b ve pek çok yerinde.

serdar-ı ekremleri maiyyetine tayin olunmalı, üçüncü sınıf da başkentte tâlim ettirilmeliydi. Humbaracı ve lağımçı ocaklarındaki kadroların erbâb-ı fenne münhasır olduğunu belirten yazar, söz konusu ocaklar neferâtından herhangi birinin ölümü durumunda tumar ya da yevmiyeleri, doğrudan çocuklarına verilmemeliydi. Zira müteveffa neferâtın çocuklarının gerekli bilgiye sahip olup olmadıkları denetlenmeli, mahlûl tumar ve yevmiyeler bilgisi yeterli olmayanlar yerine tahsil-i fen eden mülazımlara tevcih edilmeliydi¹²⁹. Ancak müellife göre tevcihatlarda “yalnız ağalarının arzlarına i'timâd ile olmayub rütbelü ricâl-i Devlet-i 'Aliyye'den nâzır t'ayini ile râbitaya bend olun”malıydı¹³⁰.

Merkez ordusu olarak da isimlendirilebilecek ocakların yeniden yapılandırılması konusundaki tekliflerinden hemen sonra yazarımız, eyalet askeri olarak tavsif ettiği tumar ve zeamet tasarruf eden neferâtla ilgili görüşlerini sıralamaya başlar. Tıpkı yeniçeriler gibi tumarlıların da Osmanlı Devleti'nin, imparatorluğa dönüşümünde başrollerden birisini oynadığını belirten lâyiha müellifi, tumar ve zeamet tevcihatlarına dikkat edilmesi ve ordu beylerinin tevcihatla ilgili arzlarını denetlemek üzere nâzır tayin edilmesi hâlinde eyalet askerinin kısa sürede eski gücünü yeniden kazanacağından emindir. Tevcihatlarda yapılan usulsüzlüklerin yanı sıra Cebeci ocağındakine benzer bir sorun, eyalet askerlerinin savaş performansını olumsuz yönde etkilemektedir. Nitekim tumar ve zeamet tasarruf eden taşra neferâtı, düşmana mukabelede bulunmak yerine kalelerin tahkiminde çalıştırılmaktadır. Kale inşasında ve tamirinde “yerlü re'âyası ve rencber makûlesi”nin kullanılması, eyalet askerinin sadece düşmana mukabelede bulunması, lâyiha müellifine göre ordunun genel performansını olumlu yönde etkileyecektir¹³¹. Tıpkı yeniçeri ve cebeciler

¹²⁹ Müellifin önerileri, 1793 tarihinde Humbaracı ve Lağımçı ocakları için çıkartılan nizâmnâmeler ile uyum içerisindedir. *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 8a vd.

¹³⁰ Lâyiha, vr. 14a. Lâyiha müellifinin önerilerine koşut olarak Humbaracı, Lağımçı, Topçu ve Nizâm-ı Cedîd ocaklarına, askerî kökenden gelen ağaların üzerinde kâtip nâzırların istihdamı, hiç şüphesiz Osmanlı ordu teşkilatında yapılan en radikal düzenlemelerden birisidir. Nitekim artık nâzırlar “ocağın cem'-i umurundan” ocak ağası ise sadece “zabt u rabt-ı neferâtdan” sorumlu olacaktı. Bu konuda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 54b.

¹³¹ 1792 senesinin Eylül ayında çıkartılan tumar kanunnâmesinde “Rumili ve Anadolu'da vâki' eyâlet ve elviye zü'emâ ve erbâb-ı timarı bu vakte gelince me'mûr oldukları seferlerde ve muhâfaza ve muhârebelerde ve kal'a ta'miri hizmetlerinde bulunmaları takribiyle” muharebe meydanında başarısız oldukları belirtilmektedir. Ancak aynı nizâmnâmenin devamında, eyalet askerinin “metris kazmak ve lede'l-iktizâ metrise girmek ve tabya yapmak ve sebed örmek ve toprak taşımak ve hendek tathir itmek ve tob nakli hizmetinde bulunmak kânûn-ı kadimleri olmağla bu hizmetleri ve bunun emsâli

dışındaki ocaklar gibi eyalet askerlerinin kurumsal yapısında da köklü bir değişiklik yapılmasını teklif eden lâyiha müellifi, örneğin Anadolu eyaletindeki on dört sancakta bulunan neferâtın, üçe bölünerek her yıl bir bölüğünün serdâr-ı ekrem ve seraskerler maiyetinde tâlim etmesini önermektedir. Eyalet askerinin düzenli tâlim yapmasını öngören bu teklif, aynı zamanda üç senede bir kez karargaha gidecek neferâtın yoklanmasına¹³² da olanak sağlayacaktı¹³³.

Lâyiha müellifinin yeniden yapılandırılması en zor ordu sınıfı olarak gördüğü ve bu sebeple en sona bıraktığı kurumlar sipâh, silâhdâr ve bölükât-ı erba'a ocaklarıydı. Bu bölüme de adı geçen ocakların kadim ordu yapısının bir parçası olduklarının ve Osmanlı Devleti'nin genişlemesinde büyük bir rol oynadıklarının altını çizerek başlayan müellif, zamanla nizâmlarının bozulmasından ve yevmiyelerinin “*çavuş nâmına kalem ketebesini ve bozmacı ta'bir etdikleri bir alây insafsız adamların ellerine geçm[esinden] ekser ağır yevmiye dahî etbâ' üzerinde terk*” olunmasından yakınmaktadır¹³⁴. Üstelik savaş zamanında tek görevi, sancağı korumak olan bir sınıf askere maaş ödenmesi müellifimize göre gereksizdir. Zira “*livâ-i sa'adet cümle ordu ahâlisinin ruhudur*”¹³⁵. Dolayısıyla züemadan seçilecek on, on beş nefer bile söz konusu ocağın işini yapabiliirdi. Bu bağlamda lâyiha müellifinin ifadesiyle söz konusu ocakların kaldırılması “*ecdâdlarının bu kadar hizmetleri sebkât eylediğine hürmeten gayrı câ'iz ve bu hâletle terki dahî beyt'ül-mâl-ı müslimîne hıyânet derecesinde*”dir. Yazarımızın önerisi ise ocaklıya sancak nöbeti tutturmak yerine, neferâtı ellilerli gruplara ayırarak, sayılarını yedi bin neferde sabitlemek ve sayım yapılarak esameleri “*isimlere tashih*” etmekte. Fazla yevmiyelerin hazineye aktarılmasını teklif eden müellifimiz,

hidemâti rü'yetde can û baş ile say” etmeleri karara bağlanıyordu. *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 2a ve 3a.

¹³² III. Selim'in yürürlüğe koyduğu tımar kanunnâmesinde zeamet ve tımar mutasarrıflarının yoklanması konusundaki maddeler için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 3b.

¹³³ Lâyiha, vr. 14b. III. Selim devrinin sonlarında Bolu tımarlı sipahilerinin Levent Çiftliğine, Hüdâvendigâr Eyaleti tımarlı sipahilerinin Üsküdar ocağına bağlanmaları konusunda ayrıca bkz: Stanford Shaw, *Between Old and New, Ottoman Empire under Sultan Selim III*, Cambridge Mass., 1971, s. 132.

¹³⁴ Her ne kadar devrin diğer lâyiha müellifleri de söz konusu ocaklardan şikayetçi olsalar da ocaklardaki problemin çözümüne yönelik bir öneride bulunmazlar. Râşid, İbrahim, Firdevsî ve Enverî efendilerin bu konuda görüşleri için bkz: Ahmet Öğreten, *a.g.t.*, s. 85-90.

¹³⁵ İdealist felsefenin bir yansıması gibi duran bu ifadenin benzerine Ebubekir Râtib Efendi'nin kaleme aldığı Büyük Lâyiha'da rastlanmaktadır. Nitekim Viyana sefirinin lâyihasına derc ettiği Avusturya ordu nizâmnâmelerine göre “*ordunun ruhu [geist] başkumandandı*”. Bu konuda bkz: Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 249.

mahlûllerin, evladlara geçmesine izin verilmesini ve evlad ve akrabası bulunmayan müteveffaların yevmiyelerinin de hizmetinde isbât-ı vücûd edecek yeni neferâta tevcih edilmesini önermektedir. Lâyiha yazarı, diğer kadim ocaklarda olduğu gibi kurumsal açıdan bölükât-ı erba'a halkının da yeniden örgütlenmesinin önemine işaret etmektedir. Nitekim taşrada kurulmasını önerdiği iki serdar-ı ekremlığın temel teşkil edeceği yeni askerî yapıda bölükât-ı erba'a halkı da üç sınıfa ayrılarak barış dönemlerinde, her sene bir sınıfı serdar-ı ekremler maiyyetinde tâlim edecek, savaş zamanında ise ordunun diğer bütün sınıflarında olduğu gibi ocağın tamamı cepheye gidecekti¹³⁶.

IX. Neferin Yevmiyesi

Mevcut askerî yapıyla örtüşen bir tarafı bulunmayan, Anadolu ve Rumeli'de kurulacak iki ordunun temel teşkil edeceği yeni kurumsal yapı, kaçınılmaz olarak imparatorluk genelinde büyük bir dönüşüme yol açacaktı. Bu şekilde müellifin de belirttiği üzere, asker ve gayrı asker birbirinden tamamen ayrılarak harb erbabının sayısı net bir şekilde bilinecekti¹³⁷. Kaldı ki, asker olanlar dahi, Avrupa'da örneklerine rastlandığı şekilde sadece üç sene bir defa serdâr-ı ekremler maiyyetinde tâlim yapacak, geri kalan vakitlerde ise memleketlerinde mesleklerini icraya devam edebilecekti¹³⁸. Ancak kadim ocaklara mensup neferât, eyalet askerinden ve bölükât-ı erba'a halkından farklı bir uygulamaya tâbii tutulmalıydı. Zira yeniçeri, cebeci, topçu ve arabacılar gibi meslekten asker olmaları beklenen ve bu sebeple isimleri defterlere kaydedilen neferâta, serdâr-ı ekremler on yedişer akçe ödemeliydi. Tüm neferâtın isbat-ı vücud etmesi beklenen savaş durumunda ise neferlere yine onyedişer akçe, onbaşılara yirmibeşer, aşçı ve vekilharç ve odabaşılara

¹³⁶ Lâyiha, vr. 14b-15a. Bölükât-ı Erbâ'a konusunda ayrıca bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, c:II, Ankara, 1988, s. 146 vd.

¹³⁷ Lâyiha müellifinin yanı sıra devrin kalem erbâbından Firdevsi Emin Efendi ve Ebubekir Râtib Efendi, devletin istihdam ettiği asker sayılarının bilinmesinin finansman, sevk ve idare gibi konularda büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 72-73 ve Arıkan, *a.g.t.*, ek kısmındaki neferât sayılarıyla ilgili tablolar.

¹³⁸ Lâyiha müellifi burada Ahmed Resmî ve Azmî Efendi'nin Prusya özelinde, Râtib Efendi'nin Avusturya ve Rasih Efendi'nin Rusya bağlamında tasvir ettiği askerlik sistemine gönderme yapmaktadır. Buna göre söz konusu devletler barış dönemlerinde, ordunun malî yükünü hafifletmek ve üretimi artırmak için mevcut askerlerinin önemli bir kısmına belirli sürelerle izin vermektedir. Bu konuda bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 324, 328 ve 339; Karakaya, *a.g.t.*, s. 142 ve Ulrich Bröckling, *Disiplin: Askerî İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, Çev: V. Atayman, İstanbul, 2001, s. 90. Ahmed Resmî ve Azmî Efendi'nin, Prusya askerlerine "senede dokuz ay" verilen izinlerle ilgili yorumları için bkz: Ahmed Resmî, *Sefâretnâme-i Ahmed Resmî (Prusya)*, Konstantiniye, 1303, s. 59 ve Ahmed Azmî, *a.g.e.*, s. 64.

kırkar, çorbacılara yüz yirmişer akçe yevmiyye verilmeliydi. Yine savaşta yararlılık gösteren neferât, rütbelerine nazaran terakki almalıydı. Ocak ağaları marifetiyle ödenecek maaşlar, kıta görevindekilere dağıtılmak üzere serdâr-ı ekremlere, vilayetlerinde bulunanlarınkiler ise vilayetlerine gönderilmeli, ancak makbûz senedleri karşılığında dağıtılmalıydı. Makbûz senedi gelmeyen mahallere mevâcib gönderilmemeliydi. Esame yolsuzluklarına karşı müellifin bir başka önerisi de mürtekb ocak neferâtının rütbesinin düşürülerek, irtikab ettiği meblağın kendisinden tahsil edilmesidir. Mahlûl mevâcibler ise on beş senede bir kez yapılacak olan tahrirlere kadar, müteveffanın evlad ve akrabasına verilmeye devam edilmeliydi. Maaşlar konusunda serhatları bekleyen kapıkullarına özel bir yer ayıran lâyiha müellifi bunların “*dâ’ima seferber hükmünde*” olması sebebiyle mevâcib ödemelerinde aksama olmaması gerektiğine işaret eder. Yazarımızın neferât için uygun bulduğu mevâcib miktarının azlığı, günlük on yedi akçe, gerçekten de dikkate değerdir. Nitekim bir neferin bu maaşla hayatını idame ettirebilmesi pek de mümkün gözükmemektedir¹³⁹. Lâyiha müellifi, bu zeminde oluşacak muhalefete neferâtın kayıt altına alınarak artık esamelerin elden ele dolaşmayacağına dair iyimser bir tahminle cevap verir. Zira “*vuk’u bulan seferlerde bu kadar ihrâc olunan mevâciblerin ‘askerin ekserine bir âkçe isâbet itmeyüb yevmiyye mutasarrıflarından seferde bulunanları dahî akalü kalil olmağla hâsılı mevâcib padişâh uğruna can virenlerin ellerine girmeyüb böyle tertib olunduğu [asker kayıt altına alındığı] sûrette ‘askerimiz muvâzzaf ve müretteb olmuş olarak ihsân-ı padişâhiden hissemend olüb vaktiyle ta’limine ve cümlesi sefer-i hümayûna gelüb cânlarını fedâ*” edeceklerdi¹⁴⁰.

Ancak az sonra müellif tarafından ortaya konulacak görüşler, maaşların azlığından çok daha büyük bir infialin ortaya çıkmasına sebep olacak cinsdendi. Zira ulufelerin tevcihinde, III. Selim’e sunulan lâyihaların hiç birinde rastlanmayan ölçüde büyük bir değişimi gündeme getiren müellifimize göre “*ibtidâ-yı emrde yeniçeri esâmesinin tevcihleri ocâkdan kaldırılıub bu kadar yevmiyyeye tekâ’üd i’tibârı ref’ olunub gerek yeniçeri ve cebeci ve tobcu ve ‘arabacı hâsılı ‘askeri i’dâdından padişâh esâmesine mutasarrıf olanlar bi’l-cümle eşkinici i’tibâr olun*”malıydı. Ocakların, kâtiplerin ya da Nizâm-ı Cedîd ekibinin kontrolüne girmesi anlamına gelen esame tevcihlerinin bir anda Ocak’dan alınarak Bâb-ı Âli’ye verilmesinin büyük bir muhalefetle, belki de

¹³⁹ Nizâm-ı Cedîd Ocağının ilk nizamnâmesine göre, sıradan bir nefer, elli akçe yevmiyye ve tayinat almaktaydı. Bu konuda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 55a-56a.

¹⁴⁰ Lâyiha, vr. 15b-16a.

bir isyanla sonuçlanabileceğinin farkında olan müellifimiz, öncelikle İstanbul dışındaki mütekaid yeniçerilerin esame defterlerinin Bâb-ı Âsafi'ye alınmasını önerir¹⁴¹. İstanbul'daki yeniçerilerin isimlerinin defterlerle karşılaştırılması bu konuda atılacak ikinci adımdır. Ulaşılmak istenen sonuç ise tüm yeniçerilerin ve ocaklının "eşkinçi"/seferî itibar olunmasıdır. Serhat kalelerinde görev yapan yerli ve ocaklı neferâtın esamelerinin kontrol edilmesi de yazarımızın önem atfettiği bir başka problemdir. Sorunun çözümü ise tıpkı taşradaki diğer kapıkullarına yapılacak ödemeler konusundaki önerisi gibi, kale neferâtına mevaciblerin tevzinde makbuz senedlerinin İstanbul'a gönderilmesi, makbuz senedi gelmeyen kalelere, bir sonraki ulufenin gönderilmemesi ve nihayet neferâtın, başkentten gönderilecek yoklamacılar eliyle yoklanmasıdır¹⁴². Lâyiha müellifinin geleneksel yapıyı kökünden değiştirecek ve muhalifleri harekete geçirecek tek görüşü esame tevcihinin ocakların yetki alanından çıkartılması değildir. Nitekim lâyhada, daimi olarak orduda bulunmayan, bir başka ifadeyle ocaklar dışında kalan eyaletli neferâtın, savaş zamanında olmasa da, barış dönemlerinde sair reyanın ödediğinin yarısı kadar vergi alınması önerilmektedir. Bu bağlamda belki de ilk defa kadim Osmanlı idari pratiklerinin tamamen dışında olmak üzere askerlerin de vergi vermesi gerektiği fikri, Osmanlı yönetici eliti tarafından dile getirilmektedir¹⁴³.

X. Orduda Mühendis İstihdamı

Ordunun yeniden yapılandırılması hususunda lâyiha müellifinin bir diğer önerisi de ilm-i hendeseye aşına mühendislerin istihdamıydı. Bilimsel metodlarla cephe metris ve tabya inşası, topların cephe hattına yerleştirilmesi, taktik formasyon çerçevesinde askerî sınıfların gereği gibi kullanılması ve nihayet piyadelerin modern taktik anlayışa uygun olarak muharebe meydanında saf bağlaması müellifin mühendislere yüklediği sorumluluklar arasındadır¹⁴⁴. Dost devletlerden celb edilecek yabancı

¹⁴¹ III. Selim devrinin başlarında esâmelerin alım-satımının yasaklanması ve bu konuda alınan önlemler için bkz: Sunar, *a.g.m.*, s. 509.

¹⁴² 1790'larda serhat kalelerinde, örneğin Vidin kalesinde yapılan yoklamalar (*tashih-i mevâcib*) ve esamelerin her yıl, mahlûllerine dikkat edilerek "mutemed mübaşir" tarafından tevzi edilmeye başlanması dikkat çekici bir ayrıntıdır. Bu konuda bkz: Vasif Efendi, *a.g.e.*, vr. 80b.

¹⁴³ Lâyiha, vr. 15b-16a. Râtib Efendi'nin Avusturya'da devletin üst düzey idarecileri dahil olmak üzere herkesin vergi vermesi konusunda kaleme aldığı satırlar için ayrıca bkz: Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 178.

¹⁴⁴ 1800 senesi Mart ayında Nizâm-ı Cedid ortalarında istihdam edilen mühendisler de "müretteb 'askerin bir mahalle me'mûriyeti iktizâ eyledikde ordu kurmak ve metris hafır itmek ve zehâyir ve mühimmât ve cebehâneyi neferâta kıyâsen tevzi' ve taksim eylemek ve bunları bir mahalden bir mahalle

mühendisler eliyle bunların yapılması ise bazı problemlere yol açacağından serdâr-ı ekremler komutasında kurulması planlanan iki orduda da gereği kadar mühendis istihdam edilmeliydi. Metris inşasının ortaya çıkardığı bir diğer sorunsu Osmanlı askerlerinin savaş performansını etkileyecek niteliktedir. Zira muharib neferâtın, bilhassa yeniçerilerin metris inşasında kullanılması, askerleri yorgun düşürmekte ve ellerinin yaralanmasına yol açarak çatışma sırasında ateş etmelerine manî olmaktadır. Dolayısıyla lâyiha müellifine göre metrisler, muharip askerler yerine, yevmiye ile tutulan reaya ve “*Türk uşağı*”na kazdırılmalıydı¹⁴⁵.

XI. Mütefennin Zâbit

Lâyiha yazarı Osmanlı ordusunun cephedeki başarısızlığını askerlerin korkaklığından neşet ettiğini düşünmemektedir. Müellifimize göre askerler, tıpkı “*çobanların güttüğü koyunlar gibi*”, zabitan neye meylederse o tarafa teveccüh göstermektedir. Bu bağlamda zabitlerin mu’allem ve çok sayıda olması ile ordunun savaş performansı arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Osmanlı ordusu gibi büyük bir yapı ancak çok sayıda mu’allem/mütefennin zâbit aracılığıyla kontrol edilebilir ve neferât arasındaki içdisiplin sağlanabilirdi. Bu düşünceden hareket eden müellifimiz Osmanlı ordusu için, Avrupa ordularında uzun süredir uygulanmakta olan yeni bir organizasyon yapısı önermektedir. Buna göre her on nefere bir baş tayin olunması, bir başka ifadeyle modern bir emir-komuta zinciri oluşturulması, ordunun küçük dişlilerine kadar emirlerin kolayca iletilmesini ve neferâtın çok daha rahat kontrol edilmesini sağlayacaktır¹⁴⁶.

nahl itmek ve lede'l-iktizâ köpri kurmak ve hasm üzerine ne vehile ve ne vaktde hücum itmek ve tarafeyn askerinin kemmiyyet ve keyfiyyetini muvâzene ve mevsim-i cengi ve mevâki'-i harbi 'askere irâ'e iylemek ve 'arz ve hevâ ve miyâhi keşf ve mu'ayene eylemek ve'l-hâsil bu makûle fenn-i hendeseye dâ'ir dehâyıkı sefer ve hazarda icrâ itmek”le görevlendirilecekti. Bu konuda bkz: Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin, vr. 70b-71a.

¹⁴⁵ Lâyiha, vr. 16a-b.

¹⁴⁶ Lâyiha, vr. 16b. Ele aldığımız lâyiha özelinde mütefennin zâbitana yüklenen sorumlulukların benzerlerine Râtib Efendi'nin lâyihasında da rastlamaktayız. Nitekim Viyana sefirinin belirttiği üzere “*Asâkir aletdir. Oficyal ve zabitan ânın sâni'i ve üstâdi olmağla asâkirde bir bozukluk olursa oficyal ve zâbitân ânı teccüd ve ta'mir edüb iktizâsına göre her mahalde isti'mâl ve vaktin ve mahallin muktezâsına göre telif ve icâd ü i'mâl eder*”. Râtib Efendi'nin ayrıca Avrupa ordularındaki modern örgütsel yapıyı tasviri ve bu konuya verdiği önem, bu bağlamda büyük bir öneme sahiptir. Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 251 vd. ve 292-293. Onluk sistemin Osmanlı ordusunda uygulamaya geçirilmesi konusunda Yusuf Paşa'nın önerisi için ayrıca bkz: Ögreten, *a.g.t.*, s. 2.

XII. Ordugâhların Nizâmı

Askerî mühendislerin istihdamı ve Osmanlı ordusunda uygulanmasını önerdiği yeni örgütsel yapıyı takiben müellif, bu iki önerisine istinâden Osmanlı ordugâhlarında yapılması gereken değişiklikleri sıralamaya başlar. Zira ordugâhlarda çadırların, hiçbir kurala uyulmadan, nizâmsız bir şekilde kurulması casus ve hırsızların ordugâhlara girişini ve hatta firarları kolaylaştırmaktadır. Oysa ki, geometri kuralları gözönüne alınarak mühendislerin hazırlayacağı planlara istinaden, çadırların belirli bir nizâm çerçevesinde kurulması ordugâhları çok daha güvenli bir hâle getirecekti¹⁴⁷. Osmanlı ordusunda kullanılan asker çadırlarının yirmişer kişilik olduğunun altını çizen müellif, yeni organizasyon çerçevesinde her bir çadırda iki onbaşı ve neferâtının yerleştirilmesini önermektedir. İki askerin gece ve gündüz nöbetçi tayin edilmesiyle, her bir çadırdaki asker sayısı yirmi olarak sabitlenecek ve herkes kendi mangasında bulunan ve çadırında kalan neferi tanıyacaktı. Nitekim rasyonel örgütsel yapı zemininde şekillenen orduların, nizâmî planlara uygun bir şekilde kurulan ordugâhlarına giren casus ve hırsızların tespit edilmesi çok daha kolaydı¹⁴⁸. Osmanlı ordugâhlarındaki nizâmı bozan bir diğer unsur da orduca esnafıydı. Zira esnaf olarak orduda bulunan Yahudi, Rum ve Ermenilerin, neferâtın tabiatlerine uygun olmayan, altın silah takımı, kehribar imâme, şal ve benzeri eşyaları ordu pazarında satmaları pek çok problemin çıkmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla ordu pazarında sadece neferât için elzem olan sarraç, kundakçı, kılıççı, çadırcılar bulunmalı, ekmek, meyve, yağ, sabun, mum gibi temel tüketim maddelerinin satışına izin verilmeliydi. Öyle ki, ordu pazarında terzilerin bulunmasına dahi gerek yoktu. İhtiyaç hâlinde zanaatkârlar çevre şehir ve kasabalardan temin edilebilirdi¹⁴⁹. Bunların yanı sıra sadece müslümanların orduca esnafı olarak istihdam edilmesini isteyen müellif,

¹⁴⁷ Müellifin tasvir etmeye çalıştığı şekilde kurulan Nizâm-ı Cedid ordusuna ait ordugâh tasviri için bkz: Beydilli-Şahin, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁴⁸ Osmanlı ordugâhlarının durumu, gerçekten de devrin Avrupa ordugâhlarından çok farklıydı. Kâdim ordu organizasyonuna istinaden dairevi surette kurulan Osmanlı ordugâhlarına casusların ya da hırsızların giriş-çıkışları oldukça kolaydı. Bu konuda iyi bir karşılaştırma için bkz: Philip J. Morier, *Memoir of a Campaign with the Ottoman Army in Egypt from February to July 1800*, Londra, 1801, s. 23 vd.

¹⁴⁹ XVIII. yüzyılın sonlarında yapılan düzenlemelerle orduda, en azından kağıt üzerinde lâyiha müellifinin altını çizdiği şekilde sadece temel tüketim maddelerinin alım-satımı yapılmaya başlanacaktı. Erken devirlerdeki orduca esnafı için bkz: Bülent Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orduca Esnafı", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2002. Orduca esnafının XIX. yüzyıl başlarındaki durumu için ayrıca bkz: Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c:II, İstanbul, 1995, s. 611 vd.

tüccarların askerlerden ayıtedilebilmesi için başlarına siyah poşu sarmalarını önermekteydi. Bu bağlamda orducu esnafının kâr amacıyla satış yapması kesinlikle yasaklanmalı ve ticaretle uğraşan neferât yetmiş değnek darb olunarak cezalandırılmalıydı¹⁵⁰.

XIII. Cedid Organizasyon, Cedid Üniforma

Osmanlı neferlerinin giydiği üniformalar müellifin lâyihasında yer verdiği bir diğer konu başlığıdır. Nitekim ocaklardaki üst düzey ağaların taktıkları başlıkların kullanışsızlığından, ağırlığından, çirkinliğinden ve farklı sınıflarda yeralan neferâtın kıyafetlerinin birbirinden ayırt edilememesinden şikayetçi olan yazarımız, muharebe esnasında çeşitli sınıfların, komuta heyeti tarafından birbirine karıştırıldığı ve firarîlerin hangi sınıflardan olduğunun tespit edilemediğinin altını çizmektedir. Her bir ocağın farklı renk üniforma giymesini ve dayanıklı başlıklar takmasını öneren lâyiha müellifi, böylece askerlerin uzaktan hangi sınıfa mensup olduklarının belirlenebileceğini ve bu şekilde ordunun “*esnâ-yı cenkde suhûletle idâre*” edileceğini belirtmektedir. Neferlerin başlarına bakır tas (miğfer) giymesini ise emniyet hissini ve dolayısıyla neferâtın cesaretini arttıracaktı. Yeni üniforma ve başlıkların hızla üretilerek serdâr-ı ekremler maiyetinde kurulacak ordulara gönderilmesini öneren lâyiha müellifine göre neferler, alışma sürecini kısaltmak için yeni kıyafetleriyle “*çetin ta'lime*” tâbî tutulmalıydı¹⁵¹.

XIV. Cedid Neferlerin Üretimi ve Kışlalar

Her ne kadar devrin siyasî mahfillerinde Osmanlı ordusunun yenilgi sebebi olarak “*askerin cebânet ve adem-i sebâtı ve rü'esânın hamâkatı derpiş*” olunuyorsa da, daha önce de belirtildiği üzere lâyiha müellifi konuya kişiler bağlamında değil, kurumsal perspektiften bakmaktadır¹⁵². Yenigileri

¹⁵⁰ Lâyiha, vr. 16b-17b.

¹⁵¹ Lâyiha, vr.17b. Lâyiha müellifinin önerilerine paralel şekilde Nizâm-ı Cedid ordusunda, Levent Çiftliği neferâtı kırmızı, Üsküdar Kışlası mensupları mavi ve Anadolu'daki kışlalarda istihdam edilen neferler ise yeşil üniforma giymekteydi. Topçu sınıfında da humbaracıların, lâğümcülerin, topçuların ve toparabacıların üniformaları birbirlerinden farklıydı. Çıkarılan nizâmnâmeler doğrultusunda neferâtın takmaya başladığı nişanlar ise hangi ortamın kaçınıcı ustasının kaçınıcı neferi olduklarının ayırtedilmesine olanak sağlıyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 29b ve pek çok yerinde.

¹⁵² Bu konuda lâyiha müellifiyle paralel görüşlere sahip olan Behiç Efendi'ye göre 1792'de alınan yenilginin temel sebepleri askerin nizâmsızlığı ve komuta heyetinin fenn-i harb hususundaki eksikliği idi. Çınar, “Es-Seyid Mehmed Emin Behic'in Sevanihü'l-Levayih'i”, s. 79-80.

birbiriyle bağlantılı pek çok faktörün sonuçları olarak ele alan ve orduyu çokunsurlu karmaşık bir sistem olarak düşünen lâyiha müellifine göre Osmanlı Devleti'nin düşmanları “*eski iştiğimiziz düşman değil şimdi kuvvetleri kemâlde tob ve mühimmâtları ihtimâmlu ‘askerleri mu’allem olmağla mukâbeleleri lâ-muhâle toblarına tob ve tobcularına tobcu ve ‘askerlerine uydurmağla tevakkuf’*” etmekteydi. Ordunun iki temel sınıfından birisi olan topçu neferlerinin kısa sürede Avrupa standardına çıkartılacağından emin olan lâyiha müellifi, mu’allem asker olarak tavsif ettiği sınıfın tâlimlerine büyük bir önem atfetmektedir. Mu’allem askerden kasdının hâlihazırda Levend Çiftliğinde tâlim ettirilen askerler olduğunu okurlarıyla paylaşan müellif, tâimli nefer sayısının en kısa sürede on, on iki bine çıkartılmasını ve uygulamanın İmparatorluğun önemli kentlerine yaygınlaştırılmasını önermekteydi¹⁵³. Nitekim Edirne, Kütahya, Bosna, Erzurum, Ahıska ve İstanbul’da bulunacak mu’allem neferâtın savaş zamanı eksiksiz cepheye gelmesi ve daimi olarak tâlim etmelerinin sağlanması gerekiyordu. Müellifin bu konudaki önerisi ise gerçekten de dikkate değerdir. Bir kısmı Levend Çiftliğinde istihdam olunacak tâimli askerlerin sayısı arttıkça İstanbul kıyılarına yakın ıssız adalara kârgir *Kaserneler*/kışlalar inşa edilmeliydi. Mevcut kışlalardan farkını vurgulamak üzere bilinçli olarak kavramın Almanca karşılığını kullanmış gibi görünen müellife göre, söz konusu kışlalar herkes ve herşeyden uzakta olmalıydı. Çağdaş Avrupa ordularında gözlemlendiği üzere neferler, varolan gerçekliğin dışında, nizâm-nâmelerde tasvir edilen tarz-ı hayatın dayatıldığı modern kışlalarda ıslâh-ı nefis edebiliyor ve yeni bir tabiata (*tabi’at-ı sâni*)¹⁵⁴ kavuşturulabiliyordu. Tıpkı manastırlar gibi şehre uzak mekanlarda inşa edilecek kışlalardaki askerlerin “*yiyecekleri on, on beş günde bir kayıklar ile gönderilüb buldukları adadan hârice gidemeyecek vech ile her gün ta’limlerine ihtimâm*” olunabilirdi. Kış aylarında havalar müsait olduğunda, yazın ise haftada bir kez kayıklarla Fenerbahçe sahiline veya kışlalara yakın

¹⁵³ Nizâm-ı Cedid Ocağı'nın 1794 tarihli nizâm-nâmesine göre, “*irâdi bulunarak taşralarda ‘asker tertibi iktizâ eyledikde Anadolu’da ba’zı münâsib eyâletde vâli ma’iyetinde ve Çaparzâde ve Ma’den misillü mahallerde ve Rumili’de dahî Levend Çiftliği gibi mahsûs olarak Çorlu ve Silivri ve Edirne havâlülerinde emlâk-ı hümayûn olan ba’zı çiftlik ve bağçe misillü mahallerde ve münâsib olan vâli ma’iyetinde tertibi*” düşünölmekteydi. Bu konuda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 54b-55a. İstanbul çevresindeki çiftliklerde nizâm-ı cedid neferlerinin yetiştirilmesi konusundaki bir başka öneri için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 20. İstanbul dışında da tâimli asker yetiştirilmesine yönelik bir öneri için ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁵⁴ Metinde birbirinin karşıtı olarak referans (12a ve 2b) verilen *tabi’at-ı sâni* ve *tabi’at-ı me’lûfe* kavramları, Râtib Efendi tarafından kaleme alınan Büyük Lâyiha’da da aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Karşılaştır: Arıkan, *a.g.t.*, s. 378.

mahallere taşınacak neferlerin yapacağı tâlimin bizzat padişah ve üstdüzey devlet ricâli tarafından izlenmesi ve bahşış dağıtılması, askerinin şevkini artırarak tâlimin devamlılığının sağlayacağı¹⁵⁵. Tıpkı başkentte olduğu gibi serdâr-ı ekrem ordularının karargahlarının bulunacağı Edirne ve Kütahya'daki *kasernelerde* ikâmet eden askerlerin tâlimleri de haftada bir kez serdâr-ı ekrem tarafından, eğer serdâr-ı ekrem karargah dışındaysa bölge ayamı tarafından izlenerek, neferâta bahşış dağıtılmıyordu. Bosna, Erzurum ve Ahıska'da istihdam edilecek mu'Allem askerler ise bölge valilerinin kontrolünde¹⁵⁶ bulunmalıydı¹⁵⁷.

Askerlerin tâlimi kadar önemli olan bir diğer konu da neferâtın, yaz ve kış, daimi olarak istihdamıydı¹⁵⁸. Müellifin bizzat şahit olduğu savaşlarda askerler "*kış geldi me'mûriyyetimiz tamam oldu bundan sonra meştâ 'askeri diyü fikr ü niyeti 'avdete hasr*" etmişti. Hatta son savaşta, Avusturya cephesinde yaz aylarında büyük ilerleme sağlanmışsa da kışın bu bölgeler düşman kuvvetleri tarafından geri alınmıştı¹⁵⁹. Lâyiha müellifine göre Osmanlı neferlerinin ideolojik açıdan seferber hâle getirilmeden muharebe alanına sürülmesi bu problemin başlangıç noktasını oluşturuyordu. Zira "*'askerî ve gayrî 'askerî sefere 'azimetde fezâ'il-i cihâdı bir hoşca bilüb ben ölmeğe gideyorum dönmek yokdur diyü vilâyetinden*" çıkmalıydı. Ancak cihadın faziletini bilen neferler, düşman karşısında yaz ve kış kesintisiz olarak savaşabilir¹⁶⁰ ve barış antlaşması imzalanmadan geri çekilmezdi. Müellifimiz, kış aylarında cephede ordu tutmanın yaratacağı sorunlar üzerinde de durmaktadır. Ordu için gerekli zahirenin kışın bulunamayacağını veya kışa tahammül olunamayacağını öne sürenlere lâyihada gösterilen örnek Rusya'dır. Bu bağlamda 1788'de başlayan savaşta Rus birlikleri Eflak ve Boğdan'a girmiş ve şiddetli kışa rağmen Özi kalesini kuşatmaktan vazgeçmemişti. Özi kalesini işgal eden Rus birlikleriyse kışın bile geri çekilmemişti. Dolayısıyla askerinin aklından "*'avdet fikrini silüb atdığımızda*", bir taraftan toprak

¹⁵⁵ Taşrada istihdamı planlanan tâlimli askerlerin, "*ma'rifetlerini*" göstermek için zaman zaman İstanbul'a gelmeleri önerisi için ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 268.

¹⁵⁶ Valilerin taşrada asker toplayarak, tâlim yaptırmasına ilişkin Enverî Efendi'nin önerisi için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁵⁷ Lâyiha, vr. 18a-b.

¹⁵⁸ Bu konuda ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁵⁹ 1792'de sonuçlanan savaş esnasında neferlerin, kışın buldukları mevzileri memleketlerine dönmek için terk etmesi sebebiyle yaşanan toprak kayıpları konusunda bkz: Çınar, "*Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*", s. 179.

¹⁶⁰ Neferlerin daimi olarak istihdam edilmesi konusunda devrin kalem erbâbı daha çok yaz ve kış orduları kurulmasını önermektedir. Bu konuda iki örnek için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 79 ve Öğreten, *a.g.t.*, s. 46.

kayıplarının önüne geçmek, hatta fetih yapmak diğer taraftan da daha iyi şartlarda mütareke imzalamak mümkün olacaktır¹⁶¹.

Askerleri seferber hâle getirmenin, onların cesaretlerini artırmanın bir diğer yolu da hiç şüphesiz “*yaralıların evlâd*” gibi tedavi etmektir. Oysa ki, son savaşta Osmanlı ordusunda yaralı askerleri tedavi edecek cerrah bulunmadığı, cerrahın bulunduğu durumlarda dahi yaralıların akrabaları ya da kaza voyvodaları tarafından tedavi edildiği görülmüştü. Buna rağmen mevcut durumda müellifin ifadeleriyle Osmanlı neferleri “*çalı aralarında hendek köşelerinde su kenârında âh ü zâr iderek helâk ol*”maktaydı¹⁶². Avusturya ve Rusya ordularında durumun oldukça farklı olduğunu belirten müellif, söz konusu ordularda, gerekli tedavi araçları ve ilaçlarla birlikte cerrahlar istihdam edildiğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda derhal “*Âsîlâne-i Sa’adet’de sâhib-i dükkan ve ’itibâr yevmiyyeli cerrâhlardan birkaç neferi* [taşrada serdâr-ı ekremler maiyetinde] *ta’lim-i cenk*” eden neferât için tayin edilmeli ve diğer cerrahlar üç sınıfa ayrılarak iki sınıfı “*Devlet-i ’Aliyye’nin her ne tarafa seferi olur ise tekmül malzemesiyle cümlesi hamiyetgâh-ı ’askere varub muhârebede yaralı olanlara mahsûs çadırlar kurulub ve muhâfaza olunacak mahaller bulunub tmârlarına dikkat*” olunmalıydı¹⁶³. Neferâtın daimi olarak seferber edildiği bir dönemde cerrahların, bu uygulamanın dışında kalması düşünülemezdi. Zira müellife göre sefere giden cerrahlar da tıpkı neferler gibi yaz ve kış, sefer bitene kadar cephede kalmalıydı¹⁶⁴.

Kışın steril ortamında geçirilen zaman ya da yaralıların tedavi edilmesi kadar askerlerin şevkini artıran bir diğer önemli faktör de ganimetti. Dolayısıyla sefer sırasında ele geçirilen, padişaha ait olan arazinin dışında, her ne var ise askere dağıtılmalı, neferlere sık sık bahşişler ve çelenkler verilmeli ve hatta savaş sırasında atı yaralanan veya ölen süvari neferâtına dağıtılmak üzere ordularda yedek at bulundurulmalıydı. Ganimet konusunda Avrupa’da yaşanan sınır değişiklikleri ve Rusya ve Avusturya’nın yeni fethettikleri arazileri imara ve nüfuslandırmaya dönük

¹⁶¹ Lâyiha, vr. 18b.

¹⁶² 1787-1792 harbi esnasında orduda bulunan cerrahların azlığı sebebiyle çekilen sıkıntı için bkz: Emecen, *İstanbul’un En Uzun Dört Yılı*, s. 251.

¹⁶³ III. Selim devri sonlarında “*askerperverliğin*” bir nişanesi olarak Tersane’de açılan tıp okulu konusunda bkz: Ali İhsan Gençler, “İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi”, *Tarih Dergisi*, 31 (1978), s. 301-313. Tophâne-i Âmire’de istihdam edilen cerrahlar için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 47a. Levend Çiftliğinde kurulan askerî hastane için ayrıca bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s. 73 ve 85.

¹⁶⁴ Lâyiha, vr. 19a

politikaları da Osmanlı ordusu için çeşitli imkanlar sağlamaktaydı¹⁶⁵. Zira müellife göre XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın Turla nehri karşısına inşa ettiği şehirler ve buralarda iskan edilen tüccarlar Osmanlı neferleri açısından zengin birer hedef teşkil etmekteydi¹⁶⁶.

XV. Lojistik Sorunlar

Savaşın gidişatını etkileyen önemli saiklerden birisi olan lojistik konusunda Osmanlı ordusunun çektiği sıkıntılar, müellifin lâyihasında yer verdiği bir diğer önemli konu başlığıdır. Yazara göre Osmanlı Devleti barış dönemlerinde, en az iki sene süreyle yüz elli bin piyade ve elli bin süvari askerini besleyecek miktarda zahireyi depolamalıydı¹⁶⁷. Zahrenin, askerî depolarda gerektiği şekilde saklanamayacağı yönündeki eleştirilere¹⁶⁸ müellif, yine oldukça iyimser bir perspektiften yaptığı değerlendirmeye cevap vermektedir. Bu bağlamda orduda zahire arzının fazla olması malın değerini düşürecek, dolayısıyla neferât itibârî olarak değeri düşük zahireye zarar vermeyecekti. Zahrenin depolarda çürümesi ise her sene yenilenmesiyle önlenebilecek bir sorundu. Bunun yanı sıra lâyiha müellifi, devlet tarafından yapılacak böylesi büyük bir alımın başkentte ciddi bir zahire kıtlığına yolaçabileceğini, fakat seferde çekilecek sıkıntının buna tercih edilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Yüklü miktarda zahrenin saklanması yeni anbarların inşa edilmesini gerektirdiğinden, müellifimiz İsakçı, Varna, Mora, Şumnu, Edirne, Silistre, İbrail, Vidin, Ruscuk, Sofya, Niş, Bosna ve Anadolu'da Sinob, Samsun, Erzurum, Ahıska, Aydın, İzmir ve Kütahya'da "gâyet metîn ve müstahkem su sızmaz anbarlar inşâ" olunmasını tavsiye etmekteydi. Saklanan zahrenin bozulma ihtimalinin az olduğu bölgelerde üç senede bir kez ve hava şartları sebebiyle daha çabuk bozulması muhtemel havalilerde daha kısa sürede yenilenmesini öneren

¹⁶⁵ Rusya ve Avusturya'nın XVIII. yüzyıl sonlarında uyguladığı sınır bölgelerinin şenlendirilmesine dönük politikalar konusunda bkz: Alan Ferguson, "Russian Landmilitia and Austrian Militärgrenze", *Süd-Ost Forschungen*, 13 (1954), s. 139-158.

¹⁶⁶ Lâyiha, vr. 19a.

¹⁶⁷ Bilhassa sefâretle Avrupa başkentlerine gönderilen Osmanlı kâtipleri, savaş esnasında çekilen zahire sıkıntısı için benzer çözümler önermişlerdir. Bu konuda iyi bir örnek teşkil etmesi açısından bkz: Ahmed Azmî, *a.g.e.*, s. 47 ve 63-64. Tatarcık Abdullah Efendi'nin dile getirdiği benzer bir öneri için bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 29 vd. Bu konuda Mehmed Hakkı Efendi'nin, Firdevsî Emin Efendi'nin ve Defterdar Şerif Efendi'nin benzer öneriler için ayrıca bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 17, 53, 75-76 ve Ergin Çağman, "III. Selim'e Sunulan Bir Islahat Raporu: Mehmed Şerif Efendi Lâyihası", *Divân*, 7 (1999), s. 230.

¹⁶⁸ Bu dönemde zahrenin depolanması konusunda çekilen sıkıntılara dair bkz: Rhoads Murphey, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, II (1988), s. 228-229.

müellife göre, değişim sırasında İstanbul'a uzak olan bölgelerdeki eski zahirenin bir kısmı saklandığı yerde, neferâta zahire-baha yerine dağıtılarak veya ahaliye tevzi edilerek tüketilmeli, kalanıysa İstanbul'a gönderilmeliydi¹⁶⁹.

Sefer esnasında orduya zahire gönderilmesi kadar, nakil imkanlarının kısıtlı olduğu bir çağda orduya para ihracı da büyük bir problem teşkil etmekteydi. Az miktarda para gönderilmesi, ordu hazinesinin çok kısa sürede boşalması anlamına gelmekte, gönderilen büyük meblağlar ise askerlerin “*yağmaya meyl etmesine*” sebep olmaktaydı. Savaş için gerekli mal ve hizmetlerin serbest pazar mekanizması dahilinde değil, daha çok vergi şeklinde aynı olarak tahsil edildiği¹⁷⁰ Osmanlı savaş organizasyonu çerçevesinde lâyiha müellifi ordunun günlük ihtiyaçlarının karşılanması için paraya ihtiyaç olmadığını öne sürmektedir. Bu bağlamda bahşişler için orduda az miktarda altın bulundurulması yeterliydi. Sadece serbest piyasadan nakdî olarak sağlanabilecek mal ve hizmetlerin alımı konusunda müellifin yaptığı öneri ise dikkate değerdir. Avrupa'da uygulanan iktisadî politikalar konusundaki bilgisini ortaya koyan satırlarda lâyiha yazarı ordunun ihtiyaçlarının, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi “*mu'teber kâğıd*”/kağıt para ile karşılanmasını önermektedir¹⁷¹.

Lâyiha müellifine göre, cepheye mühimmat sevki Osmanlı ordusunun sıkıntı çektiği bir diğer önemli alandı. Savaş başladıktan sonra sınırlara aceleyle mühimmat sevk edilmesi çeşitli sorunlara yol açmakta, özellikle serhadlerde bulundurulmuş mühimmat miktarının İstanbul'da bilinmemesi büyük problemlere sebep olmaktaydı. Nitekim 1792'de sonuçlanan savaşın hemen başında, “*Nazâret muharebesi*”nde¹⁷² Adakale'de bulunan top ve yuvarlaklar kullanılmamış, bunun yerine İstanbul'dan cepheye mühimmat sevk edilmişti. Müellifin bu soruna ilişkin çözüm önerisi, lâyihanın genelinde gözlemlendiği üzere Avrupa devletlerindeki mevcut uygulamalara referans vermektedir. Zira serhat kalelerinde, barış zamanında gerektiği kadar mühimmat depolanmalı ve savaş başladığı anda ordunun ihtiyacı bu depolardan karşılanmalıydı. Böylece bir taraftan Bâb-ı Âli'nin savaşa

¹⁶⁹ Lâyiha, vr. 19b.

¹⁷⁰ Lâyiha, vr. 19b. Bu konuda bkz: Genç, *a.g.e.*, s. 216.

¹⁷¹ Râtib Efendi'nin Avrupa para piyasası konusunda, Osmanlı ricâlini bilgilendirmesi konusunda bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 435 vd. Osmanlı İmparatorluğunda esham sisteminin evrimleşmesinin bir sonucu olarak tedavüle giren kağıt para konusunda ayrıca bkz: Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul, 2003.

¹⁷² Nazâret/Lazeret muharebesi ve Temmuz 1788'de vuku bulan Muhadiye savaşı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Cezar ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 2641.

refleksif tepkiler vermesi önlenirken, diğer taraftan da sevkiyat sırasında zaman kaybedilmeyecekti. Sınırlara yapılacak mühimmat yığınağının, düşmanın eline geçmesi ise müellifimize göre mümkün değildir. Zira önerileri kabul edildiği takdirde Osmanlı ordusu daimi olarak “*ayakta*” olacak ve düşman artık eskisi gibi Osmanlı sınırlarına tecavüz edemeyecekti¹⁷³.

Mühimmatın yanı sıra ordu için gerekli olan arabaların temininde de sıkıntılar yaşanmaktaydı. Zira mübaşir ve ayanlar/işerleri tarafından temin edilen araba ve öküzler bir işe yaramamanın ötesinde cepheye gelen arabacılar da fırsat buldukları zaman firar etmekteydi. Mühimmat ve sair eşyanın telef olmasına, ahalinin zarar görmesine sebep olan bu durum için müellif çözümü, yine barış zamanında, savaş için yapılacak hazırlıklarda aramaktadır. Bu bağlamda barış döneminde, savaşta lazım olacak on bin civarında arabanın temini için gereken para, kaza ayanlarına gönderilmeliydi. Buldukları kaza ahalisini yakından tanıyan ayanların seferberlik hâlinde derhal cepheye gelmeyi taahhüt eden arabacıları bulması çok daha kolaydı. Arabacı olmaya talip olan kişilerden taahhüt senetleri alınarak, sicile kaydedilmeli ve bunların bir sureti de İstanbul’da Başmuhasebe Kalemî’nde saklanmalıydı. Ayanların dağıtacağı para ile satın alacakları araba ve öküzleri, barış zamanında kendi işlerinde serbestce kullanabilecek olan arabacılar, emanet edilen arabaları cepheye eksiksiz ve sağlam bir şekilde getirmekle yükümlüydü. Arabacılarından her hangi birinin ölmesi durumunda tasarrufundaki araba ve öküzler önce oğluna, eğer yoksa talip ve muktedir akrabasına, o da bulunamaz ise hemşerilerinden birisine verilmeliydi. Savaşa gelmeyen ya da firar eden arabacılar ise kaza ayanları tarafından takip edilerek, yeniden cepheye sevk edilmeliydi. Savaş esnasında mühimmat ve sair eşya naklinde kullanılacak araba ve sürücüler cepheye ulaşmalarını takiben, ihtiyaç duyan ocaklara tevzi edilecekti. Cephede, araba ve öküzlerin ocak ağaları tarafından gözetilmesini öngören lâyiha müellifine göre, bunlardan her hangi birinin telef olması durumunda, zararın yarısı sorumlu ocak ağası tarafından, diğer yarısı da hazineden tazmin edilmeliydi. Lâyiha müellifi, araba ve öküzlerde her hangi bir eksiklik olmaması için, savaşın bitiminden hemen sonra taşraya “*mu’temed mübaşirler*” gönderilerek arabacı, araba ve öküzlerin tahrir

¹⁷³ Lâyiha, vr. 20a. Râtib Efendi’nin Avusturya özelinde barış zamanı depolanan mühimmat ve askerî depolar konusunda yaptığı gözlemler için bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 312 vd.

edilmesini ve yeniden bir sonraki savaşa hazır duruma getirilmelerini önermektedir¹⁷⁴.

Cephede bulundurulması elzem olan yük beygirlerinin ve develerin de savaş başlamadan önce tedarik edilmesini öneren lâyiha müellifine göre bunlardan da telef olanların maliyetlerinin yarısı, tıpkı öküz ve arabalarda olduğu gibi, mutasarrıflarından tahsil edilmelidir. At ve develerin barış zamanında, yine tedarikçiler tarafından, bakım giderlerine karşılık olarak şahsî işlerinde kullanılmalarına izin verilmesini öneren müellif, bu şekilde devletin, hayvanların bakım masrafından kurtulacağını altını çizmektedir. Savaş başladığı zaman aceleyle toplanan topkeşân bargirlerin de cephede kullanımında büyük sorunlar yaşanmaktaydı. Nitekim 1788'de başlayan savaş esnasında toplara, “dağlarda başı boş gezen hergele”lerden yakalanan bargirler koşulmuş, fakat top sesine alışık olmayan, hatta hiç arabaya koşulmamış söz konusu bargirler topun ateşlenmesiyle birlikte ürkererek, koşum takımlarını kırıp dağlara kaçmıştı¹⁷⁵. Dolayısıyla topkeşân bargirler de, tıpkı topçular gibi, kurulması önerilen serdâr-ı ekrem ordularında barış zamanı tâlim ettirilerek savaşa hazırlanmalıydı. Savaş sırasında kolayca tedarik edilebilen, buna mukabil muharebe meydanına top sevk etmekten başka bir işe yaramayan topkeşân öküzlerin, barış zamanında beslenmelerine gerek yoktu. Ordunun bir diğer önemli ihtiyacı olarak göze çarpan kılıç, tüfek, süngü/harbe, kazma ve kürek de yine barış zamanında İstanbul'dan tayin edilecek mühimmat nâzırları tarafından, piyasa fiyatına nazaran tedarik olunmalı ve üzerlerine mirî damgası vurularak sınır bölgelerinde depolanmalıydı. Nitekim müellif damgalamanın, devlete ait silah ve aletlerin alım-satımını önleyeceğini ya da en azından kaçakçılığı azaltacağını düşünmektedir. Savaş bitiminde mevcut mühimmat ve edevatın sayılmasını öneren müellif, devlete ait silah ve edevatın kayıp ya da telef olması halinde değerlerinin yarısının yine kullananlardan alınmasını önermektedir¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Lâyiha vr. 20a-b. Râtib Efendi'nin bu konuda Avusturya özelinde yaptığı gözlemler konusunda ayrıca bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 200 vd.

¹⁷⁵ Söz konusu savaş esnasında Osmanlı ordusunda yeterli hayvanın bulunmaması ve bulunanların da telef olması hususunda bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 85.

¹⁷⁶ Lâyiha, vr.20b-21b. III. Selim devrinde topların ay-yıldız sembolüyle damgalanmaya başlanması konusunda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 29a-b ve Turgud Işıksal, “III. Selim'in Türk Topçuluğu'na Dair Bir Hatt-ı Hümâyûnu”, *İÜEF Tarih Dergisi*, 8 (1955), s. 179-183.

XVI. Donanma ve Gemi İnşası

Kara ordusunun yeniden yapılandırılması ve lojistik desteğin iyileştirilmesi konularındaki görüşlerini sıraladıktan sonra müellif, her ne kadar Kapdan-ı Derya (Küçük) Hüseyin Paşa'nın Tersâne-i Âmire'de yaptığı düzenlemelerden övgüyle bahsetse de Osmanlı donanmasının yeniden yapılandırılması konusundaki önerilerini sıralamaktan geri durmaz. Muharebelerin yoğunlaştığı Tuna ve Turla nehirlerinde ve Karadeniz'de yüz civarında Osmanlı savaş gemisinin bulundurulmasını öneren müellif, bunların ihtiyaç duyulduğunda değil, barış zamanında inşasının önemine işaret eder. Bu bağlamda derhal Tuna ve Akdeniz kıyılarında, kereste bulunan bölgelerde savaş gemilerinin inşasına başlanmalıydı¹⁷⁷. Barış zamanında söz konusu gemiler çürümeye terk edilmemeli, buna mukabil İstanbul'a zahire ve sair gerekli eşyanın sevkinde kullanılmalıydı. Zira savaş başladıktan sonra inşasına girilen gemiler, ahalinin üzerine bir anda ciddi bir malî yük binmesine sebep olmakta, bunun ötesinde iki üç senede inşâ edilen gemiler savaşta kullanılamamakta ve çürümeye terk edilmekteydi. Bu bağlamda gemi inşasında kullanılacak kereste, kendir, demir ve sair malzeme, tıpkı mühimmat temininde olduğu gibi, piyasa fiyatı üzerinden ve ücreti peşin verilerek satın alınmalıydı. Gemi inşasında kullanılacak işçiler de yevmiye ile tutulmalı ve Tersâne-i Âmire'de yüz adet geminin inşası için gerekli malzeme her zaman hazır bulundurulmalıydı. Gemi inşâ edecek mimarlarınsa derya ilmini, savaşta yaşananları bilmesi ve ilm-i hendeseyi tâlim etmeleri, Osmanlı donanmasının çağdaş standartlara çıkartılması için önem arzeden hususlardı¹⁷⁸.

XVII. Kaleler ve Serhatlerin Güvenliği

Lâyiha müellifine göre kalelerin tamiri ve içindeki neferâtın devamlılığı bir diğer önemli problemdi. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilindeki kale ve palankaların, sürekli savaşa hazır halde tutulması, bir taş düşmüş olsa bile derhal tamir edilmesi, devlet

¹⁷⁷ 1792'de savaşın bitimini takip eden dönemde tersane ve gemi inşası çalışmalarına hız verilmesi, lâyhada belirtilen görüşler göz önüne alındığında oldukça dikkat çekicidir. Bu konuda bkz: Enver Ziya Karal, "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, I (1941-42), s. 203-211; İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I: Tersane'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800)", Ed: Hakkı Dursun Yıldız, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 69-90. Gemi inşası konusunda müellifle aynı yönde öneriler yapan bir diğer lâyiha yazarı da Tatarcık Abdullah Efendi'dir. Bu konuda ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 334 vd.

¹⁷⁸ Lâyiha, vr. 21b-22a.

iktidarının bir göstergesi olmakla kalmayıp aynı zamanda her an başlayabilecek savaş için alınması gereken ihtiyat tedbirlerindedir. Dolayısıyla kalelere gösterilen ihtimam, camilere, medreselere hatta “*nefs-i hümayûna mahsûs saray*”lara gösterilenden daha az olmamalıdır. Fakat mevcut durumda, tamir gerektiren kalelere genellikle “*ricâlden malı müsâdere kendü te'dib*” olunacak, serhatleri veya kaleyi ve çevresini hiç tanımayan bir kişi bina emini olarak atanmaktaydı. Hazineden verilen “*bir mikdar*” parayla İstanbul'dan yola çıkan bina eminine gereken malzemeler ve işçiler ise kaleye uzak bölgelerden tertib olunmaktadır. Bütün bunlara bir de kale neferâtının bina eminine yardım etmemesi eklendiğinde, her hangi bir kalenin tamiri sadece göze görünen yerlerinin sıvanarak kapatılmasıyla son bulmaktaydı. Bu bağlamda bina eminleri, en çok tamir için gereken paranın temininde, işçi ve malzemenin tedariki sırasında sıkıntı çekmekteydi. Oysa ki, müellife göre tamire muhtaç kale içindeki ahalden “*ziyâde kudreti aşıkâr*” birisinin bina emini olarak atanması, yerli ağaların tamirde aktif görev alması ve nihayet işçi ve malzemenin civar kazalardan tedarik edilmesi az önceki sorunların büyük ölçüde çözümlenmesi anlamına gelmekteydi. Tamire muhtaç kalelere yapılacak masrafın yarısının devlet tarafından, yarısının da civar kazalardaki ahali tarafından ödenmesi müellifin bu konuda yaptığı bir başka öneridir. Nitekim tıpkı devlete ait, mühimmat, at, araba ve sair malzemenin kullanımında sorumluluğu kullanıcılara yüklediği gibi müellifimiz burada da tamir edilen kaleyi koruma sorumluluğunu içinde ve çevresinde yaşayanlara yüklemektedir. Zira lâyiha müellifine göre yerli ağaların görevi sadece kaleyi dış etkenlerden korumakla sınırlı değildi. Kalenin hendeklerinin tanzim edilmesi, kaledeki araba, mühimmat ve topların korunarak daima atışa hazır durumda tutulması yerli ağaların, kaledeki ocaklı ve cebecilerin sorumluluğundadır. Bunlara nezâret etmek ise hiç şüphesiz kale muhafızlarının yetkisi dahilindedir. Kalenin dış etkenlerden korunması, silah ve mühimmatın savaşa hazır halde tutulması kadar, düşman karşısında savunulması da büyük bir öneme sahiptir. Müellifimiz, muhtemelen katıldığı savaşlarda, her hangi bir kalenin düşman tarafından kuşatıldığı durumlarda içeride bulunan neferâtın, savaşmak yerine genellikle aileleri için endişelendiğini, hatta kadın ve çocukların “*amân esir olacağız diyü feryâd ü figânları âdemi şaşırduv dünyâsından bizâr olarak 'iyâl ve evlâdlarının başları ucundan*” ayrılmadığını gözlemlemiştir. Dolayısıyla kuşatma başlamadan önce kalede ikamet etmekte olan yaşlı, kadın ve çocuklar, değerli eşyalarıyla birlikte kaleden dışarıya, muharebe alanından uzak iç bölgelere nakledilmelidir¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Lâyiha, vr. 24a-b. III. Selim devrinde kaleme alınan lâyihaların vazgeçilmez konularından birisi olan sınır kalelerinin güçlendirilmesine dair yapılan birkaç öneri için bkz:

Serhatlerin korunması konusunda lâyiha müellifi, sınır kalelerinin savaşa hazır tutulmasının ötesine geçen bazı önerileri de gündeme getirmektedir. Yazarın verdiği bilgilere nazaran Belgrad, Böğürdelen, Bosna, Vidin, Bender ve Hotin kaleleri civarında, Eflak ve Boğdan'da, Tuna'nın Karadeniz'e açılan bölümünde, Mora'da ve Akdeniz adalarında Sırp, Bulgar ve Rumların çoğunlukta olması savaş esnasında Osmanlı ordusuna büyük zarar vermekteydi. Zira savaş başladıktan sonra bu bölgelerde yaşayan gayr-ı müslim azınlık, derhal Avusturya ve Rus ordularıyla temas etmekte ve Osmanlı ordusunun kayıplarını bir kat daha artırmaktaydı¹⁸⁰. Öyle ki, Belgrad, Semendire, Böğürdelen ve Bosna'daki reayanın zaman zaman isyan ettiği bilinmektedir. Gayr-ı müslimlerin savaş esnasında yarattıkları sorunlara karşı son derece *modern* bir çözüm öneren müellife göre sınırlara yakın bölgelerde yaşayan reaya tehcir edilmeliydi. Bu bağlamda Bosna ve Belgrad'da yaşayan Sırlar daha iç bölgelerde iskan edilmeli ve “yerlerine ehl-i İslâm'dan Arnavud ve Boşnak”lar yerleştirilmeli, “Bender ve Hotin ve Kili ve Akkerman ve Sünne ve Mora kenar ve sahillerinde Moskowlunun gemileri mürûr ve 'ubûr idecek mahallere [ise] Deliorman ve Dobruca semtlerinde misâfîren ihtiyâr iden Bucak muhâcirleri¹⁸¹ ve çıtak t'abir olunur Rumelinde[n] Türk uşağı nakl ve re'âyâ-yı merkûmenin önlerinde sed” olunmalıydı¹⁸².

XVIII. Kırım'ın Yeniden Fethi ve Göçmenler

Aslında müellifin, ordunun ve devletin yeniden yapılandırılması konularında yaptığı öneriler, III. Selim'in tahta çıktuktan sonra Osmanlı ordusuna yönelik hâtt-ı hümayûnlarında hiç de azımsanmayacak bir yer tutan Kırım'ın alınması¹⁸³ için yapılması elzem olan değişikliklere dairdir. Nitekim Kırım'ın yeniden Osmanlı sınırlarına dahil edilmesi, padişahın ve lâyiha müellifinin de vurguladığı üzere devlet çıkarlarının bir gereği idi. Bu

Tatarcık Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 325-326; Çağman, *a.g.e.*, s. 27 ve Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 31.

¹⁸⁰ Bilhassa 1792'de sonuçlanan savaş esnasında Balkan reayasının Osmanlı ordusuna verdiği zarar konusunda bkz: Emecen, *İstanbul'un En Uzun Dört Yılı*, s. 301-302 ve Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul, 2007, s. 49-50.

¹⁸¹ Müellif burada Kırım'ın elden çıkmasından sonra bölgeye hicret eden Kırım Tatarlarını kastetmektedir. Bu konuda bkz: Brian G. Williams, *The Crimean Tatars*, Leiden, 2001, s. 117 vd.

¹⁸² Lâyiha, vr. 24b-25a. Mehmed Hakkı Bey'in kaleme aldığı lâyihada da benzer bir öneriyle karşılaşmaktayız. Nitekim Hakkı Bey'e göre Anadolu'dan toplanan paralı askerlerin önemli bir kısmını oluşturan aşâir halkı, Dobruca ve Baserabya gibi sınır bölgelerine göçürülerek serhatlerin güvenliği sağlanmalıydı. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁸³ Bu konuda örnek olarak bkz: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1999, s. 41-42.

bağlamda öncelikle Anapa'da, serasker rütbesini haiz vezir komutasına verilecek bir ordunun daima savaşa hazır hâlde bulundurulup¹⁸⁴, bölgedeki "kabâ'il ve akvâm" Osmanlı tarafına kazanılarak, tâlim yaptırılmalıydı¹⁸⁵. Öyle ki, Anadolu ve Rumeli'de istihdam edilmesini önerdiği serdar-ı ekremler de gerektiğinde Anapa seraskerine yardımda bulunmalıydı. Ancak 1784-1787 tarihleri arasında Kırım'dan Osmanlı topraklarına göç eden Tatar aristokrasisine, 1792'de imzalanan Yaş Antlaşması'ndan sonra artık Dar'ül-islam'da yaşama ümitleri kalmayan köylülerin de eklenmesi¹⁸⁶ İstanbul idaresi açısından yeni bir probleme işaret etmektedir. Zira lâyiha müellifine göre göçmenlerin iskan edildiği Rumeli ahalisi, "mizâcen lesûs" olan "sülâle-i Cengizîyye"nin zulmü altındaydı¹⁸⁷. Diğer taraftan Mayıs-Haziran 1790'da gerçekleşen Yergöğü muharebesinde Tatar güçlerinin gösterdiği büyük başarı¹⁸⁸ da ortadadır. Dolayısıyla lâyiha müellifine göre, Tatarlar "işe yaramaz değillerdir", fakat sürekli kontrol altında tutulmaları gerekmekte ve nihayet reayaya zulm ettikleri Balkanlar'dan başka bir yerde, örneğin Rusya serhatında, Anapa ya da Kuban'da iskan edilmeliydi¹⁸⁹. Tatar aristokrasisinin, söz konusu bölgelerdeki kabâ'ile zulm etmesi ya da göçmenlerin Rusya ile anlaşarak Osmanlı Devleti'ne ihanet etmesi ise ihtimal dışıdır. Nitekim Tatarların, Bâb-ı Âli tarafında yer almaya devam etmesi onlara "i'tibâr-ı sâbıkalarını" yeniden kazandıracak, fakat ihanetleri "külliyyen ref" olmalarına yol açacaktı¹⁹⁰.

XIX. Diploması ve Daimi Elçilikler

Lâyiha müellifi, ordudaki yeniden yapılanmanın diploması ile desteklenmediği sürece, Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kazanamayacağını

¹⁸⁴ Yaş Antlaşması'ndan hemen sonra derhal Anapa ve Belgrad kalelerinin tamirine başlanması bu bağlamda zikre değer bir ayrıntıdır. Bu konuda bkz: Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", s. 324-325.

¹⁸⁵ Bölgede bulunan kabilelerin Bâb-ı Âli tarafından daha etkin bir şekilde kullanımına yönelik başka öneriler için bkz: Baycar, *a.g.e.*, s. 659 vd. ve 670 vd. Çerkez ve Abazaların nizâmlı ordu dahilinde tâlim ettirilmesi önerisi için ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 330.

¹⁸⁶ Bu konuda bkz: Williams, *a.g.e.*, s. 200-201 ve 205-206. Rusya'nın Balkanlarda topraklarını genişletmesine mukabil yaşanan gelişmeler konusunda ayrıca bkz: George F. Jewsbury, *Russian Annexation of Bessarabia: 1774-1828*, New York, 1976, s. 7-20.

¹⁸⁷ Devrin diğer lâyiha müellifleri de "selâtin-i Cengizîyye'nin istilası sebebiyle kasabât ve kurâ[ların] perakende ve perişân" olmasından şikayet etmektedir. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 37, 56, 69 ve 74.

¹⁸⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Cezar ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 2710.

¹⁸⁹ Mehmed Hakkı Efendi'nin Kırım göçmenlerinin İstanbul ve sair münasib bölgelere "ref" edilmesi önerisi için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁹⁰ Lâyiha, vr. 22b-23a.

düşünmektedir. Bu bağlamda müellifimiz, 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra İstanbul'un siyasi mahfillerinde konuşulmaya başlanan ve 1790'ların başında artık Osmanlı vekayinâmelerinde de rastlayacağımız görüşleri gündeme getirmektedir¹⁹¹. *İttihâd-ı İslâm*¹⁹² fikrini hatırlatan bir perspektiften uluslararası ilişkileri değerlendiren müellife göre, Avrupa devletlerinin tamamı Bâb-ı Âli'ye karşı takip edilen ortak siyasetin farklı aktörleriydi. Dolayısıyla lâyhada, çıkarları farklı devletlerden müteşekkil Avrupa'da, XVII. yüzyıldan itibaren şekillenen güç dengesi politikası yerine¹⁹³, Müslüman devletlerin halifenin/padişahın önderliğinde, "kâfir Avrupa"ya karşı kuracağı ittifak ön plana çıkmaktadır. Zira birbirinin aynı olan Hıristiyan devletler -"el-küfru milletun vâhîdetün"¹⁹⁴ - bir taraftan konjonktürel olarak Bâb-ı Âli ile dostane ilişkilerini devam ettirirken, diğer taraftan da Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanlarına yardım etmektedir. Bu duruma Bâb-ı Âli tarafından verilmesi gereken tepki ise Afrika'da¹⁹⁵ Garb ocaklarını, Yemen ve Orta Asya'da bulunan Buhara, İran ve Hindistan gibi Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkeleri aynı ittifakta bir araya getirmekten ibarettir. Müellife nazaran aslında az önce zikredilen Müslüman topluluklar da böylesi bir ittifaka

¹⁹¹ Rus tehdidine koşut olarak Osmanlıların Orta Asya'ya olan ilgisi artmaya başlamıştı. Bu bağlamda XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Bâb-ı Âli'nin doğal müttefikler olarak görmeye başladığı Kafkas ve Orta Asya hanlıklarının sosyo-politik yapısı ve kurulacak ittifakın uluslararası ilişkiler alanında Osmanlılara sağlayacağı faydalar konusunda görmezden gelinemeyecek kadar önemli bir literatür oluşmuştur. III. Selim devrinden itibaren kaleme alınan lâyiha ya da vekayinâmelerde Orta Asya hanlıklarına dair bilgilere sıkça rastlanmaktadır. Bu konuda iyi birer örnek teşkil etmesi bakımından bkz: "*Tatar Hanları ve Çerkes ve Nogay ve Dağıstân ve Moskov ve Kazak Ahvâli*" ve "*Dağıstân Sükkâmı Keyfiyeti*", İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi no: TY 6095; Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", s. 196 ve Şirvanizâde Fatih Efendi, *Gülizâr-ı Fütühât*, Haz: M. A. Beyhan, İstanbul, 2001, s. 52 vd. Bâb-ı Âli ve Kafkasya arasındaki ilişkiler konusunda ayrıca şu önemli araştırmaya müracaat edilmelidir. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005, s. bilhassa 123 vd.

¹⁹² Lâyiha müellifi konuyla alakalı olarak iki yerde "*ittihâd-ı İslâm*" kavramını kullanmaktadır. Lâyiha, vr. 23a.

¹⁹³ Bu konuda bkz: Evan Luard, *The Balance of Power, the System of International Relations, 1648-1815*, Londra, 1992.

¹⁹⁴ Tek bir düşman ya da yekpare bir Avrupa düşüncesini ön plana çıkartarak, denge politikasını gözardı eden perspektifin veciz bir ifadesi olan bu kavramın kullanımına bir başka örnek için bkz: Abdullah Altun, *Said b. Halil İbrahim'im 'Tarih-i Sefer-i Rusya' Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2006, s. 38.

¹⁹⁵ Ardı ardına savaşların kaybedilmesinin doğal bir sonucu olarak Osmanlı yönetiminin diplomatik alanda güvenilir bir partner arayışına girmesi Afrika ülkelerini de Bâb-ı Âli'nin gündemine sokmuştur. Kuzey Sudan'a hakim olan Fur Sultanlığı'ndan gelen elçi konusunda bkz: Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", s. 285.

hazırdı¹⁹⁶. Zira 1792'de sonuçlanan savaş esnasında Fas hakimi Molla el-Şerif Mehmed İstanbul'a gühercile ve gümüş göndererek diplomatik ilişki tesisine çalışmıştı¹⁹⁷. Bu ilişkinin daha da güçlendirilerek devam ettirilmesi, gelecekte Osmanlı Devleti'ni uluslararası ilişkiler sahasında daha etkili bir konuma getirecekti. Dolayısıyla Bâb-ı Âli bir an evvel, İran, Orta Asya hanlıkları ve Buhara gibi Rusya'nın Müslüman komşularıyla temas ederek, St. Petersburg'a karşı bir ittifak kurmalıydı. Ancak böylesi aktif bir politikanın önünde bazı engeller de yok değildir. Söz konusu hanlıklarda iktidarın çok sık el değiştirmesi ve bölünmüş siyasî yapı¹⁹⁸ bölgeye yönelik politikanın devamlılığına sekte vurmaktadır. Bunun yanı sıra kısa bir süre öncesine kadar Orta Asya hanlıklarıyla yakın bir ilişki tesis edilmemesi hanlıkların, İstanbul'a şüpheyle yaklaşmasına sebep olmaktadır. Ancak Bâb-ı Âli'nin imparatorluğun doğusunda bulunan siyasî yapılara dönük yeni dışpolitikasının önünde duran en büyük engel kuşkusuz Orta Asya'nın sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapısı hakkındaki bilgi eksikliğiydi. Nitekim Bâb-ı Âli'nin, hanlıklar arasındaki hiyerarşiyi gözönüne almadan, bölgeye fermanlar ve hediyeler göndermesi Orta Asya'daki siyasî yapıların İstanbul'a bakışını etkilemekteydi. Öyle ki, müellifin vurguladığı üzere Silahşör-i Hazret-i Şehriyârî Nûman Bey bölgeye sadriazam tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe olarak kaleme alınan mektuplar ve hediyelerle gönderilmişse de bu ilk girişimden kayda değer bir sonuç alınmamıştır. Zira halifelik sebebiyle prestijli bir konumda olması gereken Osmanlı elçisinin gelişi hanlıklar tarafından, "*Devlet-i Âliyye gâlibâ düşmandan sıkılmış şimdiye dek bizi arayüb sormadı şimdi düşmanına tarafımızdan isâl-i hasar olunmasını yazmış*" şeklinde değerlendirilmekteydi¹⁹⁹. Bu bağlamda öncelikle

¹⁹⁶ Bu dönemde Buhara Hanı'nın, kendi tarafına elçi gönderilmesi konusunda Bâb-ı Âli'ye gönderdiği nâme için bkz: *Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, Ankara, 2004, s. 68-69.

¹⁹⁷ Bu sırada İstanbul'a gelen Fas elçisi için ayrıca bkz: Adnan Baycar, *Hadika-i Vekâyi*, Ankara, 1998, s. 183 ve 227.

¹⁹⁸ Buhara Han'ı Muhammed Masum Han'ın elçisi olarak 1789 Temmuzunda İstanbul'a gelen Muhammed Bedî Bey de bu durumdan şikayetçiydi. Nitekim 1788'de Osmanlı-Rus harbinin başlamasından hemen sonra Buhara Hanı'nın, Hanefi olan Kırgız ve Kazakları Rusya üzerine gönderdiğini belirten Bedî Bey, "...bunların eğerçi hân-ı müşârin-ileyhe teba'iyetleri derkârdır ancak kendülere muzır ve icrâsı gayr-ı mümkün olan maddede hâna ita'at itmezler" demektedir. Bu konuda bkz: *Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri*, s. 67.

¹⁹⁹ Cihad ilanını bildirmek üzere bölgeye gönderilen heyet, lâyiha müellifinin de vurguladığı üzere hanların "*düşman-ı din üzerine hücum*" etmesini sağlamakta başarısız olmuştu. Nitekim Bâb-ı Âli her ne kadar İslâmî tonu ağır basan bir söylemle Orta Asya hanlarını Rusya'ya saldırmaya teşvik etse de hanlıklar çok pratik sebeplerle bunu reddetmekteydi. Bu bağlamda Rusya ile mevcut ticarî bağlarının sarsılmasını istemeyen, başta Buhara olmak üzere Orta Asya hanları Bâb-ı Âli'nin İran'a savaş ilan etmesini ve cephane ve para yardımında

hanlıkların “*mizâc ve hâl û mişvârları anlâşulub içlerinde sâhib-i nüfûz ve kudret olanların kadr ve hâllerine ri'âyet olun*”malıydı. Müellifin de belirttiği üzere Bâb-ı Âli, hanlıklara yaklaştıkça, onlar İstanbul'a daha çok yaklaşacak ve zamanla Rusya'ya karşı bir ittifak kurulabilecek, hatta bir Osmanlı vezirinin komutasında, hanlar Rusya'ya karşı kullanılabilirdi. Bölge hanlarının onayı alınmaksızın Anadolu'dan Rusya üzerine sefer açmanın imkansızlığı ve Anadolu'dan ikinci bir cephe açılmaksızın Rusya'nın yenilgiye uğratılmasının olanaksızlığı, lâyhada Orta Asya topluluklarına stratejik açıdan büyük bir önem atfedilmesinin başta gelen sebepleridir²⁰⁰.

Bâb-ı Âli'nin, Avrupa devletleri ile kurduğu ilişkilere de lâyhada farklı bir açıdan yaklaşılmaktadır. Avrupa'daki çağdaş diplomasiğin temel hususiyetlerini oldukça yakından tanıdığı anlaşılan müellife göre “*düvel-i nasara*” sadece kendi çıkarlarına hizmet ettiği sürece Bâb-ı Âli ile ittifak kurmaktaydı. Bu duruma örnek olarak Osmanlı-İsveç²⁰¹ ve daha yakın tarihli Osmanlı-Prusya²⁰² ittifaklarını gösteren müellifin sözleriyle Hıristiyan devletlerin “*dostumuz dîmelerine dostluklarını icrâ itmedikçe i'timâd olunma*”malı ve ittifak kurmak için Bâb-ı Âli'ye başvuran elçilere “*devletiniz Devlet-i 'Aliyye'ye dostluğunu icrâ üdikçe Devlet-i 'Aliyye dahî icrâ-yı şerâ'it-i dostî ider*” diyerek cevap verilmeliydi. İttifakların yanı sıra Bâb-ı Âli'nin Avrupa devletleri ile kurduğu iktisadî münasebetler de lâyhada ele alınan konular arasındadır. Ancak dış ticaret ve Avrupa'da XV. yüzyıldan itibaren varolan daimi elçilikler lâyiha müellifinin düşünce dünyasında birbiriyle bağlantılı iki kategoriye oluşturmaktadır. Nitekim Osmanlı hakimiyetinde olan pek çok şehirde *düvel-i nasaranın* konsolos, balyos ve tüccarlarının bulunduğunu belirten müellif, bunlar aracılığıyla Avrupa devletlerinin Osmanlıların her hâline vakıf olduğunu ve ticaretin “*kefere elinde*” bulunduğunun altını

bulunmasını istemekteydi. Bu konuda bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 196 vd. Bu konuda ayrıca bkz: Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi...*, s.697 vd.

²⁰⁰ Lâyiha, vr. 23a-b.

²⁰¹ 11 Temmuz 1789'da imzalanan Osmanlı-İsveç ittifakı, İsveç'in 14 Ağustos 1790'da Rusya ile Veralâ Barışını imzalamasıyla kesintiye uğramıştı. Nitekim Bâb-ı Âli'nin aynı yıl Prusya ile ittifak kurarak Rusya'yı siyasi açıdan kısıtlayarak almaması, St. Petersburg'u İsveç'le devam eden savaşı bitirmeye zorlamıştır. Ancak Bâb-ı Âli'ye göre ittifak hilafına İsveç'in “*münferiden*” Rusya ile barış anlaşması imzalamasıyla Osmanlı-İsveç ittifakı “*münfesih*” olmuştur. Osmanlı İsveç ittifakı konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Baycar, *Hadika-i Vekâyi*, 161 vd.; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları*, Ankara, 1988, s. 157; Allan Cunningham “Ochakov Debate”, Ed: E. Ingram, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution, Collected Essays*, c:I, Londra, 1993, s. 10-11; Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi*, s. 613 ve 694 ve Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı Prusya İttifakı (Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul, 1981, s. 120-121.

²⁰² Osmanlı-Prusya ittifakı için Prof. Dr. Kemal Beydilli'nin az önce zikredilen eserine müracaat edilmelidir.

çizmektedir. Buna mukabil Bâb-ı Âli'nin hiçbir Avrupa devletinde "mu'in" adamı bulunmadığından şikayet eden müellife göre Bâb-ı Âli, üst düzey ricalden birer kişiyi Avrupa başkentlerine göndererek, Avrupa'da bulunan tüccarını korumalıydı. Üç beş senede bir değiştirilmesi önerilen daimi elçiler aracılığıyla bir taraftan dış ticarete Müslüman tüccarların ağırlığı artarken diğer taraftan da "düvel-i nasrâniyyenin hâl ü hareket ve refâtlarına kesb-i i'tlâ ve mehâretlerine tahsîl" olunabilecekti²⁰³.

XX. Ekonomik Hayat ve İstanbul'a Göç

Lâyiha müellifine göre ticarî girişimlerin özendirilmesi, ithâlat ve ihracât yapan tüccarlara kolaylık sağlanması, daha çok zenginin ticarete meyletmesini beraberinde getirecekti. Zira zenginliğin siyasî merkeze yakınlık üzerinden elde edildiği bir sosyal yapıda ticaret hor görülmekteydi. Bu bağlamda sermayedarlara ve tüccarlara gemi inşa edebilmeleri ya da kiralayabilmeleri için ruhsat verilmesi²⁰⁴, ticaret hacmini ve dolayısıyla gümrük gelirlerini artıracaktı. Gümrüklerdeki iş hacminin de artması anlamını taşıyan bu yeni iktisâdî politikanın hayata geçirilmesi durumunda, hâli hazırda bir kişinin idare etmekte zorlandığı başkent "Büyük Gümrüğü" farklı kişilerce idare edilen üç parçaya ayrılmalıydı. Buna göre gıda maddeleri için ayrı bir gümrük oluşturulurken, demir, bakır, silah ve sairin

²⁰³ Lâyiha, vr. 23b-24a ve 25a. Avrupa'da daimi elçiliklerin ihdası sırasında İstanbul'da yapılan tartışmalarda imparatorluğun ticarî çıkarlarından ziyade siyasî mülâhazalara önem atfedildiği bilinen bir gerçektir. Ancak lâyihada ticarî hassasiyetlerin de dile getirilmesi önemli bir ayrıntıdır. Daimi elçilikler konusunda bkz: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları*, s. 163 vd.; Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri*, Ankara, 1988 ve Alaaddin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe- The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul, 2010. Avrupa başkentlerinde daimi elçi istihdam edilmemesi sebebiyle Osmanlı tüccarlarının yaşadıkları problemler, dönemin bir diğer lâyiha müellifi, Ebubekir Râtib Efendi tarafından da dile getirilmişti. Bu konuda ayrıca bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 366 ve 397-398.

²⁰⁴ III. Selim, lâyihada dile getirilen görüşlere paralel olarak, özelde Rus nüfuzunun hızla yayıldığı Karadeniz'de ve genelde bütün imparatorluk sahillerinde yürütülen deniz nakliyatını yerli ve mirî ticaret filosuyla yapılmasını istemekteydi. Hatta bu düşünceden hareketle, "Sefâ'im-i tüccârîyyenin teksîriyle ticâretin tevsi'ine medar olmak üzere ricâl-i devletin 'azîmen ve hademe-i saltanat agniyâsı birer sefine iştirâ" etmesi konusunda bir hâtt-ı hümayûn dahi kaleme alacaktı. Bu konuda bkz: Ahmed Güneri Sayar, *Osmanlı İktisad Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul 1986, s. 188 ve Murat Çizakça "The Kapudan Pasha and Shipowners", *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, Ed: E. Zachariadou, Rethymnon 2002, s. 205-208. III. Selim devrinde sekseniki gemilik bir ticaret filosu oluşturulması konusunda ayrıca bkz: Kemal Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 39 ve Öner, *a.g.t.*, s. 152.

alım satımı farklı bir gümrükten yapılmalıydı. Kumaş, kürk gibi emtianın başkente girişi için de bir başka gümrük ihdas edilmeliydi²⁰⁵.

Kaleme aldığı lâyiha'nın son bölümünü devlet gelirlerinin artırılmasına yönelik önerilerine ayıran müellifimize göre ticarî faaliyetler ve gümrükler gibi vakıf gelirlerinin de yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilindeki vakıflar, devletin nezâret etmemesi sebebiyle “*mütevellîleri ve b'azı erbâb-ı mütegâllibe yedlerinde telef*” olmaktadır. Dolayısıyla her bir vakfın en az üç senede bir kez hesapları devlet tarafından denetlenmeli ve gelirleri kontrol edilmeliydi²⁰⁶. Zira vakıf gelirleri savaş gibi, olağanüstü hallerde devletin ordu finansmanında kullanabileceği bir enstrumandı²⁰⁷. Müellifin sözleriyle ifade edecek olursak, “*Hakk te'ala muhtac itmesün Saltanat-ı Seniyye bir vakt-i ihtiyâcda umûr-ı seferiyyesi zmnında yine karibü'l-'ahdde yerine koymak şartıyla evkâf mütevellîlerinden istidâne*” edebilirdi. Ancak vakıf gelirlerinin düzenli kontrolü²⁰⁸ sadece ekonomik açıdan değil, İstanbul güvenliği açısından da büyük bir önem arz etmekteydi. Bu bağlamda vakıflardan hak etmediği hâlde aylık alarak geçimlerini sağlayan işsizler/(câbi, du'acı, softa?) İstanbul güvenliğini tehdit etmekteydi. Kahvehanelerde “*galebelik*” ederek, üzerlerine vazife olmayan devlet işleri konusunda fikir beyan edenler, genellikle işsizler arasından çıkmaktaydı. Avrupa siyaset felsefesinde gözlemlendiği üzere işsizlerin, suç işlemeye daha meyilli olduğu düşüncesinden hareket eden yazarımız, bunların bir şekilde istihdam

²⁰³ Lâyiha, vr. 25a-b.

²⁰⁶ Bâb-ı Âli'nin XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren vakıf gelirlerini artırmaya dönük siyaseti için bkz: Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986, s. 82-83, 100 vd. ve 128-134; Ariel Salzmänn, *Tocqueville in the Ottoman Empire, Rival Paths to the Modern State*, Leiden, 2004, s. 119 ve John Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden, 1986, s. 68vd.

²⁰⁷ Vakıfların durumu konusunda devrin bir başka lâyiha yazarının yaptığı öneriler için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 37-38. XVIII. yüzyıl ortasından itibaren dârü's-sa'âde ağasının kontrolündeki vakıflardan, savaş finansmanı için borç alınması vakıfları yüzyıl sonunda Bâb-ı Âli'nin kontrolü altına sokacaktı. III. Selim devrinde vakıf işlemlerinin Bâb-ı Âli kalemleri tarafından çok daha sıkı bir şekilde denetlenmesini öngören Aklam Kuyudâtı Nizâmname'si için bkz: Nuri Efendi, *a.g.e.*, vr. 293b-298b ve Vasıf Efendi, *a.g.e.*, vr. 159b vd. İlerleyen zaman zarfında ise Haremeyn vakıflarına ait dükkânların açık artırmaya çıkmadan, rüşvetle kiraya verile geldiği iddiasıyla, 1200/1785-1786 yılından itibaren, mahlûlatla ilgili evkaftan yapılan bütün işlemler incelenmeye başlanacak ve nihayet Hamidiye Vakfı gelirleri, donanmadaki yeniden yapılanmayı finanse etmek amacıyla kurulan Tersane Hazinesine devredilecekti. Bu konuda ayrıca bkz: Nuri Efendi, *a.g.e.*, vr. 293b-298b; Vasıf Efendi, *a.g.e.*, vr. 181b vd. ve Yavuz Cezar, “Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarının Tersane-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki”, *İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41 (1984), s. 361-388.

²⁰⁸ Bu konuda Şerif Efendi'nin önerileri için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 13.

edilmesinden yanadır²⁰⁹. Ancak müellife göre bu da yeterli değildir. İşsizler ve başıboş göçmenlerin istihdam edilmesi fikrinin bir adım ötesine geçen müellif, bunların en azından suriçinden tahliye edilerek, başkentin steril hâle getirilmesini teklif etmektedir²¹⁰.

C. Sonuç Yerine Kısa Bir Değerlendirme

Yukarıda bütün ayrıntısıyla tartışılmaya çalışılan metni hem içerik, hem de üslup bakımından III. Selim devrinde kaleme alınan diğer lâyihalardan ayırt etmek mümkündür. Önerilerin, mevcut yapıya yeni alternatifler getirmesinin yanı sıra bunların kimi zaman keskin ve korkusuz bir dille seslendirilmesi, hatta doğrudan sadrazamın eleştirilmesi oldukça dikkat çekicidir. Metnin, padişahın bilgisi dışında selahiyetle kaleme alınması ve galip ihtimal arzedilmemiş olması böylesi bir üslubun benimsenmesinde büyük bir etkiye sahip olmalıdır. Nitekim eldeki metnin bir müsvedde oluşu, en azından III. Selim tarafından görülmediğine dair izlenimi güçlendirmektedir. Ancak lâyihanın, Nizâm-ı Cedîd ricaliyle ya da III. Selim'le paylaşılmamış olması, günümüz tarih yazımı açısından değerini azaltmamaktadır. Devrin düşünce iklimini, siyasî mahfillerde yapılan tartışmaları ve *Nizâm-ı Cedîd* hareketinin gündemindeki konuları oldukça açık bir dille göstermesi açısından lâyiha büyük bir öneme sahiptir. Bu dönemde kaleme alınan diğer lâyihalardan farklı olarak metnin kimi zaman kelime kelime, III. Selim devri kanunnâmelerinden takip edilmesi veya seslendirilen görüş ve düşüncelerin ilerleyen zaman zarfında gerçekleşmesi ise lâyihanın değerini daha da artırmaktadır.

Lâyihada, imparatorluğun sağlıklı bir şekilde idare edilmesi ve kaynakların en verimli şekilde kullanılması için yapılan teklifler, hiç şüphesiz Bâb-ı Âli kâtiplerinin perspektifini ve subjektif gerçekliğini yansıtmaktadır. Bu bağlamda padişahların, danışmanlarıyla istişare ettikten sonra hât-ı hümayûn yazmasının önerilmesi ve sultanın sistemin dışında, nâzir pozisyonuna taşınması ya da yeniçeri ulufelerinin Bâb-ı Âli tarafından ödenmesi gibi teklifler, askerlerin devletinden, kâtiplerin devletine doğru

²⁰⁹ İşsizlerin istihdamı konusunda Ahmed Azmi ve Ebubekir Râtib efendilerin Prusya ve Avusturya özelinde yaptıkları gözlemler konusunda bkz: Ahmed Azmi, *a.g.e.*, s. 50 ve Arıkan, *a.g.t.*, s. 354 ve 376 vd.

²¹⁰ İstanbul'a göçün önlenmesi ve işsiz, bekar taslakçların kontrol edilmesine yönelik olarak III. Selim devrinde çıkarılan nizâmnâmeler için bkz: Nuri Efendi, *a.g.e.*, s. 136a-b ve Asım Efendi, *Târih-i Asım*, c:I, İstanbul, 1293, s. 138-141. Uygulama konusunda ayrıca bkz: Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", s. 262 ve Başaran, *a.g.t.*, s. 109 vd.

evrimleşen Osmanlı İmparatorluğu'nda, Kalemiye'nin elde ettiği nüfûza işaret etmektedir.

Kalemiye'nin yeni nesil hegemonyal kâtipleri, elde ettikleri nüfûzu başkentle sınırlandırma eğiliminde değildi. Bu bağlamda ayanlara taşra idaresinde, menzillerde ve lâyhada ifade edilen yeni vergi sistemi dahilinde verilen sorumluluklar, ilk bakışta vergilerin toplanmasında daha etkili bir yol bulma arayışının sonucu olarak görülebilir. Ancak müellifin önerileri, sadece ayanların idarî açıdan nüfûz kazanmasına değil, onları kontrol altında tutması beklenen sadâret kethüdasının ya da genel olarak Bâb-ı Âli'nin imparatorluk geneline nüfûz etmesine olanak vermekteydi. Dolayısıyla söz konusu teklifler başkentten taşraya teslim olması anlamına gelmiyordu. Fakat tam aksine lâyhada öne sürülen görüşler, taşra ve merkez arasında II. Mahmud devrinin hemen başında, ittifak senediyle²¹¹ kurulan kısa süreli koalisyonu hatırlatmaktadır.

Sosyo-politik düzenin yeniden inşâsında İslâmî ideallere verilen önem lâyihanın bir diğer dikkat çekici unsurudur. Bu durum hiç şüphesiz Müceddidî görüşlerin derin izlerini taşıyan bir siyasî hareket²¹² için oldukça doğaldır. Ancak müellifin, kitabı İslam'ın seferberlik ideolojisi olarak oynadığı rolü ön plana çıkartması ve sosyal nizamın kurucu ilkesi olarak altını çizmesi, akla yine II. Mahmud devrinin ideolojik mülahazalarını getirmektedir²¹³. Buna rağmen lâyiha müellifi savaşın sadece seferberlikten ibaret olmadığını da farkındadır. Nitekim Avrupa'da XVII. yüzyıldan itibaren savaşın değişen doğasına uygun cedid bir ordunun inşâ edilerek Kırım'ın yeniden Osmanlı sınırlarına dahil edilmesi lâyihanın temel problematiğini oluşturmaktadır. Müellifin söz konusu problemin çözümü için teklifi, barış döneminde seferber halde tutularak her an savaşa hazır ve saldırılara anında tepki verebilen yapıda *modern* bir ordunun organize edilmesiydi. Zira savunma savaşı veren Osmanlılar artık çatışmaların yerini ve zamanını belirleyemiyor, hasımlar da eskisi gibi sadece *sefer mevsiminde* saldırmıyordu. Lojistik sorunların barış zamanında çözüme kavuşturulması, kalelerin daimi olarak saldırılara hazır hâlde tutulması ve nihayet

²¹¹ Sened-i İttifak metni için bkz: Ali Akyıldız, "Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, 2004, s. 83-102.

²¹² Bu konuda bkz: Butrus Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiya and the Khalidiyya in İstanbul in Early Nineteenth Century", *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century*, İstanbul, 2001, s. 41-59.

²¹³ Yeniçeriliğin ilgası esnasında ve sonrasında altı çizilen Sünnî İslâmın idealleri ve bu konuda yapılan propaganda için bkz: Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, 2009, s. 115 vd.

donanmanın ihtiyaçlarının savaş başlamadan evvel karşılanması kabilinden öneriler hiç şüphesiz Osmanlı ordusunu bir sonraki savaşta daha avantajlı bir konuma getirecekti.

Lâyiha müellifinin iki serâskerlik çerçevesinde kurguladığı, barış döneminde de savaş hazırlığı yapan yeni ordu organizasyonunda neferler kışlarında daimi olarak tâlim edecekti. Her yerden ve her şeyden uzak kışların gerçekliği içerisinde sürekli seferber hâlde tutulacak neferât aynı zamanda, İmparatorluğun yaşadığı içgüvenlik sorunlarına da bir cevap niteliğindedir²¹⁴. Neferâtın ordu makinası içindeki sınıfını ve yerini daha rahat bir şekilde tayin etmeyi kolaylaştıran üniformaları giymesi, orduda mühendislerin istihdamı ve nihayet cedîd ordu için büyük bir önem arzeden mütefennin komuta heyeti, modern tâlimin ve organizasyon yapısının bir gereği idi.

Düşmanlara misliyle mukabele edebilecek cedîd bir ordunun kurulmasının yanı sıra mevcut ordu düzeninin en önemli unsurları olarak göze çarpan kâdim ocakların yeniden düzenlenmesi de lâyihada ele alınan konular arasındadır. Lâyihanın bu bölümünde de Nizâm-ı Cedîd hareketinin kadim ocaklara yaklaşım tarzını gözlemlemek mümkündür²¹⁵. Zira amaç, maaş ödemelerini yeniden düzenleyerek, esame yolsuzluklarını önlemek, dolayısıyla ulufeyi hakedenlere vermek ve kâdim ocak mensuplarını seferî hâle getirerek bunlardan azamî ölçüde faydalanmaktır.

III. Selim'in saltanatı sadece yeni bir ordunun kurulmasına şahitlik etmemiştir. Nizâm-ı Cedîd ordusunun finansmanı için yeni *hazinelere* ihdası ve dolayısıyla Osmanlı malî düzeninde önemli değişikliklerin yapılması da bu döneme rastlar²¹⁶. Nitekim cedîd ordu organizasyonunun ihtiyaçlarına göre düzenlenmemiş bir ekonomik yapı ile Nizâm-ı Cedîd ajandasının uygulanması imkansızdı. Her ne kadar lâyihada doğrudan malî yapı ve ordu organizasyonu arasında bir ilişki kurulmuyorsa da tıpkı III. Selim'in sofrası meclisi gibi müellifin de bu ilişkinin farkında olduğuna dair bazı ipuçları bulunmaktadır. Lâyihada içgüvenliğin sağlanmasına ve bununla bağlantılı olarak ahali üzerindeki zulmün azaltılmasına, lüks tüketimin kontrol altına alınmasına, devletin alımlarını piyasa fiyatları üzerinden yapmasına yönelik öneriler üretimin artırılmasına yönelik

²¹⁴ Nizâm-ı Cedîd ordusunun içgüvenliğin sağlanmasında kullanılması ve bu bağlamda yeni kışların önemi konusunda Prusya elçisi Knobelsdorf'un önerileri için bkz: Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimâta Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, 8 (1999), s. 34.

²¹⁵ Bu konuda bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s. 37 vd.

²¹⁶ Dönemin malî tarihi konusunda bkz: Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım...*, s. 112-234.

tedbirlerdi. Muhtemelen devrin politik-ekonomi literatüründen haberdar olan müellif, sosyo-ekonomik sınırların kanunlarla belirlendiği ve bu şekilde tebaanın huzur içerisinde özgürce yaşadığı *polis devletinde* üretimin ve vergi gelirlerinin artacağına farkındaydı²¹⁷. Müellifin iktisadî alanda Müslümanların etkinliğinin artırılmasına dönük teklifleri de devrin iktisat teorileri ve Nizâm-ı Cedîd'in malî ajandasıyla uyum içerisindeydi. Nitekim Müslüman tüccarlar tarafından ülke dışına ihrac edilecek yerli ürünlerin dışticaret dengesini yeniden Osmanlı hazinesinin lehine çevirmesi bekleniyordu. Bunun yanı sıra yerli üretimin artışı ve yabancı tüccarların safdışı bırakılması, özelde gümrük ve genel olarak vergi gelirlerini yükseltecekti. Bu bağlamda III. Selim devrinde beratlı tüccarlarla yapılan mücadele²¹⁸ ya da yerli ticaret filosu kurma girişimi²¹⁹, müellifin lâyhada seslendirdiği görüşlerle uyum içerisindeydi.

Ticarette Müslümanların etkin olduğu ekonomik yapının hayata geçirilmesi hiç şüphesiz Osmanlı tüccarının haklarını ülke dışında savunabilecek bir diplomatik teşkilatın, daimi elçiliklerin kurulmasıyla yakından alakalıydı. III. Selim devri siyasî literatüründe pek rastlanmayan bu yeni perspektif, Osmanlı daimi elçilerine siyasî vazifelerin yanı sıra iktisadî görevler de yüklemekteydi. Ancak müellifin Osmanlı diplomasisi konusundaki görüşleri, Nizâm-ı Cedîd hareketinin dışında değildir. Zira savaşın daimileşen doğasına ve barış döneminde yapılacak savaş hazırlıklarına yapılan vurgu, izlenecek diplomatik politikanın da aynı ekseninde düşünülmesini zorunlu kılıyordu. Bu bağlamda savaşın başka araçlar ve imkanlarla devam ettirilmesi olarak görülen diplomatik politika, Bâb-ı Âli'nin bir sonraki savaşta hasımlarının karşısına güçlü müttefiklerle çıkmasına hizmet etmeliydi. Halifelik sebebiyle İslam toplulukları üzerinde belirli bir prestije sahip olan Bâb-ı Âli'nin doğal müttefikleri olan Orta Asya hanlıkları ve Afrika'daki siyasî yapılarla ilişkilerini geliştirmesi, müellifin ısrarla altını çizdiği üzere Osmanlı ordusunun Rusya karşısındaki gücünü artıracak ve St. Petersburg'a karşı coğrafi üstünlüğü ele geçirmesine olanak tanıyacaktı.

²¹⁷ Devrin ekonomi-politik literatürü için bkz: David McNally, *Political Economy and the Rise of Capitalism, A Reinterpretation*, Berkeley, 1988 ve Jürgen Georg Backhaus (Ed.), *The Beginnings of Political Economy*, Johann Heinrich Gottlob von Justi, New York, 2009.

²¹⁸ Beratlı tüccarlarla yapılan mücadele konusunda bkz: İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayr-ı Müslimler Kapitülasyonlar – Beratlı Tüccarlar – Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara, 1983, s. 41-52.

²¹⁹ Sayar, *a.g.e.*, s. 188.

Ülke güvenliğinin sağlanması konusunda lâyiha müellifi sadece yeni bir ordunun kurulmasını ve yeni bir diplomatik politikanın takip edilmesini yeterli bulmaz. Nitekim serhat kalelerinin tamiri ve güçlendirilmesi ve sınır bölgelerinde hayatlarını sürdüren gayr-ı müslim nüfusun, daha rahat kontrol edilebileceği, içbölgelerde iskanı da güvenlik açısından büyük bir öneme sahiptir. Nüfus kontrolü konusunda yapılan bu teklif de lâyihayı çağdaşı olan benzerlerinden ayırmaktadır. Zira müellifin İstanbul'a akın eden göçmen kitlelerinin istihdam edilerek bunların denetim altına alınmasını ve suriçinden tahliyesini önerdiği satırlar, yaklaşık on üç sene sonra çıkacak isyanın habercisi gibidir²²⁰.

KAYNAKÇA

Yayımlanmamış Eserler

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No: E 4034.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi No: 3739.

Brentano, *Risale fi Fennü'l-harb*, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 6886.

Dağıstân Sükkânı Keyfiyeti, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: TY 6095.

Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin, TTK Kütüphanesi, No:Y/534.

Nizâm-nâme Mecmuası, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitapları, No: 3836.

Nuri Efendi, *Tarih-i Nuri*, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitapları, No: 239.

Tatar Hanları ve Çerkes ve Nogay ve Dağıstân ve Moskov ve Kazak Ahvâli İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: TY 6095.

The National Archive, Foreign Office Papers, No: 78/50.

Vasf Efendi, *Tarih-i Vasf*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: TY 5981.

²²⁰ İstanbul'a akın eden göçmenler ve başkentteki isyanlar arasındaki ilişki konusunda bkz: Cemal Kafadar, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels without a Cause", *International Journal of Turkish Studies*, 13 (2007), s. 113-134. Vaka-yı Selimiye konusunda ayrıca bkz: Aysel Yıldız, "Vaka-yı Selimiye or the Selimiye Incident: A Study of May 1807 Rebellion", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2008.

Yayımlanmış Eserler

- ABU-MANNEH, Butrus, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiya and the Khalidiyya in İstanbul in Early Nineteenth Century", *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century*, İstanbul, 2001, s. 41-59.
- AHISKALI, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülkütüblük Müessesesi (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2001.
- Ahmed Azmî Efendi *Sefâretnâme-i Azmî*, Kostantiniye, 1303.
- Ahmed Câvid Bey, *Verd-i Mutarrâ (Hadikat'ül-Vüzerâ Zeyli)*, Freiburg, 1969.
- Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, X, İstanbul, 1309.
- Ahmed Resmî, *Sefâretnâme-i Ahmed Resmî (Prusya)*, Konstantiniye, 1303.
- Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsin'ül-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Yay: M. İlgürel, İstanbul, 1978.
- AKSAN, Virginia, "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century", Ed: Erik J. Zürcher, *Arming the State-Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, Londra-New York, 1999, s.21-41.
- AKYILDIZ, Ali, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul, 2003.
- AKYILDIZ, Ali, "Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, 2004, s. 83-102.
- ALTUN, Abdullah, *Said b. Halil İbrahim'im 'Tarih-i Sefer-i Rusya' Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2006.
- ARIKAN, Sema, *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme*, Ankara, 1993.
- ARIKAN, Sema, *Nizâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Lâyihası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.
- Asım Efendi, *Târih-i Asım*, I, İstanbul, 1293.
- ASLANTAŞ, Selim, *Osmanlıda Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul, 2007.
- BACKHAUS, Jürgen Georg (Ed.), *The Beginnings of Political Economy*, Johann Heinrich Gottlob von Justi, New York, 2009.
- BAĞIŞ, İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayr-ı Müslimler Kapitülasyonlar – Beratlı Tüccarlar – Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara, 1983.

- BARNES, John, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden, 1986.
- BAŞARAN, Betül, *Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control, and Migration in Istanbul at the End of The Eighteenth Century, 1789-1793*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The University of Chicago, Chicago, 2006.
- BAYCAR, Adnan, *Hadîka-i Vekâyi*, Ankara, 1998.
- BAYCAR, Adnan, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi, Ahmet Câvid Bey'in Müntehabâtı*, İstanbul, 2004.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler", *Belgeler*, I, 1964, s.221-225.
- Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, Ankara, 2004.
- BEYDİLLİ, Kemal, *1790 Osmanlı Prusya İttifakı (Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul, 1981.
- BEYDİLLİ, Kemal, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan)", *Tarih Dergisi*, XXXIV (1984), s. 247-314.
- BEYDİLLİ, Kemal, "İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII (1987), s. 387-443.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimâta Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, 8 (1999), s. 25-64.
- BEYDİLLİ, Kemal-ŞAHİN, İlhan, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîde Dâir Eseri*, Ankara, 2001.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Sekbanbaşı Risalesi'nin Müellifi Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri*, 12 (2005), s. 221-224.
- BEYDİLLİ, Kemal, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 27-58.
- BİLGE, Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005.
- BOSTAN, İdris, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I: Tersane'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800)", Ed: Hakkı Dursun Yıldız, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992: 69-90.
- BÖRCKLING, Ulrich, *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, Çev: V. Atayman, İstanbul, 2001.
- Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, Haz: M. Ali Beyhan, Ankara, 2003.

- CEZAR, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c: V, İstanbul, 1962.
- CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.
- CEZAR, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Tersane-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", *İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41 (1984), s. 361-388.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986.
- CUNNINGHAM, Allan, "Ochakov Debate", Ed: E. Ingram, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution, Collected Essays*, c:I, Londra, 1993, s. 1-31.
- ÇAĞLAR, Erol, *Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefareti ve İngiltere ile Yapılan Görüşmelere Dair Takriri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2002.
- ÇAĞMAN, Ergin, *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyhaları*, İstanbul, 2010.
- ÇAKALOĞLU, Cengiz, "1848 Askerî Düzenlemesi Çerçevesinde Anadolu Ordusu'nun Kuruluşu", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 5 (2001), s. 41-54
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003.
- ÇELİK, Bülent, *Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2002.
- ÇETİN, Atilla, "Divân-ı Hümâyün Beylikçi Kalemî'nin Görevleri ve İşleyişi Hakkında Önemli Bir Belge (1211/1797)", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), s. 271- 283.
- ÇINAR, Ali Osman, *Es-Seyid Mehmed Emin Behic'in Sevanihü'l-Levayih'i ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1992.
- ÇINAR, Ali Osman, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1999.
- ÇİZAKÇA, Murat, "The Kapudan Pasha and Shipowners", *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, Ed: E. Zachariadou, Rethymnon, 2002, s. 203-211.
- DERİN, F. Çetin, "Yayla İmamı Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3 (1973), s.213-272.

- DERİN, F. Çetin, "Tüfengibaşı Arif Efendi Tarihçesi", *Belleten*, 38 (1974), s. 380-443.
- DOĞAN, Muzaffer, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2 (2000), s. 71-88.
- DOĞAN, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, VII (2002), s. 35-74.
- DOĞAN, Muzaffer, "III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair Bazı Düzenlemeler", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 79-104.
- EMECEN, Feridun, "Osmanlı Hanedanı'na Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 6 (2001), s. 63-76.
- EMECEN, Feridun, *İstanbul'un En Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul, 2003.
- ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c:II, İstanbul, 1995.
- FERGUSON, Alan, "Russian Landmilitia and Austrian Militärgrenze", *Süd-Ost Forschungen*, 13 (1954), s. 139-158.
- FINDLEY, Carter, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, III (1972), s. 388-415.
- FINDLEY, Carter, "Ebu Bekir Râtib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul?", *WZKM*, 85 (1995), s. 41-80.
- GENCER, Ali İhsan, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Tarih Dergisi*, 31 (1978), s. 301-313.
- GENÇ, Mehmet, "18. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 211-225
- GIESEY, Ralph, "State-Building in Early Modern France: The Role of Royal Officialdom", *Journal of Modern History*, 55 (1983), s. 191-207.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Hüseyin Paşa, Küçük", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 6-8.
- Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzerâ*, Ed: İ. Parmaksızoğlu, İstanbul, 1952, s. 56-57.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara, 2002.

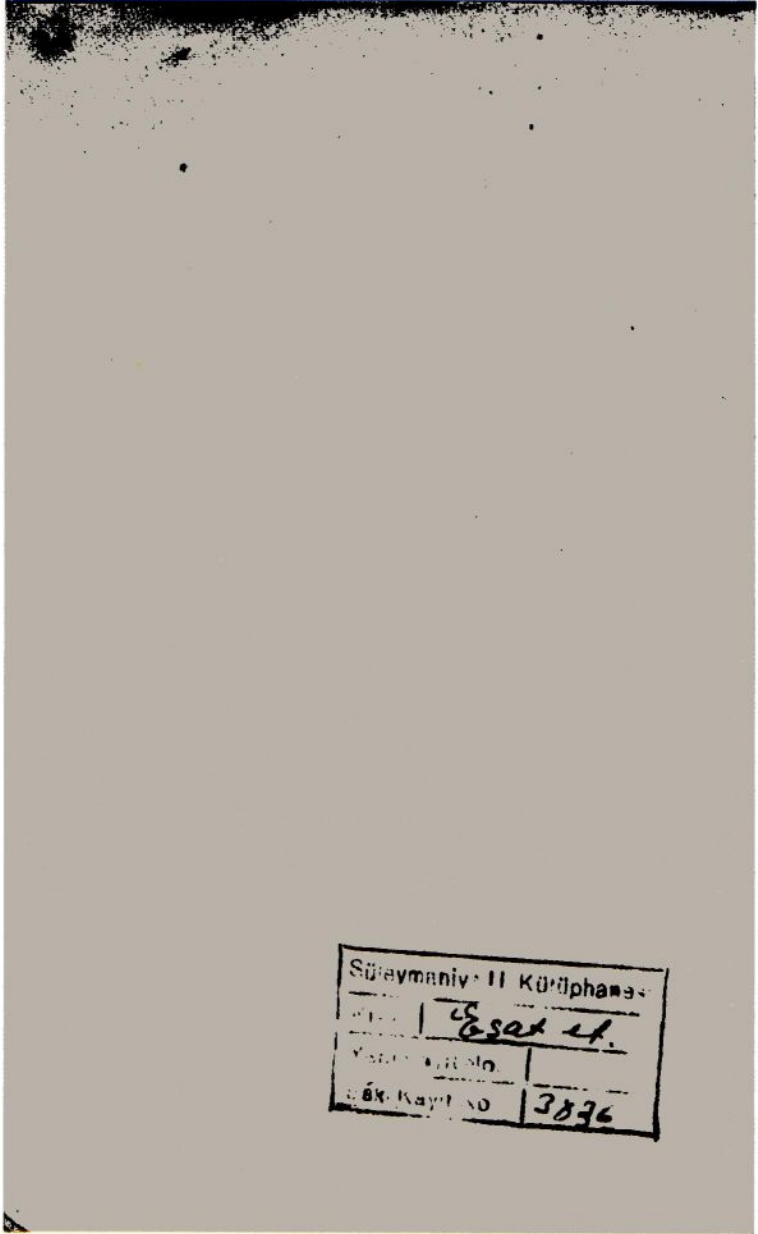
- HOBHOUSE, J. C., *A Journey through Albania and the Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*, Londra, 1813.
- İŞIKSAL, Turgud, "III. Selim'in Türk Topçuluğu'na Dair Bir Hatt-ı Hümayûnu", *İÜEF Tarih Dergisi*, 8 (1955), s. 179-183.
- İŞBİLİR, Ömer, *Nizâm-ı Cedîde Dair Bir Risale, Zebire-i Kuşmanî fi Tarîf-i Nizâm-ı İlhamî*, Ankara, 2006.
- JEWSEBURY, George F., *Russian Annexation of Bessarabia: 1774-1828*, New York, 1976.
- KAFADAR, Cemal, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels without a Cause", *International Journal of Turkish Studies*, 13 (2007), s. 113-134.
- KARAKAYA, Yılmaz, *Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.
- KARAL, Enver Ziya, "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, I (1941-42), s. 203-211.
- KARAL, Enver Ziya, "Nizâm-ı Cedîde Dair Lâyihalar", *Tarih Vesikaları*, I (1942), s. 411-425 ve II, 1942, s. 104-111, 324-351, 424-432.
- KARAL, Enver Ziya, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları*, Ankara, 1988.
- KARAL, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1999.
- KIRLI, Cengiz, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 183-212.
- KURAN, Ercümen, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, 1988.
- LALOR, Bernard, "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From the Lale Devri until the Tanzimat", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I (1972), s. 77-92.
- LUARD, Evan, *The Balance of Power, the System of International Relations, 1648-1815*, Londra, 1992.
- MAYER, Matthew, "The Price for Austria's Security: Part I-Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787-1789", *The International History Review*, 26 (2004), s. 257-299.

- MAYER, Matthew, "The Price for Austria's Security: Part II-Leopold II, the Prussian Threat, and The Peace of Sistova, 1790-1791", *The International History Review*, 26 (2004), s. 473-514.
- MCGOWAN, Bruce, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", Ed: H. İncalcık-D. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: A. Berktaş, İstanbul, 2004, s. 761-884.
- MCNELLY, David, *Political Economy and the Rise of Capitalism, A Reinterpretation*, Berkeley, 1988.
- Mehmed Galib, "Vaka'-nüvis Teşrifâtı Edib Efendi – Selim-i Sâlis'in Bâzı Evâmir-i Mühimesi", *TOEM*, 8 (1329), s. 500-504.
- MURPHEY, Rhoads, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, II (1988), s. 217-263.
- MORIER, Philip J., *Memoir of a Campaign with the Ottoman Army in Egypt from February to July 1800*, Londra, 1801.
- MUTLU, Şamil, *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*, İstanbul, 1994.
- NAGATA, Yuzo, *Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, İzmir, 1999.
- ORHONLU, Cengiz, "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risale: 'Risale-i Terceme'", *Belgeler*, 4, 1969, s. 39-47.
- ÖĞRETEN, Ahmet, *Nizâm-ı Cedîde Dair Islahat Lâyhaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1989.
- ÖNER, Saadet, *İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz I. M. D'Ohsson Evrakı, Tasnif ve Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1999.
- ÖZ, Mehmet, "Kanun-ı Kadim: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Aracı mı?", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 59-77.
- ÖZBEK, Nadir, "Anadolu Islahatı', 'Ermeni Sorunu' ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908", *Tarih ve Toplum*, 9, 2009, s. 59-85.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 361-379.
- ÖZCAN, Ahmet, *Kethüda Said Tarihi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, 1999.

- ÖZKAYA, Yücel, "Canikli Ali Paşa Risalesi, Tedâbir'ül Gazavât", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII (1967), s. 119-191.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Ankara, 1983.
- ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985.
- QUATAERT, Donald, "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829", *IJMES*, 29 (1997), s. 403-425.
- RAEFF, Marc, *The Well-Ordered Police State, Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800*, New Haven, 1983.
- SADAT, Deena R., "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, 44 (1972), s. 346-363.
- SALZMANN, Ariel, *Tocqueville in the Ottoman Empire, Rival Paths to the Modern State*, Leiden, 2004.
- SARIKAYA, Ahmet, *Ömer Faik Efendi, Nizâmü'l-Atık*, (Yayınlanmamış Mezu-niyet Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1979.
- SAYAR, Ahmed Güneri, *Osmanlı İktisad Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul 1986.
- SCHLECHTA-WSEHRD, Ottokar, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808*, Viyana, 1882.
- SHAW, Stanford, *Between Old and New, Ottoman Empire under Sultan Selim III*, Cambridge Mass., 1971.
- STEIN, Joshua M., "An Eighteenth-Century Ottoman Ambassador Observes the West: Ebu Bekir Râtib Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts", *Archivum Ottomanicum*, X (1985), s. 219-312.
- SUCESKA, Avdo, "Bedeutung und Entwicklung des Begriffes Ayan im Osmanischen Reich", *Süd-Ost Forschungen*, 25 (1966), s. 3-26.
- SUNAR, M. Mert, "Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülgâ'ya Doğru: Nizâm-ı Cedid Reformları Karşısında Yeniçeriler", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedide III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 497-528.
- ŞAKUL, Kahraman, "Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslamî Modernleşme", *Divân*, 19, 2005, 117-150.
- Şirvanizâde Fatih Efendi, *Gülizâr-ı Fütûhât*, Haz: M. A. Beyhan, İstanbul, 2001.

- Tatarcık Abdullah Molla, "Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâle'at", *TOEM*, III-IV (1332), s. 257-284, 321-356 ve 15-34.
- TEMELKURAN, +Tevfik, "Divân-ı Hümayun Mühimme Kalemi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6, 1975, s. 129-175.
- UÇMAN, Abdullah, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, İstanbul, TY.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Yay: B. Sıtkı Baykal, Ankara, 1968.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Âmedî Galib Efendi'nin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar", *Bellekten*, I (1937), s. 357-410.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Vezir Hakkı Mehmed Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, 6 (1939), s. 177-284
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "1224 (1809) Senesinde Rus Seferine Gidecek Olan Kapıkulu Ocaklarının İstanbul'dan Hareketleri Esnasında Teşrifat Mucebince Yapılan Merasim", *Bellekten*, VII (1943), s. 101-111.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Kabakçı Vakasına Dair Bir Mektup", *Bellekten*, XXXIX (1965), s. 599-604.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi", *Bellekten*, XXXVII (1973), s. 608-662.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, c:II, Ankara, 1988.
- WILLIAMS, Brian G., *The Crimean Tatars*, Leiden, 2001.
- YALÇINKAYA, Alaaddin, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe- The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul, 2010.
- YAYCIOĞLU, Ali, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Harvard University, Cambridge Mass., 2008.
- YEŞİL, Fatih, "İstanbul'un İaşesinde Nizâm-ı Cedîd: Zahire Nezâreti'nin Kuruluşu ve İşleyişi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15 (2004), 113-142
- YEŞİL, Fatih, *Nizâm-ı Cedîd'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim, 1793-1826*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2009.
- YEŞİL, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul, 2011.

- YILDIZ, Gültekin, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, 2009.
- YILDIZ, Gültekin, "Sultanın Ordusundan Askerî Bürokrasinin Devletine", *Türkiye Günlüğü*, 101 (2010), s. 108-122.
- YILDIZ, Aysel, *Vaka-yı Selimiye or the Selimiye Incident: A Study of May 1807 Rebellion*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- YURDAKUL, İlhami, "III. Selim'in İلميye Islahatı, Programı ve Tatbikatı", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 105-127.

Süleymaniye II Kütüphanesi	
Yazar	Esat Ef.
Yayıncı	
Ülk. Kayıt No	3836

25

قریب
 سنی اعطای خلیفای
 نیک بیدار و بی کسی تا کید را بید
 بخار و زوریم از روی بر هفت
 بود و حق زیاد و اورد بخار کثرت
 صورتی و کس که حمله حق اواره
 بون کرک که بر کسی معجزه اواره
 و کر که سزای بی همه اواره
 ایوکی افتاد بر همه اواره
 داشته اطلاق اوقات مال لغت و کورک
 اوله و مال او نفعه فائده و حق زیاد
 راعل و عود دار السلطنته السنه ده
 مکتب و عاقد و کوری راضی بقدر معلوم
 منقلب پرتنه تلف تکرار شده و اکثری
 آنچه حاجت مقاربتی بخار و ندرق
 تلفدن و قایب شده و قایدید که حق
 برینه قوتی نرسید اوقات تویلیزین
 او مقدر اصحاب مبرک جمیع مسامح
 و عا کوی بوم سنه شصت و هفتاد
 نومه اکثری بینه او نفعه بیام بعد
 امیا تبیدن اولدنی هدی ادر
 او شلو و طایف و جهان روم و خزر
 کوهن یعنی مدال بخارتون الدری
 و یابن کلوم و دولن اوردینه
 دارک نفعه بخار و اشغال سینه
 سنی اعطای خلیفای نیک بیدار و بی کسی تا کید را بید
 بخار و زوریم از روی بر هفت
 بود و حق زیاد و اورد بخار کثرت
 صورتی و کس که حمله حق اواره
 بون کرک که بر کسی معجزه اواره
 و کر که سزای بی همه اواره
 ایوکی افتاد بر همه اواره
 داشته اطلاق اوقات مال لغت و کورک
 اوله و مال او نفعه فائده و حق زیاد
 راعل و عود دار السلطنته السنه ده
 مکتب و عاقد و کوری راضی بقدر معلوم
 منقلب پرتنه تلف تکرار شده و اکثری
 آنچه حاجت مقاربتی بخار و ندرق
 تلفدن و قایب شده و قایدید که حق
 برینه قوتی نرسید اوقات تویلیزین
 او مقدر اصحاب مبرک جمیع مسامح
 و عا کوی بوم سنه شصت و هفتاد
 نومه اکثری بینه او نفعه بیام بعد
 امیا تبیدن اولدنی هدی ادر
 او شلو و طایف و جهان روم و خزر
 کوهن یعنی مدال بخارتون الدری
 و یابن کلوم و دولن اوردینه
 دارک نفعه بخار و اشغال سینه
 انشاء سعادتک و از هر کسی نازک و زبده و معاد
 عهده چینه و دن علی بزرگ غایک اولد
 حر و رضا لعلکون بوزیر
 خلدن سینه بخانه مرعی و
 بوزیر و حق صریح
 بوزیر و حق صریح
 بوزیر و حق صریح

27

اجنبر
 که مع ما فیه
 ضرورتی که در
 اولی که حالتی
 این نیزه همان
 سلطنت است
 محمدی اولی که
 دوستی که
 جواب عین
 سعادتی که
 لازم او
 جدید و
 و مدارسی
 لازم او
 او زلفی
 بر مقدار
 او و در
 و جمعی
 بدوی
 او و در
 حلاقی
 آنچه
 و قریبه
 آنچه
 و قریبه
 آنچه

ادخال اولوقون سگه
سغان کرانه سی زنیله
و کند وسار اسارشنیسه نوجده ایقینیشی
رایجه اوزنه اسجا بل ققردن اولوقده ایقینیشی
میری درنی مایله میوه سی بیته عامه ده اسکنام اولوق
دوبله درنی مایله میوه سی بیته عامه ده اسکنام اولوق
صغیر و کبیر بوی کرانه ایقینه سیله ایقینه سیله ایقینه سیله
نوز سفینه طاغی انشای ایشا اوقی اولوق اولوق اولوق
قلند هر وقت سفینه فایله در حال ماصلی کئی اعلال اوزنه صووق نغالی اولوق
دوبله نایمده و قبودن اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق
مصالحه ندر تعلیم حالی اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق
علم هر سه بی تعلیم حالی اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق اولوق
دولت علیه ناک بودقلده سفی طوع و صاده متنوق ایشا ایستیک
وزومدن زیاده ایقینیشی کورلدرن ایشا ایستیک ایستیک ایستیک
مامله کرانه و پوسه مایله دره صدر در درونده ماضی رانده ماضی رانده
واسی و ایلی مالدور ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
ایقینه لایم بودقه ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
سلطنت سفیله ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
عثمانیه مودری ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
و قانجه مودری ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
اعصاب ایله بود دوستزوجه الی ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
کیرمیک سفیله ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
اماخی مودری ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
بوردی ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
دبابر ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
وزنه ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
الحاله فیه دولت علیه ناک
قیم اسکنام سفیله ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
خواجه ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
ایله ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده
نفع ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده ماضی رانده

21
 نجات بر وفق مباح
 اولیای بیخ نقصان
 قبول انعام و ثنای مفرده
 صیقا و نشا غرضانته قدر خدمتده
 موجود بودی معذرتسا راننده و بریلوب
 اطراف خلق فخرزنده اسکان و زوی اولیان و قلمده انما
 و مبدی نوع و هنگام مفرده خدمتده بونقی خانم مفرده بودی و حق تعالی
 ایله خصیبتا جنتن صورتده سارباننده بر سر مقدر عظیم ارزان و نوع اولی
 طوکتان بارگری دن زونده تدارک اولور ایسه ریاضه ایمن حسارت عظیمه بی شایخ
 اولیای ظاهر که پوسفرده طویلده فوشیلون بارگری طاعلمده باشی بوقی کن فرطه دن
 انقب کورید کیندن اول امرده ادم و طوی عمده بی خلاق طویلده اینور دوی وقت خاربه بدت
 ویکه ادم کوریلدی اول زنده ایمن بره انبله حق اولور ایسه اولور کوریلدی ویرن فوئیلدی
 باججا بویش طوله ده باغلو اولدی بی حالده حق اولور ایسه اولور کوریلدی ویرن فوئیلدی
 کاره محله وارر طوی اولور ایسه اولور کوریلدی ویرن فوئیلدی
 قیوم بارگری لاقول انور مفرده اولور ایسه اولور کوریلدی ویرن فوئیلدی
 سرور کم و سرکدر معنیده طوی اولور ایسه اولور کوریلدی ویرن فوئیلدی
 دی معلم و نانا ایسه دن آویقه و عید و نذر
 طوکتان جاسوی دن زونده نوزن اولوق قابل اطفاله نظمی و کاره محله قدر طوی جلوب
 انده رن ایله افزونه اسخدی اولدی یقین قسم نوزن و بی عبت کیمبر
 اولون خاربه دن قلیج و نضاج حربه و نمبر کورک و قازمه حاصلی باججه اولون
 حربه و مانزه اوچاق انارینه اهاله ایله انقود جانب دون علیه دن
 معقد متاق ناطق تعیینله اضافدن سار شریک ویر و کلک
 سجد کبر باغی بشین و طرف طرف میدانده میده انقب سانه
 وادرتیه و طرف طرف میدانده میده انقب سانه
 به اولور زنده برک تقاضای اولوب
 او مقواه تقاضای اولوب
 صافانق تقاضای اولوب
 مینه بونور
 میده بونور

واردي نيمك اواردی واره اكا
 بوغيسه افيا سندن طالب
 وهمش ريزون سانه ويران و غمسه گوي
 اعیان بدنه سفته لطيفي ديولوب بوسونزه عزم جيلك
 اسلملي و ارتقاقي اقبه و گيشت نغمه رنجي چاکه فید و صوفت فید
 و عاونده جلد ایله سقافات قدر عود اتا امان و کرجه بوزر اسلملنزه اوکوزله عزم
 بو عزمه جلدی قوام حمله گلار و ارایسه اعیان سار اجمال و اشغال بویتي عرب سله به اعاده
 التوب مطلوب ارون محله کنکته و مرهان نفی اوکوزله وار ایدون میبدن و باهود ایشیتم وریلوب مضمون
 بر تقیب و زاریودن منکته و در ارایسه اعیان سار اجمال و اشغال بویتي عرب سله به اعاده
 ایله وریلوب اوردن گلون عرب و مرهان نفی اوکوزله وار ایدون میبدن و باهود ایشیتم وریلوب مضمون
 غایله هیلین اولدی و امان ایچون نصف ایله حیرت اولد اهل صکن به عرب سله به اعاده
 و کندر مالی کی بلفدون و قان ایچون نصف ایله حیرت اولد اهل صکن به عرب سله به اعاده
 تضمن ایله عرب جلدی کدر کفله بویندی و این صکن به عرب سله به اعاده
 نشانی حاضرمه بابا الیله صکنده چشمن صکنده بوسور و این صکن به عرب سله به اعاده
 نصف غنر اولوب مجب شوق اوله سر گوی صکنده بوسور و این صکن به عرب سله به اعاده
 مکاری با کبری اسیون و فن حضوره آماده فنق مصارف بوده بی مقرب و وقت غفده زمان بیده
 نزارک او نفق و اهل حیلله امکان و فن حضوره آماده فنق مصارف بوده بی مقرب و وقت غفده زمان بیده
 مکاری با کبری اسیون و فن حضوره آماده فنق مصارف بوده بی مقرب و وقت غفده زمان بیده
 نصف اولد اسیون و فن حضوره آماده فنق مصارف بوده بی مقرب و وقت غفده زمان بیده
 ابه انقار رایطه سن انما مانق و جلیله وریلوب فنق اصناف اولد اسیون
 سنن حیرت و شفق بری سار ایله به بیرونه حفاظه
 فنق و نه و موصوفه زوی اولدی حاله
 ابه مکتب اولد اسیون و فن حضوره آماده فنق مصارف بوده بی مقرب و وقت غفده زمان بیده

غلغلہ ہوئے اور اعلیٰ درجہ میں
 پہنچ گئے اور وہیں تک پہنچنے کے
 بعد اس وقت تک وہ اپنے
 اپنے جان و مال و عیال کے ساتھ
 شاہ سنان کے ساتھ رہے اور
 نفاق اتر کر چھوڑ گیا اور
 دین اور دنیا کے لیے اپنے
 جمع ویتیقی اساتذہ بہ علم و کارکن
 اور نوراہ برعلوغلہ و کارکن
 دینی و دنیوی و روایتی و تصوفی
 و جہاسون و ضرور و انشا اور
 و بریلویہ اعیان مرقزہ غلطہ
 انج سنہ دہ ہجرتی و بعضی جلدی
 جب و تریبل اینر بلہ و غیر
 دیو زوی اولیٰ قلع و بیخ و بقال
 خسارت درکار ایسہ و بی و
 اردوی اساتذہ سعادت مند
 کو تدریس کورہ ازلی لوہ اردو
 اردو دہ جوق انجہ اولیٰ بقی
 شہر اردو دہ انجہ بھٹی نایک
 و بریلہ جان بھٹی نایک اردو
 اتون بھٹی نایک اردو دہ
 انجہ نایک اردو دہ

19

انما جانده عسکره عسکره
 اوردوسی باقن ای باقن ای باقن ای باقن ای
 بنام ابدی توغری بیله دی ووردی کس مقوله ای جلی اولدی
 کونک سولک ایقا ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 شقه سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 بیله سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 دجه سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 نغمه سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 دوی ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 سغری اوردوسی کیمیل وازیم جله ایق سولک ایق سولک ایق
 قویلوب و حاقظه اوزده دایقه قویله بیله سولک ایق سولک ایق
 انامک اوزده دایقه قویله بیله سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 کذالک عسکره کرم شوق ایله مهارتغریه سولک ایق سولک ایق
 قیایم کوزله ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 اهرودن وسیل مالدیه سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 و سناز قاعده ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 و سنی اولدیک اولدیک اولدیک اولدیک اولدیک اولدیک
 و جنگ سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 و بولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق سولک ایق
 یعنی لازمد

اذنی ووزن ووزن
 اولدو کسه اوزده نظام اوغلی
 کوردو ملک اوزده نظام اوغلی
 محسان اوزده نظام اوغلی
 سار عسکرین اوزده نظام اوغلی
 بیغدی لوزده نظام اوغلی
 وادوسند ابله کار و عسکری سنده
 ذک انای اهد وکرک کار به کلنده
 الیش ویرین ادر اریسه هول اعد
 شی وکند و سازه عبرت ایچون
 سفزده و عاقل صا بطان ورو سلطان
 عسکری طایفه سناک هینت معلوم
 عمار اولدی قنای صنف در معلوم
 وچله بالکنیه بیچی اریسه بیاض
 طولیه بیلک بالکنیه عربی و عربی
 اقلیل ابله بالکنیه و طبعی و طبعی
 و بیجه وزنی ووزنی قابود و ایا
 عمار ووزنی قابود و ایا ووزنی قابود
 ساسکی حیف واریاب ووزنی قابود
 انباش ایلک عسکرین ووزنی قابود
 جمله اعطاسدن زیاده باشتی ووزنی قابود
 اهن بوخی صورتده باشتی ووزنی قابود
 و سبله اوزده بی اقب ملو غظه ووزنی قابود
 عمار ابله مصدر ووزنی قابود
 ابده هیک اصفای سردار کرم ووزنی قابود
 باشتن اصفای سردار کرم ووزنی قابود
 انما ای ایزرله عسکر هیکان ووزنی قابود
 و عاقل صا بطان ووزنی قابود
 ایلمی ایزر

در عسکر رشید
 از من و طایفه
 خفق و آزار و زدن و محنت کوره
 سوارگی و باره عسکر اوقضاست کوره صف با غلوب
 و مبه حالی علم هتیم اوزر و طایفه
 فای اولا مق عسکر و سائر و ولدن
 مدیسه اینکامله و سائر و غنیمت
 اداره ابده حاجی اوزر ملکی آشتی
 عدیده به زسبله اوله حاجی آشتی
 مدنی صفی کچی نغز آتک
 ابد کلری و بعضی در می مدنی
 باطلایین مجاریه و بر تقاضای
 عیای و تزنگ او شایع بویه ابله
 مصحفی سوجبا اوله حاجی آشتی
 شمشیر و ذوق بول مجاریه کرده
 قیو بون مثل و مو با هر طرفه
 ضابطانک معلم ما هر منفرد و ملکی
 هر برون نغزیه بر این تعیین
 ستمه کیدر و جاننده طور راسه
 انک اولدیه رابطه ای فائده
 ارد و زنده ما در سکر هینت
 و بعضی بلو اولیون جاسوی
 سائر مجاریه ک عیم شایع
 کند و به محسوس با ایا اوره
 فضل و طایفه زانما مار و
 و فضل الله فو لوق
 و ستمه کیدر و جاننده
 و ستمه کیدر و جاننده

بغیر قائلان بطلب
نفرها بود کلک و تقاضای
رعی و حاجت و دیگران بنظر
اولی و بیایاری اعلیٰ علیه صاحب زاری و جوی
مشاهده سبله فر کردن صدقه صورتی بویج و دیگران از آن
بیکدیگر حاصل عسکری علوفه سله متصرف اولی و دیگران از آن
وام و تقفه منزله سنده و بی و حاله فرجه انزمام اولی و دیگران بویج
بیکدیگر بویج زویرانی او حاجت فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
و بدون بره رابطه بویج ظاهر بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
دخترانکی باب اصفیه فشره ده بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
بویج زویرانی اصفیه فشره ده بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
از زویرانی اصفیه فشره ده بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
مکان بویج زویرانی اصفیه فشره ده بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
فایع و تقاع حافظه ده اولی بود زویرانی اصفیه فشره ده بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
اولی بود زویرانی اصفیه فشره ده بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
اکل و بلغ ایدوب سبیل و مصرف قند او تقاضای و اراقی بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
و زویرانی اصفیه فشره ده بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
نایع علوفه سی حواله و مصرف قند او تقاضای و اراقی بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
المه رفی تقاضای بویج فالدی اصب امور دن اولی و دیگران
ار تقاضای همت و اولی ایدوبه سلفه متوقف در
اعدافار سوسنده فندی و طایفه و نشانی
فقدیده علم لطفه فر کفایه منشی
لا بدی و تقاضای اولی و دیگران
و اعراض و اعراض

سک

زمان منجیه
 موجودیانی که در
 از کعبه کشیدند محافظه
 جوار راه او پیشی را اول
 کانی او پیشی را اول
 متولد کانی را اول
 دقا علیا را اول
 ماز و جیانه را اول
 جیزت نظارین را اول
 اوزده نظارین را اول
 ابان عسکری را اول
 اوزن جلیه را اول
 وجود ابابک و مستطافا اول
 واقف باریه و نصیب اول
 ایزده افساری و اول
 نیشی بردار کرم و صلیب
 کلک اوزده وقت کعبه
 موجود بولند

زان منجیه
 موجودیانی که در
 از کعبه کشیدند محافظه
 جوار راه او پیشی را اول
 کانی او پیشی را اول
 متولد کانی را اول
 دقا علیا را اول
 ماز و جیانه را اول
 جیزت نظارین را اول
 اوزده نظارین را اول
 ابان عسکری را اول
 اوزن جلیه را اول
 وجود ابابک و مستطافا اول
 واقف باریه و نصیب اول
 ایزده افساری و اول
 نیشی بردار کرم و صلیب
 کلک اوزده وقت کعبه
 موجود بولند

زان منجیه
 موجودیانی که در
 از کعبه کشیدند محافظه
 جوار راه او پیشی را اول
 کانی او پیشی را اول
 متولد کانی را اول
 دقا علیا را اول
 ماز و جیانه را اول
 جیزت نظارین را اول
 اوزده نظارین را اول
 ابان عسکری را اول
 اوزن جلیه را اول
 وجود ابابک و مستطافا اول
 واقف باریه و نصیب اول
 ایزده افساری و اول
 نیشی بردار کرم و صلیب
 کلک اوزده وقت کعبه
 موجود بولند

زان منجیه
 موجودیانی که در
 از کعبه کشیدند محافظه
 جوار راه او پیشی را اول
 کانی او پیشی را اول
 متولد کانی را اول
 دقا علیا را اول
 ماز و جیانه را اول
 جیزت نظارین را اول
 اوزده نظارین را اول
 ابان عسکری را اول
 اوزن جلیه را اول
 وجود ابابک و مستطافا اول
 واقف باریه و نصیب اول
 ایزده افساری و اول
 نیشی بردار کرم و صلیب
 کلک اوزده وقت کعبه
 موجود بولند

ایات مختلفه شرط نظامی
 دروغ سوره برده برده قنوق بر افک
 مخزنه مومود برده نیک نام ازی صائنه دن
 اقلعه بوند دون علیه نیک نامی صائنه دن
 رابعه نظامیه اعضا اولدی حاده ازمان ما بقده او دردی
 مانوشو باندرنه عدوی دونه موب و طبعی ای کارزارها او دردی
 عرض جومات و تباری نهد او نیمی از کینج صمیم اولیقه و شرط
 نظامی بک طرف ایسه اسکی ماملدی بوله و در یو عسکی قنوق لایمدر و درن
 نغزنده طرف ایسه اسکی ماملدی بوله و در یو عسکی قنوق لایمدر و درن
 منازق اولدی با برده بک ایسه اسکی ماملدی بوله و در یو عسکی قنوق لایمدر و درن
 عیان مقلنه طرف ایسه اسکی ماملدی بوله و در یو عسکی قنوق لایمدر و درن
 ایا اولدی ماملدی بوله و در یو عسکی قنوق لایمدر و درن
 اظهار مملیده ایده بوند ریج صنف اعسار له ماعد انار
 هیت مجموع سندن او دره بری میندن ماعد انار
 برنجی سندن او دره بری میندن ماعد انار
 افرنی اولدی او دره بری میندن ماعد انار
 خاده اوج سنده بری میندن ماعد انار
 بروم محرز اولدی بری میندن ماعد انار
 سار عسک ثبات و مناسبتیه سبب اوجی دولت وضعه ایله مضمون اولدنا باندیر
 ساد و بخدار و بلوکات اربعه او جا قاری دون علیه نیک نامی صائنه دن
 بار قاری ظهور برینلرون اولدی فصل اولک هذه نظامی بولش بویه لری او جا بلزله و بوز عسک حاده
 و بوز مابجی بعد از کازی بلوی بولده عسک بیه حال اللزیه بخش کند اغ بوم شی ایله او دردی
 نیک اولمش بولده عسک بیه حال اللزیه بخش کند اغ بوم شی ایله او دردی
 حادق محافظه بولده عسک بیه حال اللزیه بخش کند اغ بوم شی ایله او دردی
 جمله اردو اها لایق رومی اولمشه ایله
 هرکس مای کوی محافظه مصلحتی
 ظاهر مای کوی محافظه مصلحتی
 ایله

حفظ انار به
ریگی که بوی خوش
اون بی سنه برده بوغراب
متواری نندی دار لاری و مار غیبت
ایندی نیشک اوجال بوغراب و مار غیبت
نیشک اوجال بوغراب و مار غیبت
مدار اگر بوی معینله برده برده فون کای بوی اناطک
ایله هر بیله کاش برده برده فون کای بوی اناطک
منابه جبهه ورف برده جمله سی طیاره اجمال اوله رف و رف معزوه
مصای دولت علیه نیک مقابله و مدافعه سنه بخارج اولون و جبهه جی و جی
و اعلای ناسنه اولون مسد لر اعلای بخنده به بخارج اولون و جبهه جی و جی
اشخاصی نظامی بقی جبهه ایسی و بوقدر بخارج اولون و جبهه جی و جی
دولتک مدلتیم و باجی فیکری بونکر بقی و بوقدر بخارج اولون و جبهه جی و جی
مدیرین بقی نقاشین اولون بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین
جبهه جی و بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین
ظاهر دیردی اولون بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین
مبارزه ایضه وک مدلتیم بخارج اولون بقی نقاشین بقی نقاشین
اعمالی ورف اعلای بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین
و بونکر بخارج اولون بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین
و بونکر بخارج اولون بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین
صدق بونکر بخارج اولون بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین
بعلیم بونکر بخارج اولون بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین
اولون بونکر بخارج اولون بقی نقاشین بقی نقاشین بقی نقاشین

تا بسته فرستاد
 بوردید و دل داران و بی بی
 بگریزید غریب
 حکمت با محور
 با نیا خانه
 می هستن از بی
 بوقاضی زلف
 نظر در زلف
 و درونه جام
 اوردن و شکر
 قهوه ای که
 معدود در

منزل خانه تو
 قضایک میخالی
 قضاءک شکر
 معنی و بیرون انعام
 اول و بیرون انعام
 معنی بر رفع
 میخانه در رفع
 با بری و بیرون کلان
 نسبه ماکولت
 قوت ماکولت
 حاندر کشده
 خدم و تا ناز
 صنعت جمله در
 ارفی حساب
 اهای طرفین
 نصیبی سبب
 ظاهر اوله
 خصم که
 اداره
 و جانب
 کار اید
 امینه
 سوار کرم
 و عسکری
 رویت
 نغمه
 برور
 برور
 برور

مناسب
 مجله در افامت
 و ارادی اولیا ندره جان
 میزین تعیین ماهه ایله ضرورتی
 رسالتک و ارسته فتم وصل و فوغنه
 رسالتک و ابقا بوبرله بوزک مناسب اولنلک
 طولی ابقا بوبرله
 و روسای اوچاق و ارباب انصار کتوف اشعارین
 در حال دون علیه و ارده دن عاجز و مضروب اولور فقی حاکمه
 ساقط کیم کندی ادره دن
 اولیضن قائلی حقیق عمر و نفای نوزک مفاصل
 ارباب منور محب و بلا منزه انه و میزین بعل اولر فتم
 عزتی بکله عظیمه ایله فرمایه دن انه و میزین بعل اولر فتم
 مدقی مانع ایدوب دنیا سنه و مقدور و اوصاف اولدیکی
 موق اوله میدنی و بودجه دن او لسه بو مالک کنزدون
 اولوق حسیله نظر امعان ایله دن و نظر بو مالک کنزدون
 اشکار و در بوضو تره همدی جانز کلدور بونلرک
 قویع بولا و بجه عزتری بنج روالی مصلنه
 اولوق هویدور ماوریه سنا صندک و فنز او فوجی
 و صلفتی بلوب سینه لک شهید و بویصرق
 اغاری و رحالی دمی اوبله بلوب عاوت بوددی
 و مصلحت ماموره سندن بجه اولدی بی ظاهر در بویله
 معنده نماید صورتله اسفند اسمان نام ایله
 و اعلم بدر لسه انز دمی حاکمه الیه تنزی مرتبه
 بو حالت ارادی انازک دون دجالیم دیو ایسه
 و مصلحت ماموره سندن بجه اولدی بی ظاهر در بویله
 معنده نماید صورتله اسفند اسمان نام ایله
 و اعلم بدر لسه انز دمی حاکمه الیه تنزی مرتبه
 بو حالت ارادی انازک دون دجالیم دیو ایسه
 اولوق کندی سرت و دونی غرض و رعیت ساقط اولورق
 اولوق کندی سرت و دونی غرض و رعیت ساقط اولورق
 اولوق کندی سرت و دونی غرض و رعیت ساقط اولورق
 اولوق کندی سرت و دونی غرض و رعیت ساقط اولورق

ذات معدن تقظیم نفی اولی تقظیم شاهانه
 صفات حسد و نیر و از او زیاد بعضی انقاد
 و تفریب نامی هابو و می زیاد از منی
 شاعران و مشاعرین و هر ماده صادر اولی
 جمله به وضوح و جلال نشان اقدم ابله
 ابله معنون و مانا و می انفاذیه استیصال
 از مدنی و مجنون مکرر ازمان عالی حدیث
 بر باد و مجنون مکرر ازمان عالی حدیث
 و بعضی بر کرم و روح بنوعی و روح بنوعی
 شغاف بود ایچ بنوعی و روح بنوعی
 ابه و دینه و در فیه انقاد امی و امی
 ماده و کلامی و در کلامی انقاد امی
 کج و زمان عالی و می صادر اولی
 بر بهایت نیر لینه یا بشد در قلمی
 خانه نیر و بجه کج و می صادر اولی
 معلول اولدی که او را صادر اولی
 شویله اولسه که او را صادر اولی
 افضلیته کوره مکتوب و دیوان نکره می
 دعاوی ایچون جا و شایخی انفاط قدیم و ماده
 نسویه اولنه و طفرای عالی ابله زین
 و نوجیهان و مانندی اصدار اولی که
 و کرم ابله استقبال و کس بند و چه
 مشتاق اولور و اگر دفتر را قوی و جا و شایخی
 ماده حصول نیر اوله ما ایچان صدر اعظمین
 بوزلر ایسه طفرای زمان عالی کوندر
 دیو تصحیح اولنوب بعد و کوندر ایچون
 شرفیه اصدار اولنوب کوندر ایچون
 میزان اوله رفی انقاد امه
 مقدور ایچون

بزرگ
توق اولادک
مالی صرف بن الماسه
عائدا له توق موصف مهارتک
ایله بنفقه جه عزیه عاموده حفظ

ماوناه العثمان بالله سلطنه انقراض الدوران شاه شاهان جهان
زیر مایه دوران اولادکون فضله حارودیم اولور شامت بجه سوار انلا
فضای باغش صافی اولور حاکم عالم نور چشم عالم نوری اولور صفت و موی جمله الامون
نده سیک باغش اوقات و خجندره اولور اولدی و بنظیرک انقاد تقدیری سلطنت
حصه صرافه عالمه نازک کلعه اولور عبادت ایش اولور خاندان بوسه ایستنه
برورده ایله عالمه نازک کلعه اولور عبادت ایش اولور خاندان بوسه ایستنه
تعیض اولور اولور زارک کلعه اولور عبادت ایش اولور خاندان بوسه ایستنه
عالم مشایق اولور اولور زارک کلعه اولور عبادت ایش اولور خاندان بوسه ایستنه
مشیک اولور اولور زارک کلعه اولور عبادت ایش اولور خاندان بوسه ایستنه
املا قدم اولور اولور زارک کلعه اولور عبادت ایش اولور خاندان بوسه ایستنه
مخبر نانی سید استاده و کتوبه نیکو نیکو شاهانه اولور خاندان بوسه ایستنه
صدور تمکین ورماده کتوبه نیکو نیکو شاهانه اولور خاندان بوسه ایستنه
کتبای صغالی کتوبه نیکو نیکو شاهانه اولور خاندان بوسه ایستنه
واسانولک باسنده کتوبه نیکو نیکو شاهانه اولور خاندان بوسه ایستنه
بعد افضا عدالت کتوبه نیکو نیکو شاهانه اولور خاندان بوسه ایستنه
اولک شفق و عدالت کتوبه نیکو نیکو شاهانه اولور خاندان بوسه ایستنه
کور سوزلر ارفده کتوبه نیکو نیکو شاهانه اولور خاندان بوسه ایستنه
طرف هادیون خیر و نطق اولور کتوبه نیکو نیکو شاهانه اولور خاندان بوسه ایستنه

بوزلردن مقصود اولان
 وقتی خضرده مکنه اولان
 زقاری عین حیات و احوال نبرده
 رفات رسد انشا سنده و احوال نبرده
 احوال و مقصود اولان
 درون بر وفق مراد رون او رن
 و غیری عسکری مصلحتی اعیان
 مبالغه عسکری و با افریا و منفعتانی
 معادل اولغی و اجرائی مردی و صحبت
 و اراغبی بیکیل خدمت
 جمله مقصود دن ایسه در حال اول مرده
 عجزت خجرت صلب اولغی و فزون
 اوقایحون صلب اولغی و فزون
 ایچیبی تو جملہ در اولن ارم
 حال اولغی صلب اولغی و فزون
 مکروهه جبارت ایدر ماری بوهالی کورد
 عربی نیشات فانیجه و حی جرابوله کرک
 اوزره جرابون و قتل اولغی و فزون
 بوبله اوله بلورن و قتل اولغی و فزون
 انجوب و قوتقلی کسب اولغی و فزون
 بوردون و قوتقلی کسب اولغی و فزون
 و شیل اولغی و فزون و قوتقلی کسب
 مشهور و معاون در حاصل اولغی و فزون
 صاحب ربه را دینت اولغی و فزون
 از ضرور اولغی و فزون
 جمای جبارت کلدر

نظامانین اشعار
خطار ونقی بلازم
عدولنه

قضاان اعیانین و کجی سردارین نطقه
 مقاطعه دیودهی و رعایتی اویج بخیاره کینه و غیبه دارو سار
 منفرد ضابطان و خصیلاری اولج بخیاره کینه و غیبه دارو سار
 بوندان اعیان و خیریه جیاف عیدیه نفوق ابله یون وادی و اعدان بیجا و امور همه بیزه
 ماطله و زفته و نطقه برانه و برافزون ققاره انواع نطقه روزه غیبه طاهر و باه و در بوید
 عاقل اولقن ایسه اناطولیده ایدین هر صلواتی و خطیاری بالک اعیان اولوی عصبانه زنده روم ایلیک ناطورای
 ویویج احدا و رقتی منابل سنت باطل اولور و خطیاری بالک اعیان اولوی عصبانه زنده روم ایلیک ناطورای
 ضابطان ایسه اناطولیده ایدین هر صلواتی و خطیاری بالک اعیان اولوی عصبانه زنده روم ایلیک ناطورای
 و یویج احدا و رقتی منابل سنت باطل اولور و خطیاری بالک اعیان اولوی عصبانه زنده روم ایلیک ناطورای
 انسه هر فقره صیاب ای و تحصیلدر ارمیوب هر ضابطان و احوالی باهله ایله نام اعشار نشان
 و صفایان غیری و اقامده مقید اولور و رعات و بیمار اعیانلریه روز بروز نزدیک غنیمت
 وزل و سار معلوی و اولور درون رضا ایدین حقیقیت و بی اذیتی و وقت طلب او ایسه همه ققاریج
 علیه ناک معلوی و اولور درون رضا ایدین حقیقیت و بی اذیتی و وقت طلب او ایسه همه ققاریج
 ایدین ظلمن رابعه اراده کنه و هر طرف اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 بلیب هر حاله رابعه اراده کنه و هر طرف اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 و نظام عسکری و ایدین اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 قضا عسکری و ایدین اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 و نظام عسکری و ایدین اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 قضا عسکری و ایدین اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 و نظام عسکری و ایدین اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 قضا عسکری و ایدین اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 و نظام عسکری و ایدین اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 قضا عسکری و ایدین اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان
 و نظام عسکری و ایدین اوزده اراضی و خصلنه کوره و یو اعیانلرک نطقه و اعیان

و ازین بری
مردوزکرم افضل حضرت
حانین طرف عالم و بر روی راه
ایله طرف طرف نامور قلندر مکان اول میرزا
طلبه درین طرفی که حاجت او بمان بمان فاضله به
صورت کرامت طلبه تفسیر حکم جنبه اجرائی شرایط اسلامیه اولی و اولی و بعض
و فراده ادای صیغ مفروضه و هرگز در حق فضا فایز اولی و اولی و بعض
فضا فایز درین طرفی که حاجت او بمان بمان فاضله به
درت قریه ده نواز و بیله تکون و قابلیت اولی و اولی و بعض
و سن و ایله افاده و تعلیم و قابلیت اولی و اولی و بعض
طلبه درین طرفی که حاجت او بمان بمان فاضله به
ار و درین صیغ اولی و اولی و اولی و اولی و بعض
تاری صیغ اولی و اولی و اولی و اولی و بعض
اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و بعض
غرضه و طبعه بی سیمای و به سیمای اولی و اولی و بعض
ایده بگری زیاد به حاجت اولی و اولی و اولی و بعض
نامور طلبه اولی و اولی و اولی و اولی و بعض
فصوری عیان فضا معقله تصدیق برده اولی و اولی و بعض
اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و بعض
مرا و فضا اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و بعض
و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و بعض
فاضله درین طرفی که حاجت او بمان بمان فاضله به

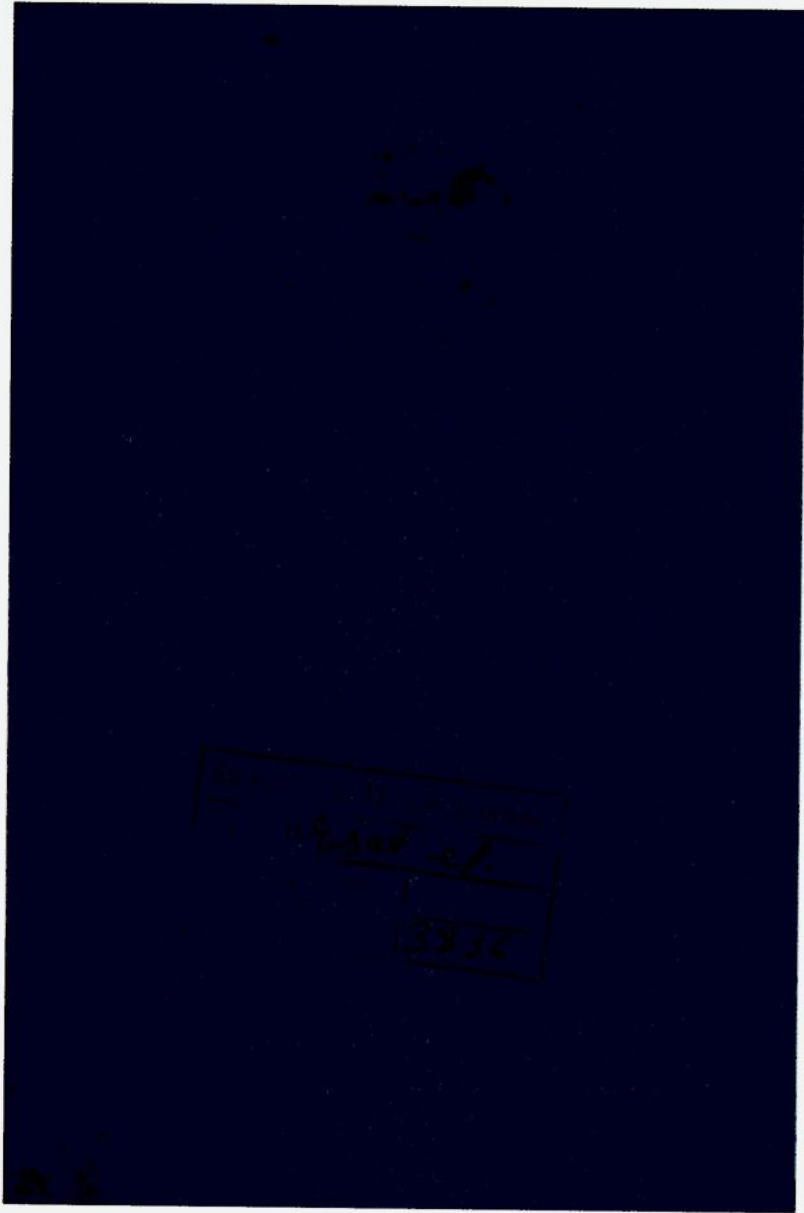
دولت علیه عقابیه بکار در این کشور است و در این زمانه
 وزیر اصله و بعضی اقتضای مصلحت و زمانه
 عدم موفقیت بقدری بر اعراض او در این زمانه
 اوله مدینه بقایا به جان باغارد و در این زمانه
 سرحدت خفا به به جان باغارد و در این زمانه
 سینه دولت حضرت محمدی مدد کار می نمود و در این زمانه
 سینه دولت حضرت محمدی مدد کار می نمود و در این زمانه
 خان خاقان اقامت حضرت سلطان علم او در این زمانه
 و خردن بعد انتقام و باز برگشتن خاتم غلبه
 لاله هفتده معضای ملک و در این زمانه
 اعاده و تبا و بیجا دین و در این زمانه
 قول شکر و احوال عامه مردم و در این زمانه
 بیرون رفتن و بیرون رفتن و در این زمانه
 سفر و نوبت و ایامه دولت علیه بندگان بود و در این زمانه
 انامی سلطنت سینه عسکر و وزیران و در این زمانه
 و در سینه اولی و نظام در ایام و در این زمانه
 بر کونه در این عهد و نظام در ایام و در این زمانه
 مصلحتی بود و نظام در ایام و در این زمانه
 مواد استی و نظام در ایام و در این زمانه
 اوله با سوره و نظام در ایام و در این زمانه
 اینه با سوره و نظام در ایام و در این زمانه
 مصلحتی بود و نظام در ایام و در این زمانه
 مواد استی و نظام در ایام و در این زمانه
 اوله با سوره و نظام در ایام و در این زمانه
 اینه با سوره و نظام در ایام و در این زمانه

Fatih Yeşil

Fatih Yeşil

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE YER ADLARI

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU*

Yer adları, dilbilimciler, tarihî coğrafya, bölge ve şehir tarihleri üzerinde çalışan tarihçi ve coğrafyacılar için büyük önem taşır. İsimlerin menşe'leri, hangi sebeplerle verildikleri yanında bunlarda yapılan değişiklikler de çok mühimdir. Zirâ, isim değişiklikleri, araştırmaların sağlıklı yürümesini zorlaştırır. Bazı adlar değiştirildiği halde eskisi tamamen unutulmadığından saha araştırmasında bunları tesbit etmek mümkündür. Bazıları ise eski haritalardan bulunabilir. İçişleri Bakanlığınca yayınlanan *Köylerimiz* adlı eserler de değişen isimlerin tesbitinde yardımcı olurlar¹.

Yer tesbitinde karşılaşılan bir güçlük de salgın hastalık veya deprem yahut toprak kayması gibi bir tabii âfet sonucu yerleşme yerinin haritadan silinmiş olmasıdır. Bunlar bazı büyük ölçekli haritalarda mekân adı olarak görülebilmekte, bazan da sadece "harabe" bulunduğuna işaret edilmektedir.

1. İsimlerin Veriliş Şekli

İsim değişiklikleri ve yarattığı güçlükler geçmeden önce isimlerin hangi kıstaslara göre verildiği üzerinde durmak faydalı olacaktır.

a. Coğrafi Özelliklere Göre Verilen İsimler

Bunlar,

* Toprağın veya suyun rengine göre ak, boz, kıvı, sarı, küçük, büyük (yahut sagir, kebir) vs.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi.

¹ 1928, 1933, 1946, 1968, 1977 ve 1982 tarihlerinde İçişleri Bakanlığı tarafından yayımlanmış idarî taksimatla ilgili eserlerden faydalanılmıştır. 1968 ve 1982'de basılmış olanlar köy adlarına göre ve iki bölüm halinde düzenlenmişlerdir. İlkinde yeni adı, eski adı ili, ilçesi, ikincide eski adı, yeni adı ve yine ili ve ilçesi gösterilmiştir. Vilâyet, kaza, nahiye ayırımına göre düzenlenmiş olan 1928 tarihli *Köylerimiz* adlı eserle 1977 tarihli *Türkiye Mülki İdare Bölümleri Belediyeler, Köyler* adlı eser de bu konuda yardımcı olmaktadır. Bunlardan ilki hem eski, hem yeni harfler kullanılarak düzenlenmiştir. İkincide ise bazı köylerin eski adlarına da rastlanmaktadır.

* Yüzey şekillerine göre belen, boğaz, burun, çay, dağ, dere, ova, tepe, yaka, yar, yayla vs.dir.

* Bunlardan bazıları tek olarak, bazıları ise bir isim veya sıfatla birlikte kullanılmışlardır: Bozburun (Karaburun-İzmir), Bozdağ, Burunova (Bornova-İzmir), Dağdibi, Dereağzı, Derebaşı, Değirmendere, Kösederesi (Karaburun-İzmir), Eğridere (Seferihisar-İzmir), Koldere (Manisa), Ecetepe (Manisa), Gökyaka (Tavas-Denizli), Gümüşyaka, Kayapınar (Manisa), Ovacık (İzmir), Yaylaovacı (Tavas-Denizli), Tepecik, Kuşbeleni Mersinbeleni yahut Akçay (Büyük Menderes'in kolu), Kızılırmak, Yeşilirmak gibi.

* Bazı yer adları Çam (Germencik), Çamarası (Karacasu), Sarıçam (Aydın Merkez-Köşk Nahiyesi), Karaağaçlı (Germencik), Palamut (İzmir), Palamutçuk (Karacasu-Aydın), Kabalakağacı (Karaburun-İzmir), Bademler (Urla-İzmir), Çeltikçi (Aydın) gibi bölgede yetişen bitkiye göre verilmişlerdir. Bitkinin cinsi, yetişme alanı (ova, tepe, dağ, sazlık, vs.), hangi yüksekliklerde yetiştiği bilindiği takdirde köylerin mevkilerini de tesbit etmek mümkündür²

b. Tarihi Adlar

Anadolu, Türklerin gelip yerleşmesinden önce birçok kavimlerin, devletler kurup yaşadığı bir yerdir. Türklerin fethi ve buraya yerleşmelerinden sonra, antik devirlerden kalan isimler de Türk hançeresine uydurularak devam ettirilmişdir³. Özellikle şehir adlarında bunlara daha çok rastlanır. Kostantinopolis Konstantiniyye'ye; Smyrna İzmir'e; Hadrianapolis Edrenbolü, Edrene ve nihayet Edirne'ye; Ankyra Engürü, sonra ilk şekline daha yakın Ankara'ya; Mobola, Mogola ve nihayet Muğla'ya; Prusa Brusa, sonra Bursa'ya; İkonion, Iconium, Kuniya, Konieh ve nihayet Konya'ya⁴; Kotiaieion⁵ (Cotyeum, Cotyaium) Kütahya'ya; Amisos, Simisso ve Samsun'a; Sinope Sinop'a; Trapeza'dan türetilen Trapezaus, Trapezunda, Trapezund ve nihayet Trabzon'a; Sebasteia Sivas'a; Pergamon Bergama'ya; Fokia Foça'ya; Kallipolis/Gallipolis Gelibolu'ya; Lampsakos Lapseki'ye; Spili İpsili'ye;

² Birçok yer adının coğrafi özelliğinden dolayı verilmiş olduğuna dilci ve coğrafyacılar da temas etmişlerdir. Meselâ bk. Hasan Eren, "Yer Adlarımızın Dili", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1965, s. 161; Süha Göney, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul 1975, s. 277.

³ Münir Aktepe, "Osmanlıların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kal'ası", *Tarih Dergisi*, I/2 (1950), 286 vd.

⁴ Önceleri İkonion adıyla anılırken, Roma döneminde Iconium, Araplar tarafından Kuniya, daha sonra da Konieh ve Konia adıyla anıldı.

⁵ Kotiaieion'un, Kotys'in şehri mânâsına geldiği tahmin edilmektedir. M. Tayyib Gökbilgin, "Kütahya", *İslâm Ansiklopedisi*, VI (1965), 119.

Heraklea Hereke'ye, Harpasa Arpaz'a, Neapolis İnebolu'ya, çevrilmişlerdir ki bu örnekleri çoğaltmak mümkündür⁶. Bunlarda bir değiştirmeden değil, söyleyiş özelliğinden söz edilebilir. Maamafih, tarihî isimlerin tamamen değiştirildiği de vaki'dir ki bunlara aşağıda temas edilecektir. Tarihî adlar, sadece eski çağlardan günümüze gelenlerden ibâret değildir. Mühim bir olayın geçtiği yer sonradan o adla anılmaya başlanmıştır. Meselâ, Osmanlı tarihinde Sırp Sındığı Muharebesi veya Fatih'in ilk saltanatında askerin yarım akçe fazlalığı kabul etmedikleri için olay çıkardıkları yere Buçuktepe adının verilmesi gibi isimler bunlardandır.

c. Boy/Aşiret/Cemaat/Şahıs Adları

Daha Malazgirt Savaşı'ndan önce Anadolu'ya Türklerin gelmeye başladığı malûmdur. Malazgirt galibiyeti ise Anadolu kapılarını Türklere açmış, büyük gruplar doğudan batıya akmışlar ve önce de Batı Anadolu'da yerleşmişlerdir. Moğol istilâsı ise daha büyük grupların buralara gelmesi sonucunu doğurmuştur⁷. Bu akınlar karşısında yerli halk kuzeye ve adalara kaçmış, hemen bütün Batı Anadolu bazı şehirler dışında Türkleşmiştir⁸. Yeni gelenler bir zaman sonra yerleşik hayata geçmiş ve köyler kurmuşlar, kurdukları köylere de mensub oldukları boy, aşiret veya cemaatin adını vermişlerdir. Bunlar Anadolu, hatta Rumeli topraklarında yayılmışlardır. Bunun için de birbirinden çok farklı yerlerde aynı adı taşıyan cemaat menşeli köy adlarına rastlanmaktadır⁹. Oğuz boylarından Oğuz¹⁰, Kayı¹¹, Eymir¹², Avşar¹³, Bayındır (bir kaza)¹⁴, Döğer/Düğer¹⁵, Kınık¹⁶, Yıva/Yıva¹⁷ gibi isimler bunlardandır¹⁸.

⁶ Menderes bölgesindeki bazı yer adlarının Antik çağlardaki şekilleri için bk. Göney, *a.g.e.*, s. 274.

⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 195.

⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 196

⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "XVI. Yüzyıl İzmir Kazasında Cemaat Adı Taşıyan Köyler", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir 2000, s. 4.

¹⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1972 s. 214. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan Oğuzlar için bk. Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650), Index* (Halaçoğlu), Ankara 2009, VI, 2687.

¹¹ XVI-XVII. yüzyılda bu adı taşıyan köyler için bk. Sümer, *a.g.e.*, s. 461; Halaçoğlu, *a.g.e.*, VI, s.2638, 2639.

¹² 1946 rakamlarını kullanan Sümer, Eymir adlı köy sayısını 28 olarak verir. (s. 461). İshak Refet İşıtman, "Köy Adları Üzerine Bir İrdeleme", *Türk Dil Belleteni*, III. Seri, (1945), 52-61'de bu adı taşıyan 43 köy olduğu kayıtlıdır. Halaçoğlu, VI, 2579, 2580

¹³ Avşar adlı köylerin sayısı Sümer (s. 461)'de 53, İşıtman (s. 57)'de 43'dür. XVI-XVII. yüzyılda bu adı taşıyan köyler için bk. Halaçoğlu, *a.g.e.*, VI, 2493, 2511-2513.

¹⁴ Bayındır köyleri sayısını Sümer (s. 461), 28; İşıtman, *a.g.e.*, (s. 57)'de 25'tir. Halaçoğlu, *a.g.e.*, VI, s. 2522, 2523.

Oğuz Boylarının Adlarını Taşıyan Köyler
(XVI. yy.-1981)¹⁹

Boy Adı	Yıllar					Fark (%)			
	XVI. yy.	1933	1946	1967	1981	Fark (%)	1933-1946	1946-1967	1967-1981
Avşar/Afşar	86	30	53	45	33	-61,6	-65,1	76,7	-26,7
Alayunt	29	1	1	2	2	-93,1	-96,6	0	0
Bayat	42	32	32	31	30	-28,6	-23,8	0	-3,2
Bayındır	52	21	28	29	29	-44,2	-59,6	33,3	0
Beydili/Beydilli	23	9	9	10	10	-56,5	-60,9	0	0
Bügdüz	22	2	6	6	6	-72,7	-90,9	200	0
Çavundur/ Çavuldur/ Çavrundur	21	6	17	8	8	-61,9	-71,4	183,3	0
Çepni	43	18	36	17	15	-65,1	-58,1	100	-11,8
Dodurga	24	14	12	14	9	-62,5	-41,7	-14,3	-35,7
Döğer/Düğer	19	2	6	3	3	-84,2	-89,5	200	0
Eymir/Eymür	71	25	28	27	24	-66,2	-64,8	12	-11,1
İğdir/İydir	43	1	14	19	18	-58,1	-97,7	1.300	-5,3
Kayı	94	25	25	31	19	-79,8	-73,4	0	-38,7
Karaevli	8	7	6	5	4	-50	-12,5	-14,3	-20

¹⁵ Mentеше Sancağında bir kaza (*Menteşe Nüfus Defteri*, BOA, Kepeci tasnifi, 6305m, s.62. Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı*, Ankara 2010, indeks [*Menteşe 1830*]) iken bugün sadece bir köy adı olan Düğer, Sümer (s.244.), Işıtman (s.58)'da Düğer şeklinde geçmektedir. XVI-XVII. yüzyılda bu adı taşıyan köyler için bk. Halaçoğlu, a.g.e., s.2566.

¹⁶ Halaçoğlu, a.g.e., VI, 2645, 2646; Sümer, a.g.e., s. 360; Işıtman, a.g.e., s. 58.

¹⁷ Halaçoğlu a.g.e., VI, 2750, 2751; Sümer, a.g.e., s. 360; Işıtman, a.g.e., s. 59.

¹⁸ Sümer (s. 211-372, 461 Tablo) ve Halaçoğlu Osmanlı tahrir defterlerini tarayarak bunları tesbit etmişlerdir. Menderes bölgesindekiler Süha Göney tarafından tesbit edilmiştir (a.g.e., s. 273-281).

¹⁹ XVI. yüzyıl ve 1946 rakamları Sümer, s. 461'den; 1933 rakamları Dahiliye Vekâleti Mahalli İdare Umum Müdürlüğü tarafından yayımlanan *Köylerimiz* (İstanbul 1933)'den; 1967 rakamları İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan *Köylerimiz -1 Mart 1968 Gününe Kadar-* (Ankara 1968)'den; 1981 rakamları ise yine İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan *Köylerimiz 1981* (Ankara 1982)'den taranarak çıkarılmıştır. Bazı yıllarda artış olmasının sebeplerinden biri köylerin "büyük", "küçük", yahut "aşağı", "yukarı" şeklinde bölünmesinden, bir diğeri ise tarama yapılırken bu isimlerin sadece tekil halleri değil, "Afşarınan" veya "Çepnidere" gibi takı almış isimlerin de listeye alınmasındandır. Sümer ve Işıtman rakamlarıyla zaman zaman farklılıklar olması bundan kaynaklanmıştır.

Boy Adı	Yıllar					Fark (%)			
	XVI. yy.	1933	1946	1967	1981	Fark (%)	1933-1946	1946-1967	1967-1981
Kargın/Karkın	62	27	34	24	18	-71	-56,5	25,9	-25
Kınık	81	39	46	35	36	-55,6	-51,9	17,9	2,9
Kızık	28	19	21	21	21	-25	-32,1	10,5	0
Peçenek	4	1	10	7	5	25	-75	900	-28,6
Salur	51	15	22	17	17	-66,7	-70,6	46,7	0
Yazır	24	16	19	17		-100	-33,3	18,8	-100
Yıva	19					-100	-100		
Yüreğir/Yüreğil	44	6	9	9	2	-95,5	-86,4	50	-77,8

Cemaat adı taşıyan köylere gelince: Bunlar, genellikle Emrezlü²⁰ ve Hamidli²¹ ve Kırıklı²² (İzmir), Yıvacalı²³ ve Otacalı (Urla), Emirdoğanlı²⁴ ve Reislü²⁵ (Karaburun), Alayundlu²⁶, Ilgınlu²⁷ ve Umurbeglü²⁸ (Manisa),

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu-Tahrir Defterleri (TT)*, nr. 148, s.27. *TT*, nr. 537, s.23. Emrezlü cemaatinin dağılışı için bk. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerinde Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979, s. 353.

²¹ *MAD*, nr. 232, s.218. ; *TT*, nr. 8, s.538. ; *TT*, nr. 148, s.17; *TT*, nr. 537, s.54. Halaçoğlu, I, 9 (Cemaat); II, 763, 769 (Köy); IV, s.1589 (Cemaat), V, s.1950 (Cemaat), 2351, 2391, 2435 (Köy).

²² *TT*, nr. 148, s. 40. Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdi Yapısı (İzmir)*, İzmir 2000, s. 63; Türkay, *a.g.e.*, s. 520.

²³ Yıva Oğuz boylarından olmakla beraber arşiv kayıtlarında bu adı taşıyan bir cemaate de rastlanmaktadır. (BOA, *Bâb-ı Âsafî Defterhane-i Âmire Defterleri (A.DFE)*, nr. 725, s. 5; *MAD*, nr. 232, s. 258. Türkay, *a.g.e.*, s. 774. Halaçoğlu, 1030, 1035 (Köy); I, 222, 343; II, 835; III, 991, 1026; IV, 1747, 1880 ve V, 2300, 2366-2374, 2388, 2390 (Cemaat).

²⁴ *MAD*, nr. 232, s. 221. 1529 tahririnde Emirdoğanlı olan ismin sonundaki "lu" eki düşerek zamanla Emirdoğan haline gelmiştir. M. S. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdi Yapısı (Çeşme)*, Ankara 2010, s. 47.

²⁵ *TT*, nr. 148, s.101. *TT*, nr. 537, s.106; Diğer köyler için bk. Halaçoğlu, III, 1086; IV, 1701 (Köy); Kütükoğlu, *Çeşme*, s. 47

²⁶ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası (Manisa)*, Ankara 1989, s.177. Oğuz boylarından olan Alayundlu, hem boy (Sümer, *a.g.e.*, s.350.), hem de bir cemaat adıdır. Arşiv kayıtlarında cemaat adı olarak rastlandığı gibi (Türkay, s. 195; Halaçoğlu, I, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 143, 282; II, 460; III, 1029, 1036, 1082; IV, 1578, 1715, 1718; V, 2305, 2425, 2447, 2451) köy adı olarak da görülmektedir.

²⁷ *Manisa, a.g.e.*, s.172. Bu adı taşıyan cemaat arşiv belgelerinde Konya ve Siroz'da tesbit edilmiştir (Türkay, *a.g.e.*, s. 443; Halaçoğlu, IV, 1659; V, 2341).

²⁸ *Manisa*, s.175. XVI-XVII. yüzyıllardaki köyler için bk. Halaçoğlu, *a.g.e.*, III, 1268; IV, s.1697; V, 2414. Cemaat ise, Hüdavendigâr'dan Niğbolu'ya kadar olan sahada tesbit edilmektedir (Türkay, *a.g.e.*, s. 748).

gibi “lu/lü” takımı alanlar çoğunluktadır. Bunlar içinde Eşekli (Tavas)²⁹, Keçülü³⁰ (Manisa), Tekelü³¹ (Manisa ve eski Subuca, bugünkü Koçarlı) gibi hayvan adlarına da rastlanır. Mes’ûdi³² (Aydın)’de olduğu gibi “i” yahut Şeyhler/Işıklar³³ Kayırlar (Manisa)³⁴, Ahmedler (Eşme-Uşak)³⁵, Kırıklar (Dalama-Aydın)³⁶ gibi çoğul ekleri görülür. Maamafih, İsmail/İsmailobası³⁷, Alacaat (Çeşme)³⁸, Temsiye (Seferihisar)³⁹, gibi böyle bir takı almamış cemaatler ve dolayısıyla onların adını taşıyan köyler de vardır. Bunların bazılarında zamanla ekler düşmüş, bazıları ise farklı telaffuzlarla anılmaya baş-

²⁹ *TT*, nr. 176, s.42.; *TT*, a.g.e., nr. 337, s.18b.; Bu cemaat, Adana’dan, Paşa Sancağına kadar çeşitli yerlerde görülür. *Türkay*, s.359; Halaçoğlu, II, 492 (K); IV, 1921 (C), 2229 (K), V, 2345 (C).

³⁰ *Manisa*, s.181. Bu adı taşıyan diğer köyler için bk. Halaçoğlu, I, 83, 209; II, 553, 558, 592, 595, 647, 666, 751; III, 1433; IV, 1676, 1696 1872; V, 2032, 2140 Keçülü Cemaati, Haleb’dan Hezargrad’a kadar olan sahada yayılmıştı. *Türkay*, a.g.e., s. 503; Halaçoğlu, IV, 1466,1501.

³¹ *Manisa*, s.183. Yer adlarının tasnifinde bazı yazarlar bu ve benzeri isimleri hayvan adı taşıyan köyler olarak adlandırmışlardır. Bu köylerin hayvan adı taşımaları, köylere Karakeçili, Sarıkeçili, Tekeli gibi adlarını veren cemaatlerin, o hayvanları yetiştirmelerinden dolayı verilmiştir. Onun için de aynı adlara Anadolu’nun birçok yerinde rastlanmaktadır. Cemaat olarak da yine Anadolu’ya yayılmış bulunmaktadır. Nitekim, arşiv kayıtları da bunu ispatlamaktadır. *Türkay* çeşitli yerler ve Halaçoğlu, I, 122, 436 (K); IV, 1558 (C), 1852 (K); V, 1951 (K), 2189 (C). Hatta bu cemaata mensub âileler hâlâ mevcuttur.

³² Bu adı taşıyan cemaata, Kastamonu’dan Adana ve Gelibolu’ya kadar olan sahada rastlanmaktadır. *Türkay*, a.g.e., s. 584.

³³ İzmir Bornova’daki bu köy XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde Şeyhler adıyla geçmekte (*TT*, nr. 148, s.19.; *TT*, nr. 537, s.11) ise daha sonra cemaatin diğer adı olan Işıklar adıyla anılmaya başlanmıştır. Şimdi ise isim Işıkkent’e çevrilmiştir. Bu adı taşıyan diğer köyler için bk. Halaçoğlu, I, 39, 212, 411; II, 541, 669, 670, 752, 757, 765; III, 1035, 1299, 1372, 1376; IV, 1519, 1613, 1665, 1728, 1853, 1878; V, 2036, 2072. *Türkay*, s. 443. (Işıklar’ın diğer adının Şeyhler olduğu burada kayd edildiği gibi yerinde yapılan araştırmada da tesbiti doğrulanmıştır.)

³⁴ *Manisa*, s. 172. Hüdâvendigâr-Adana arasındaki bölgede mevcudiyetleri tesbit edilen (*Türkay*, s. 500.) cemaat tarafından kurulmuş olmalıdır. Bu adı taşıyan diğer köyler için bk. Halaçoğlu, II, 505, 702; III, 1287; IV, 1380; V, 2207.

³⁵ Mehtap Özdeğer, *15-16. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2001, s. 339. Bu adı taşıyan diğer köyler için bk. Halaçoğlu, I, 47; IV, 1715; V, 2428 Bu köyler, Anadolu ve Rumeli’de geniş bir alana yayılmış olan Ahmedler cemaati (*Türkay*, a.g.e., s. 184-185) tarafından kurulmuş olmalıdır.

³⁶ Göney, a.g.e., s. 280. Diğer bazı cemaat adlarında olduğu gibi bu da iki şekilde kullanılmaktadır. Yukarıya bk.

³⁷ *MAD*, nr. 232, s.260 ‘da *İsmailobası* iken *TT*, nr. 8, s.543’de “oba” kelimesi kaybolmuş, “İsmail” halini almış ve nâm-ı diğerinin “Çeşme” olduğuna işaret edilmiştir. Anadolu’nun diğer yerlerindeki bu adı taşıyan köyler için bk. Halaçoğlu, I, 197; III, 1153, 1154, 1400; IV, 1871

³⁸ *TT*, nr. 148, s.145. *TT*, nr. 537, s.138.; Bu adı taşıyan diğer köyler için bk. Halaçoğlu, IV, 1518; V, 2342, 2350.

³⁹ *TT*, nr. 148, s.133; *TT*, nr. 537, s. 135; Halaçoğlu, IV, 1808.

lanmıştır ki bu, ismin menşe'ini tahkik etmeyen yazarların yanlış yorumlarına da yol açmıştır. Bunlardan biri İzmir'in Karaburun Kazası'na gelip yerleşen Emirdoğanlı⁴⁰ Cemaatinin kurduğu köy için yapılandır⁴¹. XV. yüzyıl Aydın Sancağı tahrir defterlerinde de rastladığımız⁴² bu cemaatin adı XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki Sığla Sancağı tahrir defterinde⁴³ sondaki ek düşmüş olarak görünür. Zaman içinde ise "emir" kelimesi "mor"a dönüşerek günümüzde Mordoğan adını almıştır. Bilge Umar, ismin esas şeklini bilmediğinden yanlış bir yorum getirmiştir. Ona göre, "mor bir doğan türü" olmadığından isim, Gediz Nehri için kullanılan ve "Ma Irmağı ülkesi" demek olan "Mardawana"dan bozmadır⁴⁴.

Bir diğer örnek Çeşme Kazası'nda bugün bir sörf merkezi haline gelmiş olan Alaçatı'dır. Köyün XVI. yüzyıl defterlerindeki adı *Alacaat*'tır ve bu isimde bir cemaat mevcuttur. Ancak Türkey'in eserinde bu cemaatin Tokat'tan Karasi'ye kadar yaşadığı yerler sayıldığı halde Çeşme'nin adı yoktur. Bu sebeble de İsmail Gezgin, eserinde böyle bir cemaatin mevcudiyetine temas etmekle beraber cemaate bu bölgede rastlanmadığı görüşünden hareketle⁴⁵ bir Yunan tezine ağırlık vermiş ve ismin Grekçe menşeli olabileceği husûsunu dile getirmiştir. Bu teze göre isim, 1313 tarihli *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*'nde bölgedeki bazı âilelerin dokumacılıkla uğraştığı kaydına dayanarak, Osmanlı kayıtlarında "alaca" olarak geçen bir kumaş cinsi olan Grekçe alatzas (alaças)'dan veya "tuz" demek olan *alati* yahut tuzla karşılığı olan *aliki*den türeyen "alatos" ile bir ölçü birimi olan "sata"nın birleşmesi ile *Alatsata* kelimesinin meydana geldiği, bunun da zamanla Alaçatı haline dönüştüğü yolundadır⁴⁶. Görüldüğü gibi burada da kelimenin aslı şekli değil, bozulmuş hali ile yorum yapılmıştır.

⁴⁰ *TT*, nr. 148, s.102 *TT*, nr. 537, s. 97.; Halaçoğlu, II, s.731, 737, 738 (Burada sayılan köyler arasında Karaburun yoktur).

⁴¹ Bu cemaat arşiv kayıtlarında da Karaburun'da görülmektedir. Türkey, *a.g.e.*, s. 351.

⁴² *TT*, nr. 8, s. 471 ve *MAD*, nr. 232, s. 261.

⁴³ İzmir ve havalisi XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar Aydın Sancağı'na bağlı iken (*TT*, nr. 148, s. 92-153) buradan koparılıp Kapdan Paşa Eyâleti'ne bağlı Sığla Sancağı'na katılmıştır (Ankara Tapu Kadastro Genel Md. Kuyudu Kadime Arşivi (KKA), nr. 167, s. 60b-89a; *TT*, nr. 537, s. 90-145).

⁴⁴ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 580. Ayrıca bk. Kütükoğlu, *Çeşme*, s. 47.

⁴⁵ Hasan Eren (a.g.m, s. 160), bir boy veya cemaatin toplu olarak yaşadığı bölgede aynı ismi taşıyan boy veya cemaat yerleşmesi adının pek de mühim olmadığı, ama başka bir boy veya cemaat adı taşıyan yerleşmenin önem taşıdığı husûsuna temas eder.

⁴⁶ İsmail Gezgin, *Alacaat'tan Alaçatı'ya Rüzgârlı Bir Köyün Hikâyesi*, İstanbul 2007, s. 12 vd.dan naklen Kütükoğlu, *Çeşme*, s. 45-46.

Anadolu'da bir aşiret adı taşıyan, fakat cumhuriyetten sonra ufak bir telâffuz farkıyla ismi değiştirilen yerler de vardır ki Diyarbakır bunlardan biridir. Aslında bu şehir birkaç defa ad değiştirmiştir. Yunan ve Lâtin kaynaklarında şehrin adı Amido veya Amida olarak geçer. Arablar Âmid, Osmanlılar başlangıçta Karaamid demişler; fakat Bekr aşiretinin yerleşmesinden sonra Diyâr-ı Bekr olarak anılmaya başlanmış, 1937'de ise Atatürk'ün şehri ziyareti sırasında (15 Kasım 1937) "bekr" "bakır" yapılmıştır⁴⁷. Böyle bir isim değişikliği de El-Aziz'in Elazığ'a çevrilmesinde görülür. Şehrin adı Kasım 1937'de "azık ili" manasına gelen Elazık'a dönüştürülmüş, daha sonra 10 Aralık 1937'de de sondaki "k" harfi "ğ"ye çevrilerek Elazığ şeklini almıştır⁴⁸.

Osmanlı devrinde kurulan şehirler içinde isimleri tamamen değiştirilenlere de rastlanır. Bunlar için tipik bir örnek olarak Çanakkale verilebilir. İstanbul'un fethinden sonra Akdeniz Boğazı'ndan geçişi kontrol etmek üzere 1466'da buraya bir kale inşa edilerek *Kal'a-yı Sultâniyye* adı verilmiş, buradaki yerleşim yeri de aynı adla anılmıştır⁴⁹. Bu isim önce Çanak Kal'ası sonra Çanakkale'ye dönüşmüştür⁵⁰.

2. İmlâ Farklılıkları⁵¹

Tarihî coğrafya alanında çalışanlar için hiç şüphe yok ki, birinci derecede kaynaklar tahrir defterleridir. Ne var ki, bunlarda isimler hep aynı imlâlarla yazılmamışlardır. En tipik örneklerden biri İzmir-Torbalı yolunda yer alan ve günümüze de ulaşmış olan Oğlananası Köyüdür. Bu köyün adı XVI. yüzyıl mufassal tahrir defterleriyle 932 (1525-26) tarihli yaya defteri⁵², 990 (1582) tarihli timar defteri⁵³ ve Kanunî devri vakıf defterinde⁵⁴ Oğlanas (اوغلاناص) şeklinde yazılmıştır⁵⁵. 1478 tarihli Aydın mufassal defterindeki

⁴⁷ Şevket Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri*, İstanbul 1963, s. VIII ve onun notundaki kitap ve makaleler.

⁴⁸ Metin Tuncel, "Elazığ", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DVİA)*, X (1994), 553.

⁴⁹ Metin Tuncel, "Çanakkale", *DVİA*, VIII (1989), 198.

⁵⁰ Çanakkale isminin verilmesini kalenin çanak şeklinde olmasına bağlayanlar olduğu (<http://www.asagiduger.com/sehir-isimleri-nereden-geldi.html>) gibi burada çanak, çömlek yapımından dolayı "Çanakkale" denildiğini yazanlar da vardır. (Tuncel, a.g.m, s. 198).

⁵¹ Bu imlâ farklılıklarına "Arşiv Belgelerinin Güvenilirliği", *Halil İnalçık Armağanı 1. Tarih Araştırmaları*, Ankara 2009, s. 115'de temas edilmiştir.

⁵² *TT*, nr. 129, s. 101-102.

⁵³ *KKA*, nr. 302, vr. 49a.

⁵⁴ *KKA*, nr. 571, vr. 7a.

⁵⁵ *TT*, nr. 148, s. 13.

imlâ ise Oğlu-anası⁵⁶ (اوغلی اناسی) şeklindedir. Fakat 952 (1545-46) tarihli yaya defteri⁵⁷, 1007 (1599) tarihli mensuh yaya defteri⁵⁸ ve Sultan Yavuz Selim devri vakıf tahrir defterlerinde⁵⁹ Oğlananası (اوغلان اناسی); 1070 (1659-60) tarihli avâriz defterinde ise Oğulduruk (اوغلدورق)⁶⁰ imlâlarına da rastlanır. Yine İzmir-Torbalı yolunda XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde Deryanda veya Diryanda (دریاندأ) okunacak tarzda yazılan⁶¹ köyün ismi 1478 tarihli defterde “dal”la değil “t” ile Tiryanda (تریاندأ) şeklindedir. *Aydın Salnâmesinde* de bu imlâ ile yazılmıştır⁶². Ramsey, buraya, Efesos’a 30 strada uzaklıkta olmasından dolayı Trianda adının verildiğini yazar⁶³.

Çeşme'nin Zeytünlü Cemaati'nden olduğu anlaşılan köylerinden biri de tahrir defterlerinde farklı imlâ kullanılarak yazılmıştır⁶⁴. XV. yüzyıl tahririnde “elif” ve “ye” ile (زیتون ایکی) “Zeytünini”⁶⁵ şeklinde kaydedilen isim, 1528'de “elif”ten sonraki “ye” atılıp hareketlerin ilki esre, ikinci kesre yapılmak sûretiyle (زیتون اکی) “Zeytüneni/Zeytüneki”⁶⁶ okunabilecek şekle sokulmuş; 1575'de ise “elif” ve “vav” ile yazılarak (زیتون اوکی) “Zeytünönü”⁶⁷ haline getirilmiştir. Başka köylerde de “in” ekinin zamanla “ön” haline gelmesine rastlandığı için bu durum yadırganmamalıdır. Nitekim, 1830 nüfus sayımında Datça Yarımadasında “Hisarini”⁶⁸ olarak geçen köyün adı bugün “Hisarönü” haline girmiştir.

İzmir'in Seferihisar Kazası XVI. yüzyılda Çeşme Kazası'na bağlı bir nahiyedir ve ismi de Sivrihisar şeklinde geçmektedir, Seferihisar şekline son-

⁵⁶ TT, nr. 8, s. 768.

⁵⁷ TT, nr. 238, s. 342.

⁵⁸ TT, nr. 700, s. 54.

⁵⁹ BOA, Ali Emiri tasnifi, Selim-i evvel, nr. 8, s.10.

⁶⁰ BOA, Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemi, nr. 27823, s. 7. Bugün de isim Oğlananası olduğuna göre Oğulduruk şekli tamamen bir yanlış anlama veya yazılmadan kaynaklanmış olmalıdır.

⁶¹ TT, nr 148, s. 78, 80; TT, nr. 537, s. 77.

⁶² M. S. Kütükoğlu, *İzmir*, s. 61.

⁶³ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1961, s. 179.

⁶⁴ Kütükoğlu, *Çeşme*, s. 49.

⁶⁵ TT, nr. 8, s. 476

⁶⁶ TT, nr. 148, s. 107.

⁶⁷ TT, nr. 537, s. 105.

⁶⁸ Kepeci, 6305m, s. 123. Bu deftere dayanılarak hazırlanan *Menteşe 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Ankara 2010, indekse bakılabilir.

radan girmiştir⁶⁹. Buraya bağlı Temsiye yürüklerinin kurduğu köy de XVI. yüzyıldaki ilk mufassal defterde *Temsiye* (تمسيه)⁷⁰ şeklinde iken sonra “Temese” veya “Temse” (تمسه)⁷¹ okunacak bir imlâyla yazılmıştır ki bugün de bu adla anılmaktadır. Bu misâlleri çoğaltmak mümkündür.

Dikkat çeken bir husus da aynı ismi taşıyan değişik yerlerdeki köylerin farklı imlâlarla yazılmasıdır. Buna misâl olarak İzmir Kazası’ndaki köyün adının *Kesrî* (كسرى)⁷², Tavas’dakinin *Kesre* (كسره)⁷³ şeklinde yazılması gösterilebilir.

Tahrir defterlerinde çoğunlukla nokta ve hareke kullanılmadığı için de okuma güçlükleriyle karşılaşmaktadır.

3. İsim Değişiklikleri

Yer isimlerindeki değişikliklere Osmanlılar devrinde başlanmıştır. İsmailobası’nın Çeşme’ye dönüşmesi veya çift isimlilerin zamanla sadece birinin kullanılması gibi bazıları kendiliğinden gelişmiş olmalıdır. Bazıları ise devlet tarafından değiştirilmiştir. Meselâ Meğri’ye Fethiye ve ona bağlı Papas’a İzzeddin, Manastır’a ise Kınalı adlarının verilmesi 1332 (1914)’dedir. Değişen adlardan bir kısmı –yukarıda da işaret edildiği gibi– antik çağlardaki isimlerin Türk telâffuzuna uydurulmuş şekilleridir. Ancak büyük şehirler dışındaki yerleşme yerlerinde buna uyulduğu pek söylene-
mez. Meselâ, Büyük Menderes bölgesinde Myus Avşar’a, Miletos Balat’a, Priene Güllübahçe’ye, Tralles Aydın’a, Alinda Değirmencidere (Karpuzlu)’ye, Nysa Eskihisar (Sultanhisar)’a, Ortosia Yenipazar’a, Alabanda Araphisar (Çine)’a dönüştürülmüşlerdir⁷⁴.

Köy isimlerinde yapılan esas değişiklik Cumhuriyet döneminde-
dir. Cumhuriyet devrinde Türkçe olmayan isimlerin değiştirilmesine daha 1925’te başlanmış; fakat bu tarihteki çok sınırlı kalmıştır. Asıl değişiklikler 1950’li yıllarda yapılmaya başlanmıştır. Aslında bu değişiklikler, genelde 1940’lı yıllarda yayınlanan 8589 sayılı genelgeye dayanmaktadır. Burada gâye “yabancı dil ve köklerden gelen ve kullanılmasında büyük karışıklığa yol açan yerleşme yerleri ile tabii yer adlarının Türkçe adlarla değiştirilme-

⁶⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 70’ten naklen Kütükoğlu, *Çeşme*, s. 43.

⁷⁰ *TT*, nr. 148, s. 133.

⁷¹ *TT*, nr. 537, s. 135.

⁷² *TT*, nr. 148, s. 66; *TT*, nr. 537, s. 63.

⁷³ *TT*, nr. 47, s. 222; *TT*, nr. 61, s. 294; *KK4*, nr. 110, s. 114b.

⁷⁴ Göney, *a.g.e.*, s. 273. Bunlardan Araphisarı 1957’den sonra Doğanhisarı olarak değiştirilmiştir. *Köylerimiz* 1968.

si"dir. Genelgeyi takiben valiliklerce değiştirilmesi gereken isimlerin tesbiti yoluna gidilmeye başlanmışsa da uygulanması II. Dünya Savaşı dolayısıyla 1950'lere kadar gerçekleştirilememiştir. 1949'da İl İdaresi Kanunu çıkarıldıktan sonra isim değiştirme kanûnî bir veche kazanmış; fakat tatbikatına başlanması 1957 yılını bulmuştur. Bu tarihte kurulan "Ad Değiştirme İhtisas Kurulu"nun çalışmaları aralıklı olarak 1978'e kadar sürmüş ve 28.000 kadar köy adı değiştirilmiştir⁷⁵. Gerçekten İçişleri Bakanlığı'nca yayınlanan 1946 ve 1967'deki köy adlarını gösteren kitaplar değişikliklerin büyük kısmının bu iki tarih arasında yapılmış olduğunu ortaya koymaktadır. 1967-68'e kadar yapılan değişiklikleri ihtiva eden 1968 tarihli *Köylerimiz*'in girişinde değişikliklerin 7367 sayılı kanun ile yapıldığına da işaret edilmektedir.

Ancak, bu tarihte bazı tarihî adların da değiştirilmesi yoluna gidildiği görüldüğünden tatbikat, bir süre kesintiye uğramış, ancak 1983'de yeniden değiştirilme faaliyetine başlanmıştır⁷⁶.

1957 komisyonu tarafından değiştirilen isimler arasında Tavas'a bağlı olan *Muğlasun Gümüşdere* ve *Nikofer/Nihfer Büyükkonak*, Muğla'ya bağlı olan *Valanya/Belanya Göktepe*, İzmir'e bağlı olan *Kesri Özdere*, Tavas'a bağlı olan *Kesre Esençay* adlarını almışlardır⁷⁷.

Muğla'nın *Eşen Kazası*'na bağlı *Farilya Uzunyurt*⁷⁸,
 Mesevli'de *Nefs-i Mesevli Çayboyu*⁷⁹,
 Eski Düğger, bugünkü Fethiye Kazası'nda *Zeyve Güneşli*⁸⁰, eski Eşen yeni
 adıyla Fethiye Kazası'nda *Girdav Alaçat*⁸¹
*Kesteb Eşen*⁸²,
 Köyceğiz'de *Kerteli Narlı*⁸³,
 Milas'da *Tekfurderesi Ekindere*⁸⁴,
*Tekfuranbarı Ekinanbarı*⁸⁵,

⁷⁵ Harun Tunçel, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/2 (Elazığ 2000), 23-34'de yer adları üzerine yapılan çalışmalarla ilgili yayınlar verilmiştir.

⁷⁶ Tunçel, gös.yer.

⁷⁷ Bu köyler, 1946'da eski isimleriyle, 1968'de ise isimleri değişmiş olarak görünmektedir.

⁷⁸ *Köylerimiz* 1968, s. 530, 651

⁷⁹ a.g.e, s. 138

⁸⁰ a.g.e, s. 249, 787

⁸¹ a.g.e, s. 31, 659

⁸² a.g.e, s. 216, 699

⁸³ a.g.e, s. 419

⁸⁴ a.g.e, s. 202

Bodrum'da *Faralya Gündoğan*⁸⁶, *Müsgebi Ortakent*⁸⁷;
Marmaris'de *Fanayit Taşlıca*⁸⁸,
Muğla'nın Milas Kazası'nda *Varvil Dörttepe*'ye⁸⁹ çevrilmişlerdir.

Seferihisar'ın *İpsili Köyü Doğanbey*⁹⁰, İzmir'in *Trianda Köyü Ayrancılar*⁹¹, Bursa'nın Mudanya Kazası'na bağlı zeytiniyle meşhur *Tirilye* ise *Zeytinbağı* olarak adlandırılmışlardır⁹².

Değişikliğe uğratan isimler –yukarıda da işaret edildiği gibi– yalnız Türk hakimiyetinden önceki yerleşim yerlerinin adları veya Osmanlı döneminde aynen muhafaza edilen İmparatorluk bünyesindeki çeşitli ırklara mensub topluluklarca verilen isimlerin değiştirilmesiyle sınırlı kalmamıştır. Türkçe isimlerle de şuursuzca oynanmıştır. Bu, yöre halkının isteğiyle olduğu gibi idarecilerin tasarruflarından da kaynaklanmıştır.

Mesevli'deki *Belyolu*'na *Çamyayla*⁹³, Milâs'daki *Sepeççiler*'e *İçmeler*⁹⁴, Tavas'daki *Sarıyar*'a *Narlı, Tilkili*'ye *Altınova* isimleri verilmiştir. Daha da garibi, Adnan Menderes'in hatırasını canlandırmak için olacak, İzmir Cumaovası Havaalanı'nın ismiyle beraber kazanın Türkçe *Cumaovası* adı da 3 Haziran 1988'de *Menderes*⁹⁵ olarak değiştirilmiştir. Halbuki bu ismin tarihî bir geçmişi vardır. Aslında Cumaovası ismi tarihî olduğu kadar da son derecede mânâlıdır. Zirâ XVI. yüzyılda burada bir köy değil yaya çiftlikleri ve bu asırda Kâsım Paşa tarafından yaptırılmış⁹⁶ bir cuma camii vardır; cuma günleri –hâlâ devam eden– bir pazar kurulur. Civar köylerdeki halk, bu pazara mal getirip satar ve karşılığında mamûl maddeler satın alır; cuma namazını kılıp

⁸⁵ a.g.e, s. 202

⁸⁶ a.g.e, s. 247, 651

⁸⁷ a.g.e, s. 428, 730

⁸⁸ *Mülki İdareler*, s. 608'de köyün adı Taşlıca olarak geçmekte, parantez içinde eski adı Fenaket olarak gösterilmektedir ki büyük bir ihtimalle 1957'deki değişenler arasındadır. *Köylerimiz* 1968, s. 503, 651

⁸⁹ *Köylerimiz*, 1968, s. 193, 777

⁹⁰ a.g.e, s. 186

⁹¹ a.g.e, s. 62

⁹² Selma Akay Ertürk, "Zeytinbağı (Tirilye)'nda Turizm İmkânları", İ.Ü. *Coğrafya Dergisi*, sayı 19 (2009), s. 4-5'de isim değişikliğinin 1963'de yapıldığını yazmaktadır. Kendisinden aldığımız bilgiye göre, değişikliğin 1963 yılında yapıldığı, nüfus sayımları kayıtlarından çıkarılmıştır. *Köylerimiz*, 1968, s. 770.

⁹³ *Belyolu, Mahalli İdareler*, s. 609'da Bellibol şeklinde olup yeni adı olan Çamyayla olarak kayıttır. Buna göre 57 de değişime yapılmış demektir.

⁹⁴ *Köylerimiz*, 1968.

⁹⁵ www.menderes.bel.tr/ilcemiz.

⁹⁶ Kütükoğlu, İzmir, s. 237, 241

geri dönerdi. İkinci bir husus “menderes” kelimesinin menşenin Türkçe olmayışıdır. Kelime, her ne kadar Türkçeleşmişse de bir taraftan grek, lâtin, vs. menşeli isimler değiştirilirken diğer taraftan Türkçe bir ismin yerine yabancı menşeli bir isim konması son derece garibdir. Bu hata devam ettirilirse, belki de bir nesil sonra eski adı tamamen unutulacak sadece tarihi kayıtlara dayanılarak yapılmış araştırmalarda kalacaktır.

93 Harbi adıyla anılan 1877-78 savaşını müteâkıb gelen göçmenler çoğunlukla Ege Bölgesine yerleştirilmiş ve yeni kurulan köylere de Sultan II.Abdülhamid'e izâfeten “Hamidiye” adı verilmişti. Cumhuriyet devrinde bu köylerin adlarının değiştirilmesi yoluna gidilmiş; fakat bu arada İzmir'in Bornova Kazası'na bağlı bir cemaat yerleşmesi olan Hamidlü Köyü⁹⁷ de diğerleri gibi Sultan Abdülhamid tarafından kurulan köylerden sanılmış olacak ki, adı Doğanlar'a değiştirilmiştir⁹⁸. Bu arada Çepni, Çavuldur gibi Oğuz boylarına âit adlardan bir kısmının da yabancı menşeli sanılarak değiştirilmiş olduğu unutulmamalıdır.

Bazı köy isimleri ora halkının isteği ile değiştirildiği halde bazılarında bunun tam tersi olmaktadır. Meselâ Tavas'ın Nikfer Köyü'nün adı önce Konak'a çevrilmiş; fakat postada İzmir ve Malatya'daki “Konak”larla karıştığı için başına “büyük” sıfatının ilâvesiyle “Büyükkonak” yapılmıştır. Ne var ki, buranın özel bir dokuması olduğu ve bunun ihraç malları arasında yer aldığı gerekçesiyle halk, bu isim değişikliğinden hoşlanmamış ve eski adının verilmesi hususunda teşebbüslerde bulunmuş, lâkin sonuç alamamıştır. İzmir'in Gümüldür'ü ise, bu konuda daha şanslı çıkmış, eski ismini tekrar kazanabilmiştir⁹⁹.

Bunların tam aksi örnekler ise pek çoktur. Meselâ, Tavas Kazası'nda derin bir vadide kurulan ve toprağının rengi dolayısıyla “Sarıyar” adı verilen köyün adı Narlı'ya değiştirilmiştir. Bu bölgede yaşayan bazı kimseler dahi Sarıyar isminden artık haberdar değildir.

Etrafındaki bazı kazalarla birleştirilen Meğri'ye “Fethiye” adı verilmiştir ve artık kimse buranın eski adını kullanmamaktadır.

Bunun gibi daha pek çok örnek vardır.

⁹⁷ Kütükoğlu, “Cemaat Adı Taşıyan Köyler”, s. 63; ayn.yzr, *İzmir*, s. 63.

⁹⁸ 1928'de köyün adı hâlâ Hamidlü'dür. *Köylerimiz*, İstanbul 1928, s. 242. 1933'te Doğanlar (Hamidiye) şeklinde girmiştir.

⁹⁹ Bunlar, bölgelerde yaptığımız araştırmalardan elde edilen bilgilerdir.

4. İdâri Teşkilât ve İsimlerindeki Değişiklikler

a. Mahalle Adları

XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde bütün şehir ve kasaba merkezlerinde mahalle ayırımı yapılmamıştır. Meselâ Çeşme kaza merkezi olduğu halde köy statüsünde görünmektedir. Nefs-i Tavas'da da mahalle ayırımına rastlanmaz. XIX. yüzyıl nüfus ve temettü defterlerinde bile durum aynıdır. XVI. yüzyılda mahalle ayırımı görülen Çeşme'ye bağlı Sivrihisar/Seferihisar'da ise bu asrın başı ile sonu arasında bile farklılık vardır. Beş mahalleden dördü şöyledir: Mescid-i Fenârîzâde, Cami, Kebeci/Çırapazarı ve Hıdırlık. XVI. yüzyıldaki ilk tahrirdeki Mescid-i Yeniceoğlu ismi ise ikincide görülmez; bunun yerine Topraklık adlı bir mahalleye rastlanır. İlk tahrirde Kebeci Mahallesi'nin iki ismi kaydedilmesine rağmen Yeniceoğlu'nda böyle bir kayıt bulunmamakla beraber bu mahallenin ikinci adının Topraklık olduğu düşünülebilir.

Seferihisar'ın günümüzde de beş mahallesi olmakla birlikte bunlardan sadece Cami ve Hıdırlık eski isimlerini korumuşlardır. Mahallelerden biri Turabiye adını taşır. "Turab"ın ayak basılan yer, toprak mânâlarına geldiği düşünüldükte Topraklık Mahallesi'nin isminin "Turabiye" şekline girmiş olması pek mümkün görünmektedir¹⁰⁰.

Mahalle ayırımı olup değişikliğe uğradığını tesbit ettiğimiz diğer bir kasaba Bodrum'dur. 1830'da Bodrum'un dokuz mahallesi vardır. Bunlar Çarşı, Eski Çeşme, Tepecik, Kisrelik, Kilerlik, Tersane, Türkkuysu, Umrukça ve Yeniköy'dür¹⁰¹. Bugün bunlardan Kisrelik, Kilerlik ve Tersane mahallelerine rastlayamıyoruz¹⁰². Eskiçeşme Mahallesi ise kapladığı alan dolayısıyla olacak üçe bölünmüştür. Bir parçası eski adını muhafaza ederken diğerleri Cevat Şakir ve Gümbet adlarıyla anılmaktadır. Kilerlik ve Kisrelik mahallelerinin yerlerini tesbit etmek mümkün olamamışsa da günümüze sadece kapısı kalan Osmanlı Tersanesi'nin mevkii belli olup bugün yat limanı olan yerdedir¹⁰³. Tersane Mahallesi de bunun civarında olmalıdır.

¹⁰⁰ Osmanlı'nın son zamanlarında Burunova'nın Burunâbâd, Sariova'nın Sarınâbâd, Eşekli'nin Merkebli gibi değişikliklere uğratıldığı düşünüldükte Topraklık'ın da Turabiye haline girmiş olması akla pek yakın gelmektedir (Çeşme, s. 35, not 8. ve Seferihisar plânı, s.36).

¹⁰¹ *Menteşe Sancağı Nüfus Tahrir Defteri*, Kepeci, nr. 6305m, s. 138-143. Ayrıca bk. Kütükoğlu, *Menteşe*, s. 22, 25; s.24 Bodrum plânı.

¹⁰² Bodrum Belediyesi Şehir Plânı.

¹⁰³ Günümüze tersanenin sadece kapısı kalmıştır. Yerinde yapılan inceleme.

Büyük bir ihtimalle Eskiçeşme Mahallesi, Tersane Mahallesi buraya katıldıktan sonra üçe bölünmüştür.

b. Sokak Adları

Sokak adlarıyla da oynanmaktadır. Yerli veya yabancı bir devlet büyüğüne cemile yapmak üzere veya ölen bir şahsın hatırasını yaşatmak yahut hayattaki bir şahsın yaptıklarını mükâfatlandırmak için adı bir cadde, meydan veya mahalleye verilmektedir. Bu elbette kabûl görecek bir keyfiyettir ama böyle isim vermeler iskâna yeni açılan yerler için yapılmalı, asırlarca kullanılan, yerleşmiş isimlere dokunulmamalıdır. Zaten bazıları sadece resmî yazışmalarda kalmakta, halk arasında pek tutulmamaktadır. 1960 ihtilâlinden sonra Beyazıt Meydanı'nın adı Hürriyet Meydanı olarak değiştirilmiş; fakat bu sadece otobüs tabelalarında kalmıştır. Yine Karagümrük'teki Löküncüler, Prof. Naci Şensoy Caddesi olarak değiştirilmiştir. Fakat orada yaşayanlar arasında dahi caddenin yeni isminden haberdar olmayanlar vardır. İstanbul'da Osmanlı baruthanesinin bulunduğu alanda yeni bir semt kurulurken buraya Ataköy adı verilmiş, bazı cadde ve sokaklara da Ali Rıza Efendi, Zübeyde Hanım, Makbule Atadan gibi Atatürk'ün yakınlarının ismi konmuş, Cenk Bayırı ise yine bu düşünceyle Conk Bayırı'na çevrilmiştir. Bunların yanında bir ana caddeye de adının Strasburg olduğunu gösteren tabelâ dikilmiştir ki ne semtin, ne de diğer sokaklarının adlarıyla bir yakınlığı yoktur. Yine aynı semtte kavak ağaçlarınının fazlalığı dolayısıyla halk tarafından "Kavaklı Park" adı verilen parka yakın bir tarihte "Attila İlhan" adı konmuş ve parka bir de heykeli dikilmiştir. Şüphe yok ki Attila İlhan'ın cumhuriyet devrinin edip ve şairleri arasında mühim bir yeri bulunmaktadır. Ancak burada yerleşmiş bir ismin değiştirilmesi hususunda bir zorlama vardır. Belediyeler bu konularda hassas davranmalıdır.

c. Yerleşme Yerlerinin Değişmesi

Sahillerde olsun iç kısımlarda olsun korsan, haramî ve eşkıyalara karşı can ve mal emniyetinin temin edilemediği eski devirlerde yerleşme yerleri çoğunlukla tepelere kurulurdu. Denizden gelecek saldırılara karşı sahilde, karadan geleceklere karşı ise tepelerde kaleler inşa edilirdi. Meselâ, İzmir'in biri körfezin girişinde Sancakkale¹⁰⁴, diğeri, iç limanda¹⁰⁵ olmak üze-

¹⁰⁴ Sancakkale'nin yapılışı diğer iki kaleden çok sonra XVII. yüzyıldadır. Tafsîlât için bk. Necmi Ülker, "Sancakkale", *Bilim Birlik Başarı*, sayı 36 (İzmir ts. [1982]), 13-17.

¹⁰⁵ Bugün Konak'tan başlayıp Hisarönü'ne kadar devam eden yay içinde kalan kısım iç liman idi. Zamanla dolmuştur. Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, İstanbul 1935, s.152,159 (İç liman haritası).

re iki sahil kalesi, bir de tepede, bugün hâlâ mevcut olan, Kadifekale ismi verilen kalesi vardı. Çeşme¹⁰⁶, Foça Bodrum, ve Alanya kaleleri sahilde idi. Ancak Alanya sarp bir yamaç üstüne kurulduğu gibi, diğer sahil kaleleri de sırtlarını bir yamaca dayamışlardır.

Karadaki kalelerde de, etrafın emniyetli olup olmaması çok önemliydi. Bunun için de etraf kontrol edilmeden kale kapıları açılmazdı¹⁰⁷.

Zaman içinde ovaların emniyetli hale gelmesiyle yerleşme yerleri de tepeleri terk ederek ovaya inmişlerdir. Tavas (Kale), Gümüldür, Kesri (Özdere), Karaburun Emirdoğan (Mordoğan) gibi yerleşme yerleri bunlara misâl olarak verilebilir.

Ovada olduğu halde yer değiştiren köylere de rastlanmaktadır. İzmir'in Oğlananası Köyü böyledir. XVI. yüzyıl vakıf defterinde bu köyde bir cuma camii kayıtlıdır. Fakat günümüzdeki cami yeni bir yapıdır. Ayrıca köy sakinleri buranın 1924'de kurulduğunu iddia etmektedirler. Öyle anlaşılıyor ki, yerini ve zamanını tayin edemediğimiz bir tarihte köy yer değiştirmiştir. Zîrâ, yine köylülerin ifadesine göre tarlaların bulunduğu kısımda "Cami Yeri" denilen bir mevki vardır. Bu tesbit, eski köyün o kısımda olduğu, sonra yer değiştirdiğini göstermektedir¹⁰⁸.

Sonuç olarak tarihi coğrafya araştırmacılarının bütün bu hususları göz önünde bulundurarak, büyük bir titizlik içinde çalışmaları icab ettiği ortaya çıkmaktadır.

¹⁰⁶ Bu kale 1478'deki Venedik saldırısının içerlerdeki köylere de çok zarar vermesi üzerine 1509'da inşa edilmişti. Bk. Tuncer Baykara, "Çeşme Kalesi", *Belleten*, LIV/210 (1990), 604.

¹⁰⁷ İbn Batuta, Menteşe bölgesini ziyaret ettiğinde Tavas emirinin etrafı kolaçan ettikten sonra kapıyı açıp hendek üzerindeki köprüyü indirdiğini yazar. (*Tuhfetü'l-nuzzar fi Garibi'l-emsar ve Acibi'l-esfâr* [Seyahatnâme-i İbn Batuta], Mehmed Şerif ter. İstanbul 1333/35, I, 320-321).

¹⁰⁸ Köyün 1924'de kurulduğu iddiası pek de yersiz değildir. XIX. yüzyılda bu bölgede Rum nüfusun artmaya başladığı, 1919-1922 arasındaki işgal sırasında ise birçok köyün tamamen Rumlaştığı bir gerçektir. 1924'deki Türk-Yunan nüfus mübadelesinde buradaki Rumlar Yunanistan'a gitmiş, oradaki Türk nüfus da buraya geldiğinden iki nesil sonraki halk köyün cumhuriyet sonrasında kurulduğunu zannetmektedir. Bu tesbitler 1989'da bölgede yaptığımız araştırmalara dayanmaktadır.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Emiri tasnifi, Selim-i evvel, nr. 8.

Bâb-ı Âsafî, *Defterhane-i Âmire Defterleri (A.DFE)*, nr. 725.

Bâb-ı Defteri, *Mevkufat Kalemî defterleri*, nr. 27823,

Kâmil Kepeci tasnifi *Menteşe Nüfus Defteri*, 6305m.

Maliyeden Müdevver Defterler, nr. 232.

Tapu-Tahrir Defterleri, nr. 8, 47, 61, 129, 148, 176, 238, 337, 537, 538, 700.

Tapu Kadastro Genel Md. (Ankara)

Kuyudu Kadime Arşivi, nr. 110, 167, 302, 571

Kaynak Eserler

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, IX, yayına hazırlayanlar Yücel Dağlı, Seyit Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul 2003. İBN BATUTA, *Tuhfetü'l-nuzzar fi Garibi'l-emsar ve Acibi'l-esfâr [Seyahatnâme-i İbn Batuta]*, Mehmed Şerif ter. I, İstanbul 1333/35.

PİRÎ REİS, *Kitab-ı Bahriye*, İstanbul 1935

Dahiliye Vekâleti Mahalli İdare Umum Müdürlüğü, *Köylerimiz*, İstanbul 1933.

İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Köylerimiz*, -1 Mart 1968 gününe kadar-, Ankara 1968.

_____, *Köylerimiz 1981*, Ankara 1982.

_____, *Türkiye Mülki İdare Bölümleri Belediyeler, Köyler*, Ankara 1977.

İncelemeler

AKTEPE, Münir, "Osmanlı'ların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kal'ası", *Tarih Dergisi*, I/2 (1950), 283-307.

BAYKARA , Tuncer, "Çeşme Kalesi", *Belleten*, LIV/210 (1990), 603-630.

BEYSANOĞLU , Şevket, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri*, İstanbul 1963.

EREN , Hasan, "Yer Adlarımızın Dili", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1965, s. 155-165..

EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK. Yay., Ankara 1989.

- ERTÜRK, Selma Akay, "Zeytinbağı (Tirilye)'nda Turizm İmkânları", *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, sayı 19 (2009), s. 4-5.
- GEZGİN, İsmail, *Alacaat'tan Alaçatı'ya Rüzgârlı Bir Köyün Hikâyesi*, İstanbul 2007.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Kütahya", *İslâm Ansiklopedisi*, VI (1965), 122-124.
- GÖNEY, Süha, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul 1975.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, *İndex*, Ankara 2009.
- İŞITMAN, İshak Refet, "Köy Adları Üzerine Bir İrdeleme", *Türk Dil Belleteni*, III. Seri, (1945), 52-61.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir 2000
- _____, "XVI. Yüzyıl İzmir Kazasında Cemaat Adı Taşıyan Köyler", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir 2000, s.1-9.
- _____, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK yay., Ankara 2010.
- _____, *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, TTK yay., Ankara 2010.
- _____, "Arşiv Belgelerinin Güvenilirliği", *Halil İnalçık Armağanı 1. Tarih Araştırmaları*, Ankara 2009, s.105-125.
- ÖZDEĞER, Mehtap, *15-16. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2001.
- RAMSAY, W. M., *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1961.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1972.
- TUNCEL, Metin, "Çanakkale", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII (1989), 197-199.
- _____, "Elazığ", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, X (1994), 552-554.
- TUNÇEL, Harun, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/2 (Elazığ 2000), 23-34.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965.
- TÜRKAY, Cevdet, *Başbakanlık Arşiv Belgelerinde Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979.
- UMAR, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.
- ÜLKER, Necmi, "Sancakkale", *Bilim Birlik Başarı*, sayı 36 (İzmir ts. [1982]), 13-17.

Plânlar

Bodrum Belediyesi, Bodrum Şehir plânı. Seferihisar Tapu Kadastro Md.,
Seferihisar plânı, s.36.

İnternet Siteleri

<http://www.asagiduger.com/sehir-isimleri-nereden-geldi.html>.

www.menderes.bel.tr/ilcemiz.

HEYBELİADA BAHRİYE MEKTEBİ VE TÜRK EĞİTİM TARİHİNDEKİ YERİ

MUSTAFA ŞANAL* - TİMUR DEMİR**

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim alanında görülen batılılaşma tesiri ilk olarak askeri okullarla başlamıştır. Bu acıdan mühendishaneler Osmanlı İmparatorluğu'nda batı tarzı açılan eğitim kurumlarının ilk örneğini teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir¹. Devletin batı karşısında uğradığı askeri mağlubiyetler ilk olarak bu alanda ıslahatların gerekli görülmesine yol açmıştır. Açılan askeri okullara ilk defa dışarıdan hocalar getirilmiş ve ilk kez batı dilleri (İngilizce ve Fransızca) bu okullarda öğretilmeye başlanmıştır. Bu yönü ile askeri okullar, Osmanlıların batıya açılan penceresi olmuştur².

İlk mühendishane teşebbüsüne I. Mahmut döneminde, 1734 senesinde rastlanılmaktadır. Bu dönem de Comte de Bonneval'a Üsküdar'da bir humbaracı kışlası kurdurularak burada "*Humbarahane-i Mühendishane*" isimli bir dersane açılmıştır. Yenişehir Müftüsü Hacı Mehmet Efendizâde Mehmet Efendi buraya hoca tayin edilmiştir. Buraya Haseki, Boğaziçi ve Bostancı ocaklarından öğrenciler seçilerek alınmıştır³. Fakat yeniçeri tehdidi doğunca bu kurum kapatılmıştır.

* Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi, Kayseri/TÜRKİYE.

** Bilim Uzmanı, Avanos Özkonak Hacı Halil Türkan Anadolu Öğretmen Lisesi, Avanos, Nevşehir/TÜRKİYE

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: H. Dursun Yıldız, TTK Yay. Ankara 1992, s. 350.

² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Başlangıçtan 1999'a Kadar), 7.Baskı, İstanbul 1999, s. 125.

³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* (1773 - 1923), MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 23.

Osmanlı Devleti bir kara devleti olduğu kadar aynı zamanda bir deniz devletidir. Akdeniz'i çepeçevre saran sınırları, Karadeniz ve güneyde Hint Okyanusu, Osmanlı için donanmayı da önemli hale getirmiştir. Ama süreç içerisinde Osmanlı gerilemeye başladığı vakit kara ordusu daha önemli hâle gelmeye başlamış, deniz gücü ise yeterli ilgiyi görememiş ve kıt imkânlarını daha çok kara ordusuna harcamak zorunda kalmıştır. Meselâ donanmaya büyük önem veren Sultan Abdülaziz döneminde deniz kuvvetlerinin bütçesi 24 milyon 191 lira iken, kara ordusunun bütçesi ise 95 milyon 198 bin lira idi⁴. Görüldüğü gibi donanma bütçesi kara ordusunun bütçesinin ¼'ü kadardır. Bütün bunlara rağmen denizcilik konusunda da yenileşme teşebbüsleri de ihmal edilmemeye çalışılmıştır. Bahriye Mektebi de bu sürecin bir aşaması kabul edilebilir. Osmanlı kara ordusunu ıslah çalışmaları daha sonra donanmaya ve donanmayla ilgili alanlara da sirayet etmiştir. Donanmaya nitelikli eleman yetiştirme amacıyla eğitime önem verilmiş bunun sonucu olarak da önce *Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn* daha sonra da *Mekteb-i Bahriye* ismini alacak olan eğitim müesseseleri açılmıştır. Denizcilik eğitimi alanında devlet eliyle yukarıda zikredilen mektep açıldığı gibi denizcilik eğitimi veren özel eğitim kurumları da açılmıştır. Bu kurumların bazıları izinsiz olarak açılmıştır. Son derece teknik olan böyle bir konuda rastgele eğitim verilemeyeceği için, Aydın, Selanik, Girit, Sayda, Kıbrıs, Biga, İzmit, Tırhala, Sakız, Bozcaada, Gemlik, İstanköy, Teke, Limni, Tekfurdağı, Erdek, Cezair-i Bahri Sefid vali ve mutasarrıflarına gönderilen emirle bu okulların açılmasına müsaade edilmemesi istenmiştir⁵. Ayrıca 1 Nisan 1851 tarihli bir belgede hangi şartlarda özel Bahriye Mektebi açacakları belirtilmiştir. Cezair-i Bahri Sefid'in muhtelif yerlerinde açılan bahriye mekteplerinde Fünûn-ı Bahriye okutulduğuna dair haberlerin payitahta ulaşması üzerine, bu şekilde ruhsatsız ve habersiz mektep açılarak talebe okutulması men edilmiştir. Bunun için gerekli usulün belirtildiği tezkirede, önce konunun mahallî idarecilere ve meclise bildirilmesi istenmiştir. Mektebin açılmasının söz konusu mahal için uygun olup olmadığına dair yapılacak meclis araştırmasının ardından uygun bulunduğu takdirde mahallî meclisin resmî yazısıyla teklif Bahriye Nezâreti Meclisi'ne iletilir. Bahriye Meclisi, mektebin açılmasını gerekli görüp izin verdiği takdirde, talebeler yapılacak imtihanın ardından açılacak mektebe kabul ve kayıt olunurlar. Bunun haricinde bir

⁴ Şakir Batmaz, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Bahriyesi*, İstanbul 2010, s. 126.

⁵ Ali İhsan Gencer, "Özel Bahriye Mektepleri Hakkında Bir Genelge (1851)", *İstanbul Ü. Edebiyat Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7-8, 1977, s. 413-417.

usûl takip edilerek mahallî mekteplerin açılması mümkün değildir⁶. 1 Şubat 1851 tarihli başka bir belgeden de Sakız adasında ruhsat verilmiş bir bahriye mektebi olduğu anlaşılmaktadır⁷.

1. HEYBELİADA BAHİRİYE MEKTEBİNİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ

1768–1774 Osmanlı – Rus savaşı sırasında 1770 senesinde cereyan eden Çeşme faciasında donanması Ruslar tarafından yakılan Osmanlı Devleti, denizcilik eğitimi için de reformun şart olduğunu görmüş ve bu amaçla çağın şartlarına göre bir okul açılması kararlaştırılmıştır. Açılan bu ilk okul “Hendesehane” veya “Hendesehane-i Bahri” ismiyle Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın gayretleriyle İstanbul Kasımpaşa'da Darağacı denilen mevkide 18 Kasım 1776 tarihinde kurulmuştur⁸. Okulun kuruluşunda Baron de Tott ve Kappel Mustafa Ağa'nın etkileri önemlidir⁹. Hendesehane'nin ilk hocası Cezayirli Hasan Hoca isimli bir denizci idi. Bu şahsın İtalyanca ve Fransızca'yı iyi bilen bir kişi olduğu bilinmektedir. Başlangıçta dört sınıf olarak kurulan mektep, biri güverte subayı ve kaptan, diğeri inşâiye mühendisi yetiştirmek üzere iki kısımdan müteşekkildi. Güverte sınıfında okuyanlar okulu bitirince gemilerde sırasıyla jurnal hocası (mal sorumlusu), çorba hocası (ikmal subayı), baş hoca (seyir subayı) oluyor ve nihayet tekrar sınavdan geçirilerek gemi kumandanlığına yükseliyorlardı. İnşâiye sınıfında okuyanlar ise tersanelerde gemi inşa mühendisliğine ayrılıyorlardı¹⁰.

Hendesehane'nin açılmasından bir müddet sonra Hendesehane'nin bulunduğu yer ihtiyaca cevap vermediğinden Tersane Emini Mehmet Atullah Bey döneminde 1784 senesinde şimdiki Camialtı denen yerde bir kaç odadan müteşekkil yeni bir mühendishane binası yapıldı¹¹. Ruslar Kırım'ın işçilerine karışmalarından dolayı Osmanlı Devleti tedbir olarak Fransa'dan kale ve istihkâm subayları getirdi. Bu subayların o günün şartlarında eğitim verebilecekleri başka bir okul olmadığı için bu hendesehanede kurs mahiyetinde ders vermeleri uygun görüldü¹². Bu mühendisler, 1788 yılında Rusla-

⁶ BOA, A. MKT. UM, 54/17.

⁷ BOA, İ. MVL, 199/6201.

⁸ TDV İslâm Ansiklopedisi, “Bahriye Mektebi” maddesi c. 4, İstanbul 1991, s. 509.

⁹ Şakir Batmaz, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Bahriyesi*, s. 89.

¹⁰ TDV İslâm Ansiklopedisi, “Bahriye Mektebi” maddesi c. 4, s. 509.

¹¹ Fevzi Kurtoglu, *Deniz Mektepleri Tarihi (1928-1939)*, Genel Kurmay Bşk. Deniz Şubesi Yay., İstanbul 1941, s. 3.

¹² TDV İslâm Ansiklopedisi, “Bahriye Mektebi” maddesi c. 4, s. 509.

rın Avusturya vasıtasıyla Fransızlara etki etmeleri sonucu geri çağrılmışlardır. Bunun üzerine sürekli olarak kara istihkâm ve topçu yetiştirmek için 1795 yılında Halıcıoğlu'nda “*Mühendishane-i Berri-i Hümâyûn*” ismiyle yeni bir okul açılmıştır. Bu esnada deniz mühendishanesinin ismi de “*Mühendishane-i Bahri-i Hümâyûn*” olarak değiştirilmiştir¹³.

1807 senesindeki Kabakçı Mustafa İsyanı mektep için tam bir duraklama dönemi olmuştur. Bu olay ve sonrasında gerçekleşen taht değişiklikleri mektebin bir hayli ihmal edilmesine sebep olmuş bu durum okulun gelirlerine de yansımıştır. Bunun neticesi olarak talebeler ve hocalar parasızlık yüzünden okul dışında işler bulmaya başlamışlardır¹⁴. Bu sıkıntılı dönemde 1821'de Kasımpaşa'da çıkan yangın tersaneye de sıçramış, pek çok yerle birlikte mektep binası da yanmıştır¹⁵. Yangından sonra bir sene kadar mektep, Emin Köşkü ve Çorlulu Ali Paşa Camii gibi yerlerde eğitim yaptıktan sonra Parmakkapı civarında bulunan Errehane (bıçkı mağazası) tadil edilerek burası mektep binası olarak kullanılmaya başlanmıştır¹⁶.

Mühendishane-i Bahri Hümâyûn, III. Selim zamanında girilen reform hareketleriyle daha da geliştirilmiş ise de 1828–1829 Osmanlı–Rus harbinde ne Mekteb-i Bahriye'den yetişmiş bir kaptana ne de kara mühendishanesinden yetişmiş bir subaya rastlanmamıştır¹⁷.

2. MEKTEBİN HEYBELİADA'YA TAŞINMASI VE MEKTEBİN İNŞASI

II. Mahmut döneminde yeniçeri ocağının da kaldırılmasıyla özellikle askeri eğitim kurumları noktasında yenilik faaliyetleri başlatılmıştır. Askeri eğitim alanındaki bu değişikliklerden Mekteb-i Bahriye de nasibini almıştır. Nitekim II. Mahmut orta havuzun inşaatı dolayısıyla Divanhane'ye geldiği vakit Bahriye Mektebi'nin içinde bulunduğu sıkıntı kendisine iletilmiş ve bunun neticesi olarak yeni bir mektep inşası için müsaade alınmıştır¹⁸. 1828 yılında şu anda Kasımpaşa Deniz Hastanesi olarak kullanılan yerde bulunan Gazi Hasan Paşa konağı satın alınarak yıkılmış ve yerine 400 öğrenci kapasiteli yeni bir mektep inşasına başlanmıştır¹⁹. Mevcut mektep geçici olarak

¹³ TDV *İslâm Ansiklopedisi*, “Bahriye Mektebi” maddesi c. 4, s. 510.

¹⁴ Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*, Matbaa-i Bahriye, Nisan 1329, s. 71–79.

¹⁵ TDV *İslâm Ansiklopedisi*, “Bahriye Mektebi” maddesi c. 4, s. 510.

¹⁶ Fevzi Kurtoğlu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi (1928–1939)*, s. 14.

¹⁷ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789–1867)*, TTK Yayınları Ankara, 2001, s. 261.

¹⁸ Fevzi Kurtoğlu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi (1928–1939)*, s. 17.

¹⁹ TDV *İslâm Ansiklopedisi*, “Bahriye Mektebi” maddesi c. 4, s. 510.

Heybeliada'da bulunan Levent Kışlası'na taşınmıştır. Buradaki kışlanın tamir ve tadili için yapılan çalışmalara dair elimizde bulunan bir belgede buraya harcanan masrafın bir kısmı belirtilmektedir. Belgede Mürefteci Oyarnoz Reisten alınan 55300 adet kiremiden bedeli olarak 4147 kuruşun tersane hazinesi tarafından karşılandığı ifade edilmektedir²⁰.

Patrona Mustafa Paşa'nın mektep nazırlığına getirilmesi mektepte pek çok değişikliği de beraberinde getirmiştir. 1847 senesinde nazırlığa getirilen Mustafa Paşa ilk olarak bir lâyiha hazırlamıştır. Bu layiha ile okul düzenli, planlı ve çağın gereklerini yerine getirmeye çalışan bir eğitim kurumu olmaya doğru yol almaya başlamıştır. Mustafa Paşa'nın hazırladığı layihada mektebin durumu şu cümlelerle ifade edilmiştir²¹:

Halen (1848) mektepte mevcut öğrencilerin çoğunluğu sabi olup henüz ne Kur'an-ı Kerim okuyabiliyorlar ne de doğru dürüst yazı yazabiliyorlar. Okulda bir müddet bunların öğrenilebilmesi için öğrencilere zaman ayrılmaktadır. Bundan böyle okula öğrenci kaydolurken 14-16 yaş arası öğrencilerin alınmasına ve Kur'an-ı Kerimi hatmetmiş ve yazı yazmayı öğrenmiş olmak şartı aranmasına.

Mektep nazırı Patrona Mustafa Paşa, kaleme aldığı layihada mektebin Kasımpaşa'daki binasının 400 kişilik olarak yapılmış olmasına rağmen okulun bu kadar öğrenciyi alacak kapasitede olmadığını belirtmiştir²². Ayrıca mektebin fiziksel imkânları açılması düşünülen Bahriye İdadisi'nin yapılması için gerekli olan alana da müsait değildi. Buna mukabil Heybeliada hem bahriye hem de idadiye sınıflarını barındıracak mekânsal bir konuma sahipti. Askeri deniz hastanesi açılmak istendiğinde tersaneye yakın oluşu, tepede havadar bir yer olması gibi sebeplerle Kasımpaşa'daki Bahriye Mektebi'nin bulunduğu yer bu iş için uygun görülmüştür. Heybeliada'da daha önce mektep olarak kullanılan yer, daha da genişletilerek mektebin buraya taşınması için çalışmalar başlatılmıştır. Deniz Müzesi Arşivi'nde bulunan bir belgede bu konuya değinilerek ve ilgili arşiv belgesinde şu ifadelerle yer verilmiştir:

Ma'lûm-ı übbehet-melzûm-ı âsafâneleri buyurulduğu üzere adada bulunan atık Mekteb-i Bahriye'nin tamirâtı icabiyesi bi'l-icra mekteb şâkirdânının oraya nakil olunması...²³

Bu gibi sebeplerle Mekteb-i Bahriye'nin Heybeliada'daki eski kışlasına, ondan boşalacak yere de Sakızağacı'ndaki Bahriye Hastanesi'nin taşınması-

²⁰ BOA, C. BH, 125/6079.

²¹ Rasim Ünlü, *Deniz Lisesi Tarihçesi*, DKK Yay., s. 11.

²² Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, DKK yayını, s. 38.

²³ DMA, MKT, 4/60.

na karar verilmiştir. Mekteb-i Bahriye'nin Heybeliada'ya nakli "*Nevsal-i Osmani*'de 14 Aralık 1851 Cumartesi günü olarak gösterilmiştir²⁴. 20 Haziran 1852 tarih ve 472 sayılı Takvim-i Vekâyi gazetesinde padişahın "*Mekteb-i Bahriye'de taallüm-i fûnun etmekte olan şakirdânın icrâ-yı usul-i intihâniyyeleri zımında mâh-ı mezkûrun on dördüncü günü cumartesi günü Feyz-i Bahrî vapur-ı hümayûnu ile mezkûr adayı teşrif ittiği*" haberi verilmektedir. Bu durum mektebin 1851-1852 öğretim yılını Heybeliada'da tamamladığını göstermektedir. Sultan Abdülmecit'in Bahriye Mektebi'ne yakın alâka gösterdiği Takvim-i Vekâyi'nin haberlerinden anlaşılmaktadır. Mektebin fiziki durumuna gelince; bina 34 odalıdır. Mektebin 30 yataklı bir hastanesi, eczanesi, matbaası, mücellithanesi ve büyük bir kütüphanesi mevcuttur. Daha sonraki dönemde mektebin mevcut yapısının kifayet etmemesi sebebiyle koşullar ile okulun nazırlık dairesinin üstüne bir kat daha ilave edilmesine lüzum görüldüğü belirtilerek; inşaat maliyeti olarak 346 bin 526 kuruş Osmanlı lirası gerektiği ifade edilmiştir²⁵. Lüzum görüldükçe başka ilaveler yapıldığı da bilinmektedir. Nitekim 1891 tarihli bir belgede mektebe Tüccar Kaptan Mektebi ve Torpido Mektebi açıldığı için ilave inşaata lüzum görüldüğü ve bu inşaat için ödenek tahsis edildiği görülmektedir²⁶.

3. MEKTEBE KAYIT-KABUL ŞARTLARI

3.1. Talebenin Yaş Sınırı

1838 senesinde hazırlanan kanunnamede mektebe alınacakların yaşının 12, nihayet 10 yaşından küçük olmayacakları belirtilmiştir²⁷. Fakat bu tarihte okulun eğitim süresi 8-9 seneyi bulmaktaydı. Bu yüzden okula küçük yaşta talebe alınmaya başlanmıştır. Bundan sonraki süreçte Bahriye mektebine genel olarak 13 ilâ 17 yaşları arasındaki öğrenciler alınmıştır. Bu durum Patrona Mustafa Paşa'nın hazırladığı layihada da ifade edilmiş ve mektebe alınacak öğrencilerin yaşının 14 ilâ 16 olması gerektiği belirtilmiştir²⁸. Mektebe bu yaşlarda alınan talebenin mektepteki mesleğe dönük dersleri takip etmede yaşadığı zorlukların, eğitim-öğretim açısından arzu edilen hedefe ulaşılmasını geciktirdiği fark edilmiş, bu duruma çözüm yolları bulunmaya çalışılmıştır²⁹. Bu istenilmeyen durumu önlemek amacıyla Bahriye Mektebi'nin idadî (lise) kısmının kurulmasına karar verilmiştir³⁰.

²⁴ Kenan Sayacı, *a.g.e.*, s. 40.

²⁵ DMA, MKT, 1305/32.

²⁶ BOA, Y. PRK. BŞK, 17/45.

²⁷ Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 25.

²⁸ Fevzi Kurtoglu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi (1928-1939)*, s. 24.

²⁹ Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 43.

³⁰ Rasim Ünlü, *Deniz Lisesi Tarihçesi*, s. 14.

1852 tarihli bir belgede mektebe müracaat eden bir öğrencinin yaşının büyük olması nedeniyle mektebe alınmaması kararlaştırılmıştır³¹. 1857 tarihli bir belgede ise rüşdiyeyi bitiren öğrencilerin Şaban ayında imtihan edilmek suretiyle gereği kadarının Mekteb-i İdadîye-i Şâhâne'ye kabul edildiği, burada gerekli eğitimi alanların Mekteb-i Bahriye'ye alındığı ve bu öğrencilerin 11 ilâ 13 yaşlarında oldukları vurgulanmıştır³². Bu şarta daha sonraki senelerde de sıkı bir şekilde riayet edilmiştir. 1892 tarihli bir belgede ise mektebe kayıt için gönderilen talebelerin bazılarının yaşlarının 18'i geçmesi dolayısıyla mektebe kayıtlarının mümkün olmayacağı belirtilmiştir³³. 1860 tarihli başka bir belgede, Mekteb-i Bahriye'ye alınacak öğrencilerin yaşlarının 13'ten fazla olmaması gerektiği belirtilerek, rüşdiyeyi bitiren öğrenciler arasından seçilecek öğrencilerde bu şartın da aranması gerektiği ifade edilmiştir³⁴. 1876 tarihli başka bir belgede de Girit eyaletinde bulunan bir öğrencinin gerekli şartları hâiz olduğu ifade edilmiştir³⁵. Deniz Müzesi'nde bulunan ve 8 Ekim 1897 tarihinde Bahriye Mektebi'nden gönderildiğine dair üzerine not düşülen matbu bir kitapçıkta yer alan nizamnamede, bu konuyla ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Kitapçığın içerdiği nizamnamenin yürürlüğe girdiği tarih belli değildir. Kitapçığın 13. sayfasında bu konuyla ilgili olarak şu bilgiler verilmiştir: Mektebe kayıt olacak talebenin yaşı 12'den az ve 16'dan çok olmamalıdır. Bedenen ve ruhen sağlam olup olmadığı heyet-i sıhhiye tarafından kontrol edilmelidir. 1915 tarihli nizamnamede mektebe alınacakların idadî, sultani bitirenlerin 15 yaşından küçük 17 yaşından büyük olmamaları gerektiği belirtilmiştir³⁶.

3.2. Kaydı Yapılacak Öğrencinin Mezun Olduğu Okul

Mektep nazırı Patrona Mustafa Paşa 1848 senesinde hazırladığı layihada mektebe rastgele öğrenci alındığını, alınan öğrencilerin bazılarının okuma yazmayı bile iyi bilmediğini müşahede etmiş ve öğrenciyi hazırlayacak mektepler açılana kadar zabitan ve bahriye mensuplarının çocuklarının öncelikle mektebe alınması gerektiğini vurgulamıştır. Zabitan ve bahriye mensuplarının çocuklarından mektebe yeteri kadar talebe temin edilemez

³¹ BOA, A. MKT. NZD, 51/48.

³² Kenan Sayacı, *a.g.e.*, s. 43.

³³ DMA, MKT, 739/14.

³⁴ BOA, A. MKT. NZD, 312/49.

³⁵ BOA, MF. MKT, 38/70.

³⁶ DMA, MBN, 57/73.

ise; okuma yazma bilen, Kur'an-ı Kerim'i hatmetmiş, 14–16 yaşlarındaki gençlerden okula de öğrenci alınabileceği layihada belirtilmiştir³⁷.

Mektebe, öğrenci hazırlayan okulların açılması ülke genelinde zaman alacağı için Patrona Mustafa Paşa'nın gayretleriyle 1852 senesinde Bahriye İdadisi'nin açıldığı görülmektedir³⁸. Bu konuyla ilgili olarak rüşdiye açma teşebbüsü de görülmüştür. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1852 tarihli bir belgede, Mekteb-i Bahriye'ye ittihaz olunmak üzere Kasımpaşa'da bulunan Piyale Paşa Mektebi'nin rüşdiye olarak açılması için teşebbüs edildiği anlaşılmaktadır³⁹. 1864 tarihli bir belgede ise mektebe kaydolacakların rüşdiye mezunu olmaları gerektiği belirtilerek bu şartları taşımayan bir adayın müracaatının reddedildiğini vurgulanmıştır⁴⁰. 1877 tarihli bir belgede ise *1874 tarihinde Kasımpaşa'da Bahriye Rüştiyesi'nin* açıldığı ifade edilmektedir. Bu belgede bahriyenin eğitim kalitesini artırmak için kurulan komisyon kararıyla bu rüşdiyenin ihdas edildiği ifade edilmiştir. Yine belgeden anlaşıldığı kadarıyla geçen üç sene zarfında mektep bekleneni vermekten uzak bir görünüm vermiştir. Çünkü bahriyenin talebe ihtiyacını karşılamak üzere kurulan bu okul, yapılan imtihanlar sonucunda ancak 18–20 öğrencisini Mekteb-i Bahriye'ye gönderebilmiştir. Oysa Mekteb-i Bahriye'nin senelik öğrenci ihtiyacı 50 civarındaydı⁴¹. Rüştiyenin yetersizliğinin daha sonraki senelerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1883 tarihli bir belgede de bu duruma değinilmiş ve Bahriye Mektebi'ne yeterince talebe temin edemeyen Bahriye Rüştiyesi'ne ilaveten talebenin bir kısmının Mekteb-i Harbiye'ye bağlı rüştiyelerden sağlanması talep edilmiştir⁴². Mektebin öğrenci ihtiyacı için 1875 tarihli bir belgede ise sahil eyaletlerinden de öğrenci alınmasına karar verilmiştir⁴³. 1877 tarihli başka bir belgede ise sahil eyaletlerinden de mektebe öğrenci alındığı şu ifadelerle vurgulanmıştır⁴⁴:

Kirameddin mekteb-i rüşdiyesinde ikmal-i tahsil ederek bâ-şehadetname çıkup Dersaadet'e gelmiş olan Ahmet Şevki Efendinin Mekteb-i Bahriye-i Şahane şâkirdânı silkine kayd ve idhal olunması hakkında verdiği arzuhal leffen takdim kılındı. Sevahilde bulunan rüşdiye mekteplerinden Mekteb-i Bahriye-i Şahane'ye girmek isteyen

³⁷ Fevzi Kurtoğlu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi (1928–1939)*, s. 24.

³⁸ Rasim Ünlü, *Deniz Lisesi Tarihçesi*, s. 14.

³⁹ BOA, A. AMD, 28/51.

⁴⁰ DMA, MKT, 60/38.

⁴¹ DMA, ŞUB, 139/32A.

⁴² DMA, MKT, 396/75.

⁴³ DMA, MKT, 215/34.

⁴⁴ BOA, MF. MKT, 50/39.

şâkirdânın haziran ibtidasında Deraliyye'de bulunması karar-ı vaki ik-tizasından bulunmuş olduğundan mumaileyhin dahi ber-mûceb-i karar mekteb-i mezbûra ahz ve kabulü himem-i aliyye-i kerimânelerine mütevakkıfdir. Ol bâbda

Osmanlı donanmasının gelişmesi için gelen subaylardan birisi olan Alman Starcke Paşa, 1885 senesinde hazırladığı bir layihada Bahriye Mektebi'ne öğrenci alınması konusuna değinmiştir. Paşa'ya göre Bahriye Mektebi'nin de Harbiye Mektebi gibi mektebe öğrenci hazırlayan bir değil daha fazla rüşdiyeye ihtiyacı vardı. Çünkü mevcut Kasımpaşa Rüşdiyesi'ne tersanede çalışan insanların çocukları gitmekteydi. Bu durum, Bahriye Mektebi'ne sadece sosyo-kültürel açıdan düşük seviyeli ailelerin çocuklarının gitmesine neden olmaktaydı. Bu sebepten ötürü sosyo-kültürel düzeyi yüksek olan aileler çocuklarını buraya göndermek istememekteydi. Ayrıca Bahriyelilerle Harbiyelilerin eşit konuma getirilmesi de gerekmekteydi. Çünkü Bahriyeli bir subay Harbiyeli bir subaydan daha uzun sürede terfi etmekteydi. Bu durum mektebe olan talebi azaltan sebeplerden birisiydi⁴⁵.

3.3. Gayrimüslim Öğrencilerin Mektebe Kabulü

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda azınlıklar meselesi ile bir hayli uğraşmak zorunda kalmıştı. Batılı devletlerin baskısıyla azınlıklarla ilgili kararlar alınmış ve uygulanmaya da çalışılmıştır. Azınlıklarla ilgili konulardan birisi de azınlıkların askerlik meselesidir. Tanzimat Fermanı ile birlikte azınlıkların orduya kabul edilmeleri de karara bağlanmıştı. Bu durumun bir yansıması olarak azınlık mensupları Bahriye Mektebi'ne girmek için müracaat etmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak elimizde, Ermeni talebelerin mektebe kabul edilmeleri konusunda mektep nazırlığına Tersane-i Âmire kumandanlığından yazılmış bir tezkire mevcuttur. 1895 tarihli bu belgede, patrikhane tarafından seçilmiş olan altı Ermeni talebenin mektebe kabul edilmeleri istenmiş ve bu istek şu sözlerle dile getirilmiştir⁴⁶:

Mekteb-i Bahriye harbiye sınıfına kayd olunmak üzere patrikhanece intihab olunan altı nefer Ermeni şâkirdânın esamisini... vürud eden bir pusula leffen taraf-ı.... gönderilmiş olduğundan usulü daire-since imtihanlarının icra ve me'mur mukteziyenin ifası beyanına ibtidar olundu.

⁴⁵ Selman Soydemir, *Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri (18 ve 19. Yüzyıllar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007, s.120-121.

⁴⁶ DMA, TRS, 988 A/32.

Belgede altı Ermeni talebenin isimleri de ayrıca belirtilmiştir. 1909 senesine ait bir belgede ise Nikola ve Mihran Efendilerin Bahriye Mektebi'ne başvuru yaptıkları ama okul mevcudunun dolu olması sebebiyle kabul edilmediği belirtilmiştir. Fakat gayri müslim talebelerin mektebe kabul edilmemelerinin yanlış anlaşılacağı belirtilerek müracaat eden bu gayri müslimlerin imtihanlarının usulünce yapılarak mektebe kabul edilmelerinin gerektiği de vurgulanmıştır⁴⁷.

4. MEKTEPTE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

4.1. Mektebin Eğitim Süresi

Mektebin eğitim-öğretim süresi zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Bu durumun temel sebebi mektebin kuruluş yıllarından itibaren tam manasıyla bir sisteme oturtulamaması, Osmanlı eğitim sisteminin bir bütünlük arz etmemesinden kaynaklı olarak mektebe öğrenci hazırlayan okulların yeterli olmaması ve de değişen teknik gelişmelerin öğrenilmesi için mektebin süresinin defaten düzenlenmesidir. Mektebin süresi ile ilgili olarak ulaşılabilen en eski belge 1840 tarihlidir. Bu belgeye göre okul 4 senedir. Belgeye göre bu durum mektep ile ilgili kanunname de mevcuttur⁴⁸:

Mekteb-i Ulûm-ı Bahriyede talim-i ulûmu bahriye meşgul ve müstahdem şâkirdân ber muceb kanunname-i hümayun dört sınıfa münkasem olup...

1846 senesinde de mektebin 4 sene olarak öğrenime devam ettiği, o sene yapılan imtihanlarda talebenin durumu hakkında bilgi veren belgeden anlaşılmaktadır⁴⁹. 1848 senesinde Patrona Mustafa Paşa tarafından hazırlanan layihada da mektebin dört seneden ibaret olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰.

Osmanlı denizciliği ile ilgili olarak önemli çalışmaları olan Süleyman Nutki Bey'in hatıratından anlaşıldığı kadarıyla da mektebin harbiye kısmı 2 sene nazari ve 2 senesi de gemilerde olmak üzere amelî, toplamda da idadî hariç 4 sene idi⁵¹. 1875 tarihli bir belgede mektep için hazırlanan bir ıslahat raporu görülmektedir. Bu rapora göre mektep süresi 2 sene nazari ve 2 senede gemilerde uygulama olmak üzere idadî hariç 4 senedir. Bu süre öğrencilerin iyi yetişmesi yeterli olarak görülmemiş, mektepteki nazari

⁴⁷ DMA, MKT, 1672/4

⁴⁸ BOA, İ. HR, 4/164.

⁴⁹ DMA, ŞUB, 4/59 A.

⁵⁰ Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*, s. 14.

⁵¹ Nurcan Bal, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, GKB. DKK Yay. İstanbul 2003, s. 4- 21.

eğitim 3 seneye çıkarılmış, amelî eğitim de 2 sene olarak devam etmiştir. Böylelikle okulun toplam süresi beş seneye çıkarılmıştır. Raporda talebelerin Harbiye Mektebi talebesi gibi üçüncü sınıfın sonunda mülâzım-ı sanî rütbesini alması gerektiği vurgulanarak gemi eğitiminin sonunda da mülâzım-ı evvel olarak Bahriye'ye nasb edilmelerinin gerektiği belirtilmiştir⁵². Aynı raporda makine ve inşâiye sınıflarının eğitim süresi de 3 seneden 4 seneye çıkarılmıştır. Sebep olarak da bu sınıfların derslerinin daha ağır olması gösterilmiştir. Bu öğrenciler de diğerleri gibi üçüncü sınıfın sonunda mülâzım-ı sanî rütbesi ile mezun olacaklar ve bu rütbeyle mektepte bir sene daha eğitim gördükten sonra mülâzım-ı evvel olarak Bahriye'ye nasb olacaklardır. Böylelikle dört senelik idadî süresi ile birlikte mektep bahriye sınıfları için 9, makine ve inşâiye için ise 8 sene olmuştur⁵³. Muhtemelen 1876 senesine ait bir belgede ise bu sene mektebe başlayacakların yeni nizama geçiş sürecinde mektepte öğrenci sayısı anlamında bir sorun olacağı için eskiden olduğu gibi 2 sene nazari, 2 sene de denizlerde amelî eğitim alacakları belirtilmiştir. Yine aynı belgeye göre öğrenciler 2. sınıfın sonunda mülâzım-ı sanî rütbesini alacaklar, amelî eğitimden sonra da mülâzım-ı evvel rütbesiyle donanmaya nasb edileceklerdir.⁵⁴ 1876 tarihli Babıâlî'ye gönderilen bir belgede de aynı duruma değinilmiş ve mektebin eğitim süresinin bahriye sınıfları için 2 sene nazari ve 2 sene amelî olmak üzere 4 sene olduğu belirtilmiştir. Aynı belgeye göre makine ve inşâiye sınıfları 3. senenin sonunda mülâzım-ı sanî rütbesiyle mektepte bir sene daha okuduktan sonra mülâzım-ı evvel rütbesiyle fabrikalar ve inşâiye resim hanesine gönderilmeleri ve mektebin tatil günlerinde de eğitim yapması için mektep önünde sürekli bir geminin bulundurulması konusuna yer verilmiştir.⁵⁵

1881 tarihli bir belgede ise o seneye mahsus olmak üzere talebenin erken mezun edildiği görülmektedir. Belgede bölüklerdeki subay açığının idare edilemez durumda olduğu belirtilerek son sınıf talebelerinin hemen gemilere çıkarılması ve talim gemisinde geçirilecek sürenin zabıt olarak kabul edileceği belirtilmiştir.⁵⁶ 1902 senesinde mektepten mülâzım-ı sanî olarak mezun olan ve donanma subayı olarak görev yapmış olan Emin Yüce'nin hatıratına göre de mektep 4 sene idadî, 2 sene bahriye ve iki sene de

⁵² BOA, İ. MMS, 52/2262, DMA, MKT, 194/18, MKT, 241/33.

⁵³ BOA, İ. MMS, 52/2262, DMA, MKT, 194/18, MKT, 241/33.

⁵⁴ DMA, MKP, 1/33, 34, 35, MKP, 1/35.

⁵⁵ DMA, MKT, 239/13.

⁵⁶ DMA, MKT, 349/12.

talim gemisindeki eğitimle toplam 8 senedir.⁵⁷ 1912–13 senesinde bahriye salnamesinde şu bilgiye rastlanmıştır⁵⁸.

Yeni kabul edilen program mucibince Mekteb-i Bahriye'de talebe dört sene tahsil eder. Bunun ikmalini müteâkib yine talebelikle bir sene mekteb gemisinde ve ba'dehû mühendislikle üç sene donanmada bulunarak bu suretle ceman sekiz sene tahsili müteâkib mülâzım rütbesine nail olur. Bundan sonra da ihtiyac ve istidâda göre seyr-i sefâin, topçuluk, torpido ve elektrik ve çarkçılık ihtisası şubelerine tefrik edilerek ayrıca tahsilde bulunurlar.

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere 1912–13 yılları arasında Bahriye Mektebi'nin öğrenim süresi, 1902 yılında olduğu gibi, 8 yıl idi. Bu sekiz yılın 4 yılı Bahriye mektebinde, bir yılı mektep gemisinde ve 3 yılı da donanmada aktif görev halinde geçirilmekte idi.

4.2. Mektebin Öğrenci Sayısı

Mektebin öğrenci sayısı zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Bu durumun sebebi mektebin zaman içerisindeki geçirdiği değişim ve donanmanın subay ihtiyacıdır. 1837 senesindeki okul mevcudu muhtemelen 200 civarındaydı.⁵⁹ 1840 senesinde ise mektebin mevcudu 230 kişidir.⁶⁰ 1840'ların ortalarına doğru ise talebe mevcudu 407 kişi civarındadır.⁶¹ 1846 tarihli bir belgede kaptanpaşa tarafından mektep mevcudunun artırılmasının talep edildiği ve bunun da kabul edildiği anlaşılmaktadır. Belgede öğrenci sayısının artırılmasından bahsedilmişse de sayı belirtilmemiştir.⁶²

1848 senesinde Patrona Mustafa Paşa talebe sayısının 140 ile sınırlandırılması gerektiğini belirtmiştir⁶³. 1855 senesine ait olması muhtemel bir belgede ise talebe sayısının artırılmasının lüzumundan bahsedilmiştir. Belgeye göre mektebe 40 talebe ilavesiyle mektep mevcudu 180'e ulaşmıştır. Böylece 25 talebeden oluşan 1.sınıf talebesi 30'a çıkmıştır. Ayrıca idadîdeki öğrenci sayısı 1., 2. ve 3. sınıflarda da 25'den 30'a yükselmiştir. Belgede

⁵⁷ Şakir Batmaz, *Abdülhamit Donanmasında Bir Bahriyeli*, s. 32.

⁵⁸ *Bahriye Salnamesi*, On Sekizinci Tertip, Matbaa-i Bahriye, Sene 1328, s.43

⁵⁹ Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 23.

⁶⁰ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretî'nin Kuruluşu(1789*
1867) s. 266.

⁶¹ Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 269.

⁶² BOA, A.MKT. NZD, 189/13.

⁶³ Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*, s. 17.

ayrıca bu durumun mektep kanunnamesine zeyl edilmesi de istenmiştir⁶⁴. Sultan Abdülaziz döneminde okul ortalama senede 40 mezun vermektedir⁶⁵. 1871 tarihli bir belgede mektebin senelik 25 mezun verdiği ve bunun yetersiz olduğu belirtilerek, mektebin daha fazla mezun vermesi için mevcudunun artırılarak toplam mevcudun 340 çıkarılmasının istendiği görülmektedir⁶⁶.

1873 tarihli bir belgeden de mektebe 72 kişilik bir ilaveyle mektep mevcudunun 368 kişiye ulaştığı anlaşılmaktadır.⁶⁷ Belgeye göre idadî kısmının birinci sınıfı olarak nitelendirilebilen ihtiyat sınıfı 60, 2, 3 ve 4. sınıfları ise 44 kişi olarak düzenlenmiştir. Bahriye kısmında ise bahriye sınıfları birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar 40'ar kişi olarak, makine ve inşâiye sınıfları da birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar 4'er kişi olarak düzenlenmiştir. Böylece mektebin idadî kısmı toplam 192, bahriye kısmı ise toplam 176 kişiden oluşmuştur. 1888 senesinde ise mektepte bahriye kısmının birinci sınıfında 32, ikinci sınıfında 28, idadî sınıflarda ise 209 talebe bulunmaktaydı⁶⁸. 1889 tarihli bir belgede donanmada ki mevcut torpido istimbotlarının an be an arttığı belirtilerek bunların idaresi için gerekli olan zabitanın yetiştirilmesi için Bahriye Mektebi'nin mevcudunun artırılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu belgeye göre mektebe 36 talebe daha alınarak mevcudun 320 öğrenciye çıkarılması kararlaştırılmıştır⁶⁹. 1906 senesine ait başka bir belgede de öğrenci mevcudun azaltılması istenmektedir. Belgeye göre mektebin öğrenci mevcudu mektebin kapasitesinin oldukça üstündedir. Bunun sonucu olarak da mektepten fazla zabitan mezun olmaktadır. Bu durumun sebebi de her sene mektep kapasitesinden fazla talebenin mektebe kabul edilmesidir. Mektebi normal bir sayıya getirmek için birkaç seneye mahsus 25 talebenin mektebe kabul edilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁷⁰. Osmanlı donanmasının subay ve diğer ihtiyaç duyduğu personeli devrin şartlarına göre yetiştirmek için açılmış olan Bahriye Mektebi, bu ihtiyaca tam olarak cevap verebilmiş değildir. Nitekim hiçbir zaman Osmanlı Donanması'nda 500'den fazla Bahriye Mektebi mezunu zabıt bir arada bulunmamıştır⁷¹.

⁶⁴ BOA, A. AMD, 67/95.

⁶⁵ Şakir Batmaz, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Bahriyesi*, s. 128.

⁶⁶ DMA, MKT, 140/44.

⁶⁷ BOA, A. MKT. MHM, 459/64.

⁶⁸ Şakir Batmaz, *II. Abdülhamit Devri Osmanlı Donanması*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2002, s. 110.

⁶⁹ BOA, İ. MMS, 106/4535, DMA, MKT, 580/11.

⁷⁰ BOA, Y. MTV, 290/17, DMA, EHB, 44/132.

⁷¹ Şakir Batmaz, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Bahriyesi*, s. 128.

4.3. Mektepte Okutulan Dersler

Mektepte okutulan veya okutulacak dersler konusu mektebin kuruluşundan itibaren önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bazen ders programının içeriği bazen dersi okutacak hocaların temin edilmesi konusu sorun teşkil etmiştir. 1838 senesinde Meclis-i Bahriye ve Hükümet tarafından çıkarılan bir kanunnamede okulda; hendese, logaritma, mesaha fenni, müsellesat-ı müsteviye, hesap, cebir, müselleat-ı küreviye, heyet, ebad-ı kevakib, arz ve tül meçhûtunu istihrac, resim, Türkçe kitabet, Arabî, Farsî derslerinin okutulması öngörülmüştür.⁷² 1840 tarihli bir belgede ise mektebin dört sınıftan müteşekkil olduğu ve herbir sınıfta şu derslerin okutulduğu belirtilmiştir⁷³:

Mekteb-i Ulûm-ı Bahriye'de ta'lim-i ulûm-ı bahriye ile meşgul ve müstahdem şâkirdân ber muceb kanunnâme-i hümâyûn dört sınıfa münkasem olub sınıf-ı râbî şâkirdânı ulûm-ı hesap logaritma ve fenni mesâha ve oktant vesair alât-ı irtifaiye ile ihzâr-ı nefa' eylemek ve sınıfı sâni şâkirdânı müsellesat-ı müstevi bahriye ve ulûm-ı cebr ve mukabele sınıf-ı evvel şâkirdânı müsellesat-ı küreviye ve heyet ve ibâd-ı kevâkib ile arz ve tül ve istihrac eylemek hususatlarını daima ta'lim itmek kanunnâme-i hümâyûn muktezasından olub...

İncelenen dönemle ilgili olarak Osmanlı Bahriyesinde bulunan yabancı uzmanlardan Sir Baldwin Wake Walker (Yaver Paşa)'ın Kaptanpaşaya sunduğu layiha dikkat çekicidir. Bu layihada Sir Baldwin Bahriye Mektebi'nde hocaların az olması sebebiyle talebenin boşa vakit geçirdiğini bu durumdan hocaların da rahatsız olduğunu belirterek okula ilave hocalar gönderilmesi gerektiğini belirtmektedir. Yine aynı layihada Fransızcanın zorunlu ders olarak okutulması gerektiği de ifade edilmektedir. Sir, mektepteki ameli derslere de önem verilmesi gerektiğini belirterek, birinci sınıf (son sınıf) ve ikinci sınıf talebelerinin haftada bir gün öğleye kadar denizcilik dersi gördükten sonra öğleden sonrada denize açılarak öğrendiklerini tatbik etmesi gerektiğini de vurgulamıştır. Ayrıca ameli olarak, mektep meydanına gereken alet vesairenin konularak meydanın bir güverteye benzetilmesini ve talebenin burada eğitim yapmasını da tavsiye etmiştir. Yine mektepte işleyişin mevsimlere göre belirlenmiş bir vakit çizelgesi ile düzenlenmesi lüzumuna da değinmiştir⁷⁴. 1847 senesine ait bir belgede ise mektepte "*fünûn-ı*

⁷² Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 25.

⁷³ BOA, İ. HR, 4/164.

⁷⁴ Selman Soydemir, "Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri (18 ve 19.Yüzyıllar)", s.8-10.

bahriye, usûl-ı hendese, ulûm-ı Arabî, ulûm-ı hikmet ve cebir, cerr-i eskal, cebirin hendeseye tatbiki, ressamlık, Fransızca, İngilizce” derslerinin okutulduğu anlaşılmaktadır. Aynı belgeden bu derslerin bazılarının hocalarının olmadığı ve bu durumun giderilmesi gerektiği de vurgulanmıştır⁷⁵. Patrona Mustafa Paşa'nın hazırladığı 1848 tarihli layihada da bu konuya değinilmiştir. Layihada hâlihazırda mektepte “*resim, cebir, cerr-i eskal*” hocası bulunduğu, bunların mektebin düzenini sağlamak için yetersiz olduğu ve mektebe yeni hocaların da tayin edilmesi gerektiğini belirtmiştir⁷⁶. Yine aynı layihada Mustafa Paşa, gerek güverte, gerek çarkçılık ve gerekse inşâiye öğrencilerinin 4. sınıftan 2. sınıfa kadar sınıflara ayrılmadan ortak ders olarak hepsine Arapça, hesap, usulü hendese, cebir, resim ve Fransızca derslerinin okutulması gerektiğini ifade etmiştir. Fakat ikinci sınıfa geçtiklerinde donanmada istihdam olacaklara hey'et, müsellesatı kürevî, navigasyon (seyr-i sefain) derslerinin verilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. Çarkçı olacaklara ise; cerr-i eskal ilmi, teknik resim dersleri; İnşâiye sınıfındakilere ise gemi yapımı ve diğer gerekli tatbikatın tahsilinin gerekli olduğu bu layihada açıklanmıştır. Logaritma ve irtifa tashihi için gerekli cetvellerinin Frenk dilleriyle kullanıldığı, ancak bunlarla ve diğer hususlarla ilgili olarak Türkçe kitapların bulunmadığı da layihada ifade edilmiştir. Bu amaçla 100 adet mühendislik mecmuası ve 100 adet geometri usûlü kitabının alınması gerektiğini ifade eden Mustafa Paşa, bu derslerin Fransızca olarak öğretilmesini, ancak Türkçelerinin de elde bulundurulması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca gerek bu dokümanlar ve gerekse derslerde lazım olacak diğer ders kitaplarının ehliyetli hocalar tarafından tercüme edilerek mektep matbaasında basılmasının gerektiği konusu da layihada belirtilmiştir.⁷⁷ Bu layihaya Bahriye Meclisi tarafından verilen cevapta layihada dile getirilen hususların doğru olduğu beyan edilmiş İngilizcenin mecburi ders, Fransızcanın da seçmeli ders olması gerektiği belirtilmiştir. Gerekli hocaların İngiltere'den getirilmesi için girişimlerde bulunulması da yine Bahriye Meclisi tarafından talep edilmiştir. Bahriye Meclisi ayrıca layihaya verdiği cevapta mektebe iki adet talim gemisi verilmesini de karara bağlamıştır⁷⁸. 1863 tarihli bir belgeden o tarihe kadar mektepte Rumca dersinin de olduğu anlaşılmaktadır. Belgeye göre o tarihte Rumca dersleri kaldırılması nedeniyle artık Rumca hocasına gerek olmadığı ifade edilmiştir⁷⁹. Sultan Abdülaziz döneminde

⁷⁵ DMA, ŞUB, 4/111 A.

⁷⁶ Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*, s. 13–14.

⁷⁷ Safvet, a.g.e, s. 15.

⁷⁸ Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*, s. 20.

⁷⁹ BOA, A. MK. T. MHM, 270/98.

mektepe buhar ve inşâiye sınıflarının da olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde mektepteki bölümler ve bu bölümlerde okutulan dersler ise şunlardı⁸⁰.

Güverte Sınıfları: Felekîyât, seyr-i sefain, ameliyat-ı harita, lisan-ı İngiliz, kitabet, arma tarifi, top talimi, yazı-i İngiliz.

İnşâiye Sınıfları: Cerr-i eskal, ecsâm-ı seyyâle, lisan-ı İngiliz, resm-i mücessem, kitabet, yazı-i İngiliz, resm-i inşâiye.

Buhar Sınıfları: Fenn-i makine, cerr-i eskal, ecsam-ı seyyale, lisan-ı İngiliz, kitabet, yazı-i İngiliz, resm-i makine, resm-i mücessem.

Bu derslere ve bölümlere bakıldığında devrin teknolojisinin gereği olarak buhar sınıflarının açıldığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü gelişen zırh teknolojisi ve gelişen buhar teknolojisi, devrin padişahı Abdülaziz'in dikkatini çekmiş ve bu teknolojinin Osmanlı'da da gelişmesi için çaba harcanmıştır. Buhar sınıfı, gemi makineleri işletme mühendisi yetiştirmek için kurulmuş sınıflardı ve özellikle de vapurların İngiliz olan teknik personelinin etkinliğini kırmak amacıyla açılmış bir sınıftır⁸¹.

1868 senesine ait bir belgeye göre mektep nazırlığı görevini Eğinli Sait Paşa üstlenmiştir⁸². Belgede Sait Paşa'nın faziletleri ve kabiliyetleri övülmekte ayrıca paşanın mektebin eğitimi ile ilgili olarak hazırladığı 26 maddelik bir nizamnameden de bahsedilmektedir⁸³. Ancak bu nizamnameye ulaşılamamıştır. 1874 senesine ait bir belgede ise mektepte jimnastik dersinin olması gerektiği vurgulanmıştır⁸⁴. Belgeye göre Mekteb-i Harbiye'de olduğu gibi Bahriye Mektebi'nde de jimnastik dersinin yapılmasının faydalı olacağı belirtilmiştir. Ders hocasının temini amacıyla Mekteb-i Harbiye'de görev yapan jimnastik dersi hocasının Mekteb-i Bahriye'ye getirilerek çözüldüğü yine aynı belgeden anlaşılmaktadır. 1874 senesine ait bir belgede mektebin talim gemisinde olan üçüncü ve dördüncü sınıf talebelerinin bu süre zarfında gördüğü dersler belirtilmiştir⁸⁵. Belgede *Hüdâvendigâr* eğitim gemisindeki talebelerin imtihanlarının sonuçları da belirtilmiştir. Bu belgeye göre okulda talebelerin gördüğü dersler şunlardı: *Bahriye üçüncü sınıf*:

⁸⁰ Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihiçesi*, DKK Yay., s. 45.

⁸¹ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu(1789-1867)*, s. 286.

⁸² BOA, İ. DÜİT, 185/85.

⁸³ BOA, A. MKT. MHM, 427/34.

⁸⁴ DMA, ŞUB, 69/143 A.

⁸⁵ BOA, HRT, h, 132

Alât-ı rasadiyenin usûl-ı isti'mâli, rasat vasıtasıyla usûl-ı navigasyon, parakete ile navigasyon, tertibat ve manevra-i bahriye, ameliyât-ı melahiye, ta'rifat-ı fener, lisan-ı İngiliz, top talimi, seyf talimi, tüfenk talimi, buhar fenni, tarih-i Osmanî ve kitabet, resm-i müccesem, işaret talimi.

Dördüncü sınıf talebeleri de aynı dersleri görmektedir. Derslerin çoğunluğu uygulama dersleridir. Öğrenciler muhtemelen derslerdeki uygulama becerilerine göre not almış olmalıdırlar. Öğrencilerin ders esnasındaki disiplinsizliklerinin de dikkatle takip edildiği görülmektedir. Bu konuyla alakalı olarak 1875 tarihli bir belgede İngilizce dersinde sorulara cevap veremeyen talebelerin cezalandırıldığı görülmektedir⁸⁶. Belgede bahriye birinci sınıf talebesi 4 öğrencinin İngilizce dersinde Mrs. Woods'un sorduğu soruların hiçbirine cevap veremedikleri için paşa tarafından beş kere değnek vurulması cezasıyla cezalandırıldığı ve bu cezaların tatbik edildiği belirtilmektedir. 1876 senesine ait bir belgeden ise mektepte "*torpido*" dersinin okutulduğu anlaşılmaktadır. Belgede mektebin üçüncü sınıf talebelerine torpido dersinin okutulmasının irade-i seniyye gereği olduğu vurgulanmıştır. Yine aynı belgede ders için ihtiyaç duyulan malzemenin de mektebe gönderileceği belirtilmiştir⁸⁷.

1884 senesine ait bir belgede ise mektepteki derslerin sayısının artırılmasının talep edildiği görülmektedir. Belgede mektepte okutulan torpido, fenn-i harbi bahri ve İngilizce dersinin yanında son sınıfın programına "tercüme" dersinin de konulmasının önerildiği görülmektedir. Bu dersle ilgili olarak da mektebin İngilizce hocası Arif Efendi'nin görevlendirildiği belirtilmiştir⁸⁸. Mektepte teknolojik gelişmelerin yakından takip edilmeye çalışılmaktadır. Bu durum torpido eğitiminde olduğu gibi başka alanlar içinde geçerlidir. 1887 senesine ait bir belgeye göre bahriye ve tüccar kapitan mekteplerine "*fotoğraf*" dersi konmuştur. Belgeye göre Sanay-i Nefise Mektebi talebelerinden İhsan Efendi, 500 kuruş maaşla fotoğraf dersinin hocalığına getirilmiştir⁸⁹. 1887 senesine ait bir belgeden mektebi ilk üç derece içinde bitirenlerin kurmay subay olduklarını anlaşılmaktadır⁹⁰.

1888 senesinde "*Peygamber menkubeleri*" dersinin programa eklendiğini görülmektedir⁹¹. Bu dersin programa konulmasının gerekçesi olarak hem

⁸⁶ DMA, MKP, 2/10

⁸⁷ DMA, MKP, 1/15.

⁸⁸ DMA, MKT, 449/94.

⁸⁹ DMA, ŞUB, 290/14 A.

⁹⁰ DMA, MKT, 519/75.

⁹¹ DMA, MKT, 517/81.

devletin teokratik yapısı hem de II. Abdülhamit'in izlediği panislamist siyaseti gösterilebilir. 1889 senesine ait bir belgeden mektepte bir torpido sınıfı açıldığını anlaşılmaktadır. Belgede mektepte var olan torpido derslerinin yetersiz olduğu belirtilmiş, torpido için ayrı bir sınıfın açılmasına karar verilmiştir⁹².

Mektepte nazarî dersler yanında amelî dersler de yapılmaktaydı. Nitekim 1892 tarihli bir belgede talebelere talim için *silah ve palaska* verildiği belirtilmektedir⁹³. 1892 senesine ait başka bir belgede ise mektep talebesinin talim derslerinde yeterince başarılı olmadıkları ifade edilmiştir. Belgeye göre başarısız olunan dersler; Jimnastik, yüzmek, filika çekmek dersleriydi. Belgede bu derslere yeterince önem verilmemesinin başarısızlığa sebep olduğu ifade edilmiştir. Aynı belgede talebelerin İngilizce dersinde okuyup yazdıkları ama telaffuz başarılarının düşük olduğu da ifade edilmiştir⁹⁴. 1893 tarihli sınav çizelgesine göre mektepte şu dersler okutulmuştur⁹⁵:

Bahriye birinci sınıf: Hey'et-i felekiye, seyr-i sefain, coğrafya-yı tabî, akaid-i diniye ve fezâil-i askeriye, kitabet, lisan-ı İngiliz, Osmanlı Bahriye Tarihi, tarama, tüfenk talimi, kılıç talimi.

Bahriye ikinci sınıf: Hey'et-i bahriye ve ameliyat-ı rasadiye, gemicilik fenni, topçuluk fenni, mesaha-i bahriye, fenn-i harbi bahri, hukuk-ı umûmiye-i bahriye, elektrik, kitabet, lisan-ı İngiliz, fotoğrafya, tüfenk talimi, matrak talimi.

İdadi birinci sınıf: Cebir-i adi, usûlu-ı hendese, tarih-i osmanî, kavaid-i kitabet, lisan-ı İngiliz, kara kalem resmi, ayak talimi.

İdadi ikinci sınıf: Cebir-i âla, usûl-ı hendese, tarih-i umûmi, coğrafya-yı Osmani, kitabet, lisan-ı İngiliz, kara kalem resmi, ayak talimi.

İdadi üçüncü sınıf: Müsellesat-ı müsteviye, cerr-i eşkâl, tarih-i umumi, kitabet, lisan-ı İngiliz, suluboya resim, tarama, jimnastik.

İdadi dördüncü sınıf: müsellesat-ı küreviye, hikmet-i tabîye, hendese-i resmîye, muhtasar tefazil ve temami, kitabet, lisan-ı İngiliz, suluboya resim, tarama, jimnastik.

⁹² DMA, EHB, 14/56.

⁹³ BOA, Y. PRK. ASK, 81/20.

⁹⁴ DMA, MKT, 723/56.

⁹⁵ BOA, Y. PRK. ASK, 79/38.

1896 senesinde mektebin programına “*Hukuk-ı Düvel-i Bahri*” dersinin eklendiği görülmektedir⁹⁶. Bu dersin eklenmesinden Bahriye Mektebi’nde öğrencilere sadece savaş ile ilgili bilgilerin değil devrin uluslararası deniz hukukunun da öğretildiği anlaşılmaktadır. Bu durum oldukça önemlidir. Nitekim bu durum Hobart (Hampden Augustus Charles) Paşa’nın Girit isyanı sırasında şahit olduğu bir olaydan da anlaşılmaktadır⁹⁷. Girit isyanı sırasında abluka altında bulunan Girit’e gönderilen Hobart Paşa, burada bulunan Türk subayların yabancı gemilerin tacizleri karşısında uluslararası hukuku yeterince bilmedikleri için uluslararası hukuka aykırı davranmak korkusuyla oldukça pasif kaldıklarını görmüştür. Uluslararası hukuka hâkim olan Hobart Paşa, yaptığı bazı manevralarla uluslararası hukuka aykırı davranan yabancı gemileri haksız çıkararak ablukayı kırmaya muvaffak olmuştur⁹⁸.

1896 senesinde Bahriye Mektebi’nde de diğer mekteplerde olduğu gibi Tarih-i Umûmi derslerinin okutulduğunu görülmektedir⁹⁹. Deniz Müzesi’nde 823 demirbaş numarası ile kayıtlı ve üzerinde Bahriye Mektebi’nden 8 Ekim 1897 tarihinde gönderilmiş olduğuna dair not düşülen matbu kitapçıkta mektepte okutulan derslere yer verilmiştir. Bu belgeye göre mektebin bahriye birinci sınıfında, *seyr-i sefain*, *topçuluk*, *hey’et-i adiyeye*, *mübadii inşa*, *tarifat-ı makine*, *ganaim-i kavaid*, *coğrafya-yı tabi*, *İngilizce*, *kitabete*, *kılınç talimi*, *ihtiyari Fransızca*, *tarifat-ı arma* dersleri okutulmuştur.

Bahriye ikinci sınıfında, *hey’et-i bahriye*, *topçuluk*, *gemicilik fenni*, *torpido*, *fenn-i harbi bahri*, *karaya asker sevki*, *hukuku düvel*, *İngilizce*, *kitabete*, *harita-i bahriye*, *kılınç talimi*, *ihtiyari Fransızca* dersleri okutulmuştur. 1893 yılı dersleriyle kıyaslandığında bu programda karşımıza yeni bir ders daha çıkmaktadır. “*Karaya asker sevki*” dersi muhtemelen yeni bir derstir. Değişen savaş şartları böyle bir dersin mektep programına girmesine yol açmış olmalıdır. Ayrıca 1848 senesinde Patrona Mustafa Paşa’nın hazırladığı layihadan beri Fransızca dersi ise seçmeli bir derstir. Bunun sebebi ise İngilizlerin dünya denizlerindeki üstünlüğüdür. 1910 senesinde İngiltere’de bulunan İbrahim Aşki Bey’den İngiltere’de bulunan bahriye mektepleri hakkında bir rapor

⁹⁶ DMA, MKT, 1009/69, ŞUB, 491/116

⁹⁷ Selman Soydemir, *Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri (18 ve 19.Yüzyıllar)*, s. 73-74.

⁹⁸ Sir Henry F. Woods, *Türkiye Anıları*, Çev: Fahri Çoker, Milliyet Yay. İstanbul 1976, s. 203.

⁹⁹ BOA, MF, MKT, 313/31.

hazırlamasının istendiğini bilinmektedir¹⁰⁰. İbrahim Aşki Bey Londra'dan döndükten sonra hazırladığı raporu Bahriye Nezareti'ne takdim etmiştir. Bu hususun müzakere edilmesi ve konuya ilişkin kararlar alınması yolunda bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonda İbrahim Aşki Bey, Kol Ağası Ahmet Tevfik Bey, Kol Ağası Mehmet Ali Bey, Yüzbaşı Rahmi Bey yer almışlardır. Bu komisyon bir layiha hazırlamıştır. Layihada özet olarak şu konulara yer verilmiştir¹⁰¹:

— Deniz kuvvetleri için ehliyet sahibi memurlar yetiştirmek önemle halledilmesi gereken ilk ve son meseledir.

— Süvariden dümen neferine kadar bütün gemi mürettebatının gemide göreve başlamadan önce layığıyla eğitilmesi anlamına gelen bahriyedeki eğitim-öğretim meselesi esas ıslahatın temelidir.

— Heybeli'deki Mekteb-i Bahriye'de talebe altı sene gibi uzun bir süre dört duvar arasında ve yazı tahtası karşısında ders görmektedir. Dersler, eksiklerle dolu ve düzensiz olmanın yanı sıra, ruhsuz olup öngörülen amacı sağlamaya kesinlikle uygun değildir.

— Konuların birbirleriyle ilgisi yoktur. Derslerin gemi hayatıyla ve gelecekteki görevlerle ilişkisi hiç görülmemektedir.

— Talebe ilme ve öğrenmeye istekli değildir. Öğretmenlerin ise gerçekten bilgili ve ehliyetli olup olmadıkları şüphelidir.

— Haddehane Mektebi ise gemilerdeki makineleri güzelce idare edecek ve çarkçıdan ziyade ancak fabrikalarda çalışacak ustalar yetiştirmektedir. Haddehanenin gerek eğitim öğretimle ilgili gerekse idaresiyle ilgili birçok noksanlık da bulunmaktadır.

— Aynı şekilde işaretçilik ve ser dümenlik gibi güverte hizmetlerinde öğretmen ve uzman yetiştirmek için de özel mektepler açılması gerekmektedir.

— Gemici olacak genci karada altı sene okutmak pek fazladır. Bu süre dört seneye indirilmeli, mektep gemisinde geçirilen sürede bir seneye indirilerek genç, bir an önce asıl harp gemilerine ve gerçek filo hayatına dahil edilmelidir.

— Mektepte bir müdür, dört sınıf subayı, bir yazı işleri ve bir de muhasebe kâtibinden oluşturulacak idare heyeti sadece askerî işlerin idaresinde

¹⁰⁰ DMA, MBN, 673/59.

¹⁰¹ Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 71.

sorumlu tutulmalı; mektep nezareti makamı, “Tedrisat-ı Bahriye Müdürlüğü” namıyla Bahriye Dairesi'ne nakledilmeli ve bu müdürlük, bütün Bahriye okullarının eğitim-öğretim işlerinden sorumlu olmalıdır.

— Talebe Mekteb-i Bahriye'de 4 sene tahsil gördükten sonra gemicilik, topçuluk, torpidoculuk gibi asıl meslek derslerini ve fen bilimlerinin daha yüksek konularını öğrenmek üzere bir senelik bir süre için mektep gemisine gönderilmelidir.

— Talebe, mektep gemisinde tahsilini tamamlayıp imtihan olduktan sonra mühendis olarak filoya gönderilmeli ve çeşitli gemilerde, hem ders görerek hem de zaman ve mekâna göre vazife üstlenerek üç sene müddetle bulundurulmalıdır.

Bu layihada öngörülenleri gerçekleştirmek üzere Tedrisat-ı Bahriye Müdürlüğü 14 Şubat 1911 tarihinde kurulmuştur. Mekteb-i Bahriye Nezareti de Tedrisat-ı Bahriye Müdüriyeti olarak anılmaya başlanmıştır¹⁰².

4.4. Ders Araç Gereçleri

Mektebin kuruluşundan itibaren ders araç gereçleri konusunda sıkıntı olduğu bilinmektedir. Özellikle ders kitabı temini önemli bir sorundur. Bunun en temel sebebi; *devrin denizcilik ilmini aktaracak Türkçe yazılmış kitap azlığıdır*. Nitekim bu sorunun çözümü için mektepte bir tercüme birimi kurulmuştur¹⁰³. Bu birimin hendese, navigasyon, coğrafya gibi bahriyeye dair kitapları tercüme ederek istifadeye sunması planlanmıştır. Mektep ile ilgili olarak bir layiha kaleme alan Sir Baldwin Wake Walker (Yaver Paşa) bu konuya değinmiştir¹⁰⁴. Sir, mektepteki mevcut matbaanın eksiklerinin giderilerek okutulan kitapların basılmasının yararlı olacağını belirtmiştir. Sir, bir talebenin ders göreceği ilme dair kitaptan mahrum kalırsa sıkıntı çekip tahsilinin uzayacağına dikkat çekmiştir. Aynı layihada talebelerin Fransızca öğrenmeye teşvik edilmesi gerektiği belirtilerek, gerekli kitapların da devlet tarafından karşılanması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰⁵

Sir, layihasında mektebin birinci sınıfındaki talebelere devlet tarafından bir oktant, bir ustuç ve bir adet Karadeniz ve Akdeniz haritaları verilmesini, mektepteki eğitimini tamamlayan talebelere teşvik için kendilerine

¹⁰² DMA, FB, 83/183.

¹⁰³ Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 77.

¹⁰⁴ Selman Soydemir, *Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri (18 ve 19. Yüzyıllar)*, s. 8.

¹⁰⁵ Selman Soydemir, *a.g.e.*, s. 9.

bunların hediye edilmesini tavsiye etmektedir. Ayrıca Sir, Türkçe kitapların çoğaltılmasının gerektiğinden bahsederek mektepte kitap ve harita basılması için gereken bütün aletlerin toplanıp bahriyeye dair gerek Türkçe, gerek telif gerekse tercüme kitap yazıp getirenlere kitabın önemine binaen padişah tarafından ihsanda bulunulmasını ve bu durumun Takvim-i Vekayi'de yayınlanmasını tavsiye etmiştir¹⁰⁶. Sir Baldwin Wake Walker'ın bu layihası 1840 tarihinde yürürlüğe girmiştir¹⁰⁷. 1848 senesinde hazırladığı layihada Patrona Mustafa Paşa da bu duruma değinmiştir¹⁰⁸. Mustafa Paşa dersler için gerekli olan 100 adet "Mecmuat-ül Mühendisin" ve 100 adet "Usûl-ı Hendese" kitabının satın alınması gerektiğini belirtmiştir. 1852 tarihli bir belgede Londra'da Bahriye Mektebi için yaptırılan alet ve edevatın ekserisinin teslim alındığı ifade edilmiştir¹⁰⁹. 1853 tarihli başka bir belgeden ise Bahriye Mektebi için Londra'da alet edevat yaptırıldığı ve bunların bazılarının gönderildiğini anlaşılmaktadır¹¹⁰. 1854 tarihli bir belgede ise Londra sefirine bir mektup yazılarak 351 cilt İngilizce kitabın satın alınmasının istenmiştir¹¹¹.

1850 senesinde Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilen Binbaşı Emin Bey, dönüşünde denizcilikle ilgili 437 kitap getirerek mektebe önemli bir katkı sağlamıştır¹¹². 1854 tarihli başka bir belgeden ise sabık ders nazırı müteveffa Halil Efendi'nin Türkçeye tercüme ettiği "Navigasyon" kitabının basılarak mektepte ders kitabı olarak okutulmasına karar verildiği belirtilmektedir¹¹³. 1869 tarihli bir belgeden tatbikat dersleri için Londra'dan iki takım Akdeniz haritasının satın alınmasının istendiğini görülmektedir¹¹⁴.

4.5. Talim Gemisi ile Eğitim

Mektebin ameli eğitim kısmının en önemli bölümünü mektep gemisi ile açık denizlere çıkarak öğrenilen bilgilerin tatbik edildiği talim gemisindeki eğitim oluşturmaktaydı. Talebeler, eğitimlerinin son iki senesini mektep gemisinde tatbikat ile geçiriyorlardı. Patrona Mustafa Paşa'nın 1848

¹⁰⁶ Selman Soydemir, *a.g.e.*, s. 9-10.

¹⁰⁷ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, 266.

¹⁰⁸ Safvet, *Bahriyemiz Tarihinde Filasalar*, s. 15.

¹⁰⁹ BOA, A. MKT. NZD, 71/78.

¹¹⁰ BOA, A. MKT. MHM, 52/46.

¹¹¹ DMA, MKT, 22/65.

¹¹² Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 40.

¹¹³ BOA, A. MKT. MHM, 73/72.

¹¹⁴ BOA, İ. DUİT, 185/78.

senesinde hazırladığı layihaya Bahriye Meclisi tarafından verilen cevapta talebelerin ameliyatı için şimdilik Akdeniz'de, ileride de okyanusta dolaşmak üzere mektebe bir iki tâlim gemisi tahsis edilmesi kararlaştırılmıştı¹¹⁵. 1847 senesine ait bir belgede ise talebenin sadece nazârî ilimle eğitilemeyeceği ameli eğitimin gerekli olduğu belirtilmiş ve bu durum şu sözlerle dile getirilmiştir¹¹⁶:

... Tersane-i Amire'de fînûn-ı bahriyeye vakıf birkaç mümtaz zevat dahi mevcut olduğundan onların zir-i irade ve kumandasında olmak üzere bir iki münasib sefine talim gemisi itihaz olunub da içlerine lüzûmu mikdar şâkirdân vaz' olunarak Bahr-i Sefid'de keşt ü güzâr ettirilse ileride bir aralık birkaç sefine dahi Bahr-i Muhit'e çıkarılarak Fransa ve İngiltere'ye doğru gönderilse hem ziyade menfaatli ve hem veli ni'meti bi minnetimiz padişahımız efendimizin... olan şan-ı âlî-i hazret-i hilafet-penâhilerine tamamıyla muvafık keyfiyet-i hasene olacağı...

1848 senesine ait bir belgede de mektep talebelerinin ameli eğitimlerinin yetersiz olduğu belirtilerek bunun giderilmesinin gerektiği ifade edilmiştir¹¹⁷. Müşavir Paşa adıyla anılan Sir Adolphus Slade, 1851 senesinde Peyk-i Zafer kalyonunun mektep gemisi haline getirilerek talimlere başlanılmasına dair bir layiha kaleme almıştır¹¹⁸. 1870 tarihli bir belgeden *Hüdâvendigâr* eğitim gemisinin Girit'in Suda limanında bulunduğu Bahr-i Sefid kumandanlığına bildirildiği görülmektedir¹¹⁹. 1873 senesinde Bahriye üçüncü sınıfa geçen Süleyman Nutki Bey hatıratında *Hüdâvendigâr* mektep gemisi ile yaptıkları geziden de bahseder. Süleyman Nutki Bey bu hatıratında İstanbul'dan yola çıkılarak Çanakkale'ye geldiklerini ve Çanakkale'de bir ay kadar kaldıktan sonra Selanik ve Golos'a uğrayarak orada günlerce kaldıklarının oradan Arnavutluk sahilindeki Vivar'a yolun büyük bir kısmını da yelkenle olmak üzere gittiklerini ifade etmiştir. Süleyman Nutki Bey, talim gemisi ile seyahat esnasında da derslerin devam ettiğini belirtmiştir.¹²⁰ Bu durum 1874 tarihli başka bir belgede de belirtilmektedir¹²¹. Belgede *Hüdâvendigâr* gemisindeki üçüncü ve dördüncü sınıf talebelerinin imtihan sonuçları verilmiştir. Süleyman Nutki Bey hatıratında kışı

¹¹⁵ Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*, s. 19.

¹¹⁶ BOA, İ. MSM, 16/368.

¹¹⁷ DMA, ŞUB, 4/209 B.

¹¹⁸ Selman Soydemir, *Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri (18 ve 19. Yüzyıllar)*, s. 61.

¹¹⁹ DMA, MKT, 112/118, MKT, 112/26.

¹²⁰ *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, Hazırlayan, Nurcan Bal, s.5- 6.

¹²¹ BOA, HRT. h, 132.

geçirmek için Girit'in Suda limanına gittiklerini ve bahara kadar orada kaldıklarını belirtir. Baharda Bingazi'ye oradan da Trablusgarb'a ve nihayet oradan da Tunus'a gittiklerini ifade etmiştir. Buradan tekrar üs olan Suda limanına ve oradan da 1874 senesi baharında İstanbul'a dönmüşlerdir¹²². Eylül 1874 tarihli bir belgede ise o güne kadar Akdeniz'de yapılan eğitim gezilerinin *Muhbir-i Sürur* gemisi ile Hint Okyanusu'na kadar uzatıldığı görülmektedir¹²³. Bu gezi ile ilgili olarak da Süleyman Nutkî Bey'in hatıralarında bilgilere rastlanmaktadır¹²⁴. Hatırata göre gemi İstanbul'dan çıktıktan sonra Portsaid'e hareket etmiştir. Oradan Hudeyde ve Kamaran adasına oradan Aden körfezine ve Basra'ya oradan da Karaçi'ye gitmiştir. Bu bölge Müslüman olmakla birlikte İngiliz işgali altındadır. Burada bölükler halinde karaya çıkan talebelere polis nezaret etmiş ve şehirde gezen bu talebelerin Fransız olduğu söylentisi yönetim tarafından halk arasında yayılmıştır. Süleyman Nutki Bey, bu durumu arkadaşlarından yabancı dili iyi olan birinin halk arasında konuşulardan anladığı ve halka biz Fransız değil Müslüman Türküz demesi üzerine kendilerinden Fatıha Suresi'nin okunmasının istendiğini ve bu surenin okunması üzerine halkın kendilerin çok büyük teveccüh gösterdiğini ifade etmiştir. Trenle bir haftalık yoldan gemiyi görmeye gelenlerin olduğunu ifade eden Süleyman Nutki, bu durumun kendilerini son derece etkilediğini ve kendilerinin sadece Osmanlı Devleti'ne karşı değil İslam âlemine karşı da sorumluluklarının arttığını düşündüklerini belirtmiştir. Gemi aynı yolla İstanbul'a dönmüş ve son sınıf talebelerini zorunlu olarak yaptıkları İzmit'teki top talimi, o seneki öğrencilerin uzun bir yolculuk yaptıkları için kaldırılmıştır. 1876 tarihli bir belgede de Mekteb-i Bahriye önünde eğitim için sürekli bir gemi bulundurulması zaruretinin olduğu belirtilerek münasip bir geminin mektebe verilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹²⁵

1887 senesine ait bir belgede talebelerin imtihanlarının son bulduğu için tatile girmelerinin mecburi olduğu belirtilerek bu dönemin boş geçirilmemesi için bahriye sınıflarından iki sınıfın Gemlik ve İzmit körfezinde ameliyâtlı uğraşmaları maksadıyla *Nüvîd-i Fütûh* gemisiyle oraya hareket etmelerinin uygun olacağı ifade edilmiştir¹²⁶. 1889 tarihli başka bir belgede de mektep talebelerinin ikmal-i malûmat etmek üzere Hint, Çin ve Japonya taraflarına götürülmesi konusunda bir irade-i seniyyenin olduğu belirtilerek

¹²² *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, Hazırlayan, Nurcan Bal, s. 7-11.

¹²³ DMA, MKT, 207/116.

¹²⁴ *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, Hazırlayan, Nurcan Bal, s. 12- 20.

¹²⁵ DMA, MKP, 1/17.

¹²⁶ BOA, Y. PRK. ASK, 39/92.

bu gezi için de *Ertuğrul Fırkateyni'nin* görevlendirildiği belirtilmiştir¹²⁷. 1896 senesine ait bir belgede de Mekteb-i Bahriye son sınıf talebesinin ameliyât-ı melâhiye için *Nüvîd-i Fütûh* berikiyle yirmi günlüğüne İzmit körfezi ve civarında dolaşacağı belirtilmiştir¹²⁸. 1907 tarihli bir belgede ise mektebe alınması planlanan talim gemisinin pahalı olmasından ve şu anda da buna bütçenin elvermemesi nedeniyle mevcut vapurlardan birinin mektep gemisi olarak kullanılmasına karar verildiği belirtilmiştir.¹²⁹ Süleyman Nutki Bey'in hatıralarından son sınıf öğrencilerinin İzmit'te top atışı eğitimi aldıkları da anlaşılmaktadır.¹³⁰ Yukarıda bahsedilen bu gemiler dışında *Heybetnümâ*, *Mehmet Selim Fırkateyni*,¹³¹ *Feth-i Bülend Korveti*, *Âsâr- ı Tevfik*, *Muîn-i Zafer Korveti*, *Tîr-i Müjgân*, *İclâliye Korveti*, *Preveze Gambotu*, *Peyk-i Şevket Torpido Kruvazörü* gibi gemiler de mektep gemisi olarak kullanılmıştır¹³².

4.6. Yurtdışına Gönderilen Talebeler

Osmanlı devletinde yurt dışına öğrenci gönderme düşüncesi 18. yüzyıl sonlarına doğru başlamıştır. Bu dönemde Halil Hamit Paşa 1784 senesinde İstanbul'da bulunan Fransa büyükelçisi ile 30 öğrencinin gönderilmesi konusunda anlaşmaya varmıştır¹³³. Osmanlı Devleti'nde Avrupa'ya gruplar halinde eğitim-öğretim için öğrenci gönderen ve bunu devlet politikası haline getiren kişi II. Mahmut'tur¹³⁴. Bu dönemde Avrupa'nın çeşitli ülkelerine Harbiye, Bahriye gibi askeri okullardan öğrenci gönderildiği gibi diğer alanlardan da öğrenci gönderilmiştir¹³⁵. Avrupa'ya öğrenci göndermenin temel amacı ülkeyi her alanda ilerletmektir. Bu ilk önce askeri sahada başlatılmıştır. Çünkü devrin devlet adamları yeni ve modern bir devlet kurmak arzusundaydı. Öğrencilerin gönderilmesi sadece bu amaca yönelik olmamıştır. Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi Osmanlı'nın modernleşme teşebbüslerinde önemli bir yer tutmuştur. Devrin padişahları Avrupa'ya giden kişilerden çok şey beklemişlerdir. Çünkü bu kişiler oralarda aldıkları eğitimle memleketin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan çıkmasına öna-

¹²⁷ BOA, Y. MTV, 38/136.

¹²⁸ BOA, Y. PRK. ASK, 114/37.

¹²⁹ BOA, MV, 117/35.

¹³⁰ *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, Hazırlayan, Nurcan Bal, s. 12- 21.

¹³¹ Şakir Batmaz, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Bahriyesi*, s. 73.

¹³² Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 44-49, 53-60.

¹³³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773 - 1923)*, s. 26.

¹³⁴ Mustafa Gençoğlu, *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) -Bir Grup Biyografi Araştırması-*, Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 20.

¹³⁵ Mustafa Gençoğlu, *a.g.t.*, s. 20-22.

yak olacak kişiler olarak görülmüşlerdir. Avrupa ülkelerinde açılan ilk daimi elçiliklerin bile en önemli vazifelerinden biri o ülkelerdeki gelişmeleri takip ederek bu gelişmeleri ülkelere aktarmaktı. Bu dönemde askeri denizcilik eğitimi için gönderilen ilk kişi Ahmet Efendi isimli bir kişidir. Bu şahıs Brest Bahriye Mektebi'ni bitirdikten sonra Fransız donanmasına ait bir gemide staj yapmış ve 1839 senesinde İstanbul'a dönmüştür¹³⁶. Yurt dışına denizcilik eğitimi için gönderilenlerin çoğu İngiltere'ye gönderilmiştir¹³⁷. Bu ülkeye gönderilenler yabancı subaylara kapalı olduğu halde İngiliz Donanması'nda ihtisas yapabilme imkânı bulmuşlardır¹³⁸. İngiltere'ye bahriye tahsili için gönderilen öğrencilerin oradaki dersler esnasında not tutmalarının yasak olduğu da anlaşılmaktadır¹³⁹.

1835 tarihli bir belgede İngiltere'de bulunan dört tane mühendis hakkında bilgi verilmektedir¹⁴⁰. Belgeye göre mühendislerin kontratlarının tutarı olan 15.616,5 kuruş masrafın Tersane-i Âmire hazinesinden karşılanmasının gerektiği ifade edilmektedir. Bu durum bu kişilerin denizcilik eğitimi için İngiltere'ye gönderildikleri izlenimi vermektedir. 1850'li yıllarda iyi dereceli mezunlar beşer sene müddetle staj ve tahsil yapmak üzere Londra'ya gönderilmiştir¹⁴¹. 1851 tarihli bir belgede de Londra'da bahriye öğrencilerinin olduğu anlaşılmaktadır¹⁴². Belgeye göre Kaptanpaşa tarafından Londra'daki öğrencilerin durumu Londra sefirine sorulmuş, bunlardan üçünün İstanbul'a doğru yola çıktığı belirtilmiştir. Aynı belgede İngiltere'den dönen öğrencilerin tersanede ve donanmada istihdam edilmesinin faydalı olacağı da belirtilmiştir. Belgenin devamında ise üç öğrenci hariç kalan dokuz öğrencinin de geri gelmesi Kaptanpaşa tarafından istenmiş ve üçünün tahsillerini devam ettirdikten sonra dönmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Muhtemelen aynı döneme ait başka bir belgeden Londra'da 18 öğrencinin bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁴³. Aynı belgeden öğrencilerden üçünün bir müddet daha orada ikmal-i malûmat için kalması istenirken diğerlerinin ise ülkeye çağrıldığı anlaşılmaktadır. 1854 tarihli bir belgede ise Londra'da tahsilini tamamlayan Mekteb-i Bahriye talebesi olan Hasan

¹³⁶ Mustafa Gençoğlu, *a.g.t.*, s. 22.

¹³⁷ Mustafa Gençoğlu, *a.g.t.*, s. 85.

¹³⁸ Mustafa Gençoğlu, *a.g.t.*, s. 87.

¹³⁹ Mustafa Gençoğlu, *a.g.t.*, s. 108.

¹⁴⁰ BOA, C. BH, 67/3163.

¹⁴¹ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihine Ait Makaleler*, DKK Yay., İstanbul 1965, s. 5.

¹⁴² DMA, ŞUB, 12 /5A, Ayrıca BOA, A. AMD, 52/21.

¹⁴³ BOA, A. AMD, 33/45.

Efendi'nin Dersaadet'e doğru Paris'ten yola çıktığı belirtilmiştir¹⁴⁴. 1856 tarihli olduğu tahmin edilen bir belgede de Londra'ya gönderilen bahriye talebeleri hakkında bilgi verilmektedir. Belgede Londra sefiri Kostaki Efendi tahsil için Bahriye Mektebi ve diğer mekteplerden gelen öğrencilere bir nazır tayinin gerekli olduğunu belirtmektedir. Bunun üzerine Umur-u Ecnebiye Nezareti mütercimliğinde müstahdem Mösyö Redhouse'un daha önceki hizmetleri ve tecrübelerinden dolayı aylık 20 lira ile bu göreve tayin edildiği ifade edilmiştir¹⁴⁵. Bu makamın ihdas edilmesinin sebebi, buradaki öğrencilerin her türlü denetimini sağlamak ve sorunlarını da takip etmektir¹⁴⁶. Belgede ayrıca öğrencilerin aylık *15 lira 3 şilin 4 pence* olan ücretlerinin kendilerinin hüsnü tahsilleri için verilecekleri mektebin ücreti ile birlikte öğrenci başına aylık 22,5 lira olarak artırıldığı ifade edilmektedir. 1858 tarihli bir belgede ise Londra'ya gönderilmiş 18 Mekteb-i Bahriye talebesinin tahsillerini bitirdikleri ancak bunların fabrika, donanma gibi yerlerde pratik yapmalarının gerektiği üzerinde durulmuş, bunların bu sıradaki masraflarının 1041 lira tuttuğu ve bunun Tersane-i Amire hazinesinden gönderileceği ifade edilmiştir¹⁴⁷. Osmanlı Devleti yurt dışına sadece talebe göndermemiş, zabitanın da eğitim için yurt dışına gönderilenler olmuştur. Yurt dışına gönderilen zabitanın bir kısmı ülkeye döndükten sonra donanma içerisinde eratin eğitimi, donanmanın teknik anlamda ilerlemesi ve ayrıca modern cihazları, silahları kullanmayı öğrenmesi gibi işlerde istihdam edilmiştir. Bir kısmı ise Bahriye Mektebi'nde muallimlikle vazifelendirilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak ulaşılan belgelerden birisinde Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilen bir subay ile ilgili bilgi verilmektedir¹⁴⁸. Avrupa ülkelerinin pek çoğuna eğitim amacıyla zabıt ve talebe gönderilmişse de ABD bu konuda sıkça ilişki içerisinde olunan bir devlet değildir. 1850 tarihli belgede ise Mekteb-i Bahriye hocalarından Binbaşı Emin Bey'in ABD'ye gidecek olan sefaret baş tercümanı ile birlikte ABD'ye hareket edeceği ve orada tahsil-i funun eyleyeceği vurgulanmıştır. Emin Bey, denizcilik eğitimi ile alakalı 437 adet kitapla ABD'den dönmüş ve dönüşünde Mekteb-i Bahriye ders nazırı olarak tayin edilmiştir¹⁴⁹. 1904 senesinde Bahriye Mektebi talebeleri de ABD'ye gönderilmiştir¹⁵⁰.

¹⁴⁴ BOA, HR. MKT, 77/99.

¹⁴⁵ BOA, A. AMD, 71/80.

¹⁴⁶ Mustafa Gençoğlu, *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler(1830-1908)*, s. 78.

¹⁴⁷ DMA, ŞUB, 31/105 A.

¹⁴⁸ DMA, ŞUB, 9/180 B.

¹⁴⁹ Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 40.

¹⁵⁰ Kenan Sayacı, *a.g.e.*, s. 71.

4.7. Mektepte İmtihanlar

Mektep talebeleri eğitimleri sonunda imtihana tabi tutuluyorlardı. Bunun süresi zaman zaman değişiklik göstermiştir. 1846 tarihli bir belgede imtihanların her sene yapılmasının mektebin nizamı gereği olduğu belirtilmiştir¹⁵¹. Sınavların mektebin ders nazırı, mektep nazırları ve bahriye meclisi tarafından görevlendirilen kişiler tarafından oluşturulmuş imtihan heyeti tarafından yapıldığı yine aynı belgeden anlaşılmaktadır. Belgeye göre 2. 3. ve 4. sınıf talebelerine *fünun-ı bahriye*, *coğrafya*, *heyet*, *ulum-ı felekiye* derslerinden sorular sorulmuştur. Soruların üç tanesini bilene alâ (iyi), iki tanesini bilene orta, bir tanesini bilene de zayıf notlar verilmiştir. İmtihan sonucunda 15 öğrenci ikinci sınıftan birinci sınıfa, 36 öğrenci üçüncü sınıftan ikinci sınıfa, 18 öğrenci de dördüncü sınıftan üçüncü sınıfa geçmiştir. 1846 senesine ait bir belgede de yine imtihanlarla ilgili olarak bilgiler verilmektedir. Bu belgeye göre, Mekteb-i Bahriye talebesinin imtihanı usulüne göre her sene yapılmaktadır. Fakat talebelerden tersane ve ona bağlı birimlerde çalışan mektep talebeleri tersanede olmaları dolayısıyla imtihanlara girememekte ve mekteptekiler gibi terfi edememektedirler. Bu durumun düzeltilmesi tersane yönetimi tarafından talep edilmiş, Bahriye Meclisi'nin de onayıyla tersanedekilere Bahriye Mektebi tarafından ayrıca bir imtihan yapılması kararlaştırılmıştır¹⁵². Mustafa Paşa'nın layihasını hazırladığı 1848 senesinde mektepte dört sınıf olmasına rağmen imtihanların üç sınıf için iki senede bir yapılmasından dolayı mektebin süresi en zeki ve çalışkan bir talebe için bile yedi seneye çıkıyordu¹⁵³. Mustafa Paşa'nın layihasında bu durumun düzeltilerek öğrencilere her sene sonunda imtihan yapılmasını imtihanında başarısız olan öğrencilerin bir sene daha okuduktan sonra yine başarısız olurlar ise mektepten atılıp bahriye neferi olarak askerlik hizmetini tamamlaması gerektiği de ifade edilmiştir¹⁵⁴.

Bundan sonra imtihanların daha düzenli bir hale getirildiği görülmektedir. 1850 senesine ait olduğu tahmin edilen bir belgede resim dersinin imtihanının tersanede yapılması istenmiştir¹⁵⁵. İmtihanlara zaman zaman padişahların da katıldıklarını görülmüştür. Sultan Abdülmecit'in imtihanlara katıldığı bilinmektedir¹⁵⁶. Padişah Abdülaziz'in de imtihanlara katıldığı

¹⁵¹ DMA, ŞUB, 4/59 A.

¹⁵² BOA, İ. MVL, 86/1760.

¹⁵³ Fevzi Kurtoğlu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi(1928-1939)*, s. 23.

¹⁵⁴ Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*, s. 14.

¹⁵⁵ BOA, A. AMD, 26/24.

¹⁵⁶ Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, s. 40.

görülmektedir. Sultan Abdülaziz Osmanlı deniz gücüne büyük önem veren bir padişahı. Donanmanın gelişmesi için maddi manada büyük paralar harçayarak büyükçe bir donanma oluşturmuş, Osmanlı Devleti'ni devrin önemli deniz gücü olan ülkeleri arasına sokmuştu. Kendisinin bu ilgisi donanmaya yetişmiş eleman temin eden Bahriye Mektebi'ne de yansımıştır. Padişah, imtihan dönemlerinde kendisi mektebe gelir ve kendisine ayrılan Hünkâr Dairesi'ne geçer, burada kendisi için hazırlanan tahta otururdu. Özel hazırlanan hareketli tahta vasıtasıyla talebeye soru yöneltir ve cevap alırdı. Tahtanın yapısından dolayı talebe ve padişah birbirini göremezdi. Tahta hareketli bir tahta idi. Padişah tahtaya soruyu yazar ve talebenin görmesi için çevirirdi. Talebede cevabı yazar tekrar çevirir ve bu şekilde padişah cevabı görürdü¹⁵⁷. Bu tahta ve padişah tahtı halen Deniz Lisesi Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. 1883 tarihli bir belgede imtihanların hangi aralıklarla yapılmasının istendiğine dair bilgi yer almaktadır. Belgede talebenin tahsil ettiği ilim ve fenni ne derece öğrendiğinin anlaşılması için her üç ayda bir ara imtihan yapılması gerektiği belirtilmiştir¹⁵⁸. Yine aynı belgeye göre senede bir kere umûmi imtihan yapılmalıdır. Bu imtihanlara talebenin hazırlanması için sene içerisinde yazılı olan derslerden yazılı, şifahi olan derslerden ise şifahi olarak her üç ayda bir imtihan yapılarak umûmi imtihana talebenin hazırlanmasının kural haline getirildiği görülmektedir. 1887 tarihli başka bir belgede de imtihanların yapıldığına dair şu bilgiye rastlanmıştır¹⁵⁹:

Saye-i maarif vaye-i hazret-i padişahide Mekteb-i Fünun-ı Bahriye-i Şahane şâkirdânının imtihan-ı umûmileri bil icra ol babda tanzim olunan cetvel ile tersim eyledikleri on kıta resim manzur-i âli buyurulmak üzere arz ve takdim kılınmış olmağla ol babda ve her halde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l emrindir.

Bahriye Nezareti'nden saraya gönderilen 1891 tarihli bir belgede, umûmi imtihanların yapıldığını gösterir cetvelin, talebelerin yaptıkları resimlerin fotoğraflarının ve talebelerin fotoğraflarının gönderildiği ifade edilmektedir¹⁶⁰. 1893 tarihli Seraskerlikten Bahriye Nezareti'ne gönderilen başka bir belgede ise içinde bulunan senenin Şubat ayının dördüncü gününden itibaren icra olunacak umûmi imtihanlara mümeyyiz sıfatıyla atana-

¹⁵⁷ Şakir Batmaz, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Bahriyesi*, s. 91.

¹⁵⁸ DMA, MKT, 387/27.

¹⁵⁹ BOA, Y. MTV, 26/66.

¹⁶⁰ BOA, Y. MTV, 43/73.

cak zabitanın isim listesinin gönderilmiştir¹⁶¹. Bu yıllarda okulda sınavlar şu şekilde yapılmaktaydı:

Sene ortasında hususî denem imtihanlar olurken sene sonunda umumî imtihanlar olurdu. Hususî imtihanlar mektepteki hocalar tarafından oluşturulan mümeyyiz heyeti tarafından yapılırdı. Umûmî imtihanlar belirleyici olardı ve geniş katılımlı bir heyet tarafından yapılırdı. Ayrıca hem hususî hem de umumî imtihanlardan 15 gün kadar önce ders kesimi yapılarak talebenin imtihanlara hazırlanması için süre verilirdi. Ayrıca bu süre zarfında “müzakere açmak” denilen bir usûl vardı. Buna göre üst sınıf talebeleri imtihanlara alt sınıf talebelerini hazırlamak için kendi isimleri namına sınıf açarlar ve alt sınıf talebeleri buralara kaydolarak imtihanlara bu talebe gözetiminde hazırlanırlardı. İmtihanlardaki not değeri ise şu şekilde idi: Umûmî imtihanlarda resim, jimnastik, talimin tam notu 20 puan ve diğer derslerinki 45 puan idi. Hususî imtihanlarda ise 20 puanlık derslerinki 10 puan diğer dersler ise 20 puan üzerinden değerlendiriliyordu¹⁶².

Umûmî imtihanlardaki notun 45 üzerinden değerlendirildiği 1893 tarihli bir sınav çizelgesinden de anlaşılmaktadır¹⁶³. 1899 tarihli bir belgede de imtihanlardan sonra evlerine izine gitmek isteyen Bahriye ve Tüccar Kaptan Mektebi talebelerinin ramazan bayramının bitimine kadar izinli sayıldıkları görülmektedir¹⁶⁴. Deniz müzesi kütüphanesinde 823 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan ve ilk sayfasına el yazısıyla düşülen nottan 8 Ekim 1897 tarihinde Mekteb-i Bahriye'den gönderildiği anlaşılan matbu kitapçıkta mektep dersleri ve mektebin işleyişi ile ilgili olarak tanzim edilen bir nizamname bulunmaktadır. Üzerinde basıldığı ve yürürlüğe girdiği tarih yoktur. Bu kitapçığın 12. sayfasında imtihanlarla ilgili olarak şu bilgilere yer verilmiştir:

Talebe her üç ayda bir hacedân tarafından şifahi olarak hususî imtihana tabi tutulacaktır. İcra edilecek umûmî imtihanlar da hususî imtihanlar gibi şifahi olacaktır. Umûmî imtihanlar ders hocaları ve mektep nazırının da onayıyla Bahriye Nezareti tarafından seçilecek kişiler tarafından yapılacaktır. Herhangi bir dersten 5 numaradan daha düşük olan talebe sınıf geçemeyecektir. İdadî ve bahriyede birer sene sınıf geçemeyen talebe nefer olarak donanmaya gönderilecektir. Bir talebeye her sene için 50 puanlık bir ahlak notu verilecek aldığı cezalar bu puanı düşüreceklerdir. 50 puanın kırkını cezalarla düşüren talebe ne-

¹⁶¹ BOA, Y.MTV, 74/88.

¹⁶² Şakir Batmaz, *Abdülhamit Donanmasında Bir Bahriyeli*, s. 69.

¹⁶³ BOA, Y.PRK. ASK, 79/38.

¹⁶⁴ BOA, Y.MTV, 197/118.

fer olarak donanmaya gönderilecektir. 1904 tarihli bir belgeden de imtihanlarda 1. ve 2. olanlara padişah tarafından altın ve gümüş maaş madalyası tevcih edildiği anlaşılmaktadır¹⁶⁵.

Devrin önde gelen devlet adamlarının imtihanlara mümeyyiz sıfatıyla katıldıkları da bilinmektedir. 1848 tarihli imtihanında serasker, kaptanpaşa, hariciye nazırı, maliye nazırı, ticaret nazırı, zaptiye müşiri, evkaf nazırı, Londra sefiri, Kastamonu valisi, Edirne valisi, Sayda valisi gibi yetkililerin mümeyyiz sıfatıyla katılmışlardır¹⁶⁶.

SONUÇ

Osmanlı Devleti askeri alandaki mağlubiyetlerden dolayı batıyı takip ihtiyacını daha fazla hissetmiştir. Bu amaçla yapılan işlerden birisi de ordu ve donanmaya nitelikli eleman yetiştirmek için Avrupa usulünde eğitim kurumları olan mühendishaneler kurulmasıdır. Bu amaçla ilk etraflı teşebbüs 1770 senesinde yaşanan Çeşme faciasından sonra kurulan Mühendishane-i Bahri-i Hümayün olmuştur. Fakat uzun sayılabilecek bir dönem buradan istenilen fayda sağlanamamıştır. Osmanlı Devleti'nde denizcilik eğitime verilen önem bununla da sınırlı değildir. Osmanlı Devleti özel Bahriye Mekteplerinin açılmasına da müsaade ederek nitelikli eleman ihtiyacını gidermeye çalışmıştır.

Sultan III. Selim döneminden sonraki yıllarda Sultan II. Mahmut döneminde 1830'lara kadar mektep neredeyse unutulmuş durumdadır. Sultan II. Mahmut ve özellikle Tanzimat dönemi pek çok alanı etkilediği gibi Mekteb-i Bahriye'yi de etkilemiş, mektepte yeniliklere yol açmıştır. Mektebe 1830'larda el atılmış ve mektebin 1851 senesine kadar Heybeliada'ya taşınmasına imkân sağlayacak faaliyetlere girişilmiştir. Bunun neticesinde mektep Heybeliada'ya yeni bir binaya taşınmış, yeni ve daha düzenli bir eğitime kavuşmuştur. Mektep Nazırı Patrona Mustafa Paşa tarafından 1848 senesinde hazırlanan layiha mektep tarihinde eğitimin ilerlemesi adına bir dönüm noktasıdır. Bu layiha ile önemli bir sorun olan mektebe talebe temini meselesi belirli bir kurala bağlanmaya çalışılmıştır. Mektebe talebe temini konusundaki en temel sorun Osmanlı eğitimin sisteminin en alt eğitim kurumları ile en üst eğitim kurumları arasında bulunması gereken okul türlerinin bulunmaması idi. Talebe temini meselesini çözmek için 1851 senesinde Bahriye Mektebi'nin idadi sınıfları açılmıştır. Mektebe alınacak talebenin

¹⁶⁵ DMA, MKT, 1526/1.

¹⁶⁶ BOA, A. M., 5/78.

yaş sınırı da ilk dönemlerde önemli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum mektebin eğitim süresiyle de alakalıdır. 1838 senesinde mektebe alınacakların 10 yaşından küçük olmayacakları belirtilirken bu durum ilerleyen senelerde değişiklik göstermiştir. Daha sonraki senelerde 14-15 yaşlarında olanların mektebin idadi kısmına kabûl edildikleri görülmektedir. Mektebe alınacak öğrencilerin mezun oldukları okullar için önceleri belli bir kural yoktu. Daha sonraki dönemde mektebin idadi sınıflarının açılmasıyla buralardan bahriye sınıflarına öğrenci temin edilmeye başlanmıştır. İdadi sınıflarına ise rüştiyelerden öğrenci temin edilmekteydi. Daha sonra askeri rüştiyeler kurularak bu okullardan idadilere öğrenci temin edilmeye başlanmıştır. Fakat askeri rüştiyeler yeterince öğrenci yetiştiremediği için sivil rüştiyelerden de öğrenci temin edilmeye çalışılmıştır. Mektebe Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Müslüman ve Gayri Müslim unsurlardan da talebe kabul edilmekteydi. Müslüman unsurlardan Araplardan öğrenci alınması siyasi bir hareket olarak görülmektedir. Çünkü uzak eyaletler olan Arap eyaletleri 19. yüzyıl sonlarına doğru devletten kopma eğiliminde idiler. Bu eğilimi panislamist siyaset ile bertaraf etmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu siyasetin bir gereği olarak bu bölge halkından olan kişilerin çocuklarını Bahriye Mektebi'ne kabul ediyordu. Devletten kopma eğiliminde olan Gayri Müslim unsurlarda Bahriye Mektebi'ne kopma eğilimini engellemek için kabûl ediliyorlardı. Bunun haricinde devlet erkânının çocukları da mektebe ayrı bir konumda kayıt ediliyorlardı. Bu durum mektebin açıldığı ilk dönemden itibaren görülmektedir. Bunun en temel sebebi ise mektebe alınan bu çocukların nispeten diğer çocuklara göre daha iyi bir eğitimden geçmiş olmalarıdır. Mektebe öğrenci temini konusundaki sıkıntıyı ortadan kaldırmak için İstanbul dışından da öğrenci temini yoluna gidilmiş ve sahil eyaletlerindeki öğrencilerinde mektebe diğer eyaletlerdeki öğrencilere göre öncelikli olarak kayıtlarının yapılması kararlaştırılmıştır. Bunun sebebi ise sahil eyaletlerinden gelen öğrencilerin denizciliğe daha yatkın olduklarının düşünülmesidir.

Mektebin eğitim süresinin 1840'larda 7-8 sene gibi bir süreye çıktığı görülmektedir. Mektebin eğitim süresini etkileyen en temel sorun ülkedeki eğitim sistemin tam olarak bir sisteme oturtulamamasıdır. Çünkü 1848 senesinde Patrona Mustafa Paşa tarafından hazırlanan layihada mektebe alınacak talebelerin darülfünun mezunu olmaları gerektiği belirtilmektedir. Fakat Darülfünunun kurulamaması bu şartın uygulanamamasına sebep olmuştur. Yapılan düzenlemelerle mektebin eğitim süresi Bahriye sınıflarında 4 sene olarak belirlenmiştir. Bu sürenin 2 senesi teorik 2 senesi ise gemilerde olmak üzere pratik eğitimden ibaretti. İdadi sınıfları da 4 senelik eğitim yapmaktaydılar. Bu süreler zaman zaman değişiklik göstermiştir. Mektebin

öğrenci sayısı da yıllara göre değişiklik göstermekle birlikte hiçbir zaman donanmanın bütün ihtiyacını karşılayacak sayıda eleman mektepte yetiştirilememiştir.

Mektepteki eğitim sisteminde Tanzimat dönemine kadar Fransız etkisi daha belirgin iken Tanzimat dönemiyle birlikte mektepte İngiliz tesiri etkili olmaya başlamıştır. Çünkü İngilizlerin deniz hâkimiyetleri Bahriye Mektebinde de İngiliz tedris esaslarının etkili olmasına yol açmıştır. II. Abdülhamit dönemine kadar da bu durum devam etmiştir. Bu dönemde Alman denizcilik heyetlerinin etkileri görülmektedir. Mektepte denizcilikle ilgili temel derslerin yanında Arapça, Farsça gibi dersler de okutulmuştur. Batı dili olarak önceleri Fransızca dersi okutulmakta iken 1840'lardan itibaren İngilizce ana yabancı dil dersi olurken Fransızca dersi seçmeli ders haline gelmiştir. Mektep okutulan dersler mektepteki bölümlere göre de değişiklik göstermekteydi. Mektepte okutulan dersler zamanla değişiklik göstermiştir bunun temel sebebi değişen ve gelişen şartlardır. Sultan Abdülaziz dönemiyle birlikte mektepte buhar ve zırhlılara dönük derslerin koyulduğu görülür. Ayrıca Sultan II. Mahmut döneminden itibaren yurt dışına öğrenci ve zabıt yeni gelişmeleri öğrenmesi gönderilmeye başlanır. Mektepte teknik bilgileri içeren dersler olduğu gibi uluslararası deniz hukuku ile ilgili derslerde gösterilerek subay adaylarının diploması konusunda bilgili olmaları amaçlanmıştır. Mektepte dini bilgiler veren derslerin de olması devletin teokratik yapısının bir sonucudur. Mektep talebelerinin eğitimleri sadece teorik değildi. Mektep gemisi ile talim yolculuğu yapmakta mektepteki eğitimin bir parçasıydı. Mektepteki eğitimin son iki senesi talim gemisinde yapılan tatbiki eğitim idi. Bu eğitim Akdeniz ve Marmara denizinde yapılırdı. Akdeniz'e yapılan seyahatte öğrenciler denizciliğe dair tatbiki eğitim alırlardı. Marmara denizindeki eğitim ise İzmit körfezindeki top talimi idi. Mektebin talim gemisi ile yaptığı eğitim bazen Hint Okyanusu'na kadar uzatılmıştır.

Ders araç gereçlerinin temini konusu da okulun kuruluşundan itibaren mühim bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Teknik aletlerin yurt dışından temin edilmesi yoluna gidilmiştir. Dersler için gereken kitaplarda yurtdışından temin edilmiştir. Gerekli ders kitaplarının temini için yurt dışından getirilen kitapların tercüme edilerek mektep matbaasında basılarak talebe dağıtıldığı da görülmektedir. Daha sonraki dönemde yerli hocalar tarafından da ders kitapları yazılmıştır.

Mektebin öğretim elemanı temini de sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bunun çözümü için yurtdışından hoca temin edildiği gibi ülke içinde de subayların dönem dönem mektepte ders verdikleri görülmektedir. İlerleyen senelerde yetişmiş eleman sayısının artmasıyla bir sorun olmaktan büyük ölçüde çıkmıştır.

Osmanlı Devleti Sultan II. Mahmut dönemi ile birlikte pek çok alanda olduğu gibi askeri alanda da büyük değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde çeşitli sahalarda eğitim görmek üzere Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir. Denizcilik eğitimi içinde Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir. Bu sayede denizcilik sahasındaki gelişmelerin takip ve Osmanlı'da tatbik edilmesi amaçlanmıştır. Denizcilik eğitimi için gönderilen öğrencilerin çoğunun İngiltere'ye gönderildiği görülmektedir. Bunun sebebi İngiltere'nin o dönem denizcilikteki üstünlüğüdür.

Mektepte talebeler eğitimlerinin sonunda imtihandan geçiriliyorlardı. İmtihan süreleri mektebin kuruluş yıllarından itibaren değişiklik göstermiştir. İlk zamanlar bazı sınıflarda iki senede bir imtihan yapılırken bazı sınıflarda ise senede bir imtihan yapılmaktaydı. Daha sonraki senelerde Mektepte imtihanlar bir heyet tarafından yazılı ve sözlü olarak yapılmaktaydı. Bu imtihanlar sene içerisinde ve sene sonunda yapılmaktaydı. Mektepte yapılan imtihanları zaman zaman padişahların da mektebe gelerek izledikleri görülmektedir.

Bahriye Mektebi kuruluş amacı olarak ve eğitim içeriği itibarıyla askeri bir okuldu. Fakat ülkedeki sivil denizcilik hizmetlerinin ihtiyacını karşılamak üzere mektep bünyesinde Tüccar Kaptan Mektebi'nin de açıldığı görülmektedir. Bu mektebin amacı sivil gemiler için çarkçı ve kaptan gibi elemanları yetiştirmektir. Çünkü yerli ticaret gemilerinde bu elemanların çoğu ya İngiliz ya da Rum ahaliden oluşmaktaydı. Bu gruplar ise Müslüman ahalinin bu sektörde söz sahibi olmasına mani oluyorlar ve bir çeşit tekel oluşturuyorlardı. Bunu engellemek amacıyla 1884 senesinde bu mektep kurulmuştur. Bu mekteplerden beklenen sonuçlar bir şekilde elde edilemeyince II. Meşrutiyet döneminde okul kapatılmıştır.

Bahriye Mektebi üç temel bölümden oluşuyordu. Bunlar; güverte, inşâiye ve makine idi. Güverte bölümü genel olarak güverte subayı denilen muharip sınıf iken diğer bölümler teknik sınıflar idi. İnşâiye sınıfı gemi inşa etmek üzere yetiştirilen mühendislerin eğitim gördüğü sınıftı. Makine bölümü ise gemi makinelerinin işleyişinden sorumlu olan subayların yetiştirildiği sınıftı.

Mektep zaman zaman padişahlar tarafından ziyaret edilmiştir. Bu ziyaretler padişahın mektebe verdiği önemi göstermesi bakımından önem taşırlardı. Mektep ayrıca hem ülkede bulunan yabancı misyon temsilcileri hem de ülkeye gelen yabancı heyetler tarafından ziyaret edilmiştir. Osmanlı Devleti bütün çabalarına rağmen içinde bulunduğu olumsuz şartlar yüzünden mektepte istediği iyileşmeleri hiçbir zaman istenilen ölçüde yapamamıştır.

Nitekim mektepte yenileşme ve ıslahat çalışmaları hiçbir zaman bitmemiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşında olduğu dönemde ve hatta müta-reke döneminde bile bu çalışmaları yapmaya çalıştığını görmek mümkündür.

Kaynakça

A. Deniz Müzesi Arşivi

1. Erkân-ı Harbiye-i Bahriye

DMA; EHB, 14/56.

DMA, EHB, 44/132.

2. Fabrikalar Bölümü

DMA, FB, 83/183.

3. Mülga Bahriye Nezâreti

DMA; MBN, 57/73.

DMA; MBN, 673/59.

4. Mektepler Bölümü

DMA; MKP, 1/33, 34, 35;

DMA; MKP, 1/15.

DMA; MKP, 1/17.

DMA; MKP, 1/35.

DMA; MKP, 2/10.

5. Mektûbî Bölümü

DMA; MKT, 4/60.

DMA; MKT, 22/65.

DMA; MKT, 60/38.

DMA; MKT, 112/26.

DMA; MKT, 112/118.

DMA; MKT, 140/44.

DMA; MKT, 194/18.

DMA; MKT, 207/116.

DMA; MKT, 215/34.

DMA, MKT, 239/13.

DMA; MKT; 241/33.
 DMA, MKT, 349/12.
 DMA; MKT, 387/27.
 DMA; MKT, 396/75.
 DMA; MKT, 449/94.
 DMA; MKT, 517/81.
 DMA; MKT, 519/75.
 DMA, MKT, 580/11.
 DMA; MKT, 723/56.
 DMA; MKT, 739/14.
 DMA; MKT, 1009/69.
 DMA; MKT, 1305/32.
 DMA; MKT, 1526/1.
 DMA; MKT, 1672/4.

6. Şûrâ-yı Bahrî Bölümü

DMA; ŞUB, 4/59 A.
 DMA, ŞUB, 4/111 A.
 DMA; ŞUB, 4/209 B.
 DMA; ŞUB, 9/180 B.
 DMA, ŞUB, 12 /5A.
 DMA; ŞUB, 31/105 A.
 DMA; ŞUB, 69/143 A.
 DMA; ŞUB, 139/32A.
 DMA; ŞUB, 290/14 A.
 DMA, ŞUB, 491/116.

7. Tersaneler Bölümü

DMA; TRS, 988 A/32.

B-Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1. Sadaret, Mütferrik Evrakı

BOA; A. M, 5/78.

2. Âmedi Kalemî Divan-ı Hümâyûn Evrakı

BOA; A. AMD, 26/24

BOA; A. AMD, 28/51.

BOA; A. AMD, 33/45.

BOA, A. AMD, 52/21.

BOA; A. AMD, 67/95.

BOA; A. AMD, 71/80.

3. Sadaret, Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı

BOA; A. MKT. MHM, 52/46.

BOA; A. MKT. MHM, 73/72.

BOA; A. MK. T. MHM, 270/98.

BOA; A. MKT. MHM, 427/34.

BOA; A. MKT. MHM, 459/64.

BOA; A. MKT. NZD, 51/48.

BOA; A. MKT. NZD, 71/78.

BOA, A.MKT. NZD, 189/13

BOA; A. MKT. NZD, 312/49.

5. Sadaret, Mektûbî Kalemi Umûm Vilâyât

BOA; A. MKT. UM, 54/17.

6. Cevdet Bahriye

BOA, C. BH, 67/3163.

BOA, C. BH, 125/6079.

7. Haritalar

BOA; HRT, h, 132.

8. Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi Evrakı

BOA; HR. MKT, 77/99.

9. İrade, Dosya Usûlü İradeler Tasnifi

BOA; İ. DUİT, 185/78.

BOA; İ. DUİT, 185/85.

10. İrade, Hariciye

BOA; İ. HR, 4/164.

11. İrade, Meclis-i Mahsus

BOA; İ. MMS, 16/368.

BOA, İ. MMS, 52/2262.

BOA; İ. MMS, 106/4535.

12. İrade Meclis-i Vâlâ

BOA; İ. MVL, 199/6201.

BOA; İ. MVL, 86/1760.

13. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî

BOA; MF. MKT, 38/70.

BOA; MF. MKT, 50/39.

BOA; MF. MKT, 313/31.

14. Meclis-i Vâlâ

BOA; MV, 117/35.

15. Yıldız Mütenevvî Maruzat

BOA; Y. MTV, 26/66.

BOA; Y. MTV, 38/136.

BOA; Y. MTV, 43/73.

BOA; Y. MTV, 74/88.

BOA; Y. MTV, 197/118.

BOA; Y. MTV, 290/17.

16. Yıldız Perâkende, Askerî Maruzat

BOA; Y. PRK. ASK, 39/92.

BOA; Y. PRK. ASK, 79/38.

BOA; Y. PRK. ASK, 81/20.

BOA; Y. PRK. ASK, 114/37.

17. Yıldız Perâkende, Mâbeyn Başkitâbeti Maruzat

BOA; Y. PRK. BŞK, 17/45.

C-DİĞER KAYNAKLAR

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi* (Başlangıçtan 1999'a Kadar), 7. Baskı, İstanbul 1999.

Bahriye Salnamesi, On Sekizinci Tertip, Matbaa-i Bahriye, Sene 1328.

Bal, Nurcan, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, GKB. DKK Yay., İstanbul 2003.

Batmaz, Şakir, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Bahriyesi*, İstanbul 2010.

Batmaz, Şakir, *Abdülhamit Donanmasında Bir Bahriyeli, Donanma Zabiti Emin Yüce'nin Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Batmaz, Şakir, *II. Abdülhamit Devri Osmanlı Donanması*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2002.

- Gencer, Ali İhsan, "Özel Bahriye Mektepleri Hakkında Bir Genelge (1851)", *İstanbul Ü. Edebiyat Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7-8, , İstanbul 1977, s.413-417.
- Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, TTK Yayınları Ankara, 2001.
- Gençoğlu, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) –Bir Grup Biyografi Araştırması-*, Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "*Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı*", 150. Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan; H. Dursun Yıldız, TTK Yayını, Ankara 1992, s. 335 – 395.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773 – 1923)*, MEB. Yayınları, İstanbul 1991.
- Kurtoğlu, Fevzi, *Deniz Mektepleri Tarihçesi (1928-1939)*, Genel Kurmay Bşk. Deniz Şubesi Yayınları, İstanbul 1941.
- Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*, Matbaa-i Bahriye, Nisan 1329.
- Sayacı, Kenan, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, DKK Yayınları. Tarihsiz.
- Soydemir, Selman, *Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri (18 ve 19.Yüzyıllar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Deniz Tarihine Ait Makaleler*, DKK Yay., İstanbul 1965.
- TDV İslâm Ansiklopedisi*, "Bahriye Mektebi" Maddesi, İstanbul 1991, c. 4, s.509.
- Ünlü, Rasim, *Deniz Lisesi Tarihçesi*, DKK Yayınları. Tarihsiz.
- Woods, Sir Henry F., *Türkiye Anıları*, (Çeviren: Fahri Çoker), Milliyet Yay. İstanbul 1976.

KOSTAKİ MUSURUS'UN ATİNA SEFARETİ VE OSMANLI-YUNAN DİPLOMATİK KRİZİ

HAYRETTİN PINAR*

Bağımsız Yunanistan'ın ilanı ile birlikte genel olarak Osmanlı topraklarında bulunan Rumların yeni kurulan devletin ideolojik ve siyasî propagandasının hedefi haline geldiğini söylemek yanlış sayılmaz. Dolayısıyla Yunan Krallığı'nın kurulduğu andan itibaren Osmanlı topraklarındaki Rumları da kapsayacak şekilde genişleme rüyasının -*Megali İdea*- yeni devleti hayata bağlayan temel ideal ve zorunluluk olduğu belirtilebilir. Diğer bir deyişle Osmanlı topraklarına doğru yayılma ve genişleme tutkusu, emperyal bir arzunun ifadesi olduğu kadar genç krallığın kurucu elitleri açısından Yunanistan'ı var edecek etnik bir zorunluluğu da ifade eder. Nitekim 19. yüzyıl boyunca Osmanlı-Yunan ilişkilerini belirleyen temel refleksin bu genişleme hayali ile Osmanlı Devleti tarafından bu hayale verilen cevap olduğu iddia edilebilir¹.

* Dr., Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, hapinar@ogu.edu.tr.

¹ Yunan İsyanı'nın ikinci perdesinin açıldığı 1826 yılından sonra bağımsız Yunan Krallığı'nın kurulması ile birlikte Osmanlı topraklarında yaşayan Rumlar ve Mora'da kurulan yeni devletin vatandaşlarının etnik birliği siyasî birliğe dönüştürmek için tutkulu bir ruh içine girdiklerini söylemek abartılı bir iddia sayılmamalıdır. Nitekim, bu siyasî birlik hayali, Yunan edebiyatına da oldukça somut şekilde yansımış ve bağımsız Yunanistan'ın varlığının psikolojik ve politik bir motivasyon kaynağı olduğu tespit edilmiştir. Yunan edebiyatının önemli yazarlarından Nikos Kazancakis'in romanları yukarıda belirtilen yorumu doğrulayan pek çok örnekle doludur. Kazancakis'in, *Kaptan Mihalis* isimli romanında 1800'lerin sonunda Girit'te çıkan bir isyanı değerlendirirken kullandığı cümleler, bağımsız Yunan Devleti'nin varlığının yarattığı ruh halini açıkça gözler önüne serer: "...Sabırlı olun, makul olun, ellerimi kana bulamayın! diye yalvarır fukaralar anası Yunanistan tır tır titreyerek. Ya ölüm ya özgürlük! diye karşılık verir buna Giritliler Tanrının kapısını gümbürdeterek. Başlangıçta her kuşakta için için, daha sonraları da özellikle *Büyük Başkaldırdan*, *Mora İsyanı*ndan sonra özelemler keskinleşti, öfkeler daha da hızlı yürümeye başladı. Köylerde Hristiyanlar feslerini yana yıkıyor, avuçları karıncalanıyor, kuzey yönüne başlarını çevirip bakıyorlar Yunanistan'a... Hemen her bahar vakti, uyanan ilkbahar toprağı, ısınıp kıpırdayan yaratıklarla birlikte Giritlinin yüreği o harcanmamış artık gücün etkisiyle kızışıp şahlanıyordu; bunu Osmanlı çok iyi biliyor, gemlemek için fermanlarını ve nizamiyelerini gönderiyordu." Nikos Kazancakis, *Kaptan Mihalis*, (çev. Nevzat Hatko), Can Yayınları, İstanbul 1993, s. 66-67.

Yunanistan'ın, Osmanlı ülkesindeki Rumları da ihtiva edecek şekilde yayılma yönünde attığı her adım, Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerinde sık sık sorunlar yaşamasına sebep olur. Bu bağlamda Kostaki Musurus'un Atina elçiliği sırasında yaşanan ve aşağıda anlatılacak olay da aslında Yunanistan'ın yayılma arzusundan kaynaklanan tipik bir örnek olay gibi görünür. Musurus'un, Atina'daki ikameti boyunca Yunan lisanına ve siyasetine olan yakınlığı dönemin Yunan siyaset adamlarının huzursuz bir ruh haline girmesine yol açar. Özellikle Yunan Krallığı'nın, Osmanlı topraklarına dönük faaliyetlerinin yakından izlenmesi ve kontrol edilmesi Yunan devlet adamlarını ciddi şekilde rahatsız eder ve Osmanlı elçisinin vakit kaybetmeden ülkesine dönmesi için bir takım yolların denenmesine karar verilir. Nitekim önceden planlandığı anlaşılan bir oyun ile Musurus'un Atina'yı terk etmesi sağlanır.

Musurus'un, Atina'ya (zorakî) vedası, Osmanlı Devleti ile Yunan Krallığı arasında 19. yüzyıl boyunca örneğine sıkça rastlanan diplomatik bir sorunun siyaset gündemini işgal etmesiyle sonuçlanır. Geriden bakıldığında sıradan bir diplomatik sorun gibi görünse de aslında problem yukarıda bahsedilen Yunan ihtirası ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla sorunun gerek Yunanistan gerek Osmanlı Devleti açısından varolmaya ilişkin bir içeriğe sahip olduğu belirtilebilir. Kaldı ki her iki devlet de meselenin bu tarafını yakından bildikleri ve elde edilecek sonucun, iç siyasete dönük harika bir propaganda malzemesine dönüştürülebileceğini tahmin ettikleri için iddialarından vazgeçmezler.

Bu sınırlar içinde Musurus'un, Atina'yı terk etmesine sebep olan olay ve ardından yaşanan süreç, Osmanlı diplomasisinin kabiliyetinin gösterilmesine yardım eden oldukça önemli bir örnek olma özelliğine sahiptir. Ayrıca her iki tarafın da tezlerinden ödün vermeye yanaşmamaları ve meselenin uluslararası ve iç kamuoyuna dönük önemi, elde edilecek başarının iktidarın sağlamlaştırılmasını sağlayacak bir propaganda malzemesine tahvil edilebileceğini düşündürüyor. Özellikle Yunan Devleti açısından Osmanlı ile olan ilişkinin *olağanüstü hal*² kavramı etrafında tarif edildiği düşünüldü-

² Burada, Carl Schmitt'in olağanüstü hal kavramına atıfta bulunarak bağımsızlığını kazandığı andan itibaren Yunanistan'ın, Osmanlı Devleti ile olan ilişkisini açıklayacak temel ilkenin ya da şablonun Schmitt'in *çatışma* kavramı ile mutlak bir benzerlik gösterdiğini belirtmek istiyorum. Schmitt'in deyişiyle, *özgün bir niteliğe sahip bir devlet ve hükümet rejiminin dayandığı prensip*, uzlaşma, müzakere ya da barış olamaz. Schmitt, dünyanın da kutsal bir mücadele ve insanlar arasındaki savaş sonucunda ortaya çıktığını iddia eder. Bu düşüncesinin kaynağını berraklaştırmak amacıyla Kitab-ı Mukaddes'i yardıma çağırarak "Seninle kadın arasına ve senin zürriyetinle onun zürriyeti arasına düşmanlık koyacağım" (Tekvin 3 / 15) ayetinden hareketle siyasî olanın temelinde ilahî bir şiddetin var olduğunu öne sürer. Böylece siyasetin organize bir

ğünde başarısızlığın büyük ideale giden yolda yaratacağı sıkıntı gayet açıktır. Kaldı ki Ortodoks bir ülkenin tahtında oturan Katolik bir kral olarak Otto'nun, en baştan itibaren varlığına dönük hissettiği endişe, Osmanlı ile yaşanan krizde iddialarından asla vazgeçmemesi gerektiği gibi bir ısrar ile sonuçlanır³.

bütünlük haline gelmiş şekli olan devletin de temelinde şiddetin bulunduğu inanır. Bu mücadelenin doğal sonucu olarak siyaset ve/veya devletin kökenine de dost-düşman ikilemini koymak zorunlu hale gelir ki bu sınırlar içinde Schmitt'in kurgusu, Yunan Krallığı'nın 19. yüzyıl siyasetini açıklamak için uygun bir formül olma özelliği gösterir. Zira 1844 yılında yapılan Anayasa görüşmelerinde mevcut Yunan Krallığı'nın bütün Yunanistan'ın küçük bir parçasını ifade ettiği ve Teselya, Trabzon, Edirne nihayet İstanbul gibi bölgelerin muhayyel Yunan Devleti'nin doğal parçaları olduğu iddiasından hareketle Osmanlı toprakları tabii ve meşru bir yayılma alanı olarak görülür. Dolayısıyla Yunan Devleti'nin Osmanlı topraklarında yaşayan Rumları da kapsayacak şekilde genişlemesi gerekir. Yani, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki ilişkiyi tarif eden sözcüğün Yunan yönetici elitlerinin zihninde *savaştan* başka bir şey olmadığı açık hale gelir. Nitekim Yunan anayasası ile uyumlu bir bütünlük sergileyen Yunan Ceza Kanunnamesi'nin 136. maddesi uluslararası tanınmışlığa sahip olmayan devletlerin topraklarında yapılacak eşkıyalık faaliyetlerinin yasal olduğu ve bu tip eylemlerin cezalandırıl(a)mayaacağını belirtir. Buradan hareketle Osmanlı topraklarında Rumlarla meskûn bölgeler muhayyel Yunan Devleti'nin bir parçası gibi kabul edilerek Osmanlı hâkimiyeti reddedilir. Ancak bu bölgeler bağımsız bir devlet şeklinde örgütlenmedikleri ve uluslararası güçler tarafından tanınmadıkları için doğal olarak Yunanistan'ın meşru olmayan faaliyetleri de her türlü dahili müeyyidenin dışında tutulur. Diğer bir deyişle Osmanlı toprakları kendiliğinden Yunan yayılmasının doğal hedefi haline getirilerek Yunanistan'ın meşruiyetini dayandırdığı şiddet düşüncesi de felsefi ve hukukî formülüne kavuşmuş olur. Schmitt'in olağanüstü hal kavramı hakkında bkz. Carl Schmitt, *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, (çev. Emre Zeybekoğlu), Dost Yayınları, Ankara 2002, s. 13-22; devletin temelinde uzlaşma yerine çatışmayı koyduğu yaklaşımı hakkında bkz. Carl Schmitt, *Parlamentar Demokrasinin Krizi*, (çev. A. Emre Zeybekoğlu), Dost Yayınları, Ankara 2006, s. 21; dost-düşman karşıtlığı üzerine bkz. Carl Schmitt, *Siyasal Kavramı*, (çev. Ece Göztepe), Metis Yayınları, İstanbul 2006, s. 46-56. Ayrıca, Schmitt'in fikirlerinin kısa ve özlü bir değerlendirmesi için bkz. Mark Lilla, *İlkesiz Deha: Felsefeyi Siyasete Alet Edenler*, (çev. Ahmet Ergenç), Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 53-75. Yukarıda bahsedilen Yunan Ceza Kanunnamesi'nin ilgili maddesinin değerlendirilmesi hakkında bkz. M.M. Robson, "Lord Clarendon and the Cretan Question, 1868-1869", *The Historical Journal*, vol.3, no.1, 1960, s. 41-42.

³ Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra Katolik Bavyera hanedanına mensup bir isim olarak Otto'nun, Ortodoks Yunan Krallığı'nın tahtına *atanması* ahlında baştan itibaren genç kralın nazik bir pozisyona sahip olduğunu düşündürüyor. Özellikle, radikal Yunan milliyetçilerinin bu durumu pek de kolaylıkla kabul edemedikleri söylenebilir. Nitekim, Otto'yu tahttan indirerek yerine Ortodoks bir yöneticinin getirilmesine dönük bir takım komplo düşüncelerinin var olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla Otto'nun, Osmanlı taleplerine şiddetle karşı çıkmasının altında zaten varolan meşruiyet tartışmasına yeni bir parantez daha açmamak yönündeki endişenin bulunduğu düşünmek yanlış sayılmaz. Otto'ya karşı hazırlanan başarısız bir komplo girişimi hakkında bkz. Barbara Jelavich, "The Philorthodox Conspiracy of 1839: A Report to Metternich", *Balkan Studies*, vol. 7, no. 1, 1966, s. 89-102.

Her iki devletin de krizi bir varlık meselesi olarak kabul etmeleri bir yana, 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin Avrupa müdahalesinin refakatinde kayda geçirildiği hatırlandığında iki devlet arasındaki gerilim, Avrupalı devletlerin nüfuz mücadelesine de sahne olur. Özellikle İngiltere'nin, bütün süreç boyunca Osmanlı tezlerine verdiği desteğe karşın diğer büyük devletler genel olarak Yunan iddialarını savunurlar. Aşağıda da görüleceği gibi, İngiltere, Osmanlı politikalarını ciddi şekilde savunurken Avusturya, Rusya ve Fransa'nın, Yunan tezlerine destek vermesinin altında Avrupa'daki siyasî ve ideolojik kampaşmaların önemli etkisinin olduğu tespit edilir. Yunan Kralı Otto'nun, yeni anayasayı kabul etmeyerek Yunanistan'ın, meşrutî monarşi şeklinde örgütlenmesini talep eden İngiltere'ye uzun süre karşı çıkması, İngiliz siyasetinin Yunanistan'daki liberal blokun lideri konumundaki Maurokordatos'u desteklemesi ve mevcut Yunan Başbakanı Ioannis Kollettes ile muhafazakâr eğilimlerinden ötürü ters düşmesiyle sonuçlanır⁴. Öte yandan, kıtadaki muhafazakâr koalisyonun iki önemli müttefiki, Avusturya ve Rusya ise kendi siyasetleri ile neredeyse aynı doğrultuda politikalar üreten, Kral Otto ve Kollettes'in kuvvetli şekilde desteklenmesi gerektiğine inanırlar. 1830 ihtilalleri ile sarsılan ve 1848 ihtilallerinin habercisi sayılabilecek yeni eylemlerle ciddi bir asayiş sorunu yaşamaya başlayan Fransa'nın ise kıtadaki devrimci hareketleri cesaretlendirecek bir çizgi izlemek yerine Avusturya ve Rusya ile benzer bir söyleme başvurarak mevcut Yunan yönetiminin desteklenmesi gerektiği düşüncesinden hareket ettiği söylenebilir.

Avrupa'daki liberal ve muhafazakâr devletlerin kendi aralarında yaşadıkları nüfuz mücadelesinin, Osmanlı – Yunan krizinin bu iki ülkenin sınırlarını aşarak büyük devletler arasındaki bir rekabete tahvil edilmesine sebep

⁴ Yunanistan'ın bağımsızlığı için büyük çaba harcayan İngiltere, bir an önce Yunan anayasasının yapılması ve genç krallığın meşrutiyetçi bir monarşiye dönüştürülmesinde ısrar ederken Kral Otto'nun, bu talebe direnmesi ve anayasa çalışmalarını sürekli ertelemesinin, İngiltere'yi hayli rahatsız ettiği ve bu konunun iki devlet arasında ciddi bir sorun haline geldiği anlaşılıyor. Bu konuda bkz. Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (çev. Can Yücel), Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 91. Öte yandan İngiltere'nin, Otto ve muhafazakâr eğilimlerini paylaşan Kollettes'e karşılık olarak daha liberal ve İngiliz yanlısı Maurokordatos'u desteklediği görülüyor. Nitekim bu satırlar arasında anlatılan Osmanlı-Yunan krizi sırasında, Atina elçisi olarak görev yapan Lyons ile Maurokordatos arasında yakın bir dostluğun olduğu tespit ediliyor. Ayrıca, Lyons ile Musurus arasında da samimi bir ilişkinin varlığı dikkati çekiyor. Dolayısıyla Yunan idaresi, Musurus ile Lyons arasındaki dostluktan hareketle Musurus'un da Maurokordatos ile yakın ilişki içinde olduğu gibi bir hükme varır. Nihayet, Osmanlı yönetimi bu gerçeklerin ışığında, Otto'nun asıl hedefinin Lyons olduğu ancak İngiliz elçiye gücünün yetmeyeceğini bildiğinden Musurus'a hakaret ederek Lyons'a ya da İngiltere'ye mesaj vermek istediğine inanır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) İrade / Yunanistan (İ. MTZ. (01)), 5 / 92, Ek 1, 18 K. Sâni 1262 / 30 Ocak 1847. Ayrıca, Maurokordatos'un, İngiliz yanlısı bir siyasetçi olması hakkında bkz. Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 199.

olduğu dikkati çeker. Nitekim, kıtadaki liberal siyasetin müellifi konumundaki İngiliz Hariciye Nazırı Palmerston, Yunan Kralı ve başbakanının otokratik eğilimlerinden duyduğu rahatsızlıkla Osmanlı tezlerine sonuna kadar destek verirken 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca hemen her sorunda Osmanlı yanlısı bir söylem inşa eden Avusturyalı meslektaş Metternich'in, alışılanın tersine bu defa tamamen Yunan iddialarını desteklediği açıkça görülecektir⁵.

İki ayrı kampa ayrılmış Avrupalı devletler, Osmanlı – Yunan krizinde, ideolojik ve siyasî tercihlerine göre taraf seçerken özellikle İngiltere'nin, Yunanistan'daki mevcut hükümet ve Kral Otto'ya duyduğu güvensizliğin etkisiyle Osmanlı Devleti'ne verdiği destek, Osmanlı diplomasisine geniş bir manevra alanı sağlar. Nitekim bu desteğin sağladığı güvence ile Osmanlı diplomasisine yön veren isimlerin, tezlerine sonuna kadar sadık kaldıkları ve arzudadıkları sonuca ulaştıkları görülür. Aşağıdaki satırlarda Kostaki Musurus'un, Atina'dan uzaklaştırılmasına neden olan olay etrafında; Osmanlı diplomasisinin yetenekleri, bir varolma meselesi olarak Osmanlı-Yunan gerginliği ve büyük güçler arasındaki nüfuz mücadelesinin tespit edildiği iç içe geçmiş bir süreç gösterilmeye çalışılacaktır. Ancak bu üç boyutlu betimleme, ayrı ayrı ele alınmak yerine karşılıklı etkileşim içinde olduklarından birlikte değerlendirilecektir.

Varolmak ile Yokolmak Arasında Özür Dilemenin Katlanılmaz Ağırlığı

24 Ocak 1847 günü, Yunan Kralı Otto'nun Harb Yaveri Albay Caratoss, Atina'daki Osmanlı elçiliğine gelir ve İstanbul'a gitmek istediğini

⁵ Yukarıda belirtildiği gibi, Maurokordatos'un, İngiliz yanlısı bir siyasetçi olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Buna karşın Kollettes, Kral Otto'nun otoriter eğilimlerini paylaştığı ve daha çok mutlakiyetçi monarşi idealine inanan bir siyasetçi olarak Rusya ve Avusturya'nın söylemine yakınlık hisseder. Başka bir ifade ile en iyi yönetim biçiminin monarşi olduğuna yürekten inanan Metternich için Kollettes'in desteklenmesi, ahlâki bir zorunluluktur. Ayrıca Kollettes'in savunulması, Avusturya'nın, Atina'daki nüfuzunun tahkim edilmesi ve müesses nizamın kâbusu konumundaki liberal söylem ile onun lideri olan İngiltere'nin prestij kaybetmesine dönük bir zarurettir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki gerilim, yalnızca bu iki devleti ilgilendirmekten öte Avrupalı devletlerin ideolojik ve politik tercihlerine dönük bir muhtevayı da anımsatır. Kaldı ki Metternich ile Palmerston arasındaki ezeli rekabet hatta nefret hatırlandığında, Avusturya ile İngiltere'nin nüfuz mücadelesi pek de tuhaf görünmüyor. Nitekim Palmerston'un, İstanbul'daki temsilcisine gönderdiği mektup da bu nefreti açıkça gözler önüne serer. Palmerston, Metternich'in yalancı ve hilekâr bir adam olduğu ve siyasî lügatini de bu iki sözcüğün şekillendirdiğini belirtir. National Archives (NA). Foreign Office (FO). 78 / 676, 19 Ekim 1847. Ayrıca Palmerston, Osmanlı devlet adamlarını dikkatli olmaları ve Metternich'in yalanlarına inanmamaları konusunda özellikle uyarır. NA. FO. 78 / 675, 3 Ağustos 1847. Palmerston ile Metternich arasındaki güvensizlik hakkında bkz. Charles Webster, *The Foreign Policy of Metternich*, vol. I, G. Bell and Sons, London 1951, s. 307.

belirterek vize talebinde bulunur. Ancak 1841 yılında Selanik, Tırhala ve Girid'de çıkan karışıklıkların baş sorumlusu olduğu ve bu olaylara karışanların Osmanlı ülkesine girmelerinin yasaklandığı cevabı verilerek vize isteği geri çevrilir⁶. Atina elçisi Kostaki Musurus⁷, Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetlerin nazik ve kırılğan yapısını düşünmüş olmalı ki konuyla ilgili olarak Yunan Başbakanı ve Hariciye Nazırı Ioannis Kollettes'i bilgilendirmek amacıyla elçilik başkâtibini kendisine gönderir. Fakat Kollettes bir düğün ve vaftiz törenine katıldığı için konutunda bulunamaz. Musurus'un, konu hakkında Kollettes'e bilgi verme ısrarı devam eder ve aynı akşam başkâtip yeniden gönderilir. Nihayet, Yunan Başbakanı'na konu ile ilgili bütün teferruat aktarılır⁸.

Musurus, Yunan Başbakanı Kollettes'e başkâtibi aracılığıyla gönderdiği bilgide Caratoss'a verdiği cevabı tekrar eder ve Bâb-ı Âli'nin açık emri olduğu ve *resm-i kânûn ve kâ'ideye mutâbık* şekilde söz konusu kişinin İstanbul'a gitmesine izin vermesinin mümkün olmadığını belirtir⁹. Musurus'un, vize isteğini geri çevirmesi ile Yunan milliyetçiliğinin yayılmacı muhtevası arasında yakın bir ilişki olduğu anlaşılıyor. Osmanlı elçisi, Hariciye Nezareti'ne konu ile ilgili gönderdiği yazıda böyle bir eşkiyaya vize verilmesi halinde diğerlerine örnek oluşturacağını belirtir. Ayrıca, Caratoss'a vize verilerek İstanbul'a girmesi durumunda yıllardır sürdürülen şikâyetlerin ve protestoların anlamsız hale geleceğini de ilave eder¹⁰.

Musurus'un, Yunan Başbakanı'na vize ile ilgili gönderdiği bilgiye rağmen bir gün sonra Kral Otto, sarayında düzenlediği baloda bütün davetliler ve diplomatik misyonun hazır bulunduğu bir anda, *me'mûl iderim ki Yunan Kralı biraz daha ziyâde ri'âyete müstehak idi* der ve Musurus'un cevabını bekle-

⁶ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 4, 14 K. Sâni 1262 / 26 Ocak 1847. Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler, 1836-1876*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 161.

⁷ Kostaki Musurus'un, Atina sefaretine tayini hakkında bkz. Nurdan Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı: Kostaki Musurus Paşa, 1807-1891*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 44 - 48.

⁸ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 1, 18 K. Sâni 1262 / 30 Ocak 1847.

⁹ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 1, 18 K. Sâni 1262 / 30 Ocak 1847.

¹⁰ Musurus, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, *Dârü's-Saltanat-ı Seniyye'ye isbât-ı vücûdu kazıyyesi erbâb-ı şirket-i hafıyye indinde bir feth ve gazâ... gibi algılanarak ...Devlet-i Aliyye'nin hak ve hakikate makrûn şikâyetleri ve mükerrer protestoları ke-en-lem-yekûn mesâbesinde add ve kıyâs olunacağı ve erbâb-ı şirket-i hafıyyenin tervec ve tertibât-ı fâsidederine vesile-i teşvik olur bir emsâl verileceği derkâr olur* diyerek adı geçen şahsa vize verilmesi halinde Yunan milliyetçiliğine mevzi kazandırılabileceğinin altını çizer. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 1, 18 K. Sâni 1262 / 30 Ocak 1847.

meden salonun başka bir tarafına geçer¹¹. Böylece diplomatik nezaket sınırlarını aşan bu davranışla Yunanistan ile Osmanlı arasında diplomatik bir krizin kapısı da aralanmış olur.

Kral Otto'nun bu davranışından hemen sonra Musurus'un, Başbakan Kollettes'e bir nota verdiği ve bu hakaretin tamiri için kendisinden özür dilenmesini talep ettiği dikkati çeker¹². Ancak Kollettes, Musurus'tan özür dilemediği gibi Atina'ya atandığı günden itibaren Yunan siyasetine müdahale ettiği ve Yunan devletinin işlerine karıştığını belirterek elçinin bir an önce geri çekilmesi ve yerine başkasının gönderilmesini belirten bir mektubu İstanbul'daki temsilcisi aracılığıyla Hariciye Nezareti'ne gönderir¹³. Kollettes'in bu davranışı ile Musurus'un Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bilgi birlikte değerlendirildiğinde aslında olayın Kral ile Kollettes arasında önceden planlandığı ve amaçlarının Musurus'u Atina'dan uzaklaştırmak olduğunu söylemek yanlış sayılmaz.

Musurus, Caratoss isimli şahsın vize talebinden bir gün evvel Yunan Başbakanı ile uzun bir mülakat gerçekleştirir. Ancak Kollettes bu sohbet sırasında Kral'ın harb yaverinin İstanbul'a gitmek istediği ve vize talep edeceğine ilişkin hiçbir imada bulunmaz¹⁴. Musurus, Yunan Başbakanı ile aralarında uzun bir görüşme gerçekleşmesine rağmen vize konusunda hiçbir şey söylenmemesini önceden hazırlanmış bir komplo olarak değerlendirir¹⁵. Elçinin böyle düşünmekte pek de haksız olmadığı anlaşılıyor. Çünkü bir toplantıda, Kral Otto'nun *baş müdürü olan Koleti... tevsi'-i dâ'ire-i mülk-i Yunana dâ'ir* konuşunca Musurus tepkisini belirtir¹⁶. Başka bir ifade ile Musurus'un Atina'daki varlığının Yunan milliyetçiliğinin önündeki en temel engellerden biri olması Atina'dan uzaklaştırılmasını zorunlu hale getirir¹⁷. Nitekim baloda yaşanan olaydan yaklaşık bir yıl önce Kollettes, Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı mektupta, Musurus'tan şikâyetçi olduğunu söyleyerek *azl ve tebdili takdîrinde pek memnûn olacaklarını* belirtir¹⁸. Reşid Paşa, Kollettes'in,

¹¹ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 91, 19 Safer 1263 / 6 Şubat 1847.

¹² BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 4, 14 K. Sâni 1262 / 26 Ocak 1847.

¹³ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 2, 19 K. Sâni 1262 / 31 Ocak 1847.

¹⁴ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 93, Ek 4, 13 K. Sâni 1261 / 25 Ocak 1847.

¹⁵ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 1, 18 K. Sâni 1262 / 30 Ocak 1847.

¹⁶ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 1, 18 K. Sâni 1262 / 30 Ocak 1847.

¹⁷ Kollettes, Musurus'un varlığından öylesine büyük bir rahatsızlık duyar ki elçinin bir an evvel gönderilmesini istemenin ötesinde Yunan gazetelerinde Osmanlı elçisini açıkça hedef göstererek adeta katledilmesi gerektiğine dönük imalarda bulunur. BOA. İ. MTZ. (01), 5/92, Ek 1, 18 K. Sâni 1262 / 30 Ocak 1847; Şafak, a.g.t., s. 61. Kollettes'in, Musurus'a beslediği düşmanlık hakkında ayrıca bkz. Sinan Kunalp, "Bir Osmanlı Diplomatı: Kostaki Musurus Paşa, 1807-1891", *Belleten*, c. XXXIV, S. 135, 1970, s. 428.

¹⁸ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 91, 19 Safer 1263 / 6 Şubat 1847.

Musurus'a dönük şikâyetinin özel bir nedenden kaynaklanmadığı *kendisinin her bir entrikalarına kesb-i vukûf ile mefâsid-i muzırralarının vaktiyle zâhire ihrâc ve ibtâlâine çalışmasından doğduğunu* belirtir¹⁹. Yani Musurus'un, Rumca'ya aşinalığı, Yunan milliyetçiliğinin Osmanlı ülkesindeki hayallerinin engellenmesi açısından hayatî bir önemi ifade eder²⁰. Dolayısıyla Musurus'un Atina'daki varlığı, Osmanlı siyaset ve diplomasisine önemli bir avantaj sunarken aynı zamanda Yunan Devleti'nin meşru olmayan faaliyetlerine dönük bir istihbarat ve kontrol mekanizmasıdır²¹. Böylece Musurus'un, Yunan

¹⁹ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 91, 19 Safer 1263 / 6 Şubat 1847. Megali Idea'nın bir söylem ya da hayal olmaktan çıkarılarak Yunan Devleti'nin varlığını meşrulaştırıcı siyaset ve ideoloji biçimine dönüştürülmesi Yunan Başbakanı Kollettes'in 1844 yılındaki Anayasa kongresinde yaptığı konuşmayı takip eder. Kollettes, bu konuşmasında Megali Idea'yı *geniş Yunanistan* anlamında ilk kez kullanır. Yunan Başbakanı mevcut Yunan Krallığı'nın bütün Yunanistan'ın küçük bir parçası olduğunu ileri sürerek Serez'de, Edirne'de, Trabzon'da, İstanbul'da v.s. yaşayan bütün Yunanlıların aynı çatı altında toplanmasına dönük hayalini anlatır. Bu konularda bkz. Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, s. 211; Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 66; İlber Ortaylı, "Tanzimat Dönemi'nde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", *Üçüncü Askerî Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1986, s. 168-169; D. Dakin, "The Formation of the Greek State, 1821-1833", R. Clogg, (ed.), *The Struggle for Greek Independence*, The Macmillan Press, London 1973, s. 156-181. Yukarıda belirtildiği gibi, Kollettes'in başbakanlık koltuğuna oturmasından sonra Yunan siyasetindeki değişim ve dönüşümün Osmanlı devlet adamları tarafından yakından izlendiği anlaşılıyor. Hatta Yunanistan'ın izlediği yayılcı politikanın bütün 19. yüzyıl boyunca Osmanlılar tarafından sıkı şekilde takip edildiği de açık bir gerçektir. Örneğin, 1866 yılında çıkan Girit İsyanı'nın sebebini tespit ederken Âli Paşa'nın söyledikleri en başından itibaren Yunan idallerinin Osmanlı devlet adamı tarafından çok iyi bilindiğini ispat eder. Âli Paşa, "Yunanlılar beyninde *tasavvur-ı azim* ismiyle müte'arif olan niyet-i fâside-i ma'hûde tarafdarlarına bu kerre Girid'in Yunanistan'a ilhâkı sevdâsı müstevlî olmuş olduğu ba'zı karâ'in-i hâliyyeden anlaşılmağa başladı..." diyerek Yunan Devleti'ni hayata bağlayan kuvveti tarif eder. *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 3. Benzer şekilde, Yunanistan'ın varlığını dayandırdığı temel refleksin Osmanlı ve/veya Türk karışıklığı olduğu hakkında Mustafa Reşid Paşa'nın bir tespiti için bkz. Mehmed Salâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyyesi*, Âlem Matbaası, İstanbul 1306, s. 260-265.

²⁰ Musurus'un Rumca'ya hakimiyeti Yunan idaresini ve özellikle Kollettes'i ciddi şekilde rahatsız eder. Osmanlı yönetimi bu durumun tamamen farkındadır ve *mümâileyh Koleti gâlibâ Atina'da Rum lîsânna gayr-ı âşinâ bir Müslümân olduğu hâlde görünmez ve işitmez bir adam mesâbesinde olacağı hülyâsıyla Mösyo Muzurus'un yerine ehl-i İslâmdan bir sefir nasb ve me'mâr buyurulmasını* istediği belirtilir. BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 124, Ek 1, 14 T. Sâni 1847.

²¹ İngiliz temsilcisi Cowley, Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a gönderdiği raporda, Bâb-ı Âlî'nin, Atina'ya, Musurus'un yerine bir Türk'ün elçi olarak gönderilmesini kabul etmesinin çok zor olduğunu belirtir. Cowley, her Yunanlının er ya da geç İstanbul'a sahip olmak yönünde eğitildiğini dolayısıyla Bâb-ı Âlî'nin, Atina'ya gidecek elçisinin ülkenin dilini bilmesi ve toplumda konuşulanlardan haberdar olmasına özel bir önem verdiğini ve bu konudaki tercihinin de doğal karşılanması gerektiğini söyler. NA. FO. 78 / 679, 24 Mart 1847. Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında meydana gelen bu krizden birkaç ay önce İngiltere'nin, İstanbul'daki elçisi Lord Stratford de Redcliffe (Canning), bir takım özel işlerini halletmek ve dinlenmek üzere ülkesine gitmiştir. Canning'in, 1846 yılı sonbaharında başlayan bu seyahati, oldukça

milliyetçiliğinin yayılma ihtirasını gözetleme, kontrol etme ve nihayet İstanbul'a ihbar etmeye dönük girişimleri kendisinin adeta istenmeyen adam (*persona non grata*) olarak algılanması sonucunu doğurur²².

Musurus'un, elçilik yılları boyunca Yunan Devleti'nin meşru olmayan faaliyetlerini engellemeye dönük girişimlerinin Yunan idaresini rahatsız ettiği gayet açıktır. Kısacası vize talebi ve ardından baloda Kral Otto'nun, elçiyi açıkça tahkîr etmesi kurgulanmış bir oyunun varlığını hatırlatır. Nitekim olayın İstanbul'da duyulmasının ardından gerçekleştirilen toplantıda da benzer bir yorum yapılır ve diplomatik teamüller gereği bir elçinin temsil ettiği ülkenin vekili olması gerçeğinden hareketle kendisine yapılan hakaret temsil ettiği ülkeye yapılmış gibi kabul edilerek Yunan devletinden derhal özür dilemesi talep edilir²³. Böylece Yunanistan'dan ilişkilerin tamiri için istenen özür beyanı uluslararası hukuka yapılan atıfla meşru bir çerçeve içine alınır²⁴. Ancak sorunun derinleşmesine ve krize dönüşmesine sebep olan asıl ayrıntı, Bâb-ı Âlî'nin talep ettiği özrü, iki temel şarta bağlaması ile ilgilidir. Bâb-ı Âlî, Kral'ın, Padişah'tan dileyeceği özrün yanında Kral'ı temsilen bizzat Kollettes'in, Musurus'a özür ve üzüntülerini beyan etmesini ve *şart-ı tarziyyenin ikincisi yine mümâileyhin sefârethânedeki ikâmeti kaziyyesi*²⁵ oldu-

uzun sürmüş ve 1847 sonbaharında, İstanbul'a dönmek için hazırlıklarını tamamlamışsa da İsviçre'de, Katolikler ile Protestanlar arasında ortaya çıkan huzursuzluğa müdahale etmesi amacıyla bölgeye gönderilmiştir. Bu olayın ardından 1848 İhtilalleri'nin başlaması ile birlikte Canning, Avrupa başkentlerini dolaşarak sorunun bir an önce çözüme kavuşturulması için yapılacak müzakereleri yürütmekle görevlendirilmiştir. Bütün bu sıkıntılı sürecin ardından nihayet Canning, 1848 yılı ilkbaharında İstanbul'a dönebilmiştir. Canning'in, uzun süreli yokluğunda, Lord Cowley'in, vekâleten İngiliz elçiliğine tayin edildiği ve Osmanlı-Yunan krizi boyunca İstanbul'daki İngiliz temsilcisi olarak görev yaptığı görülür. Canning'in, uzun seyahati ve misyonu hakkında bkz. Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s. 99-101.

²² Musurus'un, Atina'daki varlığı Yunan Devleti açısından o kadar rahatsız edici ve tahammül edilmez bir hale gelmiştir ki Kral Otto'nun, *pasaportu verilip Atina'dan tard ve def olunmalı idi* dediği bile rivayet edilir. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 91, 19 Safer 1263 / 6 Şubat 1847.

²³ ...*elçi demek usûl-i mer'iyeye-i düveliyede devlet-i metbu'asının vekili demek olarak ânın şahsına vukû' bulan sù'î mu'âmele me'mûru olduğu hükûmete râci' olduğundan...* BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 91, 19 Safer 1263 / 6 Şubat 1847; *Ceride-i Havâdis*, No. 320, 28 Safer 1263 / 15 Şubat 1847.

²⁴ Osmanlı diplomasisinin dayandığı en önemli temeller arasında uluslararası hukuk ve imzalanan anlaşmalara sadakat ilkelerinin bulunduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Osmanlı diplomasisine yön veren ilkeler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Muharrevât-ı Nâdire*, c. V, İstanbul, tarihsiz, s. 216; R.H. Davison, "Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras", L.C. Brown, (haz.), *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Mirası*, (çev. G.Ç. Güven), İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 78; Selim Deringil, "II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Mirası", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 59-70.

²⁵ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 91, 19 Safer 1263 / 6 Şubat 1847. Cowley, Hariciye Nazırı Âlî Efendi ile görüşür ve Bâb-ı Âlî'nin nasıl bir yol izleyeceğini öğrenmek ister. Âlî Efendi, Cowley'e, Atina'ya bir nota gönderileceğini ve notayı taşıyan geminin Pire Limanına demirle-

ğunu belirterek Musurus'un Atina'daki sefaretinden asla vazgeçilmeyeceğini ifade eder. Böylece problemin kaynağında Yunanistan'ın saldırgan siyasetini yakından takip eden elçinin varlığına dönük tahammülsüzlüğün olduğu vurgulanır ve elçinin feda edilmeyeceği açıkça belirtilir.

Bâb-ı Âlî'de yapılan görüşmede elçiden şahsen özür dilenmesinin mutlak bir şart olarak ilân edilmesinden sonra Hariciye Nezareti'nden, Atina elçisine ve Yunan Başbakanı Kollettes'e birer takrir gönderilir. Hariciye Nazırı Âlî Efendi (Paşa) Atina elçisine yapılan hakaretin tamiri için mutlaka özür dilenmesi gerektiğini belirtir ve bu konuda Kollettes'i sorumlu göstererek özrünü kendisi tarafından beyan edilmesini ister²⁶. Nihayet, takriri Atina'ya götürecek vapurun Pire Limanı'na demirlediği andan itibaren üç gün içinde bu talep yerine getirilmez ise Musurus'un elçilikteki işleri yürütmek üzere yerine bir vekil bırakarak İstanbul'a çağrılacağı belirtilir²⁷.

Bâb-ı Âlî'nin ilişkilerin tamiri için vazgeçilmez saydığı özür şartını içeren Atina'ya gönderdiği nota ile eşzamanlı olarak Yunan Kralı'ndan, padişaha hitaben yazılan bir mektup gelir. Mektupta Kral, yaptığı hareketin Osmanlı Sultanı'na karşı olmadığı, uzun zamandır yetkilerini aşan bir memura sınırlarını hatırlatmaktan ibaret olduğunu söyleyerek üzüntülerini ifade eder ancak Musurus'a hitaben herhangi bir özür beyanına rastlanmaz²⁸. Bâb-ı Âlî'nin notası ile eşzamanlı olarak yazılan bu mektup Yunan Kralı'nın, doğrudan padişahın kendisi ile muhatap olarak meseleyi çözme

diği andan itibaren 24 saat içinde Başbakan Kollettes'in, Kral'ın özrünü ve üzüntülerini şahsen Musurus'a bildirmemesi durumunda Atina sefirinin geri çağrılmasının kararlaştırıldığını belirtir. Bunun üzerine Cowley, sürenin biraz daha uzatılmasını isteyerek Osmanlı ülkesinde yaşayan Rumlar ve Yunan uyruklarının zarar görmemesi ve İstanbul'daki Yunan elçisi ile münasebetin kesilmemesini tavsiye eder. Nitekim Âlî Efendi, şimdilik ilişkilerin kesilmesinin düşünülmediğini söyleyerek İngiliz temsilcisinin tavsiyesi doğrultusunda sürenin biraz daha uzatılabileceğini belirtir. NA. FO. 78 / 678, 5 Şubat 1847. Palmerston, İstanbul'daki elçisine gönderdiği yazıda bu konuda Osmanlı'nın tamamen haklı olduğunu belirterek taleplerinin karşılanması için her türlü katkıının sunulması gerektiğini açıklar. NA. FO. 78 / 673, 6 Mart 1847 ve 19 Mart 1847.

²⁶ Hariciye Nazırı Âlî Efendi, Yunan Başbakanı Kollettes'e gönderdiği takrirden yazılacak cevâbda Kral cenâbları nâmına olarak zuhûra gelen keyfiyât için izhâr-ı esef kılınması ve zât-ı dostâneleri bi'z-zât sefir-i mümâileyh nezidine gidip şifâhen beyân-ı te'essüf olunması ve sefir-i mümâileyh kemâ-fi's-sâbık ri'âyet-i lâzime ile Kral tarafından kabul olunacağına dâ'ir kendisinin te'min kılınması zât-ı hazreti pâdişâhîmin arzusu olduğunu belirtir. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 5, 9 Şubat 1847.

²⁷ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 5, 9 Şubat 1847. Yukarıda vurgulandığı gibi Kollettes'e gönderilen mektup ile birlikte Musurus'a da bir mektup gönderilir ve mektupları taşıyan geminin Atina'ya varışından itibaren üç gün içinde kendisinden Kollettes şahsen özür dilemezse sefaret memurlarını da alıp İstanbul'a dönmesi emredilir. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 92, Ek 3, 9 Şubat 1847.

²⁸ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 93, Ek 3, 1 Şubat 1847. Şafak, a.g.t. s. 60.

telaşına düştüğünü ima ediyor. Ancak Bâb-ı Âlî'nin notası Atina'ya ulaştıktan sonra verilen üç günlük süre içinde Musurus'tan şahsen özür dilenmesi üzerine elçi, 17 Şubat 1847'de İstanbul'a döner²⁹.

Musurus'un, Atina'dan ayrılarak İstanbul'a dönmesi sorunun artık bir diplomatik krize dönüştüğünün tescilli anlamına gelir. Yukarıda ifade edildiği gibi Osmanlı yönetiminin Musurus'tan özür dilenmesine yönelik ısrarı krizin derinleşmesine giden yolu açar. Nitekim Yunan Kralı'nın, Padişah'a hitaben gönderdiği ve üzüntülerini belirten mektubun yeterli olmadığına karar verilir. Bu olayda mağdur olan elçinin kendisidir ve kendisinden özür dilenmedikçe Kral'ın iyi niyet beyanının bir anlamı olmadığı düşünülür. Çünkü, *elçinin zâtına olacak tarzîye min-ciheten devlete râcî olacağına mebnî şu arz olunan şeyle iktifâ olunması pek de münâsib olmayacağından* Kral'ın padişaha üzüntülerini bildirmesinin meselenin çözümü için öne sürülen asgarî şartı karşılamadığına inanılır. Ancak diplomatik nezaketin gereği olarak Padişahın, Kral'ın iyi niyetine cevap vermesi ve sorunu Bâb-ı Âlî'ye havale ettiğini belirten bir mektubun yazılması kararlaştırılır. Ayrıca Hariciye Nazırı Âlî Efendi'nin, Kolletes'e bir nota göndererek bir ay içinde Musurus'tan özür dilenmez ise ilişkilerin kesileceğinin ilân edilmesi kararlaştırılır³⁰.

Yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı yöneticileri açısından bakıldığında Musurus'tan özür dilenmesi ve Atina'ya iade edilmesi sorunun çözümü için vazgeçilmez olan iki şartı anlatır. Dolayısıyla Kralın, Padişaha hitaben yazdığı ve üzüntülerini belirttiği mektup başlangıçta belirtilen şartların yalnızca birinin yerine getirilmesi anlamına gelir ve sorunun tamamen sona ermesi

²⁹ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 93, Ek 5, 3 R. Evvel 1263 / 19 Şubat 1847. NA. FO. 78 / 678, 18 Şubat 1847; *Ceride-i Havâdis*, No. 321, 4 R. Evvel 1263 / 20 Şubat 1847.

³⁰ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 93, Ek 5, 3 R. Evvel 1263 / 19 Şubat 1847. NA. FO. 78 / 678, 24 Şubat 1847; *Ceride-i Havâdis*, No. 322, 12 R. Evvel 1263 / 28 Şubat 1847; No. 323, 19 R. Evvel 1263 / 7 Mart 1847. Aşağıda da görüleceği gibi bu meselenin gündemi işgal ettiği süre boyunca İngiltere ile Osmanlı'nın yakın ilişki hatta ittifak halinde olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Hatta Cowley'in, özellikle Sadrazam Reşid Paşa ve Hariciye Nazırı Âlî Efendi'ye koşulsuz olarak destek verdiği ve Osmanlı tezlerini kiskançlıkla savunduğu söylenebilir. Nitekim Bâb-ı Âlî'nin bütün bu süreç boyunca göstereceği ısrar ve sebatın, İngiltere'nin verdiği kat'i destek ile yakından ilgili olduğu akıld tutulmalıdır. Cowley'in yalnızca destek sunmakla kalmayıp Osmanlı yöneticilerine izlemeleri gereken yöntem hakkında da ciddi tavsiyelerde bulunduğu görülüyor. Örneğin Âlî Efendi, Kral'ın mektubuna verilecek cevabın İstanbul'dan, Atina'ya gidecek olan Fransız vapuru ile gönderilmesinin planlandığını söylediğinde Cowley, böyle bir hareketin Sultan'ın şanına yakışmayacağını, Kral Otto'nun, mektubunu Fransız postası ile göndermesinin kendi tercihi olduğunu söyleyerek cevap mektubunun bir Osmanlı vapuru ile gönderilmesinin daha iyi olacağını belirtir. NA. FO. 78 / 678, 24 Şubat 1847. Nitekim bu görüşmeden bir gün sonra *cevâbnâme-i hümayûnun âdetâ posta ile irsâli yakışık almayacağı ve şân-ı âliye pek de muvâfık düşmeyeceği cihetle tersâne-i âmire tarafından bir vapur sefinesiyle irsâl olunması* kararlaştırılır. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 94, 9 R. Evvel 1263 / 25 Şubat 1847.

için elçinin şahsından mutlaka özür dilenmelidir. Kaldı ki Bâb-ı Âlî'nin, ilişkilerin tamiri için talep ettiği özrün haklılığı, genel olarak Avrupalı devletler tarafından da onaylanır³¹. Özellikle İngiltere, açıkça Osmanlı tezlerinin ve taleplerinin meşru bir zemin üzerine inşa edildiğine dönük sarsılmaz bir inanç içindedir³². Ancak İngiltere'nin, Bâb-ı Âlî'ye verdiği desteğe karşın Fransa tamamen Yunan siyasetinin sınırları içinde hareket eder. Fransa elçisi Bourqueney, İngiliz temsilci Cowley'e, Kral Otto'nun özrünün yeterli olduğu ve Bâb-ı Âlî'nin bunu kabul etmesi için baskı altına alınması gerektiği yönünde bir teklifte bulunur. Hatta Fransız elçi, Yunan Kralı'nın özrüne karşılık olarak Bâb-ı Âlî'nin de Musurus'u Atina'ya göndermekten vazgeçmesi gerektiğini vurgulayarak tamamen Yunan tezlerine bağlandığını gözler önüne serer³³. Ancak Cowley, bu fikre karşı çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nun onurunun ve şanının ayaklar altına alınması anlamına gelecek böyle bir teklife asla sıcak bakmayacağını ve desteklemeyeceğini belirtir³⁴. Kaldı ki Bâb-ı Âlî'nin de böyle bir teklife sonuna kadar karşı çıkacağı ve direneceği gayet açıktır³⁵.

Bâb-ı Âlî'nin Musurus'u feda etmemeye dönük ısrarına karşın Yunanistan'ın da Musurus'un Atina'ya dönmesini engellemekte kararlı olduğu anlaşılıyor. Nitekim Başbakan Kollettes, İstanbul'daki maslahatgüzarı Argyropoulos'a gönderdiği mektupta Osmanlı'nın talep ettiği özrün dilenmesi ve Musurus'un yeniden kabulünün imkansız olduğunu belirtir. Kollettes, bu tavrına gerekçe olarak elçinin Atina'daki muhalefetle ve özellikle kendisinin en büyük rakibi olan Maurokordatos ile olan yakınlığını

³¹ Sorunun başlangıcından itibaren İngiltere Osmanlı'yı açıkça destekler ve büyük güçlerin tamamı Osmanlı elçisine yapılan hakaretin kabul edilemez olduğu ve özür dilenmesi gerektiğini belirtirler. Ancak Fransa, Yunanistan'ın özür dilemesi gerektiğini söylese de süreç boyunca açık şekilde Yunan yanlısı bir çizgi takip eder ve Osmanlı'nın taleplerini yumuşatması konusunda baskı yapmaya çalışır. Özellikle Musurus'un Atina'ya dönmesine hadisenin başından sonuna kadar karşı çıkar. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 91, 19 Safer 1263 / 6 Şubat 1847.

³² NA. FO. 78 / 678, 7 Şubat 1847. İngiltere'nin mutlak desteği hakkında ayrıca bkz. Kılıç, a.g.t., s. 162.

³³ Meselenin çözüm yoluna girdiği son aşamalarda bile Fransa elçisi Bourqueney, Musurus'un Atina'ya dönmesi hakkındaki tereddütlerini ve isteksizliğini açıkça beyan ederek Osmanlı idaresi üzerinde baskı kurmaya çalışır. BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 126, Ek 2, 17 T. Sâni 1847.

³⁴ NA. FO. 78 / 678, 17 Şubat 1847.

³⁵ Bâb-ı Âlî, İngiltere dışındaki devletlerin Musurus'un, Atina'ya iade edilmemesi yönündeki taleplerini şu vak'a-i mü'ellimede asul murâd-ı hafî ve hakîki sefir-i mümâileyhin tebdilini istihsâl etmek olduğunu ve mücerred şu mütâla'aya mebnî kurulmuş bir dolap idüğünü bilip durur iken Sallanat-ı Seniyye'nin kendiyse teklif olunan sûretle iktifâ etmesi ve mümâileyhin Atina'ya i'âdesinden sarf-ı nazar eylemesi tarziye almak yerine tarziye vermek olacağını kim efkâr edebilir diyerek açıkça reddeder. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 99, Ek 3.

gösterir ve Musurus'un Yunan siyasetini tahrik ettiği ve siyasî fraksiyonları kullandığını öne sürer. Ancak onun yerine başka bir elçi gönderilmesi durumunda kendisine en derin saygının ve yaşanan olaydan ötürü duyulan üzüntünün beyan edilebileceğini açıklar³⁶,

Kollettes'in, Atina'ya başka bir elçi gönderilmesine dönük talebi ve bunu Musurus'un Yunan siyasetine müdahalesi ile ilişkili hale getirmesi Bâb-ı Âlî tarafından kabul edilmesi zor bir iddiadır. Çünkü Bâb-ı Âlî, Musurus'un, Yunanistan'ın içişlerine karışmadığına inanmaktadır. Ancak önce Yunan Kralı'nın üzüntüsünü belirten bir not göndermesi ardından Yunan Başbakanı'nın başka bir elçi gönderilir ise şahsen özür ve üzüntü beyanında bulunacağını belirtmesi, bir geri adım olarak değerlendirilir³⁷.

Osmanlı yönetimi istikrarlı bir duruş sergilenmesi halinde istenen sonuca ulaşılabileceğine inanır ve tezlerine destek bulabilmek amacıyla Avrupa'daki elçilerine bir takrir göndererek süreci ve taleplerini anlatmaya karar verir³⁸. Özellikle Viyana elçisi Şekib Efendi'nin konu hakkında detaylı bilgiye sahip olmasına büyük önem verilir. Çünkü Prens Metternich, alışılanın aksine bu son hadisede Yunan tezlerini destekleyerek Kral Otto'nun, Padişaha hitaben yazdığı ve üzüntülerini ifade ettiği mektubun yeterli olduğunu

³⁶ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 99, Ek 1, 10 Mart 1847. Bâb-ı Âlî, Kollettes'in, Musurus'un, Yunan siyasetine müdahale ettiği ve siyasî partileri birbirine karşı kullandığı şeklindeki iddiasını açıkça reddeder. Bu iddiayı reddederken kullandığı dil, iki ülke arasındaki kalıcı gerilimin Yunan milliyetçiliğinin, Osmanlı karşıtı muhtevâsından kaynaklandığını da berrak hale getirir. Zira, *fırka-i Yunaniyye bahsine gelince bunların her birinin re'isi bulunan adamların mesâlih-i dâhiliyyede efkârları yek-digere mübâyin ise de Devlet-i Âliyye hakkında mülâhaza ve mütâla'a ve niyet ve emniyyeleri müttehid ve muvâfık olduğu cümlelerin ma'lûmudur*. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 99, Ek 3. Yunan Başbakanı'nın, Musurus'a ilişkin şikâyetleri ve bu sebeple Atina'ya geri gönderilmemesi yönündeki cevap mektubuna Cowley'in de itiraz ettiği anlaşılıyor. Cowley, her elçinin görev yaparken konuşma özgürlüğünün olduğunu belirterek eğer ihlâl etmemesi gereken kuralları çiğnemişse geri çağrılmasının doğal olacağını vurgular. Ancak Musurus'un görev sınırları içinde kaldığını ve bu çizgiyi asla geçmediğini belirtir. NA. FO. 78 / 679, 17 Mart 1847.

³⁷ Yunan Kralı tarafından padişaha hitaben bir mektup gönderilmesi, ardından Musurus'un yerine gönderilecek elçinin memnuniyetle kabul edileceğini belirtilmesi bir geri adım olarak değerlendirilir. Nitekim, *hâk-pâyi âliye nâme takdim olunup bunun üzerine şimdi dedikleri gibi sefir göndermeğe dahî müsâra'aları yelkeni haylıden haylı suya indirmiş olmalarına delil bulunmuş olmağla sâye-i muvaffakiyyet-vâye-i milûkânede bunun ilerisi dahî istihsâl kılınacağı me'mûl olup şu maddenin netice-i hasenesi olmak üzere Koleti ministrinin düşmesi bile melhûz bulunduğundan eğer bu zuhûra gelir ise şân-ı âlice pek büyük şey olacağından kararlılığın devam ettirilmesi vurgulanır*. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 99, Ek 4, 3 R. Ahir 1263 / 21 Mart 1847. Her ne kadar Kollettes'in, Musurus'un kendi aleyhine Yunan siyasetine müdahale ettiği ve muhalif grupları kullandığına yönelik iddiası reddedilse de ısrar edilmesi halinde arzulan sonuca ulaşılacağı gibi Kollettes'in bile makamını kaybedeceğinin belirtilmesi, Yunan Başbakanı'na karşı sempati beslenmediğini açık hale getiriyor.

³⁸ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 99, Ek 4.

düşünür. Hatta Prens, Yunan iddialarına duyduğu yakınlığın sınırlarını genişleterek Musurus'un Atina'ya yeniden gönderilmemesi gerektiği hususunda Yunan Kralı ve Başbakanı ile aynı düşüncede olduğunu belirtir³⁹. Nitekim Osmanlı yöneticileri, *Yunan Devleti tarziye-i matlûbeyi ikmâle karâr vermek ve muvâfakat eylemek üzere iken Mösyö Prokeş'in Koletti'ye gelmiş olan bir küt'a mektûb-ı mahsûsı maslahatı bütün bütün işkâl etti diyerek çözüm aşamasına gelmiş bir sorunu Metternich'in engellediğini düşünürler*⁴⁰. Ancak Prens, Yunan tezlerine yakınlık duymasında Avusturya'nın Atina sefiri Baron Prokesch ile kendisi Viyana'da iken yerine bıraktığı vekili Mösyö Weiss'in, Yunan yanlısı söylemlerinin etkili olduğuna inanılır. Bunların, Metternich'i yanlış bilgilendirdikleri ve Prens'in de Osmanlı karşıtı bir siyaset çizgisine gerilediği belirtilir. Kaldı ki Avusturya'nın İstanbul'daki elçisi Kont Stürmer de Hariciye Nazırı Âlî Efendi'ye benzer bir şikâyette bulunur⁴¹. Fakat Cowley, her türlü etkinin ve yanlış bilgilendirmenin ötesinde Kollettes'in, Metternich'ten cesaret alarak Bâb-ı Âlî'nin tekliflerine karşı çıktığına inanır ve bu durumu Prens'in alışılmış entrikalarından biri olarak değerlendirir⁴².

İstanbul'daki elçisine gönderdiği iki mektup, kendisine verilen her türlü yanlış ve eksik istihbarat bir yana Metternich'in Yunan tezlerini bilinçli olarak desteklediğini ispat ediyor. Prens, Stürmer'i, Musurus'un yeniden Atina'ya gönderilmesinin engellenmesi için sahip olduğu bütün gücü ve etkiyi kullanması konusunda özellikle uyarır. Çünkü Metternich bu olayın İngiltere'nin Atina sefiri Lyons ile muhalefet lideri Maurokordatos'un bir komplosu olduğunu iddia eder ve Kollettes'in mutlaka savunulması ve başbakanlıktaki pozisyonunun güçlendirilmesi gerektiğini düşünür. Fransa

³⁹ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 99, Ek 2.

⁴⁰ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 99, Ek 2. Osmanlı idaresi açısından Metternich'in Yunan yanlısı tavrının tam anlamıyla bir sürpriz olduğu söylenebilir. Zira *müşârinileyhin ber vech-i meşrûh her hâlde ve husûsıyla bidâyetinden berû Yunan mes'elesinde Devlet-i Aliyye'ye verdiği buncâ delâ'il-i fi'iliyye* ortada iken bu son hadisede Yunan iddialarını desteklemesi şaşkınlık yaratır. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 99, Ek 2. Aslında Osmanlı yönetiminin Metternich'in tavrından ötürü yaşadığı şaşkınlık pek haksız sayılmaz çünkü Prens daima kendisinin Saltanat-ı Seniyye'nin en yakın hauta ilk dostu olduğunu söylemekten çekinmez. BOA. HR.TO. 149 / 34, 26 T. Sani 1845. Kaldı ki bağımsız Yunan Devleti'nin kuruluşunu haber veren Navarin Baskını'nı medeniyetin sonu olarak niteleyen ve Yunan İsyanı'nı değerlendirirken *birkaç bin asinin asılması, kazağa geçirilmesi ya da boğazının kesilmesinin* kendisini pek de ilgilendirmediklerini ifade eden Metternich'in, Yunanistan'a destek vermesi Osmanlı devlet adamı için sürprizin de ötesinde ciddi bir siyasî çöküş anlamına gelir. Metternich'in, Navarin hadisesi hakkındaki tespiti için bkz. Peter Viereck, *Conservatism Revisited: Revolt Against Ideology*, Transaction Publishers, New Brunswick 2005, s. 85. Benzer şekilde Yunan İsyanı'na yaklaşımı için bkz. G. de Bertier Sauvigny, *Metternich and His Times*, (trans. Peter Ryde), Dorton, Longman and Todd, London 1962, s. 251.

⁴¹ BOA. İ. MTZ. 5 / 99, Ek 4.

⁴² NA. FO. 78 / 679, 17 Mart 1847.

elçisi Bourqeney'in de Metternich'in söylediklerine sempati ile yaklaştığı anlaşılıyor⁴³. Hatta Kollettes'in, Hariciye Nazırı Âli Efendi'ye iletmek üzere gönderdiği cevap mektubunun Fransız posta vapuru ile getirildiği hatırlan-
dığında⁴⁴ sorunun Osmanlı-Yunan gerginliğinin yanında açıkça iktidar ve nüfuz mücadelesini ima eden bir muhtevaya sahip olduğu da söylenebilir. Yukarıda belirtildiği gibi, Musurus ile Lyons'un yakın dostluklarının Atina'da çok iyi bilindiği ve Kral Otto'nun, İngiliz elçisine duyduğu nefret anımsandığında Yunan Kralı'nın Musurus'a hakaret etmesi adeta Lyons'a gönderilen bir mesaj olarak da değerlendirilebilir⁴⁵. Nihayet İngiltere ile Avusturya'nın karşılıklı komplo suçlamaları ve Fransa'nın da Yunan yanlısı bir söylem inşa etmesi, meseleyi Türk-Yunan geriliminin yanında büyük devletler arasındaki bir güç mücadelesinin açık konusu haline getirmiş gibi görünüyor.

İngiltere'nin, Osmanlı tezlerine verdiği desteğe karşın Fransa'nın ve kısmen Avusturya'nın⁴⁶ Yunan siyasetine refakat etmesi, sorunun uzamasına neden olan en önemli faktörler arasında yer alır. Ancak Osmanlı açısından bakıldığında İngiltere'nin sempatisinin, diplomasinin sınırlarının esnetilmemesi ve iddiaların devam ettirilmesinde oldukça önemli bir katkı sağladığı söylenebilir. Nitekim bu açık desteğin de verdiği güvenle Bâb-ı Âli istediği sonuca ulaşmak için krizi bir üst aşamaya taşır ve Hariciye Nezareti'nden Yunan Maslahatgüzarı Argypoulos'a kendisi ile her türlü diploma-

⁴³ NA. FO. 78 / 680, 1 Nisan 1847.

⁴⁴ Cowley, Fransız elçi Bourqeney'e, Yunan Başbakanı'nın gönderdiği mektubun Fransız postası ile taşınmasının pek doğru olmadığını söylediğinde Bourqeney, bunu Yunanlıların talep ettiğini belirterek mektubun içeriğinin kendisi açısından tatmin edici olduğunu vurgulamayı da ihmal etmez. NA. FO. 78 / 678, 18 Şubat 1847.

⁴⁵ İngiltere'nin, Atina'daki elçisi Lyons, bu sorunun çıkmasına neden olan Caratoss'un, Selanik'te Osmanlı aleyhine çıkardığı isyan nedeniyle sabıkalı bir geçmişe sahip olduğunu belirterek Kral Otto'nun bu kişiyi harb yaveri olarak atamasına karşı çıkar. Anlaşıldığı kadarıyla bu atama, o dönem Yunan Başbakanı olan ve İngiltere'nin de desteklediği Maurokordatos'un bilgisi dışında yapılmıştır. Bir başka ifade ile, Osmanlı idaresi, Kral Otto'nun, yukarıda belirtildiği gibi, Musurus ile Lyons arasındaki dostluğun varlığından hareketle, Osmanlı elçisini tahkir ederek aslında İngiltere'ye dolaylı olarak bir mesaj verdiğini düşünmektedir. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 108, 26 C. Evvel 1263 / 12 Mayıs 1847.

⁴⁶ Burada kısmen denilmesinin sürecin başından sonuna kadar Avusturya siyasetindeki tutarsız görüntüden kaynaklanmaktadır. Avusturya'nın, Atina elçisi Baron Prokesch ile Metternich'in, Yunan yanlısı söyleminin aksine İstanbul'daki elçi Kont Stürmer, Bâb-ı Âli'nin taleplerinde haklı olduğunu belirtir. Ancak Metternich'in baskuları Stürmer'in kararsız bir pozisyona gerilemesine sebep olur. Yukarıda da belirtildiği gibi Metternich'in ve Prokesch'in, Yunan yanlısı tavrının Kont Stürmer'i de zor durumda bıraktığı anlaşılıyor. Bkz. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 91, 19 Safer 1263 / 6 Şubat 1847; BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 99, Ek 4.

tik ilişkinin kesildiğini belirten bir nota verilir⁴⁷. Fakat bir iyi niyet göstergesi olarak maslahatgüzarın ülkeyi derhal terk etmesi de istenmez⁴⁸. Böylece Yunanistan'ın, Osmanlı'nın barış yanlısı olmadığı şeklinde yapacağı propagandanın önlenmesi düşünülür⁴⁹. Öte yandan Âli Efendi, Yunan temsilcisine arzu edilen neticeye ulaşmak için yeni ve daha sert önlemlerin planlandığını söylemeyi de ihmal etmez⁵⁰. Kısacası iyi niyetin göstergesi olarak maslahatgüzar ülkeyi terk etmeye zorlanmazken Osmanlı yönetiminin kararlılığı da açık hale getirilmiş olur.

Osmanlı idaresi tarafından gösterilen bu kararlılığın Yunan temsilcisini telaşlandırdığı ve yaklaşmakta olan yaz ayları boyunca Yunan ticaretinin alınacak sert önlemlerden etkilenmemesine çalıştığı görülüyor. Argyropoulos, Âli Efendi'ye dört ay boyunca karşılıklı olarak ticaret gemilerine yönelik karantina uygulamasının kaldırılmasını önerir ancak bu teklif kabul edilmez⁵¹. Hatta Yunan temsilcisi meselenin artık bambaşka bir renk

⁴⁷ *Ceride-i Havâdis*, No. 327, 17 R. Âhir 1263 / 4 Nisan 1847. Yunan maslahatgüzarı ile ilişkiler kesildiği için Yunan tüccarının ve Yunan uyrukluların her türlü işi ile Gümrük Emini Muhtar Bey'in bizzat ilgileneceği de ilân edilir. *Ceride-i Havâdis*, No. 328, 24 R. Ahir 1263 / 11 Nisan 1847; No. 330, 9 C. Evvel 1263 / 25 Nisan 1847.

⁴⁸ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 100, Ek 2, 13 R. Ahir 1263 / 31 Mart 1847.

⁴⁹ Cowley, Palmerston'a gönderdiği raporda Kollettes'in, İstanbul'daki Yunan maslahatgüzarının ikametinde özellikle ısrar ettiğini söylüyor. Böylece Yunan Başbakanı'nın bir yandan iç kamuoyuna temsilcimiz hâlâ İstanbul'da olduğuna göre Osmanlı'nın tehditleri ciddiye alınmamalıdır imasında bulunurken uluslararası kamuoyuna da Osmanlı temsilcisini geri çağırması ama bizim maslahatgüzarımız orada kalmaya devam ediyor diyerek iyi niyetli görünmeye çalıştığını belirtir. Dolayısıyla Argyropoulos'un derhal sınır dışı edilmesi yerine pasaportu bir süre daha iade edilmeyerek mutedil bir çizgide bulunduğu gösterilmeye çalışılmalıdır. NA. FO. 78 / 680, 1 Nisan 1847.

⁵⁰ Hariciye Nazırı Âli Efendi, Yunan maslahatgüzarına gerekirse Osmanlı ülkesindeki bütün Yunan konsoloslarının sınır dışı edilebileceğini hatta Çanakkale Boğazı'nın, Yunan gemilerinin geçişine kapatılabileceğini söyler. NA. FO. 78 / 680, 1 Nisan 1847.

⁵¹ Cowley, bu teklifin yaklaşmakta olan yaz ayları boyunca Yunan ticaretinin zarar etmesini engellemeye dönük kurnazca bir taktik olduğunu belirterek Âli Efendi'ye teklifin kesinlikle kabul edilmemesini tavsiye eder. NA. FO. 78 / 680, 2 Nisan 1847. Başka bir ifade ile Helenist kanonda ve hafızada Türk'e karşı verilen mücadele iyi ile kötü, ışık ile karanlık, nihayet Tanrı ile şeytan arasındaki bir savaş olarak tarif edilse de Yunan ticaretinin atar damarını oluşturduğu için Osmanlı aynı zamanda bir mecburiyeti de anlatır. Yine Schmitt'in yardımına müracaat ederek söylemek gerekirse *ahlâki açıdan kötü, estetik olarak çirkin* anlatsa da ekonomik açıdan kârı ifade ettiği için Osmanlı düşman olduğu kadar dost kalınmak zorunda olunan bir devlettir. Yunan edebiyatındaki Türk imajına bir örnek için bkz. Nikos Kazancakis, *El Greco'ya Mektup*, (çev. Ahmet Angın), Can Yayınları, İstanbul 2003, s.69; Herkül Millas, *Türk Romanı ve Öteki: Ulusal Kimlikte Yunan İmajı*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 304-312. Ayrıca, Türk'ü canavara benzeten bir Yunan destanından kısa bir pasaj için bkz. Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950*, (çev. Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 301. Schmitt'in dost-düşman tarifi hakkında bkz. Schmitt, *Siyasal Kavramı*, s.48.

aldığını görmüş olacak ki pasaportunun iadesinin fazla geciktirilmeyeceğini düşünerek kendi yokluğunda üç büyük devletin temsilcilerinden Yunan uyruklular için himaye talebinde bulunur. Fransız, İngiliz ve Rus temsilcilerinin bu teklife verdiği cevap, Osmanlı-Yunan geriliminin bu iki ülkenin sınırlarını aştığı ve büyükler arası bir nüfuz, iktidar ve strateji mücadelesine tahvil edildiğini şüpheye yer bırakmayacak şekilde gözler önüne serer⁵².

Argyropoulos'un uyrukları için talep ettiği himayeye Fransa ve Rusya elçileri olumlu cevap verirken Cowley böyle bir eyleme ortak olmayacağını belirtir. Bourqeney ve Rus elçiliğine vekâlet eden Ustinov⁵³, Yunan Krallığı'nın kurulmasını sağlayan üç devletin anlaşmalardan kaynaklanan bir takım hakları olduğunu belirterek Yunan uyruklulara sağlanacak himayenin meşru bir zemine dayandığını ileri sürerler. Ancak Cowley, Yunanistan'ın kuruluşunda imzalanan anlaşmaların üç devlete Osmanlı Devleti'nin, Yunanistan'ın toprak bütünlüğüne karşı bir tehdit ya da saldırıda bulunması halinde müdahale hakkı tanıdığını vurgular. Dolayısıyla garantörlük haklarının hiçbir şekilde diplomatik bir içeriğe sahip olmadığı ve Argyropoulos'un uyrukları için talep ettiği himayenin meşruiyetten yoksun olduğunu açıklar⁵⁴. Yukarıda ifade edildiği gibi, İngiliz politikasının Osmanlı tezleri ile uyumlu bir bütünlük sergilemesi, Osmanlı idaresinin hareket alanının genişlemesine yardım etmiş gibi görünüyor. Zira Bourqeney, Yunan uyrukluları himaye etmeyi düşündüğünü belirten bir teklifi Hariciye Nazırı'na sunduğunda Âli Efendi, meselenin bir sınır ihlâli ya da toprak anlaşmazlığı ile ilgili olmadığını söyleyerek haklılığı tartışılmaz bir sorunda Bâb-ı Âlî'nin

⁵² 19. yüzyılda, Osmanlı siyasetine ilişkin hemen her sorunun uluslararası bir nitelik kazandığı ve Osmanlı diplomasisinin de meseleleri uluslararası bir müdahaleye izin vermeden çözmeye dönük bir önyargı geliştirdiğini söylemek yanlış sayılmaz. Başka bir ifade ile sorunların uluslararası bir mahiyet kazanmasını engellemeye yönelik birikim ve inancın, Osmanlı diplomasisine yön veren temel ilkelerden biri olduğu belirtilmelidir. Nitekim bu örnekte de görüldüğü gibi, Osmanlı-Yunan gerilimi büyük güçlerin eşlik ettiği bir nüfuz ve iktidar mücadelesi olma özelliği de gösterir. Osmanlı devlet adamının büyük güçlerin müdahalesinden duyduğu endişe hakkında somut bir örnek için bkz. Mehmed Hayrullah, *Sadr-ı Esbak Âli Paşa*, Bekir Efendi Matbaası, İstanbul 1327, s. 6-7. Benzer şekilde kurulduğu andan itibaren Yunan Devleti de Avrupalı büyük devletlerin stratejisinin bir parçası haline gelmiştir. Bu konuda bkz. Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, (çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s.62.

⁵³ Yunanistan ile Osmanlı arasında kriz çıktığı anda Rusya'nın, İstanbul'daki elçilik görevini vekâleten Ustinov'un yürüttüğü görülür. Ancak kısa süre sonra Rus elçisi Titov'un, İstanbul'a döndüğü ve görevine yeniden başladığı anlaşılıyor. *Ceride-i Havâdis*, No. 346, 4 Ramazan 1263 / 16 Ağustos 1847.

⁵⁴ NA. FO. 78 / 680, 5 Nisan 1847.

onurunu korumakta kararlı oldukları ve üçüncü bir devletin konuya müdahalesine asla sıcak bakamayacakları cevabını verir⁵⁵.

Hariciye Nazırı'nın bu açık cevabı, Osmanlı idaresinin istikrarlı duruşunu gözler önüne sererken hedefe ulaşmak için yeni ve daha sert önlemlerin uygulamaya koyulmasının da ilk işareti gibi görünür. Cowley ile Sadrazam Reşid Paşa arasında geçen mülakat, Bâb-ı Âlî'nin krizi derinleştirmek ve elçisine yapılan hakaretin bedelini ödetmek hususunda hiçbir tereddüt yaşamadığını gözler önüne serer. Reşid Paşa, Cowley'e meselenin başında ilân ettikleri iki vazgeçilmez şarta sadakatle bağlı olduklarını belirterek Musurus'un şahsına dönük özür ve elçinin yeniden Atina'ya kabulünden asla taviz vermeyeceklerini ifade eder. Reşid Paşa, Yunanistan'ın açık bir oyalama taktiği izlediği ve Osmanlı idaresinin ciddiyetini anlaması için daha sert önlemlerin aşamalı bir süreç içinde uygulamaya koyulmasının vaktinin geldiğini belirtir⁵⁶. Cowley, bu meselede sonuna kadar Osmanlı'ya destek olmaya devam edeceğini ve daha sert önlemleri uygulamaktan başka çare kalmadığına inandığını belirterek kendisi ile uyumlu hareket edilmesinin altını çizer. İngiliz elçi bu önlemleri uygulamaya geçmeden önce beş büyük devletin temsilcilerine konunun bir nota ile ilân edilmesi ve devletlerin cevabının beklenmesini tavsiye eder ve *bütün bunları yaptıktan sonra ebedî ve korkusuz dostunuz Britanya hükümetinin müdahalesini bekleyin* der⁵⁷.

Bâb-ı Âlî'nin kararlı duruşu ve Cowley'in açık desteği meselenin ciddi bir aşamaya geldiğini göstermiş olacak ki Rus temsilcisi Ustinov planlanan sert önlemlerin uygulamaya koyulmasının bir süre ertelenmesi amacıyla yeni bir girişim başlatır. Ustinov, Bâb-ı Âlî'nin ikna edilmesi için İngiliz elçisinden yardım talep eder. İngiliz ve Rus elçilerinin ortak kararı ile Osmanlı idaresi daha sakin olmaya ve önlemleri bir süre ertelemeye davet edilir. Ardından Ustinov, Atina'yı uyararak sorunun nazik bir aşamaya gel-

⁵⁵ NA. FO. 78 / 680, 6 Nisan 1847.

⁵⁶ Reşid Paşa, Cowley'e, Musurus'a yapılan hakaretin cezasız bırakılması halinde sadaretin ve siyasi geleceğinin tehlikeye düşeceğini itiraf eder. NA. FO. 78 / 680, 5 Nisan 1847.

⁵⁷ NA. FO. 78 / 680, 5 Nisan 1847. Reşid Paşa, Cowley'e, bu meselede güvendikleri ve itibar edecekleri tek devletin İngiltere olduğunu belirtir. Nitekim sorunun başlangıcından itibaren İngiliz Hariciye Nazırı Lord Palmerston konvansiyonel politikasını değiştirmeden tamamen Osmanlı yanlısı bir siyaset ve söylem inşa eder. NA. FO. 78 / 680, 18 Nisan 1847; BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 121, 27 Eylül 1847. Benzer şekilde, Münih'teki temsilcisine gönderdiği mektupta da Yunan Devleti'nin, Osmanlı'ya yönelik tecavüzleri ve kötü niyeti devam ettikçe İngiltere'nin, Osmanlı yanlısı siyasetinden asla vazgeçmeyeceğini belirtir. BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 123, Ek 1, 8 T. Evvel 1263 / 20 Ekim 1847.

diği ve Osmanlı'nın taleplerinin karşılanmaması halinde daha ağır tedbirlerin gündeme geleceğini belirtir⁵⁸.

Yunanistan, Rusya elçisinin çabasına aynı samimiyetle karşılık vermez ve Kral Otto, Osmanlı taleplerinin karşılanması yönündeki ısrarlara karşın olumsuz yaklaşımını sürdürür. Otto'nun, uyarıları dinlemeyerek Rus inisiyatifine dahi karşı çıkması aslında kendi krallığı ile ilgili bir varlık meselesidir. Otto, *Devlet-i Aliyye'nin matlûb buyurduğu tarzıyı vermeğe bir vehle muvâfakat edemeyeceğini gerekirse bu uğurda tâc ve hükûmetini terk etmek derecelerine kadar gideceğini söylemekten çekinmez*⁵⁹. Kısacası sıradan bir diplomatik sorun aslında Yunan Krallığı'nın üzerine bina edildiği Helen milliyetçiliğini ikmâl eden Türk karşıtlığının izdüşümlerinden biridir. Dolayısıyla Yunanistan bağımsızlığına kavuştuğu andan itibaren yeni devletin varlığını ve anlamını ifade edecek yegâne ideal, bütün Rumların tek çatı altında birleştirilmesine yönelik ebedî bir olağanüstü haldir. Böylece Yunan Devleti'ni hayata bağlayan ideolojik kurgu, Osmanlı'nın taleplerine sessizce itaat edilmesini imkânsız hale getirir.

Rusya'nın başlattığı girişimin yanı sıra yukarıda da belirtildiği gibi Avusturya en başından itibaren soruna müdahale eder. Rusya'nın girişimi devam ederken Yunan Devleti'nin kendisini arabulucu tayin ettiği Prens Metternich de konunun çözüme kavuşturulması amacıyla çaba göstermeyi sürdürür. Öte yandan sorunun gittikçe uzaması Yunan Başbakanı Kollettes'i de iç siyaset açısından zor durumda bırakmış olmalı ki özel temsilcisi Skinas aracılığı ile Hariciye Nazırı Âlî Efendi'ye bir mektup göndererek Musurus'un Atina'ya iadesinden vazgeçilmesini rica eder⁶⁰. Hatta özel temsilcinin İstanbul'dan ayrılmasından kısa süre sonra Kollettes'in, Metternich aracılığı ile Avusturya sefiri Stürmer'e gönderdiği ve Bâb-ı Âlî'ye verilmesini rica ettiği mektubu alınır. Mektubun muhtevası Kral Otto'nun yukarıda bahsedilen cevabı ile paralellikler gösterir. Yani Osmanlı ile yaşanan prob-

⁵⁸ Reşid Paşa, Ustinov'un, önlemleri geciktirin çağrısına uyarak Rus temsilcisinin Atina'ya yaptığı uyarının sonucunun bekleneyeceğini belirtir. NA. FO. 78 / 681, 2 Mayıs 1847. Ustinov'un, Atina'ya gönderdiği uyarı mektubu ile kısmen eş zamanlı olarak Cowley de, Atina'daki meslektaş Lyons'a bir mektup göndererek Yunan hükûmetine, Bâb-ı Âlî'nin ciddiyetinin anlatılması ve taleplerinin karşılanması için her türlü baskının yapılmasını tavsiye eder. NA. FO. 78 / 681, 25 Nisan 1847.

⁵⁹ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 108, 26 C. Evvel 1263 / 12 Mayıs 1847.

⁶⁰ NA. FO. 78 / 683, 15 Temmuz 1847. Skinas'ın görevi Musurus'un, Atina'ya dönmesi halinde Yunan kamuoyunun olumsuz etkileeneceği ve daha kötü sonuçlar doğabileceğine Bâb-ı Âlî'yi ikna etmektir. Nitekim Fransa ve Avusturya elçileri ile görüşerek onları da bu konuda yardıma çağırır. İngiliz temsilcisiyle de görüşmek ister ama Cowley randevu vermeyi kabul etmez ve Skinas bir sonuç elde edemeden İstanbul'dan ayrılır. NA. FO. 78 / 684, 1 Ağustos 1847.

lem Yunan Başbakanı için de bir siyasî ikbâl ve istikbâl meselesidir. Kollettes, muhaliflerinin yarattığı baskıdan bahsederek Osmanlı elçisi için önemli olmayan ancak kendisinin siyasî olarak iflâsı anlamına gelecek özür talebi ve Musurus'un iadesinden vazgeçilmesi amacıyla Bâb-ı Âlî'nin insafına sığınır ve adeta yalvarır⁶¹.

Rusya ve Avusturya'nın aracılığına rağmen Yunan Devleti'nin olumsuz yaklaşımını sürdürmesi, Bâb-ı Âlî tarafından büyük bir tepki ile karşılanır. Nitekim bahsedilen sert önlemlerin uygulamaya koyulmasının vaktinin geldiği düşünülür. Çünkü Osmanlı açısından bakıldığında da sorun aslında Yunanistan'daki algılama ile benzerlik gösteren bir içeriğe sahiptir. Yani problem küçük ya da önemsiz bir diplomatik nezaketsizliğin ötesinde varolmak ile ilgilidir. Otto'nun ve Kollettes'in Türk karşıtlığı üzerine inşa ettikleri söylemlerine Bâb-ı Âlî de benzer bir üslûpla karşılık verir. Zira *tarziye-i ma'lûme sâye-i teshîlât-vâye-i hazreti şehin-şâhîde hayr ve husûl olduğu takdirde hâricen gerek Yunanistanca ve Avrupaca ve gerek dâhilen ehl-i İslâm ve Rum teb'aca pek büyük fâ'ideyi ve tezâyüd-i şân-ı âliyi mücib olacağı gayet açıktır*⁶². Kısacası sorunun çözümü iktidarın tahkîm edilmesine yardım edeceği için ihmal edilemeyecek derecede önemli bir propaganda malzemesi olma niteliğine sahiptir.

Bâb-ı Âlî'nin, sorunun çözümüne dönük yaklaşımı ile siyasî ikbâl arasında kurulan denklem, talep edilen özür ve Musurus'un, Atina'ya iadesi hedeflerine ulaşabilmek için yeni bir aşamaya geçilmesini zorunlu hale getirir. Böylece Rus temsilcisi Ustinov'un ve Metternich'in girişimlerinin sonucu belli oluncaya kadar ertelenen sert önlemlerin uygulamaya koyulmasından başka çare kalmadığına karar verilir. Bâb-ı Âlî'nin daha önceden hazırladığı ama uygulamaya koymadığı eylem planında şu başlıklara yer verilir; a. Yu-

⁶¹ Cowley, Kollettes'in bu mektubunu tam bir laubalilik olarak nitelendirir ve hem Yunan Başbakanı'nı hem de bu işe aracılık eden Metternich'i ciddiyetsizlikle itham eder. İngiliz elçi, yedi ayı aşkın süredir Bâb-ı Âlî'nin inatçılığından şikâyet eden Metternich'in, şimdi Osmanlı idaresine dualar ederek sonuç almaya çalıştığını belirtir. Cowley, Yunan Başbakanı'nın açıkça Müslüman komşusuna hakaret ve iftira etmek ve onun sabrını taşımaktan başka bir amacının olmadığını iddia eder. NA. FO. 78 / 684, 6 Ağustos 1847. Kollettes'in, elçinin gönderilmemesine dönük ricası, yukarıda ifade edildiği gibi, Yunan iç siyaseti ile yakından ilgilidir. Osmanlı ile diplomatik krizin yaşandığı günler, Yunanistan'da da iç karışıklıkların çıktığı ve Kollettes'in Yunan hükümetindeki gücünün zayıfladığı anlarla çakışır. Örneğin, 1847 Nisan'ında çıkan bir isyanın ardından Kollettes'in İçişleri ve Maliye bakanlıklarını kaybettiği ve yalnızca Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı makamlarını koruyabildiği görülüyor. *Ceride-i Havâdis*, No. 331, 16 C. Evvel 1263 / 2 Mayıs 1847. Benzer şekilde, Haziran ayında General Grivas'ın çıkardığı bir başka isyanın da hem Kralı hem de Yunan hükümetini zor durumda bıraktığı anlaşılıyor. *Ceride-i Havâdis*, No. 340, 20 Receb 1263 / 4 Temmuz 1847.

⁶² BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 108, 26 C. Evvel 1263 / 12 Mayıs 1847.

nan konsoloslarının sınır dışı edilmesi, b. Yunan gemilerinin Devlet-i Aliyye limanları arasındaki taşımacılık faaliyetlerinin durdurulması, c. İstanbul'da esnafılık yapan Yunan uyrukluların ülke dışına çıkarılması, d. Yunanistan'da üretilen malların, Osmanlı ülkesinde üretilen mallarla eşit gümrük vergisine tâbi tutulması ve son olarak, e. Rus ticaretine zarar verilmemesi amacıyla Rus Limanlarına çalışanlar dışında Osmanlı limanlarına mal taşıyan Yunan gemilerinin boğazlardan geçişinin engellenmesi⁶³.

Yukarıda bahsedilen sert önlemler ile Bâb-ı Âlî içindeki iktidar adayı grupların planlarını yan yana düşünmek ve bu durumun Reşid Paşa ile Âlî Efendi'yi sonuca ulaştırmaya zorladığını akılda tutmak gerekir. Nitekim, Metternich'in baskısı ile Yunan Başbakanı Kollettes'den gelen mektup, Musurus'a dönük herhangi bir özür cümlesi ihtiva etmese de üslûbundaki yumuşamadan ötürü Bâb-ı Âlî içindeki muhaliflerin Sadrazam ve Hariciye Nazırı üzerindeki baskıyı arttırmalarına yardım eder. Hem Reşid Paşa hem de Âlî Efendi mektubun yalnızca tonundaki yumuşama ve değişime dikkat çekerek Bâb-ı Âlî'nin en başta öne sürdüğü talepleri karşılamaktan hâlâ çok uzak olduğuna inanmaktadırlar⁶⁴. Fakat Reşid ve Âlî muhalifleri mektubun yazılmasına Metternich'in aracılık ettiğini belirterek olumlu bir cevap verilmez ise Osmanlı'nın yakın müttefiki Avusturya ile ilişkilerinin olumsuz etkileeneceği propagandası ile padişahı etkilemeye çalışırlar⁶⁵. Nitekim Reşid Paşa, Yunan Başbakanı tarafından gönderilen mektubun tatmin edici olmadığına inanmakla birlikte rakiplerinin kurduğu baskı nedeniyle pozisyonunu kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu hisseder⁶⁶. Nihayet Cowley'in, Reşid Paşa'ya sunduğu destek ile Metternich'in İstanbul'daki elçisi Kont Stürmer aracılığı ile Bâb-ı Âlî üzerinde yaratmaya çalıştığı etki ve kafa karışıklığı, yukarıda belirtilen nüfuz mücadelesinin açık yansımaları olarak değerlendirilebilir⁶⁷.

⁶³ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 108, 26 C. Evvel 1263 / 12 Mayıs 1847.

⁶⁴ NA. FO. 78 / 683, 16 Temmuz 1847.

⁶⁵ NA. FO. 78 / 683, 16 Temmuz 1847.

⁶⁶ Cowley, Pamerston'a gönderdiği raporda Reşid Paşa'nın rakipleri tarafından büyük bir baskı altına alındığı ve sadareti kaybetmesinin bile söz konusu olabileceğini belirtir. NA. FO. 78 / 683, 16 Temmuz 1847.

⁶⁷ NA. FO. 78 / 683, 16 Temmuz 1847. Metternich'in baskısı ile Yunan Başbakanı tarafından gönderilen mektubun, Bâb-ı Âlî içindeki ayrışmaları tahrik ederek yeni bir hareket alanı yaratmak ve Avusturya'nın İstanbul'daki nüfuzunun sınırlarını test ve ispat etmeye dönük bir duygu üzerinden şekillendiğini söylemek abartılı bir yorum sayılmamalıdır. Zira Metternich, Osmanlı yönetimine Musurus için talep edilen özür ifadesini içeren bir mektubu Yunan Başbakanı'ndan alacağına söz vermesine karşın bunu yap(a)maz. Böylece Yunan tarafını özür dileme zorunluluğundan kurtararak Atina'yı memnun edecek aynı zamanda ılımlı bir üslûpla yazılmış bir mektupla Bâb-ı Âlî içindeki muhalif unsurları tetikleyecek ve çözümün kendi inisiyatifi ile

Bâb-ı Âli içindeki iktidar mücadelesine, büyük devletlerin kendi aralarındaki rekabetin eşlik ettiği süreç, Osmanlı yönetimini daha sert önlemleri uygulamaya koyma aşamasına getirir. Ancak Osmanlı yönetimi bu önlemleri uygulamadan önce baştan beri izlediği titiz diplomasiyi devam ettirir ve Âli Efendi, İngiliz temsilci Cowley ile görüşerek desteğini alır⁶⁸. Cowley, Âli Efendi'ye tamamen katıldığını belirterek artık sert önlemleri uygulamaktan başka çare kalmadığını kabul eder. Hatta ilk olarak Yunanistan'daki Osmanlı temsilcilerinin geri çağırılması ve Osmanlı topraklarındaki Yunan konsoloslarının sınır dışı edilmesi ile başlanmasını tavsiye eder. Öte yandan Cowley, yukarıda ifade edildiği gibi, önlemler başlamadan önce beş büyük devletin temsilcisine bir nota ile bilgi verilmesi ve amacın Yunanistan'a düşmanlık değil Bâb-ı Âli'nin haklı olduğu bir konuda taleplerini gerçekleştirmek olduğunun ilân edilmesi gerektiğini tekrarlar⁶⁹. Nitekim Osmanlı idaresi, Yunan konsoloslarının sınır dışı edilmesi ve Yunanistan'daki Osmanlı temsilcilerinin de geri çağırılmasına karar verir ve bu kararın ilân edildiği tarihten bir ay sonra da Osmanlı Limanları arasında mal taşıyan Yunan gemilerinin çalışmasına izin verilmeyeceğini açıklar⁷⁰. İngiliz elçinin

gerçekleştiğini söyleyerek prestijini arttıracaktır. Böyle bir çözümün doğal sonucu ise İstanbul'daki İngiliz nüfuzunun sınırlı kalar güçlü olmadığına kanıtlanması ve *müesses nizamın taşeronu* olan Metternich'in hem Atina hem de İstanbul'da muteber siyaset adamı olduğunun Avrupa'ya ilân edilmesi olacaktır. Nitekim, Reşid Paşa ve Âli Efendi'nin, Cowley'e giderek Metternich'e duydukları öfkeyi belirtmesi ve dost sandıklarının bile kendilerini aldattıklarını söylemesi, Metternich'in ikili stratejisinin açık bir delili olmalıdır. NA. FO. 78 / 683, 8 Temmuz 1847. Nihayet, Metternich'in açıkça Musurus'un, Atina'ya iadesinden vazgeçilmesi yönündeki telkinlerinden sonra Bâb-ı Âli'nin boşuna vakit kaybedildiğine inandığı ve daha sert önlemlerin uygulamaya koyulmasına dönük planları hızlandırdığı dikkati çekiyor. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 112, Ek 3, 21 Receb 1263 / 5 Temmuz 1847.

⁶⁸ NA. FO. 78 / 683, 3 Temmuz 1847.

⁶⁹ NA. FO. 78 / 683, 3 Temmuz 1847.

⁷⁰ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 114, Ek 1 ve 2; BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 114, Ek 4, 7 Ramazan 1263 / 19 Ağustos 1847; *Takvim-i Vekayi*, Def'a 349, 15 Ramazan 1263 / 27 Ağustos 1847; NA. FO. 78 / 685, 17 Ağustos 1847; NA. FO. 78 / 685, 27 Ağustos 1847. Eflâk Beyi'nden sadarete gönderilen yazı, taşradaki yöneticilerin Yunan konsolosları ile her türlü ilişkinin kesilmesi ve sınır dışı edilmelerine yönelik kararı titizlikle uyguladığını gösteriyor. Eflâk Beyi, Yunan konsoloslukundaki bayrağın indirildiği ve konsolosla münasebetlerin kesildiğini haber verir. BOA.İ. MTZ. (01), 5 / 118, 6 Eylül 1847. Benzer şekilde Edirne, Tekirdağ, Gelibolu, Çanakkale ve İzmir konsoloslarının beratlarının iptal edildiği görülüyor. *Ceride-i Havâdis*, No. 350, 30 Ramazan 1263 / 11 Eylül 1847; No. 351, 9 Şevval 1263 / 20 Eylül 1847. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yarattığı görece özerk yönetime rağmen Bâb-ı Âli'nin bu konudaki hassasiyetini dikkate aldığı, Mısır'daki Yunan konsoloslarının beratlarının iptalinden anlaşılıyor. *Ceride-i Havâdis*, No. 353, 24 Şevval 1263 / 5 Ekim 1847. Osmanlı idaresi ile eş zamanlı olarak Cowley'in de İngiliz konsoloslarına bir talimat gönderdiği dikkati çekiyor. Cowley, talimatında Yunan uyruklulara ve İngiliz bayrağı çekmiş Yunan gemilerine karşı dikkatli olunması ve Osmanlı otoritele-

tavsiyelerini de dinleyerek Osmanlı yönetimi kararını beş büyük devletin İstanbul'daki temsilcilerine bir nota ile bildirir⁷¹.

Bâb-ı Âli elçiliklere gönderdiği notada, Yunanistan'a karşı herhangi bir kötü niyeti olmadığını söylese de sorunun Osmanlı lehine çözülmesi aslında siyasi ve ideolojik bir zorunluluktur. Âli Efendi, meselenin artık Bâb-ı Âli içindeki iktidar çekişmesini tahrik eden bir içerik kazandığını ve başarısızlık halinde Reşid Paşa'nın sadareten uzaklaştırılacağı gibi kendisinin de Hariciye Nazırlığı'na veda etmek zorunda kalacağını belirtir⁷². Çünkü Bâb-ı Âli'nin başarılı olamaması içeride Yunanistan'a karşı sempatik duygular besleyen Rum teb'anın olumsuz etkilenmesine neden olacaktır⁷³. Nitekim Cowley, Lord Palmerston'a gönderdiği raporda, Reşid Paşa'nın muhaliflerinin açıkça söylemeler de sevinç içinde olduklarını hatta, Padişahın bile sorunun çözüme kavuşturulamamasından dolayı fazla memnuniyetsizlik yaşamadığına ilişkin haberler aldığını belirtir⁷⁴.

İngiltere'nin sunduğu destek bir yana bürokratik elit açısından sorun iktidara ilişkin umutlar ve varolmakla iç içe geçmiş bir sarmal görüntüsü sunar. Kısacası Musurus'tan özür dilenmesi ve Atina'ya iadesine yönelik ısrarın altında sahip olunan pozisyonun devamı ya da kaybına yönelik tedirginlik ve huzursuzluk yatar. Reşid Paşa ve Âli Efendi'nin geri adım atmaması bu gerçek ile yakından ilgili olmalıdır. Nitekim Âli Efendi, en başta öne sürülen tezlere o denli büyük bir sadakat ile bağlıdır ki Avusturya elçisi Stürmer'e, Osmanlı'nın taleplerinin karşılanmaması halinde yeni bir safhaya geçilerek sert önlemlerin sınırının genişletileceğini açıklar. Hariciye Na-

ri ile uyumlu davranılması ve Yunanistan'ın desteklendiğini ima edecek her türlü eylemden kaçınılması gerektiğini vurgular. NA. FO. 78 / 686, 28 Ağustos 1847.

⁷¹ BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 114, Ek 1. Yunan Devleti'ni ikna etmenin tek yolunun, Yunan ticaretini tehdit etmekten geçtiğine inanılarak yukarıdaki önlemlere başvurulur. Diğer bir deyişle sorunun başından itibaren tütüz bir diplomatik süreç izlenir ve bütün çözüm yolları tüketilerek büyük devletlerin konuya müdahale sınırları olabildiğince daraltılır. Nihayet en baştan itibaren Cowley'in verdiği destek, Osmanlı idaresinin manevra alanını genişletir ve kayda değer bir güven ortamı yaratır. Nitekim İngiltere'nin verdiği bu açık desteğin Reşid Paşa ve Âli Efendi'yi, Bâb-ı Âli içindeki muhaliflerin varlığına rağmen daha kararlı ve ısrarcı olmaya ikna ettiğini söylemek yanlış sayılmaz. Ancak, Bâb-ı Âli, alınan sert önlemlerin Yunanistan'a düşmanlık beslediği imasına engel olmak için beş büyük devletin temsilcisine gönderdiği notada *me'mül ederiz ki Saltanat-ı Seniyye bundan ziyâde tedâbir-i mü'essirenin istihâline mecbûr olmaz ma'mâfih Devlet-i Aliyye'nin Yunanistan aleyhinde bir güne niyât-ı düşmenâne ve husümetkârânesi olmadığımızı her vechle te'min eyler isek de kendisine lâzım gelen tarzîye verilmedikçe bunun istihâli için Saltanat-ı Seniyye şânına lâyük kâffe-i vesâ'il-i meşrû'anın bezl ve sarfı husûsuna karâr vermiş olduğunuzu dahî i'lân ederiz* demeyi de ihmal etmez. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 114, Ek 1.

⁷² NA. FO. 78 / 683, 3 Temmuz 1847.

⁷³ NA. FO. 78 / 683, 3 Temmuz 1847.

⁷⁴ NA. FO. 78 / 683, 3 Temmuz 1847.

zırı, Yunan Devleti'nin Bâb-ı Âlî'nin taleplerini reddetmeye devam etmesi halinde Osmanlı topraklarında ticaret yapan bütün Yunan uyruklarının sınır dışı edilebileceğini söyler⁷⁵. Hatta Metternich'in elçisi aracılığı ile gönderdiği Yunanlıların da Osmanlı ticaretini boykot edebilecekleri yönündeki uyarısını dikkate almaz ve bu durumdan etkilenebilecek Osmanlı tüccarının yok denecek kadar az olduğunu belirtir⁷⁶.

Osmanlı idaresinin bu kararlı tutumu ve daha sert önlemlerin uygulamaya konulabileceğinin açıkça belirtilmesi Yunanistan'ın kadim müttefiki Rusya'nın yeniden ama bu defa daha enerjik ve kararlı şekilde müdahalesini davet eder. Çar Nicholas Yunan Kralı'na gönderdiği mektupta sorunun bir an evvel çözüme kavuşturulması için gerekli adımı atması ve Osmanlı'nın taleplerini kabul etmesi tavsiyesinde bulunur⁷⁷. Çarın yeni girişiminin başladığı sıralarda Yunanistan'ın inatçı başbakanı Kollettes'in de ölüm haberi alınır⁷⁸. Ancak Kollettes'in ölümünden kısa süre sonra alınan mektup Yunan Devleti'nin tavrında herhangi bir değişiklik olmadığını açığa çıkarır. Zira Osmanlı elçisinden özür dilenmediği gibi elçinin Atina'ya dönüşü hakkında da hiçbir şey söylenmez⁷⁹. Nihayet Osmanlı'nın taleplerindeki ısrarına Yunanistan'ın itirazının eşlik ettiği bu süreç uzadıkça Bâb-ı Âlî içindeki iktidar adayı kliklerin de Reşid Paşa ve Âlî Efendi üzerindeki baskıları yoğunlaşır. Âlî Efendi, İngiliz elçiye hem Padişahın hem de muhalif grupların baskısı altında olduklarını belirterek sorunun bir an önce çözüme kavuşturulmasının hayatî olduğunu belirtir. Cowley ise sona geldiğini ve sabırlı olunması gerektiğini belirterek Musurus'tan sözlü ya da yazılı olarak özür talebinden asla vazgeçilmemesini tavsiye eder⁸⁰.

⁷⁵ NA. FO. 78 / 686, 26 Eylül 1847.

⁷⁶ NA. FO. 78 / 686, 26 Eylül 1847. Metternich, Osmanlı idaresinin Yunan ticaretini sarsacak önlemleri uygulamaya koymasını engellemek amacıyla Yunan tarafının da Osmanlı ticaretine zarar verebileceğini iddia eder. Ancak Osmanlı yönetiminin Prens ile aynı fikirde olmadığı anlaşılıyor. Ayrıca Metternich'in baştan itibaren Yunan yanlısı bir çizgiye hapsolması Osmanlı yönetiminin gözünde neredeyse bütün itibarının tükenmesine sebep olur. Nitekim Cowley, Palmerston'a gönderdiği raporda bu durumu tespit ederek Osmanlı idaresi açısından Metternich'in artık hiçbir prestiji kalmadığını biraz da mutluluk dolu bir ifade ile haber verir. NA. FO. 78 / 686, 26 Eylül 1847.

⁷⁷ NA. FO. 78 / 686, 26 Eylül 1847.

⁷⁸ NA. FO. 78 / 687, 17 Ekim 1847.

⁷⁹ NA. FO. 78 / 688, 3 Kasım 1847.

⁸⁰ Sorunun başından itibaren Reşid Paşa ve Âlî Efendi kararlı duruşlarından ve taleplerinden ödün vermeseler de konunun çözüme kavuşturulamaması ve gittikçe uzaması Cowley'e göre Âlî Efendi'nin hassas bir ruh haline girmesine sebep olur. Cowley, Palmerston'a gönderdiği bilgede, Hariciye Nazırının genel olarak hassas ve tedirgin bir ruh haline sahip olduğunu daha önceden Reşid Paşa'nın kendisine defalarca söylediğini iddia eder. Cowley ayrıca Âlî Efendi'nin Fransızlar tarafından kullanıldığını da öne sürer. NA. FO. 78 / 688, 3 Kasım 1847.

İngiliz temsilcisinin baştan beri sunduğu destek sorunun çözümüne doğru yaklaşılırken yaşanan tereddüdün aşılması ve kararlılığın devam ettirilmesinde oldukça önemli bir rol oynamış gibi görünmektedir. Sadrazam ve Hariciye Nazırı'nın kararlı tutumu, Rusya'nın başlattığı girişimin de daha aktif bir biçim ve içerik kazanmasına giden yolu açar. Nitekim Çar, açıkça bir kez daha Kral Otto'ya, Osmanlı elçisinden özür dilemesinin kaçınılmaz olduğu uyarısını yapar. Çarın bu uyarısında, Bâb-ı Âlî'nin istikrarlı tutumu ve daha sert önlemleri uygulamaya dönük kesin bir kararlılık sergilemesinin etkili olduğu belirtilmelidir⁸¹. Bu kararlılığın sonucu olarak Atina'daki Rus elçisi İstanbul'daki meslektaşına gönderdiği mektupta, Kral'ın olaydan duyduğu üzüntüyü ve Yunan hükümetinin, Musurus'tan özür dilediğini beyan eden bir yazının kısa süre içinde gönderileceğini haber verir⁸².

Rusya'nın Atina'daki elçisi Persiany'nin haber verdiği mektup birkaç gün içinde İstanbul'a ulaşır. Mektup, Hariciye Nazırı Âlî Efendi'ye hitaben yazılır ve önceden kararlaştırıldığı gibi, Âlî Efendi Yunan Devleti'nin yazılı özrünü Kostaki Musurus'a bildirmek ve Atina'ya dönmesini tebliğ etmekle görevlendirilir⁸³. Ancak, *ba'zı nesâyih-i mükerrereye muvâfakat ederek* özür di-

Cowley'in bu tespitinden yıllar sonra Âli Paşa, Paris Kongresi'nde (1856) Osmanlı temsilcisi olarak sahne alır. İngiltere ise diplomasinin usta ismi Lord Clarendon ve Lord Cowley tarafından temsil edilir. Clarendon, yıllar önce Cowley'in yaptığı ve genel olarak kabul gören klişenin aksine Âli Paşa'nın kesinlikle Fransız sempatisini olmadığını belirtir. Nora Şeni, *Marie ve Marie: Konstantiniyye'de Bir Mevsim, 1856-1858*, (çev. Şirin Tekeli), İletişim, İstanbul 1999, s. 56. Öte yandan Palmerston, Cowley'e gönderdiği yazıda sözlü özrün kesinlikle kabul edilmemesi ve mutlaka yazılı olarak özür dilenmesi hususunda Âli Efendi'nin uyarılmasını ister. Palmerston, sözlü özür dilenmesi halinde Yunanlıların bir süre sonra pişmanlıklarını inkâr ederek bu durumu Osmanlı aleyhine bir propaganda malzemesine dönüştürebileceklerini söyler. NA. FO. 78 / 676, 6 Aralık 1847. İngilizlerin, Yunanistan'ın özür dilemesi hakkında Osmanlı kadar ısrar etmesi yukarıda belirtilen nüfuz mücadelesini ima ediyor. Yunanistan'ın özür dilemesi sayesinde İngiliz siyaseti ile uyumlu bir görüntü içinde olmayan Yunan Kralı ve mevcut hükümete prestij kaybettirilerek İngiltere yanlısı olan ve muhalefette bulunan Maurokordatos'un iç siyasetteki etkisinin artırılması düşünülmüş olmalıdır.

⁸¹ Cowley, Osmanlı idaresinin sarsılmaz bir kararlılık içinde olduğu ve Rusya'nın girişiminin dahi Yunan ticaretini alt üst edecek yeni ve daha sert önlemlerin uygulamaya koyulmasını engelleyemeyeceğini düşünür. NA. FO. 78 / 689, 1 Aralık 1847.

⁸² BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 130, 8 Muharrem 1264 / 16 Aralık 1847; NA. FO. 78 / 690, 17 Aralık 1847.

⁸³ BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 131, 12 Muharrem 1264 / 20 Aralık 1847. Yunan idaresinin Musurus'tan şahsen özür dilemeye yanaşmaması üzerine Cowley, Reşid Paşa ve Âli Efendi'ye biraz daha esnek davranmaları için bir orta yol önerir. Buna göre, Yunan Başbakanı, Hariciye Nazırı Âli Efendi'ye hitaben bir mektup yazarak Musurus'tan özür dilediğini açıklayacak ve Âli Efendi'den özür beyanını elçiye iletmesini rica edecektir. Nitekim, Bâb-ı Âlî de Cowley'in bu teklifinin uygun olduğunu düşünür. BOA. İ. MTZ. (01), 5 / 110, Ek 3, 17 C. Ahir 1263 / 2 Haziran 1847; NA. FO. 78 / 682, 2 Haziran 1847. Nihayet İngiliz temsilcisinin önerdiği bu yöntemin olay sonuçlandırılırken kullanıldığı görülüyor.

lendiğinin belirtilmesi⁸⁴ aslında istemeyerek özür ve üzüntü beyan edildiğini açık hale getirir. Mektubun bu kaba üslûbu arabuluculuk rolü üstlenen Rus elçisi Titov'u bile rahatsız etmiş olacak ki mektubu Âli Efendi'ye vermekte tereddüd geçirir⁸⁵. Başka bir ifade ile Osmanlı tezlerine boyun eğmekten ötürü incinen Yunan hissiyatı zorla özür dilendiği ima edilerek kısmen tamir edilmeye çalışılır. Bu kaba üslûp, Osmanlı yönetiminin de gözünden kaçmaz ancak Yunan Kralı'nın, Musurus'un Atina'ya dönmesine rıza göstermektense krallığı terk edeceğini söylemiş olması dikkate alınarak bundan daha fazla taviz vermesinin mümkün olmayacağı inancıyla özür beyanı kabul edilir. Kaldı ki söz konusu mektubun büyük devletlerin baskısı ile kaleme alınmış olduğunun belirtilmesi de Yunan devleti açısından bir başka geri adım anlamına gelir ki bu da yeterince önemli bir başarıdır⁸⁶. Kısacası, Yunan gururunu bütünüyle tahrip olmaktan kurtarmak amacıyla istemeyerek özür dilendiği iması, Osmanlı yönetimi tarafından alternatif bir yoruma tâbi tutularak daha ağır bir anlam ve içeriğe kavuşturulur. Diğer bir deyişle en başından itibaren sorun, Yunan milliyetçiliğinin yayılmacı hayallerine karşı Osmanlı idaresinin vermeye çalıştığı cevap ile yakından ilgilidir. Nitekim Yunan Devleti'ne tamamen prestij kaybettirmek ve aynı anda iç siyasete dönük mükemmel bir propaganda malzemesine de temas etmeden geçmek amacıyla Kostaki Musurus'un Atina'ya görkemli şekilde girmesi için Mecidiye vapuru ile gitmesine karar verilir⁸⁷.

Bâb-ı Âli'nin Yunan hükümetini cezalandırmaya dönük arzusu ve ısrarı o kadar açıktır ki Avusturya, Fransa ve Prusya temsilcilerinin Musurus'un, Atina'ya gönderilmemesi yönündeki teklifleri açıkça geri çevrilir. Üç devletin İstanbul'daki elçileri eş zamanlı olarak Yunanistan'ın özrüne karşılık Osmanlı'nın da bir jest yaparak Kostaki Musurus'u Atina'ya göndermekten

⁸⁴ BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 131, 12 Muharrem 1264 / 20 Aralık 1847.

⁸⁵ NA. FO. 78 / 690, 22 Aralık 1847.

⁸⁶ Bâb-ı Âli tarafından konu hakkında yapılan yorumda şu cümlelere yer verilir: ...eğer ki mektûb-ı mezkûr gâyet muhtasar ve birâz soğukça gibi ise de cümlelerin ma'lûmu olduğu üzere Yunan Kralı Musurus'un Atina'ya avdetine ve zâtına olarak beyân-ı te'essür etmeğe muvâfakat etmek ihtimâli olmadığı ve bunun için kraliyeti terke kadar gideceğini def'atle i'lân eylemiş olduğu hâlde şimdi o şeylere muvâfakat-i kâmilemini hâvî olan mektûba başka şeyler derc edemeyeceği derkâr olup bir de mektûb-ı mezkûrun bu sûretle yazılması ya'ni evvelce şu matlûba rıza gösterilmemiş idi ba'zı nesâyih-i mükerrereye binâ'en râzî olundu me'âlinde olması mecbûriyetden ve hafv ve haşyetlerinden neşâ'at eylediğini isbât edip bu işe düçâr oldukları rezâleti bir kat daha i'lân etmek anlamına geldiği belirtilir. BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 132, 12 Muharrem 1264 / 20 Aralık 1847. Yunan hükümetinin özür dilemesi ve sorunun Osmanlı lehine çözümünden sonra Cowley'in, Âli Efendi'yi tebrik ettiği görülüyor. NA. FO. 78 / 690, 22 Aralık 1847. Benzer şekilde Palmerston'un da sorunun çözümünden ötürü Reşid Paşa'ya memnuniyetini ifade ettiği anlaşılıyor. BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 144, Ek 3, 14 Mart 1848.

⁸⁷ BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 132, 12 Muharrem 1264 / 20 Aralık 1847.

vazgeçmesini rica ederler. Osmanlı idaresi, *Yunanlılar hak-şinâs ve hallerini bilir adamlar olsalar zekât-ı muzafferiyet-i seniyye olmak üzere velî-nî'metimizin cümle hakkında mebzûl olan fütüvvet ve inâyet-i hazreti mülûkânelerini izhârda be'is olmayacağını belirtir*⁸⁸. Ancak, *Yunanlılar hem kendi namussuzluklarını ve hem de bed-hâhlüklerini bir kat daha meydâna koymuş olduklarının üzerine bu fütüvveti takdîr etmeyerek halka başka türlü propaganda yaparak Osmanlı'yı taviz vermeye zorladıklarını iddia edeceklerdir*⁸⁹. Dolayısıyla Musurus'un Atina'ya gönderilmesinden asla taviz verilmemesi gerekir. Böylece Yunan milliyetçiliğinin meşruiyet sebebi olan Türk karşıtlığı idealinin ve propagandasının ikmâl edilmesine izin verilmeyerek⁹⁰ Yunan Devleti'nin özür dilediği ve Musurus'un yakında Atina'ya döneceği kamuoyuna ilân edilir⁹¹.

Bâb-ı Âlî'nin, Musurus'un Atina'ya gönderilmemesi yönündeki teklifi reddetmesinden bir süre sonra Musurus'un, İstanbul'dan ayrıldığı görülüyor. Nihayet Musurus, Pire Limanı'nda karaya ayak basmasından Atina'da sefarethaneye vardığı ana kadar geçen sahneyi anlatırken yaklaşık bir yıl önce onuru kırılmış şekilde Atina'dan ayrılışına sebep olan Yunan hükûmetine ders vermiş gibi görünür. İstanbul'a gönderdiği mektupta Atina'ya girişini şöyle özetler:

Vakt-i zevâlde çâkerlerini karaya çıkarmak üzere âmâde kılınan müzeyyen filikaya süvâr olundukda zât-ı şevket-simât-ı hazreti pâdişâhiye mensûb olan makâm-ı dil-ârâmı icrâya başlamış olan Muzika-i Hümâyûn'un nagamât-ı cân-fezâsı bir taraftan ve

⁸⁸ BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 133, Ek 4, 13 Muharrem 1264 / 21 Aralık 1847.

⁸⁹ BOA. İ. MTZ. (01), 6 / 133, Ek 4, 13 Muharrem 1264 / 21 Aralık 1847.

⁹⁰ Âlî Efendi ile Cowley arasında bu konuyla ilgili olarak bir mülakat gerçekleştirilir. Cowley de Osmanlı yöneticilerinin itirazlarına benzer şekilde, Yunanlılara böyle bir tavizin asla verilmemesi gerektiğini belirtir. Cowley, Bâb-ı Âlî'nin, Musurus'u göndermekten vazgeçmesi halinde Yunanlıların bunu bir iç siyaset malzemesi yapacaklarını söyler. Ayrıca, Reşid Paşa'nın muhaliflerinin de bu tavizden ötürü kendisini zor durumda bırakmak için her türlü tahrikte bulunacağını vurgular. NA. FO. 78 / 690, 30 Aralık 1847.

⁹¹ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 363, 27 Muharrem 1264 / 4 Ocak 1848; *Ceride-i Havâdis*, No. 366, 25 Muharrem 1264 / 2 Ocak 1848. Yunanlıların özür dilemesinin hemen ardından Musurus'un vakit kaybetmeden Atina'ya hareket etmesine karar verilirse de elçinin attan düşerek kemiklerini incitmesi seyahatinin bir süre ertelenmesine sebep olur. *Ceride-i Havâdis*, No. 368, 9 Safer 1264 / 16 Ocak 1848; NA. FO. 78 / 726, 12 Ocak 1848. Özellikle Rus elçisi Titov, Musurus'un, Atina'ya gönderilmemesi konusunda oldukça ısrarlı davranır. Anlaşıldığı kadarıyla, Rusya'nın, Atina'daki elçisi Persiany, Yunan hükûmetinin özür dilemesini sağlamak için Musurus'un dönmeyeceği garantisini verir. Böylece, Rusya'nın hem Atina hem de İstanbul'daki nüfuzu tespit edilecek ve bir adım sonra Avrupa siyasetindeki kilit aktörün Rusya olduğu ispatlanmış olacaktır. Fakat, Bâb-ı Âlî tezlerinden asla geri adım atmayarak Musurus'un Atina'ya dönmesinden vazgeçmeyecektir. NA. FO. 78 / 726, 30 Ocak 1848. Nihayet Musurus'un 7 Şubat 1848 günü İstanbul'dan ayrıldığı görülüyor. *Ceride-i Havâdis*, No. 371, Gurre-i R. Evvel 1264 / 6 Şubat 1848; No. 372, 8 R. Evvel 1264 / 13 Şubat 1848; NA. FO. 78 / 727, 7 Şubat 1848.

şevketme'âb-ı pâdişâhımız velî-nî'metimiz efendimiz hazretlerinin kullarına tevdi' buyurmuş oldukları sefâret-i seniyyelerini tekrîmen vapur-ı hümâyûn'dan endahat olunan topların sadâsı öbür taraftan tanîn-endâz-ı kubbe-i gerdûn olduğu hâlde kadem-nihâde-i sâhil vüsûl olunmuş ve limanın iskelesi meydânı seyirciler ile mâl-â-mâl olduğu hâlde memleketin zâbiti ve polisi me'mûru bu kullarını istikbâl etmişler bu vechle karaya çıkıldıkda Der-sa'âdet'de Devletlû Kapudân Paşa hazretleri tarafından ma'iyet-i çâkerâneme terfik buyurulmuş olan hamiyetlû binbaşî ağa kullarıyla ma'ân bir hintova ve verâmızdan sefâret-i seniyye ser-kâtibleri kulları diğeri bir hintova râkib olarak doğru Atina'ya tevcih-i inân ile sefârethâne-i seniyye önünde tevakkuf olundu gerek karaya nüzûl-i âcizânemde ve gerek iskeleden Atina'ya seyr ve hareketimiz esnâsında her taraftan fevca-fevc seğirdüb tahâcüm eden ve pencerelerden bakan efrâd-ı nâsın yüzlerinde âsâr-ı memnûniyyet ve inşirâhdan gayri hiçbir taraftan bir su'î hâlet müşâhade olunmayıp herkes çâkerlerine selâm vererek hüsnî kabûl eylediler...⁹²

Musurus'un bütün görkemi ile teatral bir gösteri sunarcasına anlattığı sahne aslında Osmanlı iktidarının elde ettiği başarının tescilidir. Başka bir ifade ile bir sene evvel Yunan Kralı Otto'nun Sarayında uğradığı hakaret şahsına dönük bir aşağılamadan daha çok Osmanlı'nın tahkir edilmesidir ve bu geri dönüş kişisel bir hesaplaşma olduğu kadar Yunan milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti karşısındaki yenilgisinin de kayda geçirilmesidir. Dolayısıyla bağımsız Yunanistan'ın kurulduğu andan itibaren iki devlet arasındaki hemen her sorunun Yunanistan'ın yayılmacı ideali ve siyasetinin izdüşümü-

⁹² BOA, İMTZ. (01), 6 / 141, 12 Şubat 1848; NA. FO. 78 / 728, Mart 1848. Yunan Kralı ve Kraliçesi'nin de Musurus'u son derece nazik bir şekilde karşıladıkları bütün kamuoyuna haber veriliyordu. *Takvim-i Vekayi*, Def'a 370, 5 R. Ahir 1264 / 11 Mart 1848. Aynı şekilde, Yunan hükümetinin üyelerinin de Musurus'a saygılarını ifade ettikleri görülüyor. *Ceride-i Havâdis*, No. 375, 29 R. Evvel 1264 / 5 Mart 1848. Rusya, Musurus'un, Atina'ya gitmesini engelleyemediği ve bu gerçeğin Atina ve İstanbul'daki prestijini zayıflattığını düşünmüş olacak ki bu defa Musurus'un fazla bekletilmeden geri çağırılması için Bâb-ı Âli'ye baskı yapmaya çalışır. NA. FO. 78 / 727, 17 Şubat 1848. Ancak, Hariciye Nazırı Âli Paşa, bu yöndeki teklif ve baskılara direnerek Rusya'nın önerisini reddeder. Cowley'in, Âli Paşa'ya söylediği, *Titov'un bütün amacı, Osmanlı hükümeti üzerindeki nüfuzunu ispatlamaktır* cümlesi, sorunun Osmanlı-Yunan mücadelesinin yanı sıra büyük devletler arasındaki bir güç mücadelesini davet ettiğini de şüpheye yer bırakmayacak şekilde berrak hale getirir. NA. FO. 78 / 727, 25 Şubat 1848. Nitekim, sorunun başından itibaren Osmanlı yanlısı bir çizgi izleyen İngiltere, Rusya'nın aksine Musurus'un, Atina'da olabildiğince uzun süre kalmasının önemine işaret eder. NA. FO. 78 / 725, 15 Mart 1848. Palmerston, Musurus'un uzun süreli ikametinde ısrar ederken İngiltere'den daha çok Rusya ile sıcak ilişkiler içine girmeyi tercih eden mevcut Yunan hükümetine manidar bir cevap vermeyi düşünmüş olmalıdır. Aynı zamanda, Yunan hükümetinin özür dilemeye ikna edilmesinin yanı sıra Musurus'un, Atina'daki ikametinin uzunluğu, Avrupa siyasetinin patronu olmayı hayal eden Rusya'ya da açık bir mesaj niteliğindedir.

rinden biri olduğu söylenebilir. Benzer şekilde, Yunan bağımsızlığının yarattığı travmanın da Osmanlı elitinin zihninde, Yunanlıların mahcup edilmesine yönelik her türlü fırsatın değerlendirilmesi gerektiği şeklinde bir önyargıya yol açtığı belirtilebilir. Kaldı ki Musurus'un Atina'dan gönderdiği bilgi de bu yorumu doğrular niteliktedir. Musurus, *...Atina'ya vusûlümde çâkerleri Pazar günü çıkmış olsa idim ba'zı mekteb şâkirdleri mürûr edeceğimiz mahalle durup Devlet-i Aliyye sefiri yaşasın ve Yunan vükelâsı menfûr ve matrûd olsun âvâzesini ref etmek ve bundan ma'dâ sefir-i Devlet-i Aliyye'ye imâ olarak Osmanlı kıyafetiyle mülebbes bir şahsı bir hintova irkâb ile hintova bârgirlerine Yunan vükelâsı şekl ve hey'etinde bir takım eşhâs koşmak tasmiminde olduklarını istihbâr eyledim* diyordu.⁹³ Nihayet, Kostaki Musurus'tan özür dilenmesi ve Atina'ya dönmesinin kabul edilmesi, sıradan bir diplomatik kriz olmanın ötesinde bir varolma meselesidir. Dolayısıyla gerek Yunanistan'ın gerek Osmanlı Devleti'nin gösterdiği ısrarın altında, iktidarın devamı ve tahkim edilmesine dönük inanç ve mecburiyet yatar.

Sonuç

Yunan bağımsızlığının, Osmanlı yönetici elitinin zihninde derin ve tamir edilmesi zor bir travma yarattığını düşünmek yanlış sayılmaz. Özellikle Osmanlı topraklarında yaşayan Rumlar hatırlandığında, bağımsız Yunan Devleti'nin varlığı, Osmanlı bekasına yönelik açık bir tehdit olarak algılanır. Çünkü kurulduğu andan itibaren Mora'daki Yunan nüfusundan daha fazla Rum'un yaşadığı Osmanlı toprakları genç Yunan Krallığı'nın (doğal) yayılma alanını ifade eder. Dolayısıyla iki devlet arasındaki ilişki, baştan itibaren yayılma ile engelleme arasında gelişen diyalektik bir görüntü sunar. Nitekim 19. yüzyıl boyunca Osmanlı-Yunan ilişkilerinin, Yunan yayılmacılığının yarattığı sıkıntıdan ciddi şekilde etkilendiği ve yüzyıl boyunca iki devlet arasındaki mücadele repertuarını oluşturan kavramın, Yunan milliyetçiliği olduğu iddia edilebilir. Nihayet bu satırlar arasında tartışılan sorun da aslında, Yunan Devleti'nin Megali Idea olarak tarif ettiği ideolojinin ve siyasetin sebep olduğu ve 19. yüzyıl boyunca örneğine sıklıkla rastlanan bir meseledir.

Kostaki Musurus'un, Atina elçiliğindeki yılları, Yunan Devleti'nin yukarıda bahsedilen yayılma ve genişleme hayalinin, siyasî bir program olarak tedavüle çıkarıldığı günlere tesadüf eder. Özellikle Yunan Başbakanı Ioannis Kollettes'in, mevcut Yunan Krallığı'nı, Yunanistan'ın bütünü değil yalnızca küçük bir parçası olarak gördüğünü ilân etmesi ve bunu siyasî bir

⁹³ BOA, İ.MTZ. (01), 6 / 141, 12 Şubat 1848.

projeye dönüştürmesi, Osmanlı topraklarını Yunan stratejisinin temel hedefine dönüştürür. Nitekim Musurus'un, Yunan Kralı ve Başbakanı'nın, emperyal hayallerini kontrol etme ve engellemeye dönük girişimleri, Atina'dan uzaklaştırılmasını bir görev haline getirir.

Yunan Kralı ve Başbakanı'nın, Osmanlı elçisini Atina'dan uzaklaştırmaya dönük girişimi, Osmanlı yöneticileri açısından devletin onuruna yönelik bir saldırdır ve Yunanistan mutlaka özür dilemelidir. Ancak Osmanlı idaresinin özür konusundaki ısrarı, yukarıda ifade edilen Osmanlı-Yunan ilişkilerinin muhtevası ile yakından ilgilidir. Başka bir ifade ile Osmanlı Devleti'ni yönetenlerin algısı da Yunanistan'daki meslektaşlarından farklı değildir; yani konu aslında bir varolma meselesidir. Dolayısıyla Yunanistan mutlaka cezalandırılmalıdır. Nihayet bu önyargının verdiği ivme ile diplomatik mekanizma harekete geçirilir. Sorunun başlangıcından itibaren Osmanlı Devleti titiz bir diplomasi takip eder. 19. yüzyılda yaşanan pek çok sorunda olduğu gibi bu konu da bir süre sonra büyük devletlerin ilgi alanına girer ve Osmanlı-Yunan gerginliğinin yanında büyük güçlerin nüfuz mücadelesini de davet eder. Sorunun başından itibaren İngiltere, açıkça Osmanlı tezlerinin haklılığını vurgularken Avusturya, Fransa ve Rusya, Yunan yanlısı bir siyaset takip eder. Nitekim İngiltere'nin sunduğu destek, Osmanlı yöneticilerine ciddi bir güven sağlar ve aşamalı bir diplomatik süreç izlenerek Osmanlı iktidarının güçlendirilmesini sağlayacak bu fırsat kaçırılmak istenmez. Böylece Yunan Devleti'nin, Musurus'tan özür dilemesi ve Atina'ya iadesini kabul edeceğini bildirmesi, Osmanlı Devleti'nin başarısının tescili olduğu gibi, Yunan *irredantizminin* de prestij kaybetmesi anlamına gelir. Bu olay aynı zamanda, Osmanlı diplomasisinin yetenekleri ve büyük devletler arasındaki nüfuz mücadelesini berraklaştıran tipik bir 19. yüzyıl Osmanlı hikâyesidir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) İrade/Yunanistan (İ. MTZ. 01), 5/91, 5/92, 5/93, 5/94, 5/99, 5/100, 5/108, 5/110, 5/112, 5/114, 5/118, 6/121, 6/123, 6/124, 6/126, 6/130, 6/131, 6/132, 6/133, 6/141, 6/144.

BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO) 149/34.

National Archives (NA) Foreign Office (FO), 78/673, 78/675, 78/676, 78/678, 78/679, 78/680, 78/681, 78/682, 78/683, 78/684, 78/685, 78/686, 78/687, 78/688, 78/689, 78/690, 78/725, 78/726, 78/727, 78/728.

B. Osmanlıca Gazeteler

Cerîde-i Havâdis

Takvîm-i Vekayi

C. Kitap ve Makaleler

- Clogg, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Dakin, D. "The Formation of the Greek State, 1821-1833", R. Clogg (ed.), *The Struggle for Greek Independence*, The Macmillan Press, London 1973, ss. 156-181.
- Davison, Roderic H. "Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras", L. C. Brown, (haz.), *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Mirası*, (çev. G. Ç. Güven), İletişim Yayınları, İstanbul 2000, ss. 246-297.
- Deringil, Selim, "II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Mirası", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990, ss. 59-70.
- Jelavich, Barbara, "The Philorthodox Conspiracy of 1839: A Report to Metternich", *Balkan Studies*, vol. 7, no. 1, 1966, ss. 89-102.
- Jusdanis, Gregory, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, (çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 1998.
- Kazancakis, Nikos, *Kaptan Mihalis*, (çev. Nevzat Hatko), Can Yayınları, İstanbul 1993.
- Kazancakis, Nikos, *El Greco'ya Mektup*, (çev. Ahmet Angın), Can Yayınları, İstanbul 2003.
- Kılıç, Musa, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler, 1836-1876*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Kuneralp, Sinan, "Bir Osmanlı Diplomati: Kostaki Musurus Paşa, 1807-1891", *Bellekten*, c.XXXIV, S.135, 1970, ss. 421-435.
- Lilla, Mark, *İlkesiz Deha: Felsefeyi Siyasete Alet Edenler*, (çev. Ahmet Ergenç), Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- Mazower, Mark, *Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950*, (çev. G. Ç. Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Mehmed Hayrullah, *Sadr-ı Esbâk Âli Paşa*, Bekir Efendi Matbaası, İstanbul 1327.

- Mehmed Salâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyyesi*, Âlem Matbaası, İstanbul 1306.
- Millas, Herkül, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Millas, Herkül, *Türk Romani ve Öteki: Ulusal Kimlikte Yunan İmajı*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.
- Muharrerât-ı Nâdire*, İstanbul, tarihsiz (Tek cilt içinde 14 ciltten oluşmuştur).
- Muharrerât-ı Resmîyye*, İstanbul, tarihsiz.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Dönemi'nde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, ss. 162-172.
- Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (çev. Can Yücel), Yurt Yayınları, Ankara 1988.
- Robson, M. M., "Lord Clarendon and the Cretan Question, 1868-1869", *The Historical Journal*, vol.3, no.1, 1960, ss. 38-55.
- Sauvigny, G. de Bertier, *Metternich and His Times*, (trans. Peter Ryde), Longman and Todd, London 1962.
- Schmitt, Carl, *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, (çev. Emre Zeybekoğlu), Dost Yayınları, Ankara 2002.
- Schmitt, Carl, *Parlamentar Demokrasinin Krizi*, (çev. A. Emre Zeybekoğlu), Dost Yayınları, Ankara 2006.
- Schmitt, Carl, *Siyasal Kavramı*, (çev. Ece Göztepe), Metis Yayınları, İstanbul 2006.
- Şafak, Nurdan, *Bir Tanzimat Diplomatı: Kostaki Musurus Paşa, 1807-1891*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Şeni, Nora, *Marie ve Marie: Konstantiniyye'de Bir Mevsim*, (çev. Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Viereck, Peter, *Conservatism Revisited: Revolt Against Ideology*, Transaction Publishers, New Brunswick 2005.
- Webster, Charles, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841, vol. I*, G. Bell and Sons, London 1951.

19. YÜZYIL SONLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE VETERİNERLİK MESLEĞİ İLE İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME

ZEYNEL ÖZLÜ*

GİRİŞ

Hayvanların ehlileştirilip de tabii şartlardan ayrılmasıyla beraber bu ehli hayvanların sağlığı ile ilgili olarak hayvan sahipleri küçük sürüleri için ilaç ve tedavi yöntemleri aramak zorunda kalmışlardır. Bu sebepten dolayıdır ki veteriner tababetinin hayvanların ehlileştirilmesi ve insanların hayvanları tanıması ile başlamış olduğu kabul edilmektedir. Birçok veteriner tarihçisi de bu noktada hem fikirdir. Şu halde hayvan tababeti tatbikatının başlangıcı çok eski devirlere kadar gitmektedir. İlk hayvan ehlileştirilmesi muhtemelen Orta Asya'da M.Ö. 5. bin yılda başlamıştır. Bu çağda insanlarda kullanılan tedavi usullerinin hayvanlarda da uygulandığı tahmin edilmektedir¹.

Osmanlı döneminde ise bilimsel veteriner hekimliğinin başlamasına kadar hayvan yetiştiriciliği, bakımı, beslenmesi ve hastalıkların tedavisi bu konuda yetişmiş sanatkarlar tarafından yapılmıştır. Anadolu'da halk arasında yetişmiş çok sayıda sanatkar olduğu ileri sürülmektedir. Nitekim hayvanının bütün idmanlarını yaptırın, savaşa hazırlayan Türk süvarisinin tarihte yerine göre atının doğumuna yardım edecek ve küçük cerrahi müdahaleleri gerçekleştirebilecek kadar bilgi donanımına sahip olduğu görülmektedir. Osmanlılar bünyesinde genel bir tanımla bu mesleğin uygulayıcılarına baytar adı verilirken saray bünyesinde veteriner hekimliği hizmetlerini yerine getiren kişiler nalband adı altında toplanan meslek grubuna dahil edilmiştir.² 16. asır sonlarında Osmanlı sarayında Has Ahır'a tâbi 300 kadar usta ve

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
Gaziantep/TÜRKİYE /0546 221 75 52 zeynelozlu@hotmail.com

¹ Nihal Erk, "Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 4/ sy. 3-4, 1957, s. 139.

² Abdullah Özen, "Osmanlı Devleti'nde Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık Faaliyetleri", *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 625.

yamaktan meydana gelen bir nalband bölüğü mevcuttur. Yevmiyeleri eskilik ve yeniliklerine göre 4 ile 10 akçe arasında seyreden nalbandların hayvanların hastalıklarına bakarak veteriner vazifesi gördüğü, nal ve çivi döğüp, hayvanları nallayıp taşaklarını çıkarıp içdiş ettikleri bilinmektedir.³ Veteriner hekimlik tarihimize ait bilgilerin en güvenilir kaynakları olan hayvan hastalıkları ve tedavileri konusunda yazılmış baytarnâmelerin en eski örneğinin de 15.-16. yüzyıla ait olduğu sanılmaktadır.⁴

Çalışmamızda baytarlık mesleğinin müstakil bir eğitim ve mesleğe dönüştüğü 19. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu mercek altına alınmıştır. Baytarlığın meslek olarak okullaştığı bu dönemde, baytarların ülke ihtiyacına cevap verip vermediği analiz edilmeye çalışılmış, bu meyanda yetiştirilmeleri, denetlenmeleri ve özlük hakları konusunda ilgili dönemle alakalı Osmanlı arşivinde bulunan uygulamaya yönelik orijinal kayıtlar tespit edilerek yayınlanmış literatür çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu çerçevede veterinerlik tarihine bir katkı amaçlanmaktadır.

1. Baytarların Eğitimi

Osmanlı'da veteriner hekimlik öğretimi bir tek oda içinde bir tek hoca ile başlamıştır. Fakat kuruluştan müstakil bir mektep (1909) oluncaya kadar imkanların müsaade ettiği oranda iyiye doğru gitmek gaye olmuş ve birçok veteriner bu amaçla hareket etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüz yılı, batılılaşma hareketlerinde ulema ile mücadele, harpler, hudutların küçülmesi ve bunların sonucu ekonomik sıkıntılar içinde geçmiş, bu çerçevede gerek askeri (1914'te 10000 lira), gerekse sivil mekteplerin (1914'te 8.000 lira) çok küçük bütçeleri olmuştur⁵.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s. 494.

⁴ Nihal Erk-Ferruh Dinçer, "XV'inci ya da XVI'ncı Yüzyıla Ait Olduğu Sanılan Bir Baytarnâme İncelemesi", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c.14 / S. 2, (1967), 117-118./ Baytarnameler kaynakları açısından Doğu ve Batı medeniyetlerine dayanmakta olup, büyük ölçüde yazarların deneyimlerinden kaynaklanan katkılarını ve aynı zamanda geleneksel halk bilgilerini içermektedir. İlk örnekleri IX. yüzyılda yazılmış olan bu eserler bin yılı aşkın bir süreden beri veteriner hekimliği biliminin en önemli kaynakları olma özelliğini göstermektedir. Abdullah Özen-Sevgi Şar, "14'üncü Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede Kullanılan Bitkisel Drogların Günümüzdeki Kullanımları Üzerine Bir Araştırma", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 2, Editörler Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s. 637.

⁵ Nihal Erk, "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçtiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar II", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 3-4, (1959b), s. 283, 286.

1.1. Askeri Baytarlar

19. yüzyılda Osmanlı Türk tıbbı önceki dönemlere oranla daha çok batıya dönük ve aynı zamanda daha modern görünümlü bir nitelik kazanmıştır. Bu yüzyılda birçok modern kuruluşun temeli atılmış modern tıp öğretimine geçiş, bu yüzyılda gerçekleşmiştir.⁶ Nitekim sağlık hizmetlerinin niteliğinin değişmeye başlamasıyla beraber Osmanlı devletinde de hekimbaşılık çeşitlilik kazanan sağlık hizmetlerini karşılayamaz hale gelmiş ve çağdaş kurumlara ihtiyaç artmıştır. 1837'de Harbiye nezâretinde bir sıhhiye dairesinin kurulması ve karantina idaresinin göreve başlamasıyla hekimbaşının yetkilerinin bir bölümü bu yeni kurumlara devredilmiştir⁷.

Veteriner öğretimine olan ihtiyaç da önce Avrupa memleketleri tarafından anlaşılmış, daha sonraları bu ilgi hayvan yetiştiriciliğinin yoğunluğuna paralel olarak dünyanın diğer bölgelerine yayılmıştır⁸.

Baytarlıkla ilgili olarak Osmanlılar döneminde ise 15-16. yüzyıldan itibaren bir takım eserler kaleme alınmışsa da⁹ baytarlığın mektebli bir meslek haline dönüşmesi 19. yüzyılda¹⁰ II. Mahmud dönemiyle beraber gerçekleşmiştir¹¹. Nitekim ordunun ihtiyacını karşılamak üzere, Prusyalı baytar Goldlewsky'yi davet eden Sultan Mahmud onu baytarlık eğitimi teşkilatına memur etmiş, böylece İstanbul'da ülkemizin ilk veteriner okulu açılmıştır. Erk¹² bir çalışmasında veteriner okulunun kuruluş tarihini 1835¹³, bir diğer

⁶ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıbbi Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*, Bursa, Güneş Nobel Yayınları, 1996, s. 292.

⁷ Nuran Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 402.

⁸ Nihal Erk, "Dünyada ve Bizde Veteriner Öğretimi", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 10/ sy. 2, (1963b), s. 116.

⁹ Bkz. Erk- Dinçer, *a.g.m.*

¹⁰ 1893'te kabul edilen "Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnâmesi"ne göre baytarların sıhhiye nezâreti tarafından tayin edildikleri anlaşılmaktadır. Bakınız 24 S 1324 (19 Nisan 1906) tarihli vesika. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *DH. MKT.*, 857/30, Vesika 1-8. 1886 yılında Rusya'daki step arazilerden gelen hayvanların yaydığı vebâ-yı bakarînin yayılmasına engel olmak için Karadeniz'den Der-saadet'e gelen her cins hayvanın muayeneleri için Karadeniz Boğazı Tahaffüzhânesi'nde bir aded baytar tayini için Sıhhiye nezâretinden talepte bulunulmuştur. (13 C 1304/ 9 Mart 1887). *BOA, DH. MKT.*, 1403/85.

¹¹ Tarihin ilk baytarlık mektebi Claude Bourgelat'ın gayretleri ile Fransa'nın Lyon şehrinde kurulmuş (10 Ocak 1762), zamanla diğer ülkelerde de benzer nitelikli okullar açılmıştır. Mesela Kahire'de Kavalalı M. Ali Paşa'nın emriyle ilk baytarlık medresesi kurulmuştur. (1831). Kasım Kırbıyık, "Baytarlık", *DİA*, c. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 278, 280-282.

¹² Erk, "Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış", s. 143.

¹³ Kırbıyık, *a.g.m.*, s. 282.

çalışmasında 1842 olarak kabul etmişken, Özgür ise 1841¹⁴ olarak kabul etmiştir. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde veterinerlik öğretiminin başlangıcının kesin olarak 1842 yılı olduğu tespit edilmiştir¹⁵.

İlk veteriner okulu teşebbüsü okuma yazma bilmeyen erlerden seçilen talebeler yüzünden başarıya ulaşamamıştır. Bu okuldan sonra baytarlık eğitimi Sultan Abdülmecid döneminde, harbiye mektebinde özel bir sınıf olarak yeniden başlamıştır. (1849)¹⁶.

Harp okulu bünyesindeki veteriner sınıfı ilk mezununu 1853 yılında vermiş ve bu yıl okulu bitiren Osman ve Ahmed beyler okulun öğretim kadrosu içerisinde istihdam edilmişlerdir. Harp okulu bünyesindeki veteriner sınıflarını bitiren veteriner hekimler binbaşı rütbesine kadar yükselebilmişler, daha üst rütelere çıkabilmeleri için süvari sınıfına geçmeleri gerekmiştir¹⁷.

1867 yılına ait bir vesikada Osmanlı devletinin hayvan hastalıklarına daha etkin bir şekilde müdahalede bulunabilmek için mekteb-i harbiye-i şâhânede baytar sınıfına ilaveten yeni bir sınıf kurarak, 3 yıllık eğitimle “fen baytarı” yetiştirmeye karar verdiği belirtilmektedir. Yetiştirilecek baytarlar eğitimlerini tamamladıktan sonra geldikleri bölgelere dönmek ve orada mecburi hizmet yapmak zorunda bırakılmışlardır. Bu uğurda yıllık 60.000 kuruş masrafın olacağı, paranın da askeriye tahsisatından karşılanmasına karar verilmiştir. Bu amaçla ilkönce 5 vilâyetten 4'er kişinin talebe olarak alınması, bunlar eğitimlerini tamamladıkça da yerlerine diğer vilâyetlerden yeterli miktarda talebe getirilmesi ve eğitimin devamının sağlanması kararlaştırılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde Bosna için alınacak talebenin Tuna, Hüdavendigar, Bosna, Erzurum ve Konya vilâyetlerinden teminine ve konu ile ilgili olarak gazetelere ilanlar verilmesine karar verilmiştir¹⁸.

1873 yılında veteriner sınıfları harb okulundan ayrılarak askeri tıp okuluna nakledilmiştir¹⁹.

¹⁴ Atilla Özgür, “Osmanlı İmparatorluğunda Veteriner Hekimliği Eğitim-Öğretim Kurumları”, *Yeni Türkiye* 33, 701 *Osmanlı II Ekonomi ve Toplum*, Ankara, 2000, s. 792.

¹⁵ Nihal Erk, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçtiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar I”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 6/ sy. 1-2, (1959a), s. 80-85.

¹⁶ Kırbıyık, *a.g.m.*, s. 282.

¹⁷ Özgür, *a.g.m.*, s. 793.

¹⁸ Bakınız 21 Şaban 1284-18 Aralık 1867/6 B 1284-3 Kasım 1867 tarihli vesikalar. *BOA, A. MKT. MHM, 396/62*, Vesika 1-2./ *BOA, A. MKT. MHM, 392/93*.

¹⁹ Özgür, *a.g.m.*, s. 793.

1.2. Sivil Baytarlar

1881'de veteriner okulu ve tıp okulunun öğretim elemanlarından bir komisyon kurularak veteriner sınıflarına sivil öğrenci alımı konusunda bir girişimde bulunulmuş ve az sayıda sivil öğrenci alınmışsa da bu da bir süre sonra inkitaya uğramış ve 1889 yılına kadar bu konuda ciddi bir adım atılmamıştır²⁰. Nihayet İstanbul'daki ilk sivil baytarlık mektebi Yarbay Baytar Mehmed Ali Bey'in gayretleriyle 1889 yılında kurulmuş ve Nâfia Nezâreti'ne bağlı Umûr-ı Baytariye Müfettiş-i Umumiliği ihdas edilerek başına Mehmed Ali Bey getirilmiştir. 1909'a kadar Orman, Meâdin ve Ziraat Nezâreti'ne bağlı bir şube olarak çalışan bu müfettişlik daha sonra genel müdürlüğe dönüştürülmüştür (1914)²¹. Okulun ilk iki sınıfının tıbbiyede, son iki sınıfının da Halkalı'da yatılı olarak eğitim-öğretim görmesine karar verilmiştir.²² Konu ile ilgili orijinal kayıta; Fransız doktorlarından Mösyö Pastör'ün ehli hayvanları bulaşıcı hastalık ve ölümden muhafaza için icad ettiği aşının Osmanlı topraklarında öğrenilmesi ve ülkenin ihtiyaçlarına göre "mülkiye baytarı" yetiştirmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de de bir sınıf açılması için irâde-i seniyye çıkarıldığı belirtilmektedir. Irâde-i seniyyede;

- a) İki yıl mekteb-i tıbbiye-i mülkiyede gündüz vakti tahsil yapılacağı,
- b) Üçüncü yıldan itibaren gecici (leyli) olarak Halkalı mektebine nakil yapılarak burada eğitime devam edileceği belirtilmiştir (17 C. Ahir 1306/ 18 Şubat 1889)²³.

Görüldüğü gibi Osmanlı devletinde baytarların askeri (mekteb-i harbiye-i şahâne) ve mülki (mekteb-i tıbbiye-i mülkiye) baytarlar olmak üzere iki sınıf halinde eğitildikleri ve görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Bununla beraber her iki mektebin de program ve nizamnâmesi birbirleriyle aynıdır.²⁴ Farklı sınıflarda bulunan bu baytarların zaman zaman birbirlerinin hareket alanlarına pozitif bir şekilde müdahalede buldukları hatta bu konuda devletin üst düzey yetkililerinin emirler çıkardığı bile görülmektedir. Konu ile ilgili

²⁰ Özgür, *a.g.m.*, s. 793.

²¹ Kırbıyık, *a.g.m.*, s. 282.

²² Özgür, *a.g.m.*, s. 794.

²³ BOA, MF. MKT., 107/27./ Konu ile ilgili olarak 10 C 1310 tarihli bir diğer vesika için bakınız. BOA, İ. TNF., 1/1310/C-03./ 1315 tarihli bir vesikada Bosna mülkiye baytar mektebinden mezun olan Artin Efendi'nin Beyrut, Abdullah Efendi'nin Halep vilâyetine tayin edilmesi için Şûrâ-yı Devlet tarafından karar alınmıştır. (15 S 1315). BOA, İ. OM., 4/1315/S-1, Vesika 1-2.

²⁴ BOA, İ. TNF., 1/1310/C-03.

olarak bazı belgelerde vilâyetlerdeki askeri ve mülki baytarların birbirleriyle yardımlaşmaları istenmiştir (20 Ca 1304/14 Şubat 1887)²⁵.

Bütün bu eğitim kategorilerine rağmen baytarların hayvanların etlelerinden yapılan et, pastırma, sucuk ve salamura gibi muhtelif hayvan ürünlerinin muayenesi konusunda yeterli olmadıkları görülmektedir. Bu nedenle baytarların bu konuda özel bir eğitime tabi tutulması ve hayvan mamullerinin muayenesi ile ilgili olarak mekâtib-i baytariyye (mekâtib-i tubbiye) ders programları içerisine yeni bir ders daha konulması öngörülmüştür (19 Ca 1316/ 5 Ekim 1898)²⁶.

1.3. Baytarların Yetiştirilmesi İçin Yapılan Bazı İcraatlar

1.3.1. Avrupa'dan Uzmanlar Getirilmesi

Osmanlı devleti hayvan ıslahı ve hayvanların sağlıklı olması için sadece kendi iç dinamikleri ile değil Avrupa'dan getirttiği muhtelif uzman kişilerden de faydalanma yoluna gitmiştir. III. Selim Anadolu'da büyük ekonomik kayıplara neden olan sığır vebası ile mücadele için İtalyan Valli ve Buçoni adlı iki hekime geniş ayrıcalıklar vererek araştırma yapmalarına olanaklar tanımıştır²⁷. 1884 yılında da Belçika'dan veteriner hekim Dezutter getirilerek Taksim'de Baytar Ameliyat Mektebi kurulmuş ve hem ordudaki hayvanların hastalık ve tedavileriyle ilgilenilmiş hem de yeni mezun olan veteriner adaylarına bir yıl süre ile staj yaptırılmıştır²⁸. Bu konuda atılan adımlardan bir diğeri, maaşları 1000'er frankı geçmemek üzere Avrupa'dan iki uzman kişinin getirilerek birisinin "zabıta-i sıhhiye-i hayvaniye" işlerinde diğersinin ise hayvan depo ve haralarının²⁹ idaresi konusunda kendilerinden bilgi

²⁵ İlgili belgede Der-saadet civarında meydana gelen hayvan hastalıklarının ortadan kaldırılması için alınacak önlemlerden bahsedilmektedir. Konu ile ilgili olarak Rusya civarında bulunan bütün vilâyetlerdeki (Suriye, Kastamonu, Hüdavendigâr, Edirne, Aydın, Hicaz, Bağdad, Selanik, Konya, Erzurum, Diyarbakir, Haleb, Adana, Trablusgarb, Sivas, Mamuratülaziz, Ankara, Van, Yanya, Cezayir, Bingazi, Dersim, Karasi, Musul, Kudüs, Zor vs.) askeri ve mülki baytarların muaveneti konu edilmiştir. *BOA, DH. MKT., 1399/84./* Rusya'dan gelen hasta hayvanların Der-saadet civarında vebâ-yı bakariye neden olduğu ve konu ile ilgili olarak tedbir alınması gündeme gelince yine askeri baytarlardan yardım talep edilmiştir. (13 C 1304/ 9 Mart 1887). *BOA, DH. MKT., 1403/85.*

²⁶ *BOA, DH. MKT., 2113/55,* Varak 1-2.

²⁷ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 5.

²⁸ Özgür, *a.g.m.*, s. 793.

²⁹ Osmanlı devletinin büyüme, gelişme, duraklama ve gerileme dönemlerine paralel olarak hayvancılık ve haraların faaliyetlerinde de çıkış ve inişler meydana gelmiştir. 19. yüzyılın sonlarında bu kurumların zirai amaçlı kullanılmaları sonucu işlevlerini yapamaz hale geldiği bu nedenle de ülkedeki hayvancılık sektörünün olumsuz etkilendiği görülmektedir. Aşkın Yaşar,

edinilmesi ve ilgili mekteplerde ders vermek üzere istihdam edilmesine karar verilmesidir (10 C 1310/ 30 Aralık 1892)³⁰.

1.3.2. Bakteriolojihâne-i Baytarinin Kurulması

1319 (1901) yılında³¹ bakteriolojihânenin kurulması³² ile baytarlık alanındaki bilimsel faaliyetlerin (fenn-i baytârî) Osmanlı topraklarında gelişimini sağlamak ve bulaşıcı hayvan hastalıklarının tedavisi, defi ve izalesini sağlamak amacıyla önemli bir adım atılmıştır³³. Orman, Meâdîn ve Ziraat Nezâreti tarafından mülkiye baytar mektebi içinde kurulmuş olan³⁴

“Osmanlı Döneminde Çiftlikât-ı Hümâyunlar (Haralar) ve Hayvancılık”, *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 620.

³⁰ BOA, İ. TNF., 1/1310/C-03.

³¹ İlgili belgede bakteriolojihânenin H. 1331 yılından 12 yıl önce kurulduğu ifade edilmektedir.

³² Bakteriolojideki başlıca ilerlemelerin hemen hepsi 1850'den sonra gerçekleşmiştir. Nitekim bakteriolojinin ve hatta mikrobiyolojinin tarihini Hollanda'da Delft şehri belediye kapıcısı ve dokuma tüccarı Anthony van Leeuwenhoek (1632-1723) tarafından Felemenkçe yazıldıktan sonra Latince'ye çevrilerek Londra'daki İngiltere Krallık Derneği'ne gönderilmiş mektuplarla başladığı kabul edilmektedir. Ekrem Kadri Unat-Kemal Altaş, “Bakteriyoloji”, *Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Editör: Ekrem Kadri Unat, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları. 4, İstanbul, 1988, s. 41. Bakterioloji öğretimine Osmanlı devletinde ise 1892 yılında tıp okullarında başlanmıştır. Esin Kahya-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 2000, s. 359. İlk muallim Hamdi Aziz Bey'dir. Onunla bakterioloji müstakil bir tıp dalı olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Esin Kahya, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 144, Ankara, 1997, s. 53. Bu kişiye muavin olarak Askeri Tıbbiye Mektebi'nde Rıza Tahsin ve Aristidi Paşa, Mülkiye Tıbbiye Mektebi'nde ise Dr. Refik Bey çalışmıştır. Kahya, D. Erdemir, *a.g.m.*, s. 359. Bakteriolojihâne ise ilk olarak 1893'te İstanbul'da çıkan kolera salgını üzerine Pasteur'un tavsiyeleri doğrultusunda Demirkapı'daki Tıbbiye'nin bahçesinde ahşap bir bina olarak inşa edilmiştir. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, sy. 21, İstanbul, 1953, s. 99-100. Mekâtib-i askeriye nezâretine bağlı olarak bakteriolojihâneye ilk müdür olarak Fransız Dr. Maurice Nicole müdür, Zühtü Nazif de müdür yardımcısı olarak atanmıştır. Dr. Nicole 1901'de İstanbul'dan ayrılınca hayvan hastalıklarına özgü olarak yeni bir bakteriolojihâne daha kurulmuştur. Böylece Bakteriolojihâne-i Osmani sadece insan hastalıkları bakteriolojihâne-i baytarî ise hayvan hastalıkları ile ilgilenmiştir. Nuran Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *TCTA*, V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1336-1337.

³³ BOA, MV., 181/16./ Bakteriolojinin ülkemizdeki tarihi 1887'de başlar. II. Abdülhamid'in emriyle Zeoros Paşa Dersaadet Daülkelb ve Bakterioloji Ameliyathânesi'ni kurarak çalışmaya başlamıştır. 1893 yılında Maurice Nicole ve Hasan Zühdü Nazif Bey tarafından Bakterioloji-i Şahâne kurulmuş ve ihtiyaç duyulduğunda tahaffüzhâne denen karantina evlerinde de bakterioloji laboratuvarları açılmıştır. Gülden Sarıyıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, *DİA*, c. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, s. 320.

³⁴ Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s. 1336.

Bakteriyolojihâne-yi Baytari'ye ilk müdür olarak Adil Bey tayin edilmiştir³⁵. 1902 yılında sığır vebası serumunun az da olsa burada elde edildiği görülmektedir³⁶. Osmanlı devleti bakteriyolojihânedede de Avrupalı uzmanlardan faydalanma yoluna giderek Meclis-i vükela kararı ile bakteriyolojihânenin baytarlık kısmına müdür olarak Paris erkân-ı harbiyesi askeri baytarlarından Mösyö Forjo'yu getirmiştir. Forjo 3 yıllık bir süre için ülkeye getirilmiştir. Kendisine yıllık 12.000 frank ücret tahsis edilmiştir. Tahsis edilen ücret, mecîdî 19 kuruş hesabıyla, 54.000 kuruş tekabül etmektedir. (20 Za 1331/21 Ekim 1913)³⁷.

1.3.3. Avrupa'ya Öğrenci Gönderilmesi

Osmanlı Devleti hayvan hastalıkları ile mücadele için sadece kendi bilim adamlarının tecrübelerinden değil bunun yanında Avrupa'yı da yakından takip etmeye çalışmıştır. Mesela Pastör usulü tedaviyi öğrenmek için Paris'e gönderilen kişilerden birisi Saadetlü Zoyiros Paşa'dır. Zoyiros Paşa eğitimini tamamladıktan sonra ülkeye geri dönmüştür³⁸. Zoyiros (Zoeros) Paşa ve ekibinin Avrupa'ya gönderilmesinin nedeni Pasteur'un bulduğu kuduz aşısı uygulamasını öğrenmektir. Ekip ülkeye dönünce 1887 yılında ülkemizin ilk kuduz müessesesi açılmıştır. Yine sivil baytar mektebinin açılmasından (1889) bir yıl sonra okul içinde bir yarışma sınavı yapılarak sınavda başarılı olan Adil, Nuri, Hayrettin ve Ahmed isimli öğrenciler Fransa'ya Alfort veteriner okuluna eğitim için gönderilmişlerdir. Ahmed Bey'in ölümü üzerine yerine İsmail Hakkı Bey gönderilmiştir. Bu öğrenciler 1895 yılında

³⁵ Adil Mustafa Şehzadebaşı 11 Haziran 1871'de İstanbul'da doğmuştur. Babası Dağistanlı Ziya Paşa'nın oğlu Yarbay Yusuf Ziya adlı kişidir. İlköğrenimini Gelibolu'da, orta öğrenimini Halep Askeri Rüştiyesi ve Çengelköy Askeri İdadisinde yapmıştır. 1889'da bir yıl önce Tıp Okulundan alınarak tekrar Harbiye'ye nakl edilmiş olan veteriner sınıflarına giriş sınavını birincilikle kazanmış ve bu okula öğrenci olmuştur. 1890'da okulun birinci ve ikinci sınıf öğrencileri arasında Avrupa'ya gönderilecek öğrencileri seçmek amacı ile yapılan sınavı kazanan dört öğrenciden birisi olmuştur. Beş yıl için Fransa'daki Alfort Veteriner Okulu'na gönderilen Adil, Alfort'da hocalarından büyük bakteriyolog Nocard'a kendini çok sevdirmiş ve yurda döndükten sonra ondan öğrendiklerinden çok faydalanmıştır. Adil öğrencilik yıllarında gösterdiği başarıdan dolayı 1892-93 öğretim yılında gümüş madalya ödülü kazanmıştır. 1895'de Alfort Veteriner Okulundan veteriner diploması alarak yurda dönen Adil, Harp Okulunda bulunan veteriner sınıflarına yüzbaşı rütbesi ile salgınlar (emrâz-ı sâriye) ve et muayenesi (teftiş-i lühûm) hocalığına tayin edilmiştir. Nihal Erk, "İlk Türk Bakteriyologlarından Adil Mustafa", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 15/ sy. 1, (1968), s. 24-25.

³⁶ Daha fazla serum üretilmesi amacı ile 1914'te Pendik Bakteriyoloji ve Seroloji Enstitüsü açılmıştır. Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 10, S. 3-4, (1963a), s. 233.

³⁷ BOA, MV., 181/16.

³⁸ BOA, DH. MKT., 1396/29.

yurda dönmüşler ve Alfort okulunu örnek alarak veterinerlik eğitim öğretiminde yeni düzenlemeler yapmışlardır³⁹.

1.3.4. Avrupa Gazetelerine Abone Olunması

Vilâyetlerde görev yapan baytarlar gerek “.....zühûl (düşmanlık) gerekse de noksan malumât” nedeniyle bir çok bilim dışı icraata sebebiyet vermişlerdir. Bu nedenle bulaşıcı hayvan hastalıkları hakkında yurtdışında yapılan bilimsel etkinliklerin sonuç raporları veya telif edilen eserler Osmanlı devleti tarafından temin edilerek ülkede bulunan baytarların bilimsel yeterlilikleri artırılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla atılan adımlardan birisi de yurtdışı kaynaklı gazetelerin takip edilmesidir. Nitekim Paris’te yayınlanan ve belgelerde fûnûn ve baytar gazeteleri olarak isimlendirilen gazetelerin en seçkinlerinden ikisine abone olunarak bunların Paris sefaretı aracılığı ile temin edilmesi ve baytar komisyonu tarafından tercüme edilip, basılarak vilâyetlere dağıtılması planlanmıştır (14 Ca 1311/23 Kasım 1893)⁴⁰. Ancak gazetelerden yalnızca bilimsel formasyonu (müktesebât-ı fenniye) yerinde olan baytarların istifade edebileceğinin, tahsil düzeyleri düşük olan kişilerin (her nasılsa bir suretle baytarlık diplomasını alabilmiş olanlar(ın) mezkûr gazeteleri mutalaa etseler bile) gazetelerden çok fazla faydalanamayacaklarının belirtilmesi baytarların bir kısmının Avrupa orijinli kaynaklarla kendilerini yenileyecek bir kapasiteye sahip olmadığını göstermesi açısından dikkate değer bir husustur. (14 Ca 1311/ 23 Kasım 1893)⁴¹.

1.3.5. Avrupa’dan Kitap Tercümeleri Yapılması

Hayvan hastalıklarının nedenleri, devası ve yayılmasının engellenmesi için Avrupa’da bazı müellifler tarafından çalışmalar hazırlanmıştır. Bulaşıcı hayvan hastalıkları ile ilgili Elfor Baytar mektebi hocalarından Mösyö Nufar⁴² ve Mösyö Nokarid⁴³ tarafından eserler telif edilmiştir. Çalışmalar Paris’te bir mecmuada yayınlanmıştır⁴⁴. Osmanlı devleti bunun üzerine bu eserleri tercüme ettirerek bütün vilâyetlere dağıtılması için bir çalışma başlatmıştır. Eserlerden Mösyö Nufar’a ait olan eserin tercüme işi baytar komisyonu azasından Binbaşı Minâs Efendi’ye, tahsisi ise üyelerden Binbaşı

³⁹ Özgür, a.g.m., s. 793-794.

⁴⁰ BOA, DH. MKT., 139/22, Vesika 1-6.

⁴¹ BOA, DH. MKT., 139/22, Vesika 1-6.

⁴² BOA, DH. MKT., 128/3, Vesika 1-5.

⁴³ Çalışma kitap şeklinde olmayıp bend halinde bir mecmuada yayınlanmıştır. Eserle ilgili olarak Paris sefâret-i seniyyesinden Hariciye Nezâreti’ne bilgi verilmiş ve iki nüshanın temin edilmesi istenmiştir. (20 Ş 1310/ 9 Mart 1893). BOA, DH. MKT., 2060/110.

⁴⁴ BOA, DH. MKT., 128/3, Vesika 1-5./ BOA, DH. MKT., 2060/110.

Haydar Bey'e verilmiştir. Minâs Efendi'den konu ile ilgili olarak her hafta bir "forma" hazırlaması ve hazırlanan formların vilâyetlere gönderilmek üzere tab edilmesi istenmiştir. Eserin basım masraflarının Orman, Meâdin ve Ziraat Nezâreti bünyesinde bulunan "umûr-ı baytâriye tahsisâtı"ndan karşılanması uygun görülürse de daha sonra bundan vazgeçilerek adı geçen tahsisâtın baytar müfettişleri maaş ve harcırahlarına tahsis edildiği belirtilmiştir (18 Ra 1311/29 Eylül 1893)⁴⁵. Bu tür çalışmaların Matbaâ-i Âmire'de seri bir şekilde basılıp vilâyetlere (vilâyât-ı şâhâne) gönderilmesi konusunda İstabl-ı Âmire müdüriyetinin yetkili kılındığı anlaşılmaktadır. (18 Ca 1295/8 Mayıs 1294).⁴⁶

1.3.6. Uluslararası Kongre ve Konferanslara Katılım

19. yüzyılın karakteristik salgın hastalığı olarak baş gösteren kolera pandemisi çeşitli ülkelerde ve bu arada Osmanlı imparatorluğunda sağlık teşekküllerinin kurulmasında ve salgınlara karşı uluslararası işbirliğinin başlamasında etkili olmuştur⁴⁷. Salgın hastalıklarla ilgili uluslararası toplantıların ilki olarak 1840'ta toplanan meclis-i tahaffuz-u ülâ kabul edilmektedir. Nitekim Osmanlı topraklarında yapılan bu toplantıya 13 yabancı delege katılmıştır. Avrupa'da salgın hastalıklara karşı ortak ve tek tip önlemler uygulamak için toplanan uluslararası sağlık konferanslarının ilki (I. Uluslararası Sağlık Konferansı/ I. Sıhhiye Konferansı) ise 1851'de Paris'te toplanmıştır⁴⁸. Konferansta delegeler bir konuda fikir birliğine varmıştır. Bu da halk sağlığının ancak müşterek bir anlaşma ile korunabileceğinin tespiti-dir⁴⁹. Ancak hekim delegeler halk sağlığının korunması ve salgınlara önlenmesi için iki farklı görüşü benimsemişlerdir. Bu çerçevede Osmanlı devleti, Fransa ve diğer bazı Akdeniz ülkeleri karantina sistemini savunmuşlar ve gemilerin, insanların ve emtianın tecridini istemişlerdir. Buna karşılık konferansta İngiltere'nin başını çektiği "temizlik, havalandırma, gemileri ve malları dezenfekte etme", "hayvânî ve bitkisel (nebâtî) artıkların, çöplerin, mezbahaların şehir ve köylerden uzaklaştırılması, pis suların kapalı lağımlara akıtılması, her eve içilebilir temiz su sağlanması" gibi tedbirlerin alınmasının daha önemli olduğu görüşü hakim olmuştur⁵⁰.

⁴⁵ BOA, DH. MKT., 128/3, Vesika 1-5.

⁴⁶ BOA, MF. MKT., 56/90.

⁴⁷ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK Yayını, Ankara, 2005, s. 83.

⁴⁸ Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1337-1338.

⁴⁹ Emine Melek Atabek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Rektörlük No. 1975, Dekanlık No. 28, İstanbul, 1974, s. 115-116.

⁵⁰ Sarıyıldız, "Osmanlılarda Hıfzıssıhha", s. 320.

1851 Paris konferansından sonra ikinci uluslararası faaliyet 1865 büyük kolera salgını ardından yapılan 1866 İstanbul Konferansı olmuştur⁵¹. Uluslararası karantina kongresi olarak da adlandırılan bu konferans Galatasaray mektebinde icra edildiği için Galatasaray Konferansı olarak da adlandırılmıştır. Konferansta kolera epidemisi ile ilgili 44 toplantı yapılmış ve kolera epidemisinin kaynağının Türkiye değil Hindistan olduğu ortaya konmuştur⁵².

1866 yılında, karasığır hayvanlarına bulaşan salgın hastalığın tedavisi hakkında alternatifler üretmek için Viyana'da da bir baytar cemiyeti teşkil edilmiş⁵³ ve cemiyette bazı müzakereler yapılmıştır. Cemiyete Osmanlı devletini temsilen Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne baytar muallimlerinden Binbaşı Ahmed Efendi bir lâyiha ile katılmıştır. Ahmed Efendi lâyiha'nın bir suretini ülkeye getirmiş ve lâyiha basılıp çoğaltılarak, ülkenin her tarafına gönderilmiştir. Bunun yanında layihanın içeriği hakkında halka bilgi verilmesi, hastalık olan mahallere mutlaka bir baytar zabitanı gönderilmesi, hastalıkla ilgili gazetelerde ilanlar verilerek halkın bilgilendirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. (29 M 1283/ 13 Haziran 1866)⁵⁴.

Konumuzla ilgili bir diğer kongre ise Paris'te toplanmaya çalışılmıştır. Nitekim Fransız hükümeti Paris'te hayvan hastalıkları, nedenleri ve korunma şekilleri hakkında 1921 mayısında uluslararası bir konferans yapmayı planlanmıştır. Konferansın yapılma nedeni ve programın detayı ile ilgili olarak bir nota hazırlanarak Osmanlı hükümetine de gönderilmiştir. (17 Ca 1339/ 27 Ocak 1921).⁵⁵

2. Baytarların Tayini

Osmanlı devletinde büyüklükleri de dikkate alınarak vilâyetlere muhtelif miktarlarda (diplomalı)⁵⁶ baytar tayini yapılmıştır. Nizamnâme gereğince, baytar tayini yapılırken halihazırda elde kaç baytarın bulunduğu,

⁵¹ Özdemir, *a.g.k.*, s. 87.

⁵² A. Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 949; Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 96.

⁵³ Belgede kongrenin geçen yıl yapıldığı bildirilmektedir. Bu çerçevede kongrenin 1866 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁴ BOA, A. MKT. MHM, 358/24, Vesika 1-3.

⁵⁵ BOA, MV., 221/35.

⁵⁶ 18. yüzyılda meslekten doktor sayısının az olduğu ve aynı zamanda meslekten olmayan muhtelif kişilerin de doktor olarak çalıştıkları tespit edilmiş, bu çerçevede belli sınavlardan geçmemiş kişilerin doktorluk yapmaları yasaklanmıştır. Bu çerçevede hem 18. yüzyılda hem de 19. yüzyılda eğitim alanında atılan adımlarla diplomasız doktorların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Kahya, *a.g.k.*, s. 2-3.

tahsis edilecek maaşın sene-i maliye muvazenesinde karşılığının olup olmadığı, baytar tayin edilecek kişinin uygun pozisyonda olup olmadığı konusunda araştırma yapılmakta ve tahsisâtı yeterli olan büyük vilâyetlere 7-8 baytarın, tahsisâtı yeterli olmayan vilâyetlere ise ancak 1-2 baytarın tayini yapılmaktadır.⁵⁷ Ancak bu uygulama Der-saadet ve diğer bölgelerde veya büyük miktarda koyun sevk edilen vilâyetlerde gerek maişeti gerekse de halkın varlık düzeyini olumsuz etkilemiştir. Bu çerçevede hem ekonomiyi canlandırmak hem de hayvanlarda meydana gelebilecek muhtemel hastalıkları tedavi etmek üzere bazı bölgelere (Teke, Hamidâbâd ve Niğde sancakları vs.) ek olarak yeni baytarların daha tayin edilmesi konusunda çalışmalar yapılmıştır.⁵⁸

Yapılan genel uygulamaya rağmen bazı vilâyetlerde zaman zaman baytar bulunmadığının tespiti devletin her vilâyete baytar tayin edemediğini göstermektedir.⁵⁹

⁵⁷ Bakınız 15 S 1315 (16 Temmuz 1897) tarihli vesika. *BOA, İ. OM., 4/1315/S-1, Vesika 1-2.*

⁵⁸ Konya vilâyeti ile ilgili yapılan bazı işlemlere bakınız (19 Ca 1316/5 Ekim 1898) : *BOA, DH. MKT., 2113/55, Varak 1-2.*

⁵⁹ Sahillerde her zaman baytar bulunmamıştır. Mesela İnebolu'da bir iskele bulunduğu halde orada baytar bulunmadığı tespit edilince hemen bölgeye bu görevi üstlenecek bir baytar tayin edilmesi veya merkez vilâyette bulunan baytar müfettişinin burada görevlendirilmesi için İnebolu kaymakamlığından talepte bulunulmuştur. Bununla beraber merkez vilâyette bulunan baytar müfettişinin gerek merkez gerekse de vilâyete mülhak olan muhtelif yerlerde görev icra etmesi nedeniyle İnebolu iskelesine yeni bir baytar tayin edilmesi daha uygun görülmüştür. (5 Ş 1316/ 19 Aralık 1898). *BOA, DH. MKT., 2150/55.* Yine Meclis-i Mebûsân tarafından başlangıçta Erzurum vilâyetine 13 baytar tahsisatı verilmiş, bunlardan dördü diğer vilâyetlere tayin oldukları halde yerlerine kimse gönderilmemiştir. Ancak gönderilenlerden ikisi açıkta baytar bulunmadığı için daha Erzurum'da göreve başlamadan Bitlis vilâyetinde bulaşıcı hastalık olduğu gerekçesiyle Bitlis'e görevlendirilmiştir. Bu çerçevede bölgede halihazırda sadece 11 baytar ile 5 tatbikât-ı baytariye memuru görev yapmıştır. Daha sonra, iki baytarın daha başka bir yerde görevlendirilerek, baytar sayısının 9'a düştüğü anlaşılmaktadır. Baytarlardan ikisinin Rusya ve İran sınırında, birisinin de aygır depolarında görev yapması, bazılarının harb nedeniyle orduda istihdam edilmesi gibi hususlar baytarların iş yükünü artırmış dolayısıyla bulaşıcı hastalıklarla mücadelede de ket vurmuş gözükmemizdir. Konu ile ilgili olarak mağduriyetin kaldırılarak bizim de Rusya'ya ihracat yapabilmemizin önünün açılması hususunda Gütek, Kızıldize, Kaleboğazı ve Yeniköy'de birer tahaffûzhâne daha kurulması için Erzurum vilâyetince merkeze yazı yazılarak talepte bulunulmuştur. Milo, Pasinler, Karakilise ve Kurâ-yı suflâ kapılarına 3 adet baytar tayin edilmesi için Erzurum vilâyetince talepte bulunulmuşsa da açıkta baytar bulunmaması, Anadolu'da bulaşıcı hayvan hastalıklarının kol gezmesi gibi nedenlere binaen Erzurum'a baytar tayin edilmesi talebi karşılanamamıştır. *BOA, DH. ID., 168/10, Vesika 1-18.*

Vilâyetlere yeterli miktarda baytar istihdam edilememesinin nedenleri;

- 1) Harb nedeniyle mülkiye baytar memurlarının (memûrîn-i baytâriye-i mülkiye) bir kısmının geçici olarak askeri alanda istihdam edilmesi⁶⁰.
- 2) Baytar sayısının yeterli olmaması⁶¹.
- 3) Baytar maaşlarına karşılık bulunamaması. Konuyla ilgili olarak 1316 yılına ait bir vesikada maaşlarına karşılık bulunamadığı için birçok sahilde baytarların görev yapmadığı belirtilmektedir. Selanik ve İzmir gibi limanlarda baytar bulunduğu halde Kastamonu vilâyetinin medhali ve önemli bir iskelesi olan İnebolu ile beraber Trabzon, Samsun, Sinop vs. Anadolu limanlarında halihazırda baytar maaşlarına karşılık bulunamadığı için tayin yapılamamıştır. (29 Za 1316/ 10 Nisan 1899)⁶².

Baytar bulunmayan yerlerde bu görevi belediye tabiblerinin yerine getirmesi sağlanarak ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştır.(19 Ca 1316/5 Ekim 1898)⁶³. Bunun dışında bölgede hastalık olup olmamasına göre baytarların görev yerlerinde değişikliklere gidilmiş ve hastalık olmayan mahallerdeki baytarlar, olan bölgelere sevk edilerek bölgelerin baytar talepleri karşılanmaya çalışılmıştır⁶⁴.

Hayvan hastalıkları konusunda ehil bir kişinin bulunmadığı yerlerde ise hayvanlarda bulaşıcı ve tehlikeli hastalık şikayeti olduğu zaman hemen durum merkeze bildirilerek yardım istenmekte ve bölgeye hastalığın sâri ve tehlikeli olup olmadığı konusunda muayene yapmak üzere bir baytar müfettişi gönderilmektedir. Müfettiş baytar bölgeye gelinceye kadar hastalık ma-

⁶⁰ Bu nedenle hastalığın çok olduğu vilâyetlere bile baytar tayini yapılamamıştır. Bununla beraber askeriyede istihdam edilen bu baytarların Erzurum vilâyetine 2 aded olmak üzere harb sonrası bulaşıcı hastalık bulunan bütün vilâyetlere tayin edilmesi planlanmıştır. (13 R 1332/ 11 Mart 1914). *BOA, DH. İD., 168/10, Vesika 8, 10./ Bir başka belge için bakınız: BOA, DH. MKT., 1952/118.*

⁶¹ Mesela Albâk kazası köylerinde meydana gelen hastalık nedeniyle birçok koyunun telef olduğu bildirilmesine rağmen vilâyet baytarının bölgeye gelmediği görülmektedir. Konu Van vilâyeti tarafından tıbbiye nezâretine bildirilerek gerekli yardımın bir an önce yapılması talep edilmiştir. (27 L 1309/ 25 Mayıs 1892). *BOA, DH. MKT., 1952/118.*

⁶² Buna çare olarak devlet tarafından Der-saadet, Çatalca ve İzmid sancakları ile Edirne ve Hüdavendigâr vilâyetlerinde yürürlükte olan zabıta-i sıhhiye-i hayvaniye talimatının kapsam alanının genişletilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. *BOA, DH. MKT., 2188/13.*

⁶³ *BOA, DH. MKT., 2113/55, Varak 1-2.*

⁶⁴ Mesela Şarkî Rumeli ve Bulgaristan'dan gelen hayvanlarda tehlikeli bir hastalık görülmediği tespit edilince bölgede görev yapan Baytar Binbaşı Ziya Paşa'nın görev yerinin değiştirilmesi gündeme gelmiştir. (24 Z 1306/ 21 Ağustos 1889). *BOA, DH. MKT., 1650/7.*

hallinde acil bir tedbir olarak ilkönce bir kordon oluşturulduğu anlaşılmaktadır⁶⁵.

3. Baytarların Maaşı

Nizamnâme gereğince baytarlara aylık 750'şer kuruş maaş, yıllık 2000'er kuruş da harcırah tahsisi yapılmaktadır (15 S 1315/16 Temmuz 1897)⁶⁶. Ancak belirlenen bu miktarların baytarların buldukları yerde kalış süreleri ve yaptıkları işin hacmi doğrultusunda artırıldığı görülmektedir. Mesela Tuna vilâyetinin bazı yerlerinde ortaya çıkan hayvan hastalıklarının ortadan kaldırılması için Binbaşı Ahmed Efendi görevlendirilmiştir. Ahmed Efendi bu amaçla vilâyetin liva, kaza ve köylerini gezerek hastalığın izalesi için gerekli tedbirleri almıştır. Kendisine görevi nedeniyle 1500 kuruş maaş verilmekte ise de bu miktar kendisi için yeterli olmamış ve ek olarak 2500 kuruşluk masraf daha yaptığı ve bu çerçevede kendisine ödeme yapılması konusunda yazışmalar yapılmıştır. (10 M 1284/ 14 Mayıs 1867).⁶⁷

1893'te kabul edilen "Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniye Talimât-nâmesi" ile baytar maaşlarının muayene vergisi (muayene resmi) gelirinden, yetmediği takdirde de merkezden ödenmesi kararlaştırılmıştır (24 S 1324/19 Nisan 1906)⁶⁸. Belediye baytarlarının tahsisâtının ise "Vilâyet baytar müfettişlerinin vezâifine dair talimât-nâme ahkâmı" na göre belediye sandığından karşılandığı belirtilmektedir⁶⁹. Ancak vebâ-yı bakarî gibi bulaşıcı hayvan hastalıklarının yayılmasını önlemek için alınan tedbirler ve bu hastalıkların tedavi

⁶⁵ Çatalca kazasında İzzeddin çiftlik-i hümayununda 5 kadar sığır hayvanı ölünce durum emlak-ı hümayûn müdüriyeti tarafından bildirilerek bölgeyle ilgili tespit yapılması ve gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. (20 Ca 1306/22 Ocak 1889). *BOA, DH. MKT.*, 1586/90, Vesika 4.

⁶⁶ *BOA, İ. OM.*, 4/1315/S-1, Vesika 1-2.

⁶⁷ *BOA, A. MKT. MHM*, 381/93. Bir diğer örneğe bakınız: 1304 (1886/1887) yılı kış ayında Şarkî Rumeli'de hayvan hastalığı ortaya çıkmış ve bu nedenle oradan beri tarafa geçirilecek hayvanların muayenesi için askeriye tarafından Cisir-i Mustafa Paşa kazasına memur edilmiş olan Binbaşı Ziya Paşa'ya, yapmış olduğu muayeneler devam ettiği müddetçe masraflarına karşılık olarak, aylık 300 kuruş verilmesi, ilgili paranın da belediye vâridâtından karşılanması konusunda Edirne kazasından dahiliye nezâretine talepte bulunulmuş hatta muayene süresi uzun süre devam edecek olur ise masrafın karşılanmasına belediye vâridâtının bile yeterli olmayacağı bildirilmiştir. (24 Z 1306/ 21 Ağustos 1889). *BOA, DH. MKT.*, 1650/7. Yine hayvan miktarının çok olması ve bölgede birçok hayvan hastalığının meydana gelmesi nedeniyle 1892 yılında Kosova vilâyeti de baytar harcırahı tahsisâtının bir miktar artırılmasını istemiş, konu ile ilgili olarak ticaret ve nâfia nezâretlerine talepte bulunulmuştur. (13 Ca 1310/3 Aralık 1892). *BOA, DH. MKT.*, 2027/20.

⁶⁸ *BOA, DH. MKT.*, 857/30, Vesika 1-8. Bir diğer vesika için bakınız. *BOA, DH. MKT.*, 1299/78, Vesika 1-4.

⁶⁹ Bakınız 13 R 1332/ 11 Mart 1914 tarihli vesika *BOA, DH. İD.*, 168/10, Vesika 5.

sinde kullanılan ilaçların bedelleri gibi masrafların belediye veya mal sandıklarından ödeneceğine dair talimât çıkarılmasına rağmen bazı durumlarda belediye gelirlerinin yarısının hazineye aktarıldığı ve mülkiye baytarı olmayan vilâyetlerde yapılan ek görevlendirmeler (ilâve-i memuriyet) veya tayinlerinin yapılması için irâde-i seniyye çıkarılan (sûret-i meşgalede ta'yini muktezâ-yı irâde-i seniyye) askeri ümera ve baytarların maaş ve harcırahlarının nâfia ve ticaret nezâreti tarafından ödendiği görülmektedir.(16 C 1309/ 17 Ocak 1892)⁷⁰. Mesela Van'da⁷¹ ve Trabzon'da⁷² ortaya çıkan hayvan hastalıklarının önlenmesi için gönderilen askeri ve mülki baytarların maaş ve harcırahları ticaret ve nâfia nezâreti tahsisâtından⁷³ veya maliye nezâreti tarafından⁷⁴ ödenmiştir.

Baytarlara verilen harcırahın vilâyetlere ait bütçede (vilâyetin dahiliye memurları muhassésâtı meyânında) bu tür masraflar için bir karşılık bulunmadığı gerekçesiyle "askeri harcırah nizamnâmesi" çerçevesinde hesap edilerek ödendiği anlaşılmaktadır⁷⁵.

4. Baytarlara Yardımcı Olan Diğer Kişiler

4.1. Belediye Tabibi

Osmanlı devletinde muhtelif kazalarda hastaneler kurulmuşsa da bunun dışında belediyeler içerisinde de halk sağlığı ile ilgilenen birimler oluşturulmuştur. Belediyelerin hekim, eczacı gibi sağlık görevlileri ihtiyacı, bunların terfi ve cezalandırılmaları, belediye hekimlerinin verdiği raporların incelenip onaylanması gibi hususlar 1869'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'de kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından gerçekleştirilmiştir. 1906'da Mekâtib-i Askeriye Nezâreti'ne bağlı olarak Meclis-i Maârif-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye adını almıştır. Bu meclis seçiliş biçimi, uyumlu bir idareden yoksun oluşu ve bağlı bulunduğu makamların karışıklığı nedeniyle lağvedilerek yerine dahiliye nezâretine bağlı olarak 1913'te

⁷⁰ BOA, DH. MKT., 1912/19.

⁷¹ Bakınız 15 S 1309 (20 Eylül 1891) tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 1869/112.

⁷² Bakınız 15 Ra 1309 (19 Ekim 1891) tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 1879/84.

⁷³ BOA, DH. MKT., 1869/112./ BOA, DH. MKT., 1879/84.

⁷⁴ Mekke-i Mükerreme'de "ş(s)evârâlık hayvan hastalığı"nın artması nedeniyle Hicaz vilâyeti tarafından bölgeye acilen 1-2 baytar görevlendirilmesi, baytarların harcırahi ve bölgeye gönderilecek ilaç paralarının Maliye Nezâreti tarafından karşılanması konusunda talepte bulunulmuştur. Talep doğrultusunda bölgeye mülkiye baytarlarından Osman Efendi görevlendirilmiştir. (14 Muharrem 1297/ 28 Aralık 1879). BOA, DH. MKT., 1328/100.

⁷⁵ Bakınız 15 Ra 1309 (19 Ekim 1891) tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 1879/84.

yürürlüğe giren Sıhhiye müdüriyet-i Umumiyesi teşkilâtına dair kanun-muvakkat ile Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyesi kurulmuştur.

1871'de yürürlüğe giren İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnâmesi'nin üçüncü maddesi ile de İstanbul'da ve diğer vilâyetlerde Belediye eczanesi adıyla birer eczane açılması öngörülmüştür. Bu madde ile böylece imparatorluğun ilk belediye sağlık teşkilatı kurulmuştur. 1876'da uygulanmaya başlanan Belediye Eczaneleri İdaresi Nizamnâmesi ile de diplomalı eczacılar yönetiminde ve mahalli hükümet tabiblerinin denetiminde bulunan belediye eczanelerinde doktor tarafından onaylanan yoksul hastaların reçeteleri parasız olarak yapılmaya başlanmıştır⁷⁶.

Belediye tabibleri hayvan hastalıkları muayenesinin insan sağlığının korunması (hıfzıssıhha-i insaniye) ile ilgili olması ve baytarların sayıca az olması nedeniyle hayvan muayenesi konusunda da istihdam edilmiştir. (19 Ca 1316/ 5 Ekim 1898)⁷⁷. Bu çerçevede belediye tabibleri baytar bulunmayan yerlerde veya baytar bulunsa da kentin ticari potansiyelinin büyük olduğu yerlerde baytarın yardımcısı olarak önemli görevler ifa etmişlerdir. Bununla beraber bazen hem baytar hem de belediye tabibleri işlere yetişememiş ve bu çerçevede hayvanların geldikleri yerlerde mutlaka muayene edilmesi istenmiştir⁷⁸.

Belediye baytarları "Vilâyet baytar müfettişlerinin vezâifine dair talimâtname ahkâmı" çerçevesinde, şehirlerde hayvanların sıhhi durumlarını nezâret etme, mezbaha, kasab dükkanları, hayvan pazar ve panayırları, debbağhâne ve inek ahırlarını teftiş etmekle yükümlü kişiler olarak tanımlanmışlardır. Belediye baytarı bulunmayan yerlerde bu görevlerin ücret

⁷⁶ Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", s. 402-403.

⁷⁷ BOA, DH. MKT., 2113/55, Varak 1-2.

⁷⁸ Trabzon Rusûmât Nezâreti tarafından Batum'dan Sürmene'ye nakledilen sığır derilerinin doğrudan Trabzon'a gönderilip muayene edildikten sonra gideceği iskelelere gönderilmesi talep edilmişse de baytar müfettişleri bunun mümkün olmayacağını ifade ederek vilâyet dahilinde dışarıdan ticari mal getirilen 15 kadar büyük iskele bulunduğunu ve buralara getirilen hayvan ürünlerini muayene için beş baytarın yeterli olmadığını, iskelelerin tamamında belediye tabibleri de bulunmadığı için baytar ve doktordan mahrum olan bu iskelelere nakledilecek hayvan ürünlerinin hastalıktan uzak olduğuna dair malın geldiği yerden alınacak şahâdetnâmelerin yeterli görülmesi veya gelen malların bir süre için memlekete sokulmayarak dışarıda bir yerde muhafaza edilmesi gibi sıhhi tedbirlerin alınmasını istemişlerdir. (27 Za 1316/ 8 Nisan 1899). BOA, DH. MKT., 2186/124. Bir başka vesikada İzmir'e nakledilen 10 baş hayvanın geldiği yerde muayene edilmesi, hasta olanların itlaf edilerek defin edilmeleri, sağlamların ise kullanılması konusunda Rüsumat Emaneti ile yazışmalar yapıldığı belirtilmektedir. (18 Za 1306/ 16 Temmuz 1889). BOA, DH. MKT., 1639/28, Vesika 1-2.

mukabilinde sıhhiye baytarlarına yaptırıldığı anlaşılmaktadır. (13 R 1332/ 11 Mart 1914)⁷⁹.

4. 2. Kordon Muhafızları

1831 yılında başta Hindistan olmak üzere İran, Rusya ve birçok ülkede hüküm süren kolera salgını İstanbul'a da sirayet edince Osmanlı devleti tarafından karantina uygulamasına gidilmiştir⁸⁰. Uygulanan bu karantina Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan ilk ciddi karantina tatbikatıdır⁸¹. Bu çerçevede hayvan hastalıklarının yayılmasını engellemek amacıyla hastalık meydana gelen alanlarda kordonlar oluşturulmuş ve kordon içine giriş çıkışların engellenmesi amacıyla da bölgede bulunan zabtiyeler muhafaza görevi üstlenmiş, hüsnu hizmeti görülenlere madalyalar verilmiştir⁸². Zabtiyelerin sayısının yetersiz olduğu durumlarda yeni zabtiye veya gardiyan tayini isteğinde bulunulmuştur.

Yapılan bir tahkikâta nazaran 80 köylü bir nahiyede 2 nefer, 100 ve 180 parelik (köylü) bir kazada ise 8-10 zabtiyenin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber belirtilen zabtiye sayıları hastalığın şiddetine ve "bulaşık köylerin" miktarına göre değişmiş ve yeterli olmadığı durumlarda "ücret-i maktûa" ile maaşlı, emin ve namuslu yeni gardiyanlar" tayin edilmiştir.⁸³

Gardiyanlara belediye vâridâtından, aylık 150'şer kuruş maaş verildiği anlaşılmaktadır. (10 Şaban 1306/ 11 Nisan 1889).⁸⁴

5. Baytarların Teftişi ve Baytar Müfettişleri

Hastalık olduğu bildirilen yerlerde şayet görevli bir baytar bulunmuyor ise, ilgili bölgeye baytar tayini yapıp yapılmayacağı⁸⁵, baytarların görev

⁷⁹ BOA, DH. İD., 168/10, Vesika 5.

⁸⁰ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, S. 22, Ankara, 1994, s. 332.

⁸¹ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, s. 5.

⁸² Ünver, *a.g.m.*, s. 948.

⁸³ Boğazlıyan ve Sungurlu kazalarında hayvan hastalığı ortaya çıktığı bildirilince bölgede oluşturulacak kordon için bölgede mevcut zabtiye sayısının yeterli olmadığı ve "ücret-i maktûa" ile maaşlı, emin ve namuslu yeni gardiyanların tayin edilmesi istenmiştir. Konu ile ilgili olarak Ankara hayvan hastalığına memur baytar binbaşısı Hüsnü Efendi tarafından nâfia nezâretine talepte bulunulmuştur. İlgili tarihte Boğazlıyan ve Sungurlu kazalarında istihdam edilecek gardiyan sayısının bölgedeki zabtiye sayısına ek olarak, küçük köylerde 4, büyük köylerde ise 5-6 aded olmasının yeterli olacağı anlaşılmaktadır. BOA, DH. MKT., 1616/74, Vesika 1-5.

⁸⁴ BOA, DH. MKT., 1616/74, Vesika 5.

⁸⁵ Mesela Kumberğus karyesi sığır hayvanlarında ortaya çıkan hastalık sona erdirilmişse de Şehteros köyünde birkaç hayvanın telef, birkaçının dahi hasta olduğu ve Kumberğus

yerinde bulunup bulunmadığı⁸⁶, hastalık bulunan yerlerde hastalığın derecesi, nasıl yayıldığı ve bu konuda alınacak tedbirlerin tespiti⁸⁷ ve baytarların görevlerindeki suistimaller baytar müfettişleri tarafından araştırılmıştır. Bununla beraber baytar müfettişlerinin bazen baytarları koruyarak onların yaptığı suistimalleri göz ardı ettiği de⁸⁸ görülmektedir.

Baytar müfettişi bir bölgedeki hastalığı haber alır almaz, liva mutasarrıfının emriyle 24 saat içinde hastalığın ortaya çıktığı yere gelip gerekli ted-

köyünde 4 öküz ile 1 tosunu hasta olduğu, telef olanların kordon altına alındığı ile ilgili olarak Çatalca mutasarrıflığına telgraf çekilmiştir. Bölgede baytar bulunmadığı için derhal bir baytar görevlendirilmesi istenmişse de baytar görevlendirilmesi bölgeye gönderilen hazine-i hassa-i şâhâne baytar binbaşı Rauf Efendi ile Şehremaneti baytar müfettişinin hastalık mahallinde yaptıkları tetkike göre kararlaştırılmıştır. (19 B 1306/ 21 Mart 1889). *BOA, DH. MKT.*, 1607/93.

⁸⁶ *BOA, DH. MKT.*, 1403/85.

⁸⁷ Mesela Kağıdhâne köyü ile çiftlik-i hümayun hayvanlarında bulunan hastalığın derecesi ve bu konuda alınacak tedbirlerle ilgili olarak dördüncü daire-i belediye baytar müfettişleri tarafından rapor hazırlanmış ve hazırlanan raporların suretleri Şehremaneti'nden bir tezkire ile Sıhhiye ve tıbbiye nezâretlerine bildirilmiştir. (22 R 1304/ 18 Ocak 1887). *BOA, DH. MKT.*, 1393/16. Şile'den başlayarak Beykoz kazası sınırlarında bulunan Hüseyinli ve Ömerli köyleri hayvanlarına kadar yayılan bir bulaşıcı hastalığın varlığı öğrenildiğinde (istihbar), Beykoz'da görülen hastalığın, daha önce İzmid bölgesinde teftiş yapan nezâret baytar müfettişi Mehmed Bey'in hazırladığı layihaya göre, bundan 6 ay önce İzmid havalisinde görülen hastalığın yayılmasıyla meydana geldiği tespiti yapılmıştır (28 Ca 1306/ 30 Ocak 1889). *BOA, DH. MKT.*, 1589/47. Suyolu Nahiyesi'nde Perenci (Birinci) Karyesi civarında Simon Bey'in mandarasında bulunan mandalarda hastalık ortaya çıktığının bildirilmesi üzerine konu ile ilgili olarak bölgeye Emanet (Şehremaneti) Baytar müfettişi Haydar Bey görevlendirilmiştir. Haydar Bey konu ile ilgili bir rapor hazırlamış ve mandrada bulunan 59 baş mandadan 15 adedinin "hummâ-yı kulâi" illetinden telef olduğunu, 2 başın halen hasta olduğunu tespit etmiş ve bu çerçevede bölge usul üzere kordon altına alınmıştır. (27 Ca 1304/ 21 Şubat 1887). *BOA, DH. MKT.*, 1400/99.

⁸⁸ Baytar İzzet Efendi'ye 4 ay bulunduğu Büyükçekmece kazasında görevinde ihtimam gösterdiği ve halkın hüsnü zannını (hoşnud-ı umûmi) kazandığı gerekçesiyle kaza idare meclisi tarafından bir mazbata verilmiştir. Oysa yapılan araştırmada baytar efendinin sadece 1 gün görev yaptığı Subaşı köyünde bile ahali hakkında "kelimât-ı gayr-ı lâıykada" bulunduğu ve talimatlara aykırı filler sergilediği görülmektedir. Konu ile ilgili olarak Çatalca mutasarrıflığı da benzer bilgiler vermiştir. Benzer şekilde Büyükçekmece kazasının Ekşenüz köyünde vebâ-yı bakarî ortaya çıktığı halde buraya gelen baytar Osman Efendi'nin de köyde hastalık olmadığına dair rapor hazırlayarak görevini suistimal ettiği ve hastalığın etrafa yayıldığı, yine Çatalca kazası Yasiviran köyünde vebâ-yı bakarî ortaya çıktığı halde bölgeye gelen baytar müfettişinin köyde hastalık olmadığına dair rapor hazırlaması ve hastalığın bir süre sonra civar köylerde (Orçanlı, Kestanelik, Çanakçı) sıçradığının tespit edilmesi, bölgede görevli baytar müfettişinin suihal ve hareketlerde bulunan, görevlerinde gerekli titizliği göstermeyen ilgili baytarları himaye ettiğini göstermektedir. Bu nedenle baytarlar ile onları himaye eden baytar müfettişine gerekli uyarıların yapılması için Şehremaneti, Orman, meâdin ve ziraat nezâretlerine taleptir bulunulmuştur. (20 R 1316/ 7 Eylül 1898). *BOA, DH. MKT.*, 2102/76.

birleri almakla yükümlü tutulmuştur. Bu çerçevede hastalık olan yere ulaşır ulaşmaz sağlam ve hasta hayvanlarla ilgili ayırım muamelesi yapılmamış ise ilkönce bu ayırımı yapma ve hastalığın çeşit ve cinsini belirleyerek bulaşıcı hastalığın önem ve büyüklüğüne göre mahalli yöneticilerin de yardımlarıyla gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür. Ancak meydana çıkan hastalık vebâyı bakarî gibi pek çok zayıâta sebep olabilecek önemli bir hastalık ise mahalli hükümet temsilcilerinden müfettiş-i umuminin de bölgeye gelmesi gerekli görülmüştür (10 C 1310/ 30 Aralık 1892)⁸⁹.

Hayvan hastalıklarının, bulunduğu mahal dışına yayılmasını engellemek için her ne kadar bulunulan mahal görevlileri tarafından bazı tedbirler önerilmişse de konu baytar müfettişleri tarafından daha etraflı bir şekilde araştırılarak lâyhalar hazırlanmış ve lâyhalar doğrultusunda bazı tedbirlerin alınması sağlanmıştır. (25 Ra 1304/ 22 Aralık 1886).⁹⁰

Baytar müfettişleri tarafından hastalık durumlarında genelde aşağıdaki tedbirlerin alınması önerilmiştir. Bu tedbirler çoğunlukla Meclis-i Vükelâ tarafından da hüsn-ü kabul görmüştür.

- a) Hastalığın çıktığı yerde oluşturulan kordon hattına yeterince memur istihdam edilmesi.
- b) Karantina hattının takviyesi için uygun miktarda jandarma ve asâkir-i şâhâne istihdam edilmesi.
- c) Hastalık olan yerlerde ne kadar hasta hayvan var ise hepsinin usule uygun bir şekilde itlaf edilip gömülmesi.
- d) Sağlık durumu iyi olan hayvanların hastalıklı hayvanlardan ayrı bir yerde gözlem altında tutulması.
- e) Hayvan barınaklarının (mesâkin-i hayvaniye) fenni kurallar çerçevesinde temizlenmesi.
- f) Hayvanın geldiği bölgedeki bütün hayvanların dikkatle muayene edilerek ülke içine sokulması.
- g) Hastalıklı hayvanların sahibinin hasta hayvanların itlaf edilmesine izin vermemesi durumunda hayvanların sadece kordon altında tutulması. (25 Ra 1304/ 22 Aralık 1886).⁹¹

⁸⁹ BOA, İ. TNF., 1/1310/C-03.

⁹⁰ Mesela Der-saadet civarında ortaya çıkan hayvan hastalığının yayılmasını engellemek için baytar müfettişi Mehmed Ali Bey tarafından bir layiha hazırlanmıştır. BOA, MV., 15/12.

⁹¹ Alınacak tedbirler Der-saadet civarında ortaya çıkan hayvan hastalığının yayılmasını engellemek için baytar müfettişi Mehmed Ali Bey tarafından hazırlanan layiha çerçevesinde kategorize edilmiş, Meclis-i Vükelâ ilgili önerilerden jandarma istihdamını reddetmiştir. BOA, MV., 15/12.

Baytar müfettişlerinin maaşlarının da belediye vâridâtından karşılandığı anlaşılmaktadır. (10 Şaban 1306/ 11 Nisan 1889).⁹²

Sonuç

Osmanlı devletinde veterinerlik mesleği öğretimi Tanzimât'ın ilanından sonra ihtisaslaşmıştır. Bu amaçla Avrupa'dan getirilen Goldlewsy ilk defa ordu içerisinde 1842 yılında bir baytar sınıfı oluşturmuştur. Avrupa'da ilk veteriner okulu 1762 yılında açılmasına rağmen Osmanlı Devleti Avrupa'daki gelişmeleri 80 yıl geriden takip etmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında baytarlık, mektebli bir mesleğe dönüştürüldüğü halde yetiştirilen baytarlar ülke ihtiyacını karşılayamamıştır. Bunun nedeni baytarların sayısal olarak az olmaları yanında, çıkan harplerde istihdam edilmeleri ve baytar maaşlarının vilâyetler tarafından karşılanamamasıdır. Bu çerçevede baytarların olmadığı yerlerde belediye tabiblerinin baytar görevi üstlenmesine izin verilmiştir.

Devlet baytarların bilimsel eksikliklerini tamamlamak için Avrupa'dan uzmanlar getirme, onları Avrupa'ya öğrenci olarak gönderme, Avrupa'nın bilim, teknik ve baytarlıkla ilgili kitaplarını temin edip, gazetelerine abone olarak bunların baytar komisyonu tarafından çevrilip, basılarak vilâyetlere dağıtılması ve baytarların uluslararası kongre ve konferanslara katılımlarının sağlanması yoluna gitmiştir.

Kaynakça

a) Arşiv Kaynakları

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A. MKT. MHM (Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme), 358/24, 381/93, 392/93, 396/62.

DH. İD., (Dahiliye Nezareti İdare Kısmı Evrakı), 168/10.

DH. MKT. (Dahiliye Mektubi Kalemi), 128/3, 139/22, 857/30, 1299/78, 1328/100, 1393/16, 1396/29, 1399/84, 1400/99, 1403/85, 1586/90, 1589/47, 1607/93, 1616/74, 1639/28, 1650/7, 1869/112, 1879/84, 1912/19, 1952/118, 2027/20, 2060/110, 2102/76, 2113/55, 2150/55, 2186/124, 2188/13.

İ. OM (1310 sonrası İrade, Orman ve Meâdin), 4/1315/S-1.

⁹² Boğazhyan ve Sungurlu kazalarında meydana gelen hayvan hastalıkları için görevlendirilen baytar müfettişinin maaşının bu şekilde ödendiği görülmektedir. BOA, DH. MKT., 1616/74, Vesika 5.

İ. TNF., 1/1310/C-03.

MF. MKT. (Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi), 56/90, 107/27.

MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları), 15/12, 181/16, 221/35.

b) Diğer Kaynaklar

- Atabek Emine Melek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Rektörlük No. 1975, Dekanlık No. 28, İstanbul, 1974.
- Erdemir Ayşegül Demirhan, *Tıbbi Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*, Güneş Nobel Yayınları, Bursa, 1996.
- Erk Nihal, "Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 4, S. 3-4, (1957), ss. 139-144.
- Erk Nihal, "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı Ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar I", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 1-2, (1959a), ss. 80-85.
- Erk Nihal, "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı Ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar II", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 3-4, (1959b), ss. 281-287.
- Erk Nihal, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 10. S. 3-4, (1963a), ss. 221-237.
- Erk Nihal, "Dünyada ve Bizde Veteriner Öğretimi", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 10, S. 2, (1963b), ss. 115-142.
- Erk Nihal- Dinçer Ferruh, "XV'inci ya da XVI'ncı Yüzyıla Ait Olduğu Sanılan Bir Baytarnâme İncelemesi", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c.14, S. 2, (1967), ss. 117-139.
- Erk Nihal, "İlk Türk Bakteriyologlarından Adil Mustafa", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c.15, S. 1, (1968), ss. 24-28.
- Kahya Esin, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 144, Ankara, 1997.
- Kahya Esin- Erdemir Ayşegül D., *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 2000.
- Kırbyık Kasım, "Baytarlık", *DİA*, c. 5, 1992, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, ss. 278-282.
- Özdemir Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK Yayını, Ankara, 2005.

- Özen Abdullah, "Osmanlı Devleti'nde Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık Faaliyetleri", *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 623-628.
- Özen Abdullah- Şar Sevgi, "14'üncü Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede Kullanılan Bitkisel Drogların Günümüzdeki Kullanımları Üzerine Bir Araştırma", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 2, Editörler Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2005, ss. 637-643.
- Özgür Atilla, "Osmanlı İmparatorluğunda Veteriner Hekimliği Eğitim-Öğretim Kurumları", *Yeni Türkiye* 33, 701 *Osmanlı II Ekonomi ve Toplum*, Ankara, 2000, ss. 791-797.
- Sarıyıldız Gülden, "Osmanlılarda Hıfzıssıhha", *DİA*, c. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, ss. 319-321.
- Sarıyıldız Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- Sarıyıldız Gülden, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, sy. 22, Ankara, 1994.
- Şehsuvaroğlu Bedi N., *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, sy. 21, İstanbul, 1953.
- Türk Tarih Kurumu Çevirme Kılavuzu, <http://193.255.138.2/takvim.asp?takvim=2&gun=10&ay=8&yil=1306>
- Unat Ekrem Kadri-Altış Kemal, "Bakteriyoloji", *Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Editör: Ekrem Kadri Unat, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları 4, İstanbul, 1988, ss. 41-54.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.
- Ünver A. Süheyl, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, ss. 933-960.
- Yaşar Aşkın, "Osmanlı Döneminde Çiftlikât-ı Hümâyunlar (Haralar) ve Hayvancılık", *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 611-620.
- Yıldırım Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *TCTA*, V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1320-1338.
- Yıldırım, Nuran, "Sağlık Hizmetleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994a, ss. 400-404.

TÜRKİYE TARİH ATLASI ÇALIŞMALARI*

OSMAN GÜMÜŞÇÜ**

GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz bilgi çağında, bilgi toplama, toplanan bilgiyi hızlı ve etkili bir biçimde işleme ve değerlendirme ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Bu hızlı ve yoğun bilgi işleme sürecinde görsel materyal kullanmak yani, 'görselleştirme' günlük yaşantımız için olduğu kadar bilim ve eğitim hayatı için de giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Çünkü yapılan araştırmalarda görsel materyallerin yazıya oranla daha geniş bir kitle tarafından daha kolay anlaşıldığı ve sözel düşüncelerin kavrama düzeyini artırdığı gerçeği tespit edilmiştir. Ayrıca, görsel materyallerin bir iletişim aracı olarak yazılı materyallere göre daha evrensel olduğu söylenebilir. Winarski, 'bir resim binlerce kelimeye eşdeğerdir' (aynı şekilde K. Tucholsky de *bir resim bin sözcükten daha fazlasını söyler*) derken bir iletişim aracı olarak resimlerin ifade gücünden bahsetmektedir¹.

Genel olarak görselliğe eğilimli bir çağ ve toplumda yaşamaktayız, dolayısıyla görselliğe dayalı deneyimlerimiz gün geçtikçe artmaktadır. Televizyondan, kitaplardan, gazete, dergi ve bilgisayarlardan aldığımız görsel iletiler tarafından giderek daha çok kuşatılmaktayız. Günlük yaşamımızda yolda yürürken bile billboardlar, afişler, yol ve trafik işaretleri yardımıyla görsel ileti bombardımanına tutulmaktayız. Konuya öğretim açısından baktığımızda ise, birçok kişinin görsel olarak çok daha iyi öğrendiği bilinmektedir.

* Bu çalışma, XVI. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğumuz aynı isimli bildirinin genişletilmiş hali ve ayrıca, tarafımızdan yürütülmüş "Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası/ATTAP" isimli TÜBİTAK projesinin giriş bölümünden bir kısmın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, ogumuscu@yahoo.com.

¹ Karşılaştırma ve geniş bilgi için bkz: A. Ş. İşler, "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 15 (2003) s. 55-63.

Gerçekten de kişiler dinlediklerinin % 10'unu, gördüklerinin ise % 80'inden fazlasını öğrenmektedirler².

Yukarıda belirtildiği üzere görselleştirme, günümüzde hayatımızın içine girmiş önemli konulardan biridir ve bu konu coğrafya biliminin de temel unsurlarından biri durumundadır. Hatta birçok durumda görselleştirme ile coğrafi görselleştirme aynı anlamda da kullanılmaktadır. Coğrafi görselleştirme, somut görsel sunumlar kullanarak, mekansal konu ve problemleri görsel hale getirip insanların çok güçlü bilgi işleme yeteneklerini gözle görerek kullanmaları şeklinde tarif edilmektedir. Coğrafi mekanın görsel sunumları olarak haritalar, coğrafi araştırmada, henüz coğrafyanın modern bir bilim dalı olarak doğmasından çok öncesinden beri önemli bir köşe taşı görevi görmektedir. Coğrafi görselleştirme denildiğinde ilk akla gelen unsurlar atlaslar, haritalar, taslaklar, krokiler, fotoğraflar, resimler, hava ve uydü görüntüleri, model küreler ve zihin haritalarıdır³.

İmgelerin tanıklığı çoğu kez göz ardı edilmiş ve kimi zaman da reddedilmiştir. Tarihçilerin imgelerin sunduğu kanıtları hala yeterince ciddiye almadıkları doğru olabilir, bu yüzden de son zamanlarda süregiden bir tartışmada 'görselin görünmezliği'nden söz edilmektedir. Hatta tarihçiler, imgelerden yararlandıklarında bile, bunları kitaplarında yorumsuz bir şekilde kullanır ve tasvirlere sadece bir resim olarak yaklaşırlar. İmgenin metin içinde ele alındığı durumlarda, bu kanıtlar yeni bilgiler sunmak veya yeni sorular yöneltmekten ziyade, yazarın başka yollarla zaten varmış olduğu çıkarımları göstermek amacıyla kullanılır⁴. Aynı konu Türkiye için de geçerli olup Faroqhi, "ülkemizdeki tarihçiler, Osmanlı arşiv kayıtları alabildiğine zengin olduğu için olsa gerek, görsel kaynaklara genelde 'üvey evlat' muamelesi yapmışlardır. Oysa Osmanlılarda XVI. yüzyıla kadar geriye giden bir haritacılık ve tabii Kanuni ile ondan sonra hüküm süren padişahların siparişiyle yapılmış, aşağı yukarı o zamanın olaylarını resmeden minyatürler vardır"⁵ diyerek, görsel materyallerin kullanılmamasını eleştirmektedir.

² F. Ünal, "Eğitim İletişiminde Görsel İleti Tasarımı", s. 325. *Kurgu*, sy. 18 (2001) s. 325-336.

³ Halil İbrahim Taş, "Zihin Haritaları, Harita Okuma Becerisi ve Görselleştirme", *Coğrafya Öğretiminde Yöntem ve Yaklaşımlar*, (2008), s. 137.

⁴ Peter Burke, *Tarihin Görgü Tanıkları*, çev. Z. Yelçe, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 208 ve 9; Jeremy Black, *Maps and History Constructing Images of the Past*, Yale University Press, New Haven 1997, s. VII.

⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 22.

Son birkaç kuşakta, tarihçiler ilgi alanlarını büyük ölçüde genişletip sadece siyasi olaylar, ekonomik trendler ve toplumsal yapılarla yetinmeyerek zihniyetlerin tarihi, günlük yaşamın tarihi, maddi kültür tarihi, beden tarihini gibi alanlara da ilgi göstermeye başladılar. Bu tarihçiler kendilerini yönetimlerin ürettiği, onların arşivlerinde muhafaza edilen resmi belgelerle kısıtlamaya kalkışsalar, görece yeni sayılabilecek bu alanlarda araştırma yapmaları mümkün olmayacaktı. Bu nedenle, gitgide daha geniş bir kanıtlar yelpazesinden yararlanılıyor; edebi metinler ve sözlü tanıklıkların yanında, görsel materyallerin/ımgelerin de kendilerine ait bir yerleri var artık. Bizatihi kendileri hem tanık hem de tarih olan geçmişten bugüne kalan imgeler, sözcüklere dökülmemiş olan şeylere tanıklık ederek geçmiş daha canlı bir şekilde hayalimizde canlandırmamızı sağlarlar⁶. Bir tarih dersi kitabında, metnin ve ikonografinin yanı sıra kullanılan küçük ölçekli haritalar, bir olayı mekan içine yerleştirmenin yanında, bir şeyleri temsil etme, onları insanın kendi zihninde tasarlama arzusuna da yanıt verirler⁷.

İmgeler de tıpkı metinler ve sözlü ifadeler gibi önemli bir tarihsel kanıt türüdür ve bunlar görgü tanıklığını kayıt altına alırlar. Estetik niteliği ne olursa olsun, herhangi bir imge tarihsel bir kanıt olarak kullanılabilir. Haritalar, bezemeli tabakalar, adak imgeleri, taş bebekler ve erken dönem Çin imparatorlarının mezarlarına gömülen pişmiş toprak askerler; hepsinin de tarih araştırmacılarına söyleyecek bir şeyi var. İmgelerin geçmişe ilişkin tanıklıkları gerçekten değer taşır, yazılı belgelerin sunduğu kanıtları desteklemenin yanı sıra onları tamamlar. Özellikle de olayların tarihi söz konusu olduğunda, imgelerin metinlere aşına olan tarihçilere zaten bildikleri şeyler söyledikleri doğrudur. Ancak bu gibi durumlarda bile imgelerin söyleyeceği şeyler vardır. Geçmişin başka kaynakların ulaşamadığı yönlerine girme imkanı sağlarlar. İmgelerin sunduğu başka avantajlar da bulunmaktadır. Örneğin belgesel kanıtlara, çoğu kez, ancak belgenin bulunduğu arşive gitmeye hazır olan biri ulaşabilir ve belgenin okunması saatler alabilir; oysa bir tabloya veya fotoğrafa, özellikle de çoğaltılmış haline ulaşmak genellikle kolaydır ve içerdiği mesaja da nispeten daha süratli bir şekilde ulaşılır⁸. Haritalar, yeryüzündeki unsurların çizgi, şekil ve renk gibi sembollerle ifadesi olduğundan, bir anlamda ikon vazifesi görürler. İkonların anlatım ve iletim gücü ise tarihi dönemlerden bu yana bilinen bir gerçektir. Ayrıca

⁶ Burke, *a.g.e.*, s. 8-33.

⁷ Etienne Copueax, "Bir Haritanın Tarihi I", *Defter*, sy. 32 (1988), s. 82.

⁸ Burke, *a.g.e.*, s. 13-16 ve 209-210.

haritaların içerdiği mesajı hızlı iletmeleri yanında bilgi ve güç açısından sağladığı üstünlükleri de vurgulanmalıdır⁹.

Resimlerin bir iletişim ya da öğreti aracı olarak kullanılması teknolojik ve toplumsal gelişmeler paralelinde zamanla değişim gösterse de önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Çünkü resimler duygu ve düşüncelerin '*sembolik kristalleşmesi*' olarak kabul edilebilir. Nokta, çizgi, şekil, renk, biçim, doku gibi tasarım elemanlarından oluşan görsel materyalin/illüstrasyonların¹⁰ duygu ve hisleri harekete geçirmede yazıya göre daha etkili olduğu düşünülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Arnheim, '*ihtiyaç olduğunda, insan beyninin farklı alanlarına depolanan bilgilerin tekrar geri çağrıldığı ve bilgi ile birlikte depolanan duygu ve hislerin daha önce geldiğini*' ifade etmektedir. Dolayısıyla, sade ve net illüstrasyonlar daha uzun süre aklımızda kalırken, ihtiyaç duyulduğunda kolayca hatırlanabilmektedir. Bu nedenle, metni destekler nitelikteki resimlerin doğru ve etkili bir biçimde kullanıldığı eğitim materyallerinin görsel hatırlama için bir köprü işlevi görebileceği söylenebilir. Kısaca özetlemek gerekirse, yazılı ders materyallerinde metni destekleyici unsur olarak doğru ve etkili illüstrasyon kullanımının önemi şu şekilde sıralanabilir: Kavramaya yardımcı olma, daha dikkat çekici olmakla birlikte motive etme, soyut ve karmaşık kavramları daha etkili görselleştirme, yoğunlaştırılmış bilgi içermeleri nedeniyle kolayca yorumlanabilme, daha fazla interaktif eğitim ortamına yönelik materyal geliştirme potansiyeline sahip olma, hatırlamayı kolaylaştırma¹¹.

Konuya biraz geniş anlamıyla yaklaşıldığında aynı zamanda bir *resim*, *imge*, *ikon*, *illüstrasyon*, *grafik-tasarım* ve nihayet hepsini kapsayan bir *görsel materyal* niteliğinde olan haritalar, bu özellikleri nedeniyle sanatsal içeriği de bulunan bilgi ve iletişim araçlarıdır. Dolayısıyla bu gerçeklerden yola çıkarak harita bahsini biraz açmak, okuyucu açısından çok faydalı olacaktır.

Harita ve Harita Çeşitleri

Harita, yeryüzünün tamamının ya da bir bölümünün, ya da bir gök cisminin veya Gökküresi'nin belli bir ölçeğe göre küçültülmüş ve az çok yalınlaştırılmış olarak aktarılmış izdüşümdür¹². Türkiye'de büyük ölçekli

⁹ J. B. Harley, "Maps, knowledge, and power", *The Iconography of Landscape*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 277-312.

¹⁰ Ünal, *a.g.e.*, s. 328-329.

¹¹ İşler, *a.g.e.*, s. 56-63.

¹² Ferruh Samır, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Gazi Büro Kitabevi, Ankara 2000, s. 137; R. Johnston vd., *The Dictionary of Human Geography*, Wiley-Blackwell 2000, s. 471-475.

topoğrafya haritalarının tek üreticisi ve haritacılık açısından en yetkin kuruluş olan Harita Genel Komutanlığı'nın web sayfasında harita şöyle tanımlanmıştır: “İnsanoğlunun yaşadığı veya ilgilendiği alanın tamamında veya bir kısmında yer alan fiziksel detayların, bu detaylarla ilgili bilgilerin veya bu alanda meydana gelen olgularla ilgili bilgilerin, genellikle düz bir yüzey üzerinde, belli bir ölçekte gösterimidir. Detaylar ve bilgiler sembollerle gösterilip, yönlendirme ve bir referans sistemine göre konumlandırma da yapılmaktadır”¹³. Harita, yeryüzünün seçilmiş bir tarafını temsil eden grafiklerdir. Haritalar, seçilmiş olan fiziki ve beşeri özellikler hakkındaki coğrafi bilgiyi temsil ederler. Sınıflarda harita, hem çok çeşitli coğrafi bilgiler havuzu olarak hizmet eder hem de bu bilgilerin zaruri olanlarını öğrencilere aktarma görevi görür. Bu yönüyle haritalar, coğrafya eğitiminin en kritik elementlerinden birini oluşturmaktadır¹⁴.

Coğrafyacılar ve haritacılar için “harita” kavramı, aslında coğrafi bir alanın genellikle düz bir yüzey üzerindeki modeli ya da temsildir. Genellikle haritanın üzerindeki her nokta belirli ölçü ya da izdüşüm sistemine göre dünya üzerindeki gerçek bir coğrafi konumu karşılamaktadır. Haritalar, dağılım biçimlerinin incelenmesini sağlayarak, “araştırmacıların olası ilişkileri ortaya çıkarmaları”, “araştırma sonuçlarının daha genelleştirilmiş bir şekilde iletilmesi” ve “coğrafi verilerin kayıt edilmesi için bir taban” görevi görmektedir¹⁵.

Harita hazırlamak, bölgesel araştırmalardaki durumun tespit edilerek eksiklikleri ortaya çıkarmanın en iyi yöntemi olması nedeniyle araştırmacıları yeni mekan ve konularda çalışma yapmaya yöneltir. Ayrıca, yaptığı çalışmalarda araziye bilmeyen ve coğrafi ölçüye göre mekanı tanımayan araştırmacılar, alansal olarak coğrafi mesafeleri, doğal kaynaklar ve topoğrafik engelleri vb. göz önünde tutarak düşünmeyi öğrenirler. Böylece bilinen veya ortaya çıkarılan gerçekleri, iyi bir topoğrafik haritada göstermek suretiyle, konuya tümüyle yeni bir yorum da getirilebilir¹⁶.

Haritalar, çok miktarda bilgiyi yoğun olarak içerdiklerinden, coğrafi bilginin ve harita yapıcısının ait olduğu toplumun değerlerinin incelenmesinde zengin bir kaynak görevi görecekleri kesindir. Her harita belirli bir dünya görüşünü yansıtmış ve bu yüzden birçok haritanın tasarımı dinsel

¹³ <http://www.hgk.mil.tr/haritacilik/genel/genelharitacilik.pdf>.

¹⁴ Halil İbrahim Taş, “Coğrafya Eğitiminde Görselleştirmenin Önemi: Mekansal Algılamaya Pedagojik Bir Bakış”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, sy. 16, (2005), s. 337-338.

¹⁵ John Pickles, *Uzamların Tarihi*, çev. K. Işık, YKY, İstanbul 2011, s. 69-70.

¹⁶ H. Kopp-O. Erol, “Tübingen Ortadoğu Atlası Disiplinlerarası Bir Araştırma Projesi”, *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sy. 7 (1991), s. 159-162.

fikirlerle göre yapılmıştır. Haritalar zamanı ve mekanı birlikte göstermiş ve haritanın yapıldığı toplumun ülkesi haritada tam ortada yer almıştır¹⁷.

Haritaların konuya açıklık getirmek için ne kadar önemli olduğu ortadadır. Bu yüzden haritalar konuları basitleştirerek anlaşılmasını sağlarlar. Haritalar çoğu zaman sadece bir ya da iki konu üzerine vurgu yaparlar. Sadece yağış miktarını göstermek için bir renk tonlandırması, yükseklik için başka bir renk tonlandırması kullanırlar. Kısaca belirtilirse, haritalarda konu ile ilgili bütün detay harita üzerinde aktarılmaz, bundan dolayı her zaman genellemeler vardır¹⁸. Sağduyuya ve çoğu iletişim teorisine göre harita gerçeklik hakkında yapılmış bilimsel bir soyutlamadır. Harita sadece, “*orada*” nesnel bir tarzda zaten var olan şeyi temsil eder¹⁹. Haritalar, dünya ile ilgili imajları yansıtır. Harita yapımcıları da insan olduklarına göre, J. K. Wright’ın açıkladığı gibi, her harita “*kısmen objektif -nesnel- gerçekleri yansıtırken, kısmen de subjektif -öznel- elemanların bir yansıması olacaktır*”²⁰.

Haritalar iki farklı yönden kültürel olarak kodlanmış ve oluşturulmuştur. Önce haritanın betimlediği doğal çevre toplumca ovalara, dağlara vb. ayrılarak adlandırılmış, yani kültürel olarak yorumlanmıştır. İnsan yapısı çevrenin kendisi ise tarihseldir ve doğrudan bir kültürel üründür. Kültürün ürünü olan ve kültür tarafından yorumlanan her iki çevre de harita üzerinde betimlenirken ikinci kez kodlanmaktadır. Harita kullandığı işaretlerle ikinci kez kodlamayı yaparken, haritanın kültürel içeriği doğallaştırılır. Bu doğallaştırma seçilen işaretlerin simgesel olması ve onlara mitsel anlamlar yüklemesiyle sağlanır. Haritanın etkili bir kültürel araç olması, gerçeği yansıtması sırasında bir seçiciliği içermesi dolayısıyladır. Bir haritadan dış mekansal gerçekliği tüm karmaşıklığıyla betimlenmesi beklenemez ki, böyle bir durum imkansızdır. Seçici olması kaçınılmazdır. Haritanın kullanışlı olması için böyle bir seçicilik ve basitleştirme gerekir. Ama bu seçicilik tarafsız değildir. Bir yararı ya da çıkarı (amacı) içermektedir. Seçilmiş imgeler kullanılarak doğallaştırılmış olması haritanın çıkar boyutunun görülmesini büyük ölçüde engeller²¹.

Harita nesne, bilgi ve kavramların sembolize edilmiş hali, aynı zamanda olay ve nesnelerin “*harita dili*” adı da verilebilecek simgelerle ifadesidir.

¹⁷ Nazmiye Özgüç-Erol Tümertekin, *Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000, s. 57-58.

¹⁸ Taş, *a.g.e.*, s. 341.

¹⁹ Pickles, *a.g.e.*, s. 168.

²⁰ Özgüç-Tümertekin, *a.g.e.*, s. 58.

²¹ İlhan Tekeli, “Bir Toplumsal Yorum Olarak Haritalar”, *Mekansal ve Toplumsal Olanın Bilgibilimi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 70.

Araştırmacılar için oldukça faydalı ve zaman kazandıran bir kaynak olması yanında, mükemmel bir eğitim gereci olarak harita ve harita koleksiyonu durumundaki atlas, hem büyük yararlar hem de önemli sınırlamalar taşımaktadır. Haritalar, birçok hareketten elde edilen bir film karesi, fotoğraf makinesi ile gerçek hayattan alınan bir enstantane gibidirler, belli bir anı dondururlar ve belli bir zaman diliminde olan biteni belirlememize izin verirler. Geçmişte ne olduğunu ve olanlardan sonra neyin gelebileceği hususunda biraz ipucu verirler. Kapsamlı bir zaman çizelgesi gibi, bir harita da kendince yan bağlantılar (“*aynı zamanda A bölgesinde başka ne oluyordu*” tarzında bilgiler) sunar. Haritaların aksine metinler ve dersler, bu işi daha az etkin bir biçimde yerine getirirler. Örneğin, Asya’nın bir başından öbür başına Avrupa’ya akan kavimler göçünün hareketlerini ve Roma İmparatorluğu’nda meydana getirdiği etkileri resmeden haritaların görsel etkisi, bu dönem Avrupa’sının vaziyetini özlü bir biçimde gösterir. Esasen, göç ve arkasından gelen sosyo-ekonomik ve siyasi değişim, haritalar olmadan anlaşılmaz. Aynı şekilde İlkçağ devletlerinin kurulup yıkılması, dinlerin yayılması, şehirleşmenin ilerlemesi, üniversitelerin gelişmesi, -kara ölüm- vebanın yayılması gibi diğer olgular da haritalar yardımıyla daha iyi anlatılabilir ve anlaşılabilir. Yani kuruluşların, olayların yerlerini ve tarihlerini kaydederek sosyal gelişim ve değişimin kabataslak bir resmi çizilebilir²².

Amaçlarına, boyutlarına, yapım tekniklerine vb. açılardan yola çıkılarak haritalar çeşitli şekillerde tasnif edilmektedirler. Bu tasnif arasında yer alan önemli haritalardan biri “*zihin haritaları*”dır. Kişilerin duyguları yoluyla çevreden uyarıcı alarak dünya hakkında bilgi edinme olgusu “*çevresel algı*” olarak isimlendirilmektedir. İçinde yaşanılan, ziyaret edilen yerler, kitaplardan bilinen, sanat eserlerinde görülen, hayal gücüyle ve fanteziyle yaratılan yerler zihindeki doğa ve insan imajlarına ayrı ayrı katkıda bulunurlar. Çevresel algı sonucunda dışarıdaki dünya ile kafamızdaki resimler arasında önemli farklar ortaya çıkar ki, coğrafyacılar tarafından kafamızdaki bu resimlere “*zihin haritaları*” adı verilmektedir. Zihin haritaları (*mental maps*) ya da bilme-öğrenme haritaları (*cognitive maps*), insanların kendi mekansal çevreleri hakkında bilgiler edinme, bu bilgileri depolama, çağrışım yapma ve değiştirmeyi mümkün kılan bilme-öğrenme süreçlerini içine alan bir yapı olarak tanımlanmaktadır²³.

²² A. Jotischky-C. Hull, *The Penguin Historical Atlas of the Medieval World*, Penguin Books, New York 2005, s. 9.

²³ Erol Tümertekin-Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2002, s. 53-55.

Hiçbir bilgi birikimi olmayan bir kimse dahi yaşamını sürdürüp yönlendirebilmek için zihninde yaşadığı çevrenin bir haritasını oluşturmaktadır. Kişinin çevresini öğrenirken, bilgilerini sistemleştirebilmesi, yaşama ilişkin senaryolar oluşturabilmesi ve güzergahlar çizebilmesi ancak bu halde gerçekleşebilir. Kişinin zihninde oluşan bu harita öznedir, kişiye özgü değerlerle yüklüdür. Bu haritanın bazı yerleri belirgin, bazı yerleri belirsiz ve hatta boşluklarla doludur. Bu haritalarda çevrenin değişik nesnelere arasındaki uzaklıklar ve açılar gerçeğe göre önemli sapmalar gösterse de nesnelere göreli konumları arasında büyük bir tutarlılık vardır. İnsanlar günlük yaşamlarındaki kararlarını bu haritalara göre verirler fakat insanın bir başkasıyla ilişki kurabilmesi, anlaşabilmesi ve mekansal koordinasyonu sağlayabilmesi için bu zihinsel haritalar üzerinde bir uzlaşmanın bulunması gerekir. Bu uzlaşma, günlük dilin kavramlarıyla ancak belli bir ölçüde sağlanabilir. Bunun ötesinde bir benzerliğin sağlanabilmesi için, bu haritaların nesnelere üzerine çizilmesi, zihinden dışsallaştırılması gerekir. Böyle bir dışsallaştırma, insanlığın gelişiminin ilk aşamalarından beri ancak simgesel işaretlerle yapılabilir. Zihin haritalarının dışsallaştırılması, bilgileri başkalarıyla bölüşülür hale getirir, insanların davranışlarının bir kısmını anlaşılır kılar²⁴.

Şu durumda harita sadece coğrafyacıların bilmesi ve görmesi gereken bir konu değildir. Dünya üzerindeki herkes bir şekilde yaşadığı mekanı zihin haritaları ile dışsallaştırdığı gibi, bazı bilim adamları araştırmalarında haritaları kullanmaktadır. Çağdaş veya tarihi mekanlarda çalışma yapan bütün bilim dalları bir şekilde harita yapar veya haritaya ihtiyaç duyar. Bir biyolog, bir bitki türü çalışırken, bu bitkinin mekanda nerelerde yetiştiğini harita yardımıyla görebilir/gösterebilir. Bir tarihçi, anlattığı uygarlığın nerede ve nasıl bir mekanda devlet kurduğunu, önemli bir savaşın cereyan ettiği arazinin durumunu vb. konuları sadece haritalar yardımıyla görebilir/gösterebilir. Yine bir şehirde yaşayan herkes, bir şehir planına ihtiyaç duyabildiği gibi; bir şehirden diğerine giden herkesin de karayolları haritasına gereksinimi olabilir. Bu türden örnekleri artırmak mümkün olup sadece bu sebeplerden harita bilgisi, her fert için öğrenilmesi gereken önemli genel kültür bilgileri arasında yer almaktadır.

Atlas, Atlas Çeşitleri ve Tarih Atlası

Atlas, çoğunlukla sözlüklerde ciltlenerek bir araya getirilmiş harita ya da şema derlemesi şeklinde tarif edilmektedir. Dolayısıyla, şimdiye kadarki

²⁴ Tekeli, a.g.e., s. 69.

uygulamasıyla içerisinde harita, şekil, şema bulunduran her bilim dalı için atlas hazırlanmış olup coğrafya yanında, tarih, anatomi, bitkiler, astronomi, dilbilim vb. atlaslarının varlığı, bu konunun en iyi kanıtıdır. Atlaslar, başlangıçta sadece coğrafya haritalarından yapılıyorken, görsel malzemelerin üstünlüğü ile kullanımının kolay ve işlevsel olmasından dolayı zamanla birçok konuda atlas hazırlanmıştır. Bilimsel araştırma ve uzmanlık alanları sayısının da artışıyla atlaslar, harita ve şemaların yanı sıra resim, istatistik verileri ve çeşitli bilgiler ile yer adları dizinlerini de içerir hale gelmişlerdir. Konu olarak en fazla hazırlanan anatomi ve coğrafya atlaslarını tarih atlasları takip etmiş, kapsam olarak ise, dünya atlası ya da bölge atlası ve ülke atlası biçimlerinde eserler hazırlanmıştır²⁵.

Yunan mitolojisinden adını alan atlas, *Titan Iapetos* ile su perisi *Klymene (Nympha)*'nin (başka bir kaynağa göre *Asia*'nın) oğlu ve insanoğlunun öncüsü *Prometheus*'un kardeşidir. *Homeros*'un yapıtlarında gök ile yeri birbirinden ayıran direkleri omzunda taşıyan bir deniz yaratığı olarak anlatılır. Önceleri bu direklerin dünyanın batı ucundaki ufkun hemen ardında, denizin içinde olduğuna inanılıyordu; daha sonra *Atlas* adı Afrika'nın kuzeybatısındaki bir sıradağa verildi. Bu inanışa göre, bölgenin kralı olan Atlas'ın konuk sevmezliğini cezalandırmak isteyen kahraman *Perseus*, görüntüsüyle insanları taş çeviren *Gorgo*'nun başını *Atlas*'a göstererek onu kayalık bir dağa dönüştürmüştür. Yunan şairi *Hesiodos* ise, *Atlas*'ın *Zeus*'a karşı savaşan *Titan*lardan biri olduğunu ve bu yüzden gökyüzünü sırtında taşımakla cezalandırıldığını anlatır²⁶.

Aslına bakılırsa haritaların bir araya getirilmesiyle hazırlanan ilk eserler Eski Yunan dönemindeki müelliflere kadar uzanır. Bazı kaynaklarda günümüze gelebilen, birçok harita içeren en eski atlasın, 1375'te Fransa kralı V. Charles için Mayorka'da yapıldığı²⁷, ifade edilse de modern anlamda atlasların ortaya çıkması için XVI. yüzyılı beklemek gerekmiştir. Coğrafi bilgilerin genişleyerek haritacılığın ilerlemeye başladığı bu dönemde, haritaları bir araya getirerek bir atlas hazırlayan ilk kişi A. Ortelius'tur (1527-1598). Gerçek şu ki, Ortelius, hazırladığı "*Theatrum Orbis Terrarum*" isimli

²⁵ Fazla bilgi ve karşılaştırma için bkz: Komisyon, "Atlas", *AnaBritannica*, C. 3, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1997, s. 285-286; Komisyon, *Türk Dili Sözlüğü I*, Ankara 1998, s. 160, Cevat Rüştü Gürsoy-Mesut Elibüyük, *Yeni Türkiye Atlası Hakkında Düşünceler*, DTCF Yayınları, Ankara 1979, s. 9.

²⁶ Fazla bilgi için bkz: *AnaBritannica*, C. 3, s. 285-286; ayrıca Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997, s. 67-69.

²⁷ Donald Matthew, "Ortaçağ Avrupası", *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1988, s. 221.

eserinde 'atlas' tabirini kullanmadığı için, 'atlas'ın isim babası olma şerefi onun çağdaşı olan G. Mercator'a (1512-1594) aittir. Dolayısıyla 'atlas' adı, XVI. yüzyılda G. Mercator'un 'The Atlas of Europe (1550-1572)' eseri ile başlattığı, harita kitaplarının kapaklarında, yerküreyi omzunda taşıyan Titan Atlas figürüne yer verme geleneğinden kaynaklanmaktadır²⁸. Şu halde, hazırladığı coğrafya haritaları için 'atlas' adını ilk kullanan müellif Mercator olsa da²⁹, tamamlanan ilk tarih atlasını Ortelius hazırlamıştır. Ortelius'un 'Theatrum Orbis Terrarum' isimli eserinin parçası olarak hazırlayıp 1579 yılında Antwerp'te bastırıldığı 'Parergon' isimli eser ilk tarih atlası kabul edilmektedir. 1624 yılından itibaren ayrı bir kitap olarak basılmaya başlanan bu eser, zamanla sonraki benzerlerine örnek olmuştur³⁰.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren yeni bir ivme kazanan tarih atlası çalışmaları, H. A. Chatelain tarafından 1705 yılında hazırlanan 'Atlas Historique' (Amsterdam) isimli atlasta ilk defa 'tarihi' ibaresinin kullanımıyla³¹ bugüne kadar bu ismin yaygınlaşmasına öncülük yapmıştır. 1763 yılında dünyada ilk defa kronolojik/ardışık/sıralı (sequential) dünya tarih atlası hazırlanırken, aynı yıllarda Fransa için de böyle bir sıralı tarih atlası basılmıştır. Bu yüzyıl içerisinde hazırlanan çok sayıdaki eser, özellikle Ortaçağlara ait tek haritalar ve küçük harita setleri dikkati çekmektedir. Bütün bu çalışmaların ardından XIX. yüzyıl, 'tarih atlaslarının reşit olduğu çağ' adı verilecek kadar önemli gelişmelere sahne olmuştur. Gerçekten de Emmanuel de Las Cases tarafından 1801 yılında hazırlanan 'Genealogical, Chronological, Historical, and Geographical Atlas' isimli atlas ile başlayan bu dönem, kapsamlı tarih atlaslarının hazırlanması ile yeni bir formata girmiştir³². Avrupa'daki diğer milletler gibi Almanlar da, bu yıllarda tarihlerini haritalarla anlatmanın önemini kavramışlar ve hem eğitim sürecinde hem de araştırmacılar ve genel okuyucular için çok sayıda atlas hazırlamışlardır. Karl Von Spruner'in

²⁸ Black, *ag.e.*, s. 9-10; Walter Goffart, *Historical Atlases The First Three Hundred Years, 1570-1870*, The University of Chicago Press, Chicago 2003, s. 1-9; J. R. Akerman, "From Books with Maps to Books as Maps: The Editor in the Creation of the Atlas Idea", Edt. J. Winearls, *Editing Early and Historical Atlases*, (1995), s. 3-48; J. R. Akerman, "Atlas, Birth of a Title", Edt. M. Watelet, *Mercator Atlas of Europe: facsimile of the maps by Gerardus Mercator contained in the Atlas of Europe, circa 1570-1572*, Pleasant Hill, Walking Tree Press (1997), s. 15-30; ayrıca bkz: www.walkingtree.com.

²⁹ Bu konuda fazla bilgi için bkz: Goffart, *ag.e.*, s. 3-4; Akerman, "From Books", s. 3-48; Akerman, "Atlas, Birth", s. 15-30.

³⁰ Jeremy Black, "Historical Atlases", *The Historical Journal*, 37/3, (1994), s. 643-667; Black, *ag.e.*, s. 2; Goffart, *ag.e.*, s. 1-9.

³¹ Black, *ag.e.*, s. 18; Goffart, *ag.e.*, s. 132-135.

³² Goffart, *ag.e.*, s. 303-314.

1837-1846 arasında hazırladığı ve kendinden sonra birçok defa örnek alınan '*Historisch-geographischer Hand-Atlas*' bu dönemin en iyilerindedir. Yapılan çalışmaların artışına bağlı olarak, Smith'in '*Classical Atlas*' (London,1809), A. Arrowsmith'in '*Atlas of Ancient Geography*' (London, 1842), Philips'in '*School Classical Atlas*' (Liverpool, 1855), Kiepert'in '*Atlas von Hellas und den Hellenischen Kolonien*' (Berlin, 1851) ve '*Atlas Antiquus*' (1854), H. Guthe'nin '*Bibel Atlas in 21 Haupt-und 30 Nebenkarten*' (Lepizig, 1911), C. V. Monin'in '*Atlas classique de la geographie, ancienne, du Moyen age, et Moderne*' (Paris, 1847-48), A. P. Houze'in '*Atlas universal historique et géographique*' (Paris, 1837-38), G. Droysen'in '*Allgemeiner historischer Handatlas*' (Bielefeld ve Leipzig 1886), gibi örneklerin basılması sayesinde artık çok daha geniş perspektifler ile bir tarih atlası geleneği ve pazarı oluşmuştur³³.

XX. yüzyılda daha da artarak devam eden atlas çalışmaları sonucu, hem dünya tarihini bütün olarak ele alan hem de ulusal tarihleri inceleyen çok sayıda tarih atlası hazırlanmıştır. Öyle ki, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra, ticari hedefler doğrultusunda hazırlanan tarih atlasları, çok sayılarda basılmaya başlanmıştır. Bu dönemde aynı zamanda askeri-siyasi konular dışında hazırlanan tarih atlaslarında önemli bir artış yaşanmıştır. Hatta takip eden yıllarda, dünyanın genel tarihi veya bir ulusal tarih dışında, sadece bir konuyu ele alan tarih atlasları hazırlanmaya ve çok sayıda satılmaya başlanmıştır. Son dönemlerde araştırmalar yanında teknolojinin de gelişimi sayesinde haritaların çizimi, renkleri, şekiller, grafikler, fotoğraflar ve tatmin edici açıklamalar ile donatılan tarih atlasları, her anlamda okuyucu için doyurucu bir seviyeyi yakalamıştır. Dünya'da yaşanan bütün bu gelişmeler, ne yazık ki ülkemiz için geçerli olmayıp Türkiye'de tarih atlası hazırlama çalışmaları oldukça geç bir tarihte başlamış; kalite, içerik, gösterim tarzı ve eser sayısı bakımından hala da dünyadaki gelişmiş seviyeyi yakalayamamıştır.

Atlaslar, hem coğrafya, hem de tarih dersinin hedef davranışını kazandırmada etkili birer araçlardır³⁴. Görsel-işitsel araçlardan yararlanma derste yapılabilecek etkinliklerin başında gelmektedir. Görsel-işitsel araçların verimli kullanılabilmesi için o aracın kendi özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir. Bazen çok basit gibi görünen bu özellikler hem araçtan yararlanmayı hem de dersin niteliğini büyük ölçüde etkilemektedir. Görsel-işitsel araçla-

³³ Black, *a.g.e.*, s. 27-51; Goffart, *a.g.e.*, s. 187-379; D. E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. B. Tırnakçı, YKY, İstanbul 1999, s. 38.

³⁴ VeySEL Sönmez, *Sosyal Bilgiler Öğretimi ve Öğretmenlik Kılavuzu*, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 162.

rın faydalarını kısaca şöyle sıralamak mümkündür: Zamandan ve sözden ekonomi sağlarlar, belli bir fikrin göz önünde canlandırılmasına yararlar, karmaşık fikirleri basite indirgeyerek açıklarlar, işlemleri basitleştirirler, fikir, işlem ve süreçlerin sırasını gösterirler, öğretimi canlı ve açık hale getirirler, öğrencilerin ilgi ve dikkatlerini artırırılar, öğrenme arzusu yaratırlar, öğrenilecek konu üzerinde pratik yapma imkanı sağlarlar, öğretimi zenginleştirirler³⁵.

Coğrafya, tarihi olay ve süreçlere bir arka plan veya arkadaki fon olmaktan daha öte bir anlam taşımaktadır. Tarih atlasları, mekanı ve mekansal ilişkiler anlayışımızın yapısının doğurabileceği sonuçlar ve bunların zaman içerisinde nasıl değiştiğini anlamamızı temin ederler. Hepsinden önemlisi tarih atlasları, geçmişin temsili ve anlaşılmasının yollarını sağlarlar³⁶. Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, tarih atlası aslında tarihi coğrafyanın konusu içindedir. Çünkü tarihi coğrafya, bugünkü coğrafya ilke ve yöntemlerine göre geçmiş bir zaman diliminde yapılan coğrafi araştırma olduğuna ve coğrafyanın konuları arasında da sosyal, ekonomik, siyasi bütün sahalar bulunduğuna göre, aslında tarih atlası doğal olarak tarihi coğrafyanın geçmişteki kendisidir. Nasıl coğrafya atlasını çağdaş coğrafyacı yapıyorsa, tarih atlasını da tarihi coğrafyacı yapmaktadır ve bunun da dünyada çok sayıda örneği bulunmaktadır.

Tarih atlasları, insanların düşünce, tutum ve davranışlarıyla çağlar boyunca neden oldukları olayları ve ortaya koydukları eserleri belirgin olarak gözler önüne sererler. Yine, atlasların görsel yolla kısa sürede tarih öğreniminde olduğu kadar, genel kültür açısından da eğitici özellikleri büyüktür. İyi düzenlenmiş nitelikli haritalardan oluşmuş atlaslar, bilgiyi hafızaya yerleştirmede son derece etkilidirler³⁷.

Tarih atlasların faydaları araştırma ve etkili öğretimdeki yeri böyle olduğu halde, ne yazık ki ülkemizdeki durum biraz üzüntü vericidir. Çünkü bir tarihçi konuyla ilgili olarak aynen şu ifadeleri kullanmaktadır: “Coğrafyasız bir tarih öğretimi, bu ülkenin çocukları ve gençlerine kuru bir ezberciliğin yanı sıra, görmeden bakmayı da aşıyor. “Bir musibet bin nasihattan evladır” diyebiliyoruz da, “a picture is worth a thousand words/bir resim bin sözcüğe bedel”e dönmüyor

³⁵ Leyla Küçükahmet, *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006, s. 119.

³⁶ Black, *a.g.e.*, s. VII.

³⁷ Hüseyin Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2006, s. III.

*dilimiz*³⁸. Aynı konuyu yakın geçmişte Atlas dergisi tarafından verilen bir tarih atlasına önsöz yazan İ. Ortaylı, şu şekilde ifade etmektedir:

Tutarlı bir tarih eğitiminin iki unsura ihtiyacı vardır; coğrafya ve dil bilgisi... Toplumun aydın bireylerinin, insanlığın macerasını zamanlarda ve mekanlarda izleyebilmesi için bu iki dalda çok sağlam eğitim görmesi gerekir. Açıkta ki Türk gençliği iyi coğrafya öğrenemez; dünyayı gezmesi son zamanlara ait bir gelişimdir. Hatta yurdun gezilmesine eşlik edecek rehber kitapların dahi geçen asırdan beri önce yabancı yazarlarca kaleme alındığı açıktır... Tarih kesinlikle coğrafya bilgisi gerektirir; tarihi coğrafya dalında tespitler yapmayan, geçmişte siyasal ve kültürel mekanın nasıl şekillendiğini kavrayamayan bireylerin tutarlı bilgiye ve yoruma ulaşamayacağı açıktır... Bir toplumun tarihini coğrafya üzerinde ve senkronolojik, yani eşzamanlı olarak düşünememesi, onun tarih bilmediğini ve bu nedenle de tarihi yorum yapmaya kabiliyeti olmadığını gösterir... Türk akademik hayatında tarihi coğrafya diye bir dal mevcut değildir. Tarihçilerin içinde bazı meslektaşların tarihi coğrafya bilgisinin güçlü olması tesadüflere ve kişinin kendine bağlıdır. Akademik hayatta bu dalın olmaması hiç kuşkusuz ortaöğretime de yansımıştır. Çoğu zaman ulusların adları ve coğrafya adları bilinçsizce tekrarlanır. Bu kitle iletişimine kadar yansımıştır. 'Damascus'la 'Şam'ın ayrı yerler olduğu sanılmaktadır. Türk çocuğunun o kadar ezberlediği Atatürk'ün İtalyanlara karşı savaştığı 'Trablusgarp', havaalanlarımız ve bazı basın organlarımızda 'Tripoli' olarak anılır. Çok açıktır ki biz tarih ve hatta ülkeler coğrafyasını haritasız öğreniyoruz ve öğretmeye çalışıyoruz. Şahsen öğretim hayatımda en seçkin üniversitelerde dahi Akdeniz coğrafyasını zihninde çizemeyen öğrencilerin çoğunlukta olduğunu gördüm. Bunun çarpım cetvelini bilememekten farkı yoktur. Bu bütün Akdeniz ve Ortadoğu ülkelerinde genel bir hastalıktır. Dedeleri tarih yapan ve bu coğrafyayı yaratan milletlerin gençleri maalesef bu mirasın muhasebesini tutacak, bilançoyu yapacak durumda değildirler. Biz Türkler de ulus olarak bu camiaya dahiliz"³⁹.

Tarih derslerinde harita ve atlas kullanımının önemi oldukça fazla olmasına rağmen, ne yazık ki ülkemizde hem derslerde hem de tarihi araştırmalarda bu tür kaynaklar pek kullanılmamaktadır. Oysaki batıdaki eğitim sürecinde ve batılı araştırmacıların çalışmalarında hem kaynak olarak hem de araştırma içerisinde haritalar sıkça kullanılmaktadırlar. Braudel, Faroqhi ve hatta bu tarz çalışan diğer tarihçiler, araştırmalarında hemen her konu ile ilgili haritalar hazırlamışlar ve bunu metin içinde kullanmışlardır.

³⁸ Halil Berktaş, "Vizörden Bizans: Haritalarla Düşünmek", *Cogito*, 17 (1999), s. 69.

³⁹ İlber Ortaylı, "Önsöz", *Dünya Tarih Atlası* içinde, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul 2006, s. V.

Braudel'in Akdeniz⁴⁰ kitabında 64 tane ve Faroqhi'nin Osmanlı'da Kentler ve Kentliler⁴¹ kitabında da bir o kadar haritanın bulunması, konuyu vurgulamaya yeterlidir⁴².

Aslına bakılırsa, haritasız tarih öğretip araştırma yaptığımızı, ülkemizde hala nitelikli bir tarih atlasının olmamasından da anlamak mümkündür. Aşağıda görüleceği üzere Osmanlı döneminde çok geç başlayan tarih atlası hazırlama çalışmaları, cumhuriyete zengin bir miras bırakmamıştır. Cumhuriyet döneminde hazırlanan ilk tarih atlasları 1931'de basılan *Türk Tarihinin Ana Hatları Atlası*, 1941 tarihli *Türk Tarih Tezi Atlası* ile basımından sonra uzun süre kullanılan Faik Reşit Unat'ın bastığı *Tarih Atlası*'dır (1951). Önsözünde belirtildiği üzere bu atlas ortaokul seviyesine göre hazırlanmış⁴³ olmasına rağmen, sonra hazırlanan atlasların da ondan çok üstün olmamalarından dolayı, bu atlasın 1951 yılındaki ilk baskısını takiben 1955, 1960, 1964, 1976, 1980, 1983, 1991, 1993 yıllarında ve sonrasında defalarca basılması ve hala kullanılması düşündürücüdür. Başka bir ifade ile bugün bile hala akademik ihtiyaçlara cevap veren bir tarih atlasının bulunmayışı, Türkiye'de bu konuda ne kadar eksik olduğunu göstermektedir.

Türkiye Tarih Atlasları

Kuramsal olarak, düşünebildiğimiz her şeyin bir tarihi vardır ve tarihe aittir; sadece krallar, savaşlar, ekonomik güçlerin değil, giysiler ile baştan çıkartmanın, ray döşeme ile satranç oynamanın, matematik ile sözcüklerin anlamının, askeri strateji ile yıllanmış şarapların, kıtaların hareketi ile ayın yüzeyinin, bunların hepsinin de bir tarihi vardır. Ama her konuyu bu tarihsel yolla incelemeye zamanımız olmadığı için, bizi en çok ilgilendiren konunun tarihini öğrenmeyi tercih ederiz⁴⁴. Bu noktadan hareketle, tarih atlaslarının da bir tarihi olduğu ve Türkiye'de üzerinde pek durulmayan bir konu olduğu belirtilmelidir. Tarih atlasları için Dünya'daki durum yukarıda verildiğinden, buradan itibaren Türkiye'deki durum ele alınacak; bu sayede

⁴⁰ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I-II*, çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1993.

⁴¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

⁴² Bu konu hakkında fazla bilgi için bkz: Osman Gümüşçü, "Tarihi İncelemelerde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı", *Erdem*, sy. 51 (2008), s. 111-136.

⁴³ Faik Reşit Unat, *Tarih Atlası*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1993.

⁴⁴ J. Barzun-H. F. Graff, *Modern Araştırmacı*, çev. F. Dilber, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 1993, s. 9.

Türkiye'deki tarih atlaslarının dünyadaki yeri de kısaca değerlendirilmiş olacaktır.

Yukarıda görüldüğü üzere, dünyada XIX. yüzyıl tarih atlasları çağı adını almaktadır. Türkiye'de bu yüzyılda tarih atlası henüz ortaya çıkmamışsa da, coğrafya atlasları açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bilinmektedir. Osmanlı'da hazırlanan atlaslara bakıldığında, başlangıcından XX. yüzyıla kadar hazırlanan atlasların tamamının coğrafya atlası olduğu hemen dikkati çekecektir. En eski devirlerden XVIII. yüzyıl sonuna kadar hazırlanan bu atlasların da el yazması şeklinde olduğu ve matbaada basım işine ancak XIX. yüzyıl başlarında geçildiği bilinmektedir. Ülkemizde basılan ilk coğrafya atlası 1801-1803 yılında hazırlanmış ve uzun süre kullanılmıştır. Dolayısıyla, XIX. yüzyıl, basılı coğrafya atlasları ve bu arada tarih atlasları için bir hazırlık dönemi olup bizim çalışmamızın konusu da bu dönem sonlarında ortaya çıkan resimli-haritalı tarih kitaplarının arkasından ilk defa 1910 yılında basılan tarih atlaslarıdır.

Bilindiği üzere, genellikle Türk modernleşme/batılılaşma tarihinin başlangıcı da sayılan Tanzimat ile birlikte hukuktan, idareye, eğitimden ekonomiye, askeri sahadan adli sahaya, tarımdan bilime, devlet kurumlarından toplumsal yapıya kadar hemen her sahada bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bu dönemden itibaren her alanda başlayan değişim, bazen hızlı bazen yavaş bir ilerleme kaydetmiş, hatta bazı sahalarda günümüzde de kaydetmeye devam etmektedir. Tanzimat'ın en fazla etkili olduğu sahalar arasında bilim ve eğitim hayatı önemli bir yer tutmaktadır. Gerçekten de bilim ve eğitim tarihimize bakıldığında kurumlardan, eğitim sistemine, eğitimcilerden bilim adamlarına kadar her alanda yavaş ama sürekli bir değişim-dönüşümün yaşandığı gözlenmektedir.

Tarih haritacılığı açısından Tanzimat döneminde hem nicelik hem de nitelik bakımından büyük bir gelişme yaşanmıştır. Bir taraftan yabancıların çalışmaları hızla artarken, bir taraftan da yerli coğrafya ve harita eserleri çoğalmıştır. II. Mahmut'tan itibaren ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, bu dönemde orta ve yüksek dereceli okulların artması, birçok eserin batılı kaynaklardan yararlanarak hazırlanmasına veya çeviri faaliyetlerinin artmasına hizmet etmiş ve eserler, '*okul kitapları*' şekline dönüşmüştür⁴⁵. Hazırlanan ders kitaplarının artışı coğrafya atlasları takip etmiş ve özellikle de

⁴⁵ Hüseyin Dağtekin, "Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma", VIII. Türk Tarih Kongresi (1977) Bildirileri II. Cilt, s. 1141-1181, TTK. Yayınları, Ankara 1981, (Ayrıbasım) s. 20.

XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında çok sayıda coğrafya atlası basılmıştır. Bilhassa öğretim hayatında kullanılması için çeşitli seviyelerdeki okulların ihtiyacına gidermek amacıyla çok sayıda coğrafya atlası ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler yaşanırken, coğrafya atlaslarının artması ve tarih ders kitaplarındaki yalınlığı ortadan kaldırmak amacıyla konuyla ilgili bazı haritaların metin arasına alınması ile resimli ve haritalı tarih kitapları ortaya çıkmıştır. Böylece “*tarih atlaslarına hazırlık*” niteliğinde olabilecek çok sayıda haritalı tarih kitapları hazırlanmıştır.

Bu bilgilerden sonra, Türkiye’yi konu alan ve ülkemizde hazırlanan tarih atlaslarının hazırlanma sürecinin nasıl ve ne zaman başladığı ve nasıl bir gelişim sürecini takip ettiği incelenecektir. Yaptığımız araştırmaların sonuçlarına göre, Türkiye’de hazırlanan tarih atlaslarının ortaya çıkış süreci iki kısımda ele alınabilir. İlki, tarih atlaslarına hazırlık niteliğinde olan “*haritalı-resimli tarih kitaplarının*” hazırlanması ve arkasından ise “*tarih atlaslarının*” hazırlanmasıdır.

Tarih Atlaslarına Hazırlık: Haritalı ve Resimli Tarih Kitapları

Öncelikle burada, dünyada çok erken tarihlerde başlayan tarih atlası hazırlama geleneğinin Türkiye’de neden geç başladığı konusuna değinmekte fayda vardır. Bize göre bu gecikmenin en önemli sebebi Osmanlı bilim-eğitim anlayışından kaynaklanmaktadır. Öncelikle, coğrafya dersinin medreselerde okutulan bir ders olmaması⁴⁶ geleneksel olarak eskiden beri haritacılıkla iç içe bulunan coğrafyacılığın geri kalmasına ve dolayısıyla sadece coğrafyada değil birçok sahada ihtiyaç hissedilen haritadan ve haritacılıktan yoksunluğa yol açmıştır. Osmanlı’nın parlak devirlerinde eğitim sistemi, dönemine göre iyi olmasına rağmen, yıllar boyunca diğer alanlarda olduğu gibi eğitim ve bilim hayatı da çağdaşlarından geride kalmıştır. Başka bir ifade ile Osmanlı eğitim sistemi, zamana ayak uyduramamış, yıllardır süregelen gelişmelerin ve yeniliklerin gerisinde kalmıştır. Böyle bir eğitim sisteminden yetişen bilim adamları da yeterli seviyelere çıkamayıp batılı meslektaşlarına göre oldukça zayıf kalmışlardır.

Mehmed Eşref’in ifadesiyle, “*muallimler, derslerini yalnız tarihi hikayeler ve vakalara ait şairlerin kıtalarını talebelerinin defterlerine kaydettirmekle vakit geçirirler, dini menkabeler ve milli hamasetlerle süsleyerek ders anlatırlardı*”⁴⁷. Bilim ve eğitim hayatının geri olduğu dönemlerde yürütülmekte olan eğitim

⁴⁶ Bu konuda bkz: Osman Gümüşçü-Abdullah Balcioğulları, *Coğrafyaya Giriş*, Bilge Yayınları, Ankara 2006, s. 62.

⁴⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Eşref Albati Hatıraları*, Yeni Matbaa, İstanbul 1945, s. 36-41.

sistemine göre, bu şekilde yapılan derslerde harita veya başka bir görsel malzemeye ihtiyaç duyulmadığından, tarih derslerinde atlaslara ihtiyaç hissedilmesi ancak Tanzimat'ı takip eden yeniliklerden sonradır. Bu konu devlet sınırları, sancak sınırları, köy sınırları ile tarla, arsa mülkiyetini kanıtlayan tapular için de geçerlidir⁴⁸. Geçmiş yıllarda sınırlar belirlenirken, harita üzerinde göstermek yerine 'X dağı, V akarsuyu, E anayolu, F şahsının bahçesi vb.' arazideki gerçek unsurların yazılı belgelere kaydedilmesi yolu takip edildiğinden, günlük hayatta da harita yoktu ve daha ötesi ihtiyaç da hissedilmiyordu.

Ayrıca ihtiyaç hissedilse bile Osmanlı'da modern haritacılık batıya göre gecikmeli olarak başladığından (1895) nitelikli memleket haritası olmadan tarih atlasları da üretilememiştir. Gerçekten de Türkiye'nin 1/200.000 ölçekli modern haritalarının hazırlanması 1911 yılında başlamış ve ancak 20 yıllık bir sürede tamamlanabilmiştir. Dolayısıyla bu tarihe kadar eldeki haritalar ya doğrudan yabancılar tarafından çizilmiş ya da onlardan faydalanılarak çizilmiş örneklerdir⁴⁹.

Coğrafyanın ve coğrafyacılığın geri olması, Türkiye'de tarihi coğrafya araştırmalarının da geri olmasına ve oldukça geç tarihlerde ülkemize girmesine yol açmış, dolayısıyla tarih atlası çalışmaları da gecikmiştir. Aslına bakılırsa, cumhuriyet döneminde hazırlanan coğrafya atlaslarımızın durumu da pek farklı değildir. F. S. Duran tarafından hazırlanan atlardan sonra basılan coğrafya atlası sayısı çok fazla olmayıp bu atlas halen kullanımdadır. Dolayısıyla coğrafyacılar tarafından çok sayıda coğrafya atlası hazırlanmadığından tarih atlası işine girişen de olmamıştır.

Son olarak okuyucunun aklına haritalı tarih kitapları ile tarih atlaslarının birbirinden ne farkı var gibi bir soru akla gelebilir ve bu bağlamda haritalı tarih kitaplarının da tarih atlası sayılması gerektiği ileri sürülebilir. Ama bu şekilde bir kabul bize göre mümkün değildir. Çünkü haritalı tarih kitaplarında esas olan metindir ve haritalar metinden neredeyse bağımsız bir şekilde, tamamen kitabın renkli ve çeşitli bir hale getirmek amacıyla bulunmaktadır. Oysa tarih atlaslarında esas olan haritadır ve metin tamamen haritalara göre şekillenmektedir.

⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Osman Gümüşçü, "The Concept of Village Boundary in Turkey from the Ottoman Times to the Present", *Archivum Ottomanicum*, sy. 24 (2007), s. 37-60; Osman Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçerisinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilgi*, 52 (2010), s. 79-104.

⁴⁹ Bu konu hakkında bkz: Gümüşçü-Balçoğulları, *a.g.e.*, s. 310.

Tanzimat'tan sonra eğitim-öğretim hayatının modernleştirilmesi kapsamında yeni okul ve sistemler yanında ders kitaplarının da yenilediği görülmektedir. Gerçekten de özellikle yüzyıl sonlarına doğru çok sayıda ders kitabının basıldığı ve ders kitaplarının sayısının çokluğu yanında çeşit ve kalite açısından da önemli iyileşmelerin olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, tarih ders kitaplarında harita, resim gibi geçmişte pek kullanılmayan görsel malzemeler de kullanılmaya başlanmıştır ki, bu gidiş zamanla tarih atlaslarının doğmasına yol açmıştır. Gerçekten de ulaşabildiğimiz basılmış, haritalı Osmanlı tarihi ve diğer tarih kitaplarına bakılırsa, bu tarzdaki eserler tarih atlaslarından önce hazırlanmış olup ilk eser 1889 yılında Ali Nazıma tarafından basılmıştır. Takip eden yıllarda başka müellifler tarafından daha hacimli ve iyi hazırlanmış haritalı tarih kitapları da yayınlanmıştır⁵⁰. Bu kitaplar, o dönem için önemli bir ihtiyacı karşılamış olsalar da, bir atla-

⁵⁰ Bu türden eserlerden bazıları şunlardır: Ali Nazıma, '*Haritalı Küçük Tarih-i Osmani*', 1306/1889, A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 47+1 sayfa. - Ali Nazıma, '*Haritalı Küçük Tarih-i Osmani*', 1309/1892, Nişan Berberyan Matbaası, 48 sayfa. - Ali Nüzhet, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1328/1326/1910, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 1. Cilt, 6+519 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1328/1326/1910, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 2. Cilt, 523-1008 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1329/1327/1911, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 3. Cilt, 1011-1524 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1329/1327/1911, Matbaat-ı Ebüzziya, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 4. Cilt, 1527-2287 sayfa. - Ali Reşad-Ali Seyid, '*Tarih-i Umumi Kurun-ı Ula, Kurun-ı Vüsta, Kurun-ı Cedide Hakkında*, Haritalı ve Resimli, Mekatib-i Rüşdiyye Üçüncü senesi için tertib edilmiştir, 1327/1911, Kanaat Kütüphanesi, 192 sayfa (kitabın sonu eksiktir). - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1328/1912, Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi, 196 sayfa. - Ahmed Refik (Altınay), '*Resimli ve Haritalı Tarih-i Umumi. Ezmine-i Kadime*', Mekatib-i İdadıye Sınıflarına Mahsus, 1328/1912, Agob Matyosyan Matbaası, Kitabhane-i İslam ve Askeri İbrahim Hilmi, 416 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1330/1328/1912, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 1. Cilt, 6+616 sayfa. - Ahmed Reşid, '*Haritalı ve Resimli Ayine-i Tarih-i Osmani*', 1328/1912, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 224 sayfa. - Ahmed Reşid, '*Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmani*', 1328/1912, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Tefeyyüz Kütüphanesi, 1. Cilt, 398 sayfa. - Ahmed Reşid, '*Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmani*', 1328/1912, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Tefeyyüz Kütüphanesi, 2. Cilt, 573+3 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Küçük Tarih-i Osmani. Umum Mekatib-i İbtidaiyyede Tedris Edilmek Üzere*', 1329/1913, İkbal Kütüphanesi, 82 sayfa. - Mehmed Abdülkadir, '*Çocuklarına Küçük Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1329/1913, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 72 sayfa. - Ali Nüzhet (Göksel), '*Haritalı ve Resimli Tarih-i İslam*', 1329/1913, Kasbar Matbaası, 143 sayfa. (İkinci baskı 1332/1916, aynen). - Ali Seydi, '*İbtidailere Mahsus Haritalı Tarih-i Osmani*', 1330/1914, Kanaat Matbaası, 62 sayfa. - Ahmed Hilmi, '*Resimli ve Haritalı Yeni Küçük Osmanlı Tarihi*', 1330/1914, Kasbar Matbaası, 144 sayfa. - ... '*Haritalı ve Resimli Yeni Tarih-i İslam*', 1331/1915, Vezir Han'ında 48 numaralı matbaa, 191 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1335/1917, Sancakçıyan Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 2. Cilt, 583 sayfa.

sın yerini tutmaları mümkün olmamıştır. Çünkü bu kitapları hazırlayanların hiçbiri, elindeki eserine 'atlas' adını verme bilinç ve vukufiyetinde değildi. Dolayısıyla sayı ve nitelikleri yeterli olsa da, bunlara tarih atlası demek mümkün değildir.

Atlaslar içerdikleri haritalar vasıtasıyla, metinde sayfalar dolusu verilebilecek bilgiyi kısa yoldan ve süratle verebilme ve mesajını güçlü bir şekilde iletme gibi üstünlüklere sahiptir. Ayrıca atlas hazırlamak ve harita çizmek, kitap yazmaktan oldukça farklı ve ayrı uzmanlık gerektiren bir iştir. Yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı döneminde eski tarihlerden beri coğrafya atlası hazırlayanlar çıkmışsa da, tarih derslerinde atlasın ihtiyaç hissedilerek bu alanda çalışanların yetişmesi için uzun süre beklemek gerekmiştir.

Tarih Atlasları

Yukarıda belirtildiği üzere basılı ilk coğrafya atlası 1801-1803 yılında hazırlandığına göre, ülkemizde hazırlanan tarih atlaslarının basılması için oldukça uzun bir süre geçmiştir. Hatta sadece coğrafya atlasından sonra değil, haritalı tarih kitaplarından sonra bile yine uzun bir sürenin geçmesi gerekmiştir. Gerçekten de bahsedilen süre, tarih atlaslarına hazırlık niteliğindeki haritalı tarih kitaplarının ilkinin basıldığı 1889 yılından 1910 yılına kadar oldukça uzun bir aralıktır. Bu süre XIX. yüzyıl gibi birçok yenilik ve değişimin çok hızlı yaşandığı bir dönem için oldukça uzundur. Ama bundan daha ilginç olanı, adı geçen ilk tarih (Mehmed Eşref 1910 ve 1913 ile Abdülkerim Nadir 1915) atlaslarının hazırlanmasından sonra yeni bir tarih atlasının hazırlanması için de 1930'lu yılların beklenmesidir.

Yaptığımız araştırmalarda, Türkiye'de basılan çok sayıda atlasın olduğu tespit edilmiştir. Kütüphanelerde yaptığımız araştırmalar ve Milli Kütüphane tarafından hazırlanan '*Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*' isimli kataloga göre, ülkemizde tam 95 tane basılı atlas kaydı bulunmaktadır. Ama bu kayıtlar incelendiğinde, bunların büyük kısmının mükerrer kayıtlar olduğu veya aynı müellifin sonraki yıllara ait yeni baskıları olduğu hemen göze çarpmaktadır. Kayıtlar içerisinde öncelikle mükerrer olanlar ayıklandığında geriye 68 tane atlas kaydı kalmaktadır. Sadece müellifler esas alınıp atlas hazırlamış kişiler ayıklandığında geriye sadece 32 tane kayıt kalmaktadır ki, bu da 32 müellif tarafından hazırlanan atlas kayıtlarının 95 tane olduğu anlamına gelmektedir. Bu atlasların büyük kısmı okullar için hazırlanan coğrafya atlasları olup belli bir iş için veya yine öğretim sırasında şekil gerektiren diğer bazı dersler için hazırlanan (örneğin jimnastik atlası) atlasların da sanıldığından daha fazla sayıda olduğu dikkati çekmektedir. Bütün bu kayıtlar arasında '*tarih atlası*' ibaresi taşıyan sadece Mehmed Eşref

ve Abdülkerim Nadir'e ait atlaslar olup, yaptığımız araştırmada başka hiç bir tarih atlası kaydına rastlanmamıştır. Bunlardan sonraki tarih atlasları ise ancak Cumhuriyet'in ilanından ve Latin harflerinin kabulünden sonra hazırlanmıştır⁵¹.

Burada, Türkçe-Osmanlıca basılmadığı ve ülkemizde hazırlanmadığı için bu katalogta yer almayan fakat Osmanlı İmparatorluğu için kaleme alınan bir atlasın bahsetmeden geçmek doğru olmayacaktır. Çünkü konuyu yakından takip edenlerin bildiği bir eser olarak 1843 ve 1844 yıllarında J. J. Hellert tarafından hazırlanan '*Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'Empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique*' isimli ve dönemine göre muhteşem sayılabilecek atlas üzerinde durulmaya değerdir.

Bu atlas, Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) tarafından hazırlanan ve orijinali Almanca (10 cilt) yazılan ve Fransızca'ya çevirisi 18 cilt, Türkçe'ye çevirisi 11 cilt halinde basılan Osmanlı tarihi için hazırlanmıştır. Hammer'in, eskimiş olmakla beraber halen aşılamayan bu önemli eseri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar gelen, Almanca olarak kaleme aldığı '*Geschichte des Osmanischen Reiches*' adındaki tarihidir (GOR, I-X, Pesth, 1827-1835). Fransızca tercümesi J. J. Hellert-L. Dochez tarafından gerçekleştirilen eserin (*Histoire de l'empire ottoman*, I-XVIII, Paris, 1835-1844) önemli bir kısmı, bu tercümeden Mehmed Atâ Bey tarafından bazı notlar ilavesiyle Türkçe'ye çevrilmiş, '*Devlet-i Osmâniyye Târîhi I-X*' adı ile (İstanbul 1329-1337, XI. cilt 1947'de) hazırlanmıştır⁵². Hammer eserini 1835 tarihinde tamamlamış olduğuna göre, eserinde konuyu daha anlaşılır kılacak haritaların eksikliğini fark etmiş olacak ki, kısa süre sonra Fransızca çevirisi yapılırken ek olarak bir de atlas hazırlattırmaya girişmiştir.

Hellert tarafından hazırlanan bu eser, bir yabancı tarafından kaleme alınmış olsa da Türkiye için hazırlanmış ilk atlasır. Başka bir ifade ile sadece Osmanlı İmparatorluğu'na ayrılması bakımından bir ilk özelliğindedir. Bu dönemde, Avrupa'da hazırlanan çok sayıda coğrafya ve tarih atlası varsa da, bunların çoğunluğu hazırlayanların kendi düşünce ve ihtiyaçlarına cevap verir nitelikte ve hepsi de Osmanlı coğrafyasına ve tarihine ancak birkaç

⁵¹ Karşılaştırma için bkz: Milli Kütüphane, *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*.

⁵² İlber Ortaylı, "Hammer-Purgstall", *DİA*. C. 15, (1997), s. 490; Zeynep Dörtok-Abacı, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)", *UÜ. Fen-Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 15 (2008), s. 398.

haritada yer veren çalışmalardır. Bu kuralın dışına çıkan en önemli istisna, Hammer'ın meşhur Osmanlı tarihi kitabının Fransızca tercümesi için hazırlanan atlasır. J. Von Hammer, bu geniş kapsamlı eseri için, Fransızca çevirisinin ekinde J. J. Hellert'e bir atlas hazırlattırılmıştır. Eserin Fransızca'ya çevrilmesi işi, Hellert'i kitabın Almanca baskısında yer alan yararsız ve kötü haritaların hepsini eleyerek yeni bilgiler doğrultusunda bir atlas hazırlamaya yöneltmiştir. Bizzat Hammer'ın denetimi ve gözetimi altında 1843 ve 1844 yılında iki ayrı cilt halinde basılan bu atlas '*Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'Empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique*' ismini taşımaktadır.⁵³ "Hammer'ın Fransızca çevirisinde yer alan bu mükemmel ek bölüm, imparatorluğun II. Mahmut dönemi sonundaki bütün bölgelerinin açık, ayrıntılı ve kusursuz olarak basılmış büyük ölçekli haritalarını içermektedir. Bu atlas, o zamana kadar Osmanlı için hazırlanan en iyi tarih atlası durumundadır. Zamanına göre oldukça iyi hazırlanmış olan atlasla bulunan açıklamalar ve tablolar konuyu izah etmek adına çok yararlıdır."⁵⁴

Bu alıntıda görüldüğü üzere Pitcher ve Dağtekin bahsi geçen esere "tarih atlası" deseler de bize göre tarih atlası olarak kabul etmek biraz zorlama olacaktır. Çünkü 1843 ve 1844 yılında iki cilt halinde ve 35x52 cm boyutlarında basılan bu atlas, Osmanlı Devleti'nin geçmişi/tarihi hakkında değil, atlasın hazırlandığı dönem yani çağdaş dönemi ele almaktadır. Atlasın 1843 yılında basılan cildi tamamen haritalardan oluşmakta ve toplam 39 yaprakta harita bulunmaktadır. Eserin özünü Osmanlı İmparatorluğu'nun 1843 yılındaki sınırları ve bu sınırlar içinde kalan sahanın incelenmesi oluşturmaktadır. Eşyükselti eğrisi yöntemi⁵⁵ ile harita yapmak henüz yaygınlaşmadığı için hepsi de tarama yöntemi ile hazırlanan atlasla yer alan 39 haritadan 23 tanesi coğrafya haritasıdır. Tamamında çizgi ölçeğin kullanıldığı haritaların

⁵³ J. J. Hellert, *Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique*. Bellizard, Paris 1843 ve 1844.

⁵⁴ Pitcher, *a.g.e.*, s. 38; ve ayrıca, Dağtekin, *a.g.e.*, s. 20; H. Dağtekin, "Günümüzde Tarih Haritacılığının Durumu ve Biz", *IX. Türk Tarih Kongresi (1981) Bildirileri*, s. 1451-1504, TTK. Yayınları, Ankara 1989, s. 1453.

⁵⁵ Aslında, eşyükselti eğrisi/izohips ile ilk defa harita yapma fikri Fransa'da çıkmıştır. 1782 yılında Fransız, Jean-Louis Dupain-Triel (1772-1805), Marcellin Ducarla'nın fikrini benimseyerek 'izohips' teorisini ileri sürmüş ve 1791 yılında da bu teoriyi uygulayarak Fransa'nın izohipsli bir haritasını hazırlamıştır. Bu denemeye rağmen, uzun süre yeni tarzda yükselti gösterimi bir türlü yayılamamıştır. Gerçek yükseltileri bilinen yerlerin pek az olması belki buna sebep olmuştur. Doğu kısmı hariç Avrupa gibi büyük bir sahanın yükseltilerinin bu yöntemle gösterilmesine ancak 1824 yılında başlanmıştır. Bu da Danimarkalı J. H. Bredstorff ile O. N. Olsen sayesinde olmuştur. Fazla bilgi için bkz: Gümüşçü-Balcıoğulları, *a.g.e.*, s. 335-336.

büyükleri 48x63 cm, 39x78 cm veya 48x63 cm ve küçükleri ise 27x32 cm boyutlarındadır. Tarama yöntemi ile gösterilen röliyef üzerinde şehirler, kasabalar ve ölçeği uygun olanlarında önemli köylerin gösterildiği haritalarda akarsular, göller, yollar ve bazılarında sınırlar da belirtilmiştir. İlk haritada o tarihteki Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamı gösterilmiş ve arkasından ayrıntıya girilerek her bölgeye yer verilmiştir. Osmanlı topraklarının gösterimi bittikten sonra Avusturya, Rusya, Kafkasya, Kırım, Tataristan ve Türkistan ile İran yani Osmanlı'nın ilişkide olduğu veya komşu toprakları ele alınmıştır.

Bu haritalar yanında 57x67 cm boyutlarında çizgi ölçekli olarak hazırlanmış mükemmel bir İstanbul planı verilmiştir. Lejant içerisinde İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar'ın idari birimleri ve bunlar içerisinde kalan mahallelerin listesi verildiği gibi aynı bilgiler Eyüp, Hasköy, Kasımpaşa, Tophane ve Fındıklı gibi şehrin yakınındaki yerler için de kaydedilmiştir. İstanbul'dan sonra 27x31 cm boyutlarında Çanakkale boğazının da haritası verilmiş ve arkasından 16x26 cm boyutlu bir Viyana planı verilmiştir. Bu üç harita ile birlikte yukarıda belirtilen 23 harita tamamen çağdaş bilgileri verdiği için tarih haritası değil coğrafya haritasıdır.

Atlata geçmişe ait, yani tarihi harita niteliğinde olan örnekler de bulunmaktadır. Tamamı savaş alanı kroki/planları ile kuşatma kroki/planlarından oluşan bu örnekler arasında; Kosova savaşı krokisi (ölçeksiz yapıldığından plan değil krokidir), Niğbolu savaşı krokisi, Ankara savaşı krokisi, Varna savaşı krokisi, Mohaç savaşı krokisi, Gotthard savaşı planı, Zenta savaşı planı ve Belgrad savaşı (1717) planı bulunmaktadır. Savaşlardan sonra kuşatmalara geçilmekte ve İstanbul kuşatma planı, İşkodra kuşatma krokisi, Rodos kuşatma krokisi, Viyana kuşatma planı ve Seged kuşatma planı verilmektedir.

1844 yılında basılan ikinci ciltte, haritalardan daha çok açıklamalara yer verilmiştir. Hammer'in eserinde uzun uzun izah edilen tarihi bilginin kısa bir özeti şeklinde kaleme alınan bu atlasın vurgusu, metin içerisinde verilen liste ve tablolar ile daha da kuvvetlendirilmiştir. Metin sonunda 1843 yılında basılan cildin içindeki haritalara tekrar yer verilerek, önceki ciltte sadece haritalardan oluşan atlas "açıklamalı atlas" niteliğine getirilmiştir. Fakat haritalar önceki ile aynı olduğundan, savaş yeri ve kuşatma kroki/planları dışında yine coğrafya haritaları ağırlıklıdır.

Şu durumda 13 tane savaş yeri ile kuşatma kroki/planı olan atlata 26 tane çağdaş coğrafya haritası bulunmaktadır. Başka bir ifade ile atlas tarih atlasından çok coğrafya atlası niteliği taşımaktadır. Zaten atlasın hazırlanma amacı Hammer'in eserinin tamamlayıcısı olmak düşüncesi olduğundan, içerisinde geçmişe ait savaş ve kuşatmaların haritasının bulunması son dere-

ce normaldir. Gerçi bahsi geçen bu son haritalar nedeniyle atlası, “*tarih atlası*” demek de yanlış olmayacaktır. Böyle olmasına rağmen bu eser, Türkiye’de hazırlanan hiçbir tarih atlasında kullanılmamış gibi görünmektedir. Gerçekten de H. Dağtekin dışındaki müelliflerin hiçbirisi bu atlası bahsetmezler. Fakat yukarıda belirtilen hususlardan dolayı, elinizdeki çalışmada bu eser tarih atlası olarak kabul edilmemiştir. Bu konuda, W. Goffart tarafından hazırlanan ve tarih atlaslarının ortaya çıkışından itibaren üç yüz yıllık (1570-1870 dönemindeki) gelişimini izleyen geniş kapsamlı çalışmada Hellert atlasından hiçbir bahsin geçmemesi de bizi desteklemektedir.

Hammer’in Osmanlı tarihinin -uzun bir süre sonra olsa da- 1911 yılından itibaren Türkçe’ye kazandırılmış olmasına rağmen, Hellert’in Hammer için yaptığı bu atlas nedense günümüze kadar dilimize kazandırılmamıştır. Üstelik ülkemiz kütüphanelerinde az bulunması, büyük boyutlu ve Fransızca olarak hazırlanması nedeniyle araştırmacıların pek bilmediği ve faydalanmadığı bir atlas olarak kalmıştır.

Buraya kadar verilen bilgilerden sonra şimdi, ilk tarih atlasından başlamak üzere, kronolojik bir şekilde bütün tarih atlasları ele alınacak ve gerekli açıklamalar ile değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1- Mehmed Eşref’in Hazırladığı Tarih Atlası (1910 ve 1913)

Uzun bir coğrafya atlası geleneğinin ardından ve 1843 yılında bir Hellert atlasının basımından sonra, bir Türk tarafından Türkiye’de hazırlanan ilk tarih atlası Mehmed Eşref’in 1910 yılında bastırıldığı eserdir⁵⁶. Dönemin iyi okullarından olan Harbiye’yi bitirerek burada tarih ve coğrafya eğitimi alan Mehmed Eşref⁵⁷ [Albatı]⁵⁸ (1283/1867-1945’de sağ), mezuniyeti

⁵⁶ Mehmed Eşref’in atlasları için ayrıca bkz: Osman Gümüşçü-Seda Önger, “Osmanlı’da Tarih Dersi Öğretiminde Kullanılan Yeni Bir Unsur: Tarih Atlasları”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2009, s. 303-320.

⁵⁷ 1283/1867 yılı Muharreminin üçüncü günü İstanbul’da Şehzadebaşı’nda doğdu. Beşiktaş Askeri Rüştiyesi (1298/1872), Kuleli Askeri İdadisi ve Harbiye’yi (1304) bitirdi. Mektepten çıkar çıkmaz Rumeli Hassa Ordusu’na tayin edildi, Selanik’e gitti. Toptaşı Askeri Rüştiyesi dahiliye zabiti, Eyüp Baytar ve Ezcacı Askeri Rüştiyesi (1307) görevinde 14 yıl hizmet ederek 1321 yılında baytar mektebinden Toptaşı Askeri Rüştiyesi’ne, bir yıl sonra da Harbiye Mektebi dahiliye kolağalığına nakledildi. Meşrutiyetin ilanından sonra Kuleli Askeri İdadisi tarih muallimliğine tayin olundu. ‘Tarihi Umumi’ ve ‘Osmanlı Atlası’ isimli eserlerini bu sırada yazmıştır. Aynı zamanda Harbiye’de o mektebe bağlı olarak şehzadelerin talim ve terbiyesi için açılan sınıflarda da hocalık yaptı. 1922’de zatürre geçirdiği için muallimlikten ayrıldı ve emekli oldu. Fazla bilgi için bkz: Şapolyo, *a.g.e.*, s. 3.

⁵⁸ E. İhsanoğlu ve arkadaşları tarafından hazırlanan ve Osmanlı coğrafya eserleri için hazırlanmış en iyi bibliyografya ve biyografya kitabı olan Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi isimli çalışmada; Mehmed Eşref’in hayatı hakkında sadece, ‘Mekteb-i Saadet ders nazırı,

takiben yaptığı çeşitli görevlerden sonra Kuleli Askeri İdadisinde tarih muallimliğine başladı. Burada verdiği tarih ve coğrafya derslerinde görsel malzeme ve bu arada harita ve atlas yokluğu büyük sıkıntı yaratıyor, öğrencilerin dersi anlamasını güçleştiriyordu. Bu sıkıntıyı gidermek düşüncesiyle öncelikle coğrafya derslerinde kullanılması için coğrafya atlası hazırlama girişimlerine başladı. İncelediğimiz ve künyesine ulaşabildiğimiz basılmış atlaslara bakılırsa M. Eşref'in 1908 yılında hazırladığı ilk coğrafya atlası, 32 sayfa ve 12 haritadan oluşan küçük bir çalışmadır. Aynı yıl ayrıca iki coğrafya atlası daha hazırlamış olup sonraki yıllarda da çalışmaya devam ederek, bazen birkaç kişi ile ortak coğrafya atlasları hazırlamıştır⁵⁹.

Mehmed Eşref'in tarih atlası ile ilgili çalışmaları, tarihçilik anlayışı, o dönemde yapılan yeniliklerle ilgili söyledikleri açıklamalar ve hatıralarında kullandığı ifadeler, genel olarak tarih atlaslarının ortaya çıkışı yani Türkiye'de basılan ilk tarih atlasının hazırlanış sebepleri ile ortaya çıkış sürecini çok iyi ifade ettiğinden aynen burada almakta fayda vardır:

Harbiye mektebinden sonra Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi olarak tayin edildim. Mekatib-i Askeriye Nazırı Ferik Fatih'li Tevfik Paşa, askeri idadilerinde bir ıslahat yaparak, burada derslerin yeni usul üzere yapılmasını arzu ediyordu. Bu sebeple askeri idadilerinden birçok muallim çıkarılmış, yerlerine de daha yüksek bilgili muallimler tayin edilmişti. İşte ben de bunlar arasında Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi tayin edildim. Eskiden askeri idadilerde tarih iki gruba ay-

İstanbul Askeri İdadisi tarih hocası ve binbaşı olduğundan başka bilgi bulunamamıştır' (OCLT II, s. 472) denilmişse de, 1945 yılında E. B. Şapolyo tarafından hazırlanan ve doğrudan Mehmed Eşref'in ağzından hatıralarını yazdığı kitaba ulaşılmadığı anlaşılmaktadır. Burada Prof. Dr. Ali Birinci vasıtasıyla Enver Behnan Şapolyo tarafından hazırlanan kitabı bulmak için hiç zaman kaybedilmemiştir. Bu vesile ile Sayın Birinci'ye burada teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

⁵⁹ Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Şirket-i Mürettebiye matbaasında basılan 1324/1908 tarihli '*Coğrafya-yı Umumi Atlası*' 32+12; '*Rüşdiye Derecesinde Bulunan Mekatib İçin Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1324/1908, Asır Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 32, 13 çift sayfa; '*Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1324/1908, Mürettebiye Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 5+188+2, 37 pafta harita; '*Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1325/1909, Asır Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 197+3, 37 pafta harita; '*Umum Vilayat-ı Şahane-yi Havi Küçük Atlas-Umumi Küçük Atlas*', 1325/1909, Şirket-i Mürettebiye, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 32+32+127; M. Eşref'in ortak hazırladığı ilk atlas, Binbaşı Mehmed Nasrullah, ve Kolağası Mehmed Rüşdü ile birlikte hazırladığı şu eserdir: '*Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*', 1325/1909, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 133+6 sayfa, 34 pafta; '*Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1330/1914, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 192+pafta harita; '*Rüşdiye Derecesinde Bulunan Mekatib İçin Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1330/1914, Necm-i İstikbal Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 31,11 çift sayfa.

rılmıştı: Umumi tarih ve Osmanlı tarihi. Yeni usulde tarih dersi haritalar üzerinde takip ediliyordu. Ben de tahtaya önceden çok güzel haritalar yapıyordum. Bununla beraber bir devrin muharebesini anlatırken, komşu devletler ve onların takip ettikleri harp usulleri ve bize karşı olan harici siyasetleri ve muharebeler neticesinde yapılan muahedeler de ayrıca gösterilmek suretiyle tarih derslerinde bir inkılap yapıyordu⁶⁰.

Mehmed Eşref, tarih derslerini anlatırken, görsel malzeme ve bu arada tarih atlası eksikliğini nasıl çözümediğini ve böylece hazırladığı atlasın yapım aşamalarını aynen şöyle ifade etmektedir:

Kuleli Askeri İdadisi'nde tarih derslerini vermeğe başladığım zaman talebede tarihe karşı büyük bir alaka uyanmıştı. Dersten önce tahtaya anlatacağım bahse ait haritaları da yapıyordum. Talebeler de bu haritaları büyük bir alaka ile defterlerine çekiyorlardı. Bir gün bu haritaları talebenin birisinde toplu bir halde görünce, bir araya toplayarak neşretmeyi düşündüm. O zamanlar Kuleli İdadisi'nin coğrafya muallimi Remzi Bey bana Almanca bir tarih atlası⁶¹ verdi. Bu eserden de ilham alarak bir tarih atlası hazırlayıp, Mekteb-i Harbiye matbaasında bastırdım. Eserimin adı 'Tarih-i Umumi ve Osmanlı Atlası' idi. Bugüne kadar Türkiye'de bir tarihi atlas yazmak kimsenin aklına gelmemiş, hiçbir yayıncı da böyle kıymetli bir eseri ne kimseye yaptırabilmiş ve ne de bastırabilmişti. Tarih tedrisatı bakımından mühim olan bir boşluğu bu atlas doldurmuştu. Tarih, geçmiş insan cemiyetlerinin hayatlarını, kültür ve medeniyetlerini zaman ve mekan göstererek yazılı vesikalarla araştırıp nakleden bir ilimdi. Tarih, vakaları zaman sırasıyla kronolojik bir şekilde tespit ettiği gibi, vakanın zamanı yanında mekanını da tayin ettiği takdirde vakalar tarihi bir mahiyet alabiliyordu. Tarihi vakaların zamanı kronoloji cetvelleri ile vakaların vukua geldiği yerler de tarih atlası ile gösterilirdi. Avrupa memleketlerinde tarih derslerine başlayan her talebe daha ilk sınıflarda bir kronoloji kitabı ile bir tarih atlası olarak derslerine başlıyor, vakalar da tarih atlası ile takip ediliyordu. Halbuki Türkiye'de o zamana kadar böyle bir tarih atlası yoktu. Hazırlanmış olduğum atlas bütün askeri idadilerle beraber bütün rüştiye ve sultanîyelerde kabul edildi. Bu tarih atlasını okumayan veya görmeyen münevver kalmadı⁶².

"Atlasın umumi kısımlarında Naci Paşa'nın Atlas Historik'ten⁶³ ettiği tercüme dolayısı ile himmetlerine mazhar olduk. Derslerimizi

⁶⁰ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 36.

⁶¹ Bu tarihe kadar Almanca basılmış çok sayıda tarih atlası vardır.

⁶² Şapolyo, *a.g.e.*, s. 36.

⁶³ Hangi atlas olduğu tespit edilememiştir.

bu atlas üzerinden takip ettik. Askeri idadilerde tarih derslerinde yapılması arzu edilen ıslahat da yapılmış oldu. Eski muallimler bu şekilde ders vermezler, derslerini yalnız tarihi hikayeler ve vakalara ait şairlerin kitalarını talebelerinin defterlerine kaydettirmekle vakit geçirirlerdi”⁶⁴.

“O zamanlarda tarih atlası yazmam bir mesele oldu. Herkes atlas kelimesini, bildiğimiz atlas⁶⁵ zannediyordu. Onlara bir tarih atlası nedir, faydaları nedir anlatana kadar çok zahmet çektim. Çünkü Türkiye’de kimse tarih atlası nedir henüz bilmiyordu. Atlas yazmak ihtiyacını bana talebelerim hatırlattı. Onların, tahtaya çizdiğim haritaları bir araya toplamaları, bana bu eseri meydana getirmeğe vesile oldu. Bu eseri pek zorluklara katlanarak vücuda getirdim. Bütün haritalarını ben yaptım. O zamana kadar mevcut bir tek tarihi atlas olmadığından, bunları benim yapmam icap ediyordu”⁶⁶.

“Nihayet bu atlası Harbiye Mektebi matbaasının müdürü Ahmet Bey’in yardımıyla basmaya başladık. Matbaada taş üzerine bütün renkleri ben yaptım. Birinci tabı 1.500 adet basıldı. Memlekette bu atlas büyük bir rağbet gördü. Şehzadelerden tutun da, bütün askeri kumandanlar, sivil ve askeri talebeler de bu eserden elde etmek arzu ediyorlardı. Nihayet Maarif Nezareti de müracaat ederek o da bastırmak istedi. Fakat kitaba konulacak fiyat meselesinden bastırmadılar. İkinci tabı 5.000 adet üzerine basıldı. İşte zamanımıza kadar bu atlas satılmaktadır”⁶⁷.

Mehmed Eşref’in hazırladığı atlasın⁶⁸ ilki ‘*Muhtasar Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*’ adıyla 1326/1910 yılında ve toplam 98 haritadan meydana gelen bir atlas olarak basılmıştır⁶⁹. Bu haritalardan 32 tanesini Avrupa ve dünya tarihine, 55 tanesini de Türk tarihine ayırdığına ve Türk tarihi ile ilgili olanları kendisi çizdiğine göre, bu atlasın önemli bir kısmı Mehmed Eşref’in araştırma ve çalışmalarının ürünüdür. Mehmed Eşref, çalışmalarına devam ederek eserlerini daha iyi bir seviyeye çıkarmaya gayret eden bir

⁶⁴ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 41.

⁶⁵ Burada ‘bildiğimiz atlas’ ile kastedilen coğrafya atlasıdır.

⁶⁶ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁷ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 41.

⁶⁸ M. Eşref’in hatıralarını kaleme alan E. B. Şapolyo, Mehmed Eşref’in yaptığı işlerin önemini şu ifadelerle vurgulamaktadır: “Şimdiye kadar Türkiye’de bu kadar nefis bir tarih atlası daha basılmamıştı. Eşref Bey, bu eseri ile uzun seneler uğraşarak, Türk irfan hayatına mühim bir eser kazandırmak şerefini kazanmıştır. Umumi ve bilhassa Türk tarihi ile meşgul olanlara bu eserden mühim bir rehber olamaz...”. Bkz: Şapolyo, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁹ Mehmed Eşref, *Muhtasar Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, Dersaadet Askeri İdadisi tarih muallim binbaşı. Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1326.

müellif olduğundan ilk atlasın adındaki *muhtasar* ibaresini kaldırıp genişleterek '*Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*' adıyla yeni bir tarih atlası hazırlamıştır. İlkinden üç yıl sonra 1329/1913'de basılan genişletilmiş ikinci baskıda toplam 150 harita yer almıştır⁷⁰. Bu baskıda Avrupa ve dünya tarihine ayırdığı harita sayısını sabit tutarak (32), Türk tarihi ile ilgili haritalara ilaveler yapmış ve bu konuya ait 106 tane harita çizmiştir. Böylece atlas, hem içerik olarak genişlemiş hem de Türk tarihine ayrılan sayfalar artmıştır. Boyutları 17x25 cm olan ve ilki 46 sayfa ve ikincisi 64 sayfadan oluşan her iki atlas da incelendiğinde, Mehmed Eşref'in hem nicelik hem de nitelik anlamında eserinin kalitesini artırdığı rahatlıkla görülmektedir. Harita başlıkları, incelenen konular ve gösterim tarzları bahsedilen gelişmeyi çok net bir şekilde kanıtlamaktadır. Haritalarda kullanılan renkler, başlıkları, işaretler kısmı ve kullanılan kesir ölçek gibi özelliklere bakılırsa, Mehmed Eşref'in hem harita hem de tarih alanında kendini iyi yetiştirdiği söylenebilir. Türkiye'de hazırlanan ve basılan ilk tarih atlası olmasına rağmen, yukarıda belirtilen niteliklerinden dolayı, uzun süre kullanımda kalmış ve ancak Latin harflerinin kabulünden sonra ikinci plana itilmiştir. Dönemin karakterine ve tarihçilik anlayışına uygun olarak çoğunlukla askeri-siyasi tarih konularından oluşan atlasın önemi, sadece Türk Tarih Atlasları içinde ilk defa basılması ile değil, aynı zamanda eserin nitelik açısından da oldukça yüksek bir seviyede bulunmasından kaynaklanmaktadır.

2- Abdülkerim Nadir'in hazırladığı Tarih Atlası (1915)

Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalarda hayatı hakkında hiçbir bilgiye ulaşamadığımız ve Türkiye'de hazırlanan ikinci tarih atlasının⁷¹ müellifi Abdülkerim Nadir'dir⁷². Atlasın üzerinde de belirtildiği üzere, müellif Üsküdar Mektebi Sultanisi'nde müdürlük yapmıştır. Aldığı eğitim ve hazırladığı eser gereği tarihçi olduğunu düşündüğümüz Abdülkerim Nadir yine o dönemde tarih derslerinde tarih atlasları eksikliğini görerek, muhtemelen Mehmed Eşref'in yaptığı atlasın önemini anlayarak ve hatta ondan esinlenerek kendisi de bir atlas hazırlamıştır. 1331/1915 yılında basılan atlasına, '*Mükemmel ve Mufassal Tarih-i Osmani Atlası*' ismini vererek ülkemizde ilk defa Osmanlı tarihine münhasır milli bir tarih atlası hazırlamıştır. Muhte-

⁷⁰ Mehmed Eşref, *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, Dersaadet Askeri İdadisi tarih muallim binbaşı. Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1329.

⁷¹ Abdülkerim Nadir'in atlası için ayrıca bkz: Gümüşçü-Önger, *a.g.e.*, s. 303-320.

⁷² Abdülkerim Nadir, *Mükemmel ve Mufassal Tarih-i Osmani Atlası*, Üsküdar Mektebi Sultanisi Müdürü Abdülkerim Nadir Bey tarafından tertip ve tersim edilmiştir. Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1331. (26 sayfa, 30 harita).

melen M. Eşref'in atlasının Türk tarihine hasredilmemiş olmasından hareketle hazırlanan bu atlas, M. Eşref'ten daha sonra basılmasına rağmen, ne yazık ki içerik, baskı kalitesi ve gösterim tarzı olarak aynı kaliteyi yakalayamamıştır. Çünkü öncelikle oldukça uzun bir süreyi kapsayan Osmanlı tarihine hasredilmiş olmasına rağmen sayfa sayısı 26 ve toplam harita sayısı 37'dir. Boyutları 18x30 cm olan bu atlasın nicelik özelliklerinden sonra niteliğe bakıldığında, özellikle muahede/antlaşma haritalarının çizilmesinden de anlaşılacağı gibi fazla uğraşmadan kolay yoldan eser hazırlama yoluna gidilmiştir. Başka bir ifade ile Osmanlı'nın sahip olduğu toprakları ele alan dağınık ve sistemsiz yöntemlerle hazırlanan tarih kitaplarını okuyarak sınırları belirlemek yerine, antlaşma maddelerine bakılarak sahip olunan topraklar kısa yoldan belirlenmiştir. Toplam 26 sayfada 37 haritadan müteşekkil bu tarih atlası, Kayıhan aşiretinin Anadolu'ya gelişi ile başlatılmış ve Berlin muahedesi ve 1327 yılındaki hali hazır durumun gösterildiği harita ile bitirilmiştir. Renklerin solukluğu ve çizgi dışına taşması gibi baskı hata ve yetersizlikleri yanında, asıl önemli sorunlardan biri haritalarda hiçbir ölçeğin kullanılmamasıdır. Bu eksiklerine rağmen, genel tarihe ait olmayıp sadece Osmanlı Devleti'ne ayrılması bakımından ilk olması (her ne kadar Mehmed Eşref'in ilk atlası da başlık olarak sadece Osmanlı'ya ayrılmış gibi görünse de, içerik olarak genel tarih atlasıdır) bu eserin en önemli üstünlüğü durumundadır.

Sonuç itibarıyla, kalite açısından Mehmed Eşref'ten geri kalan bu atlasın muhtemelen az sayıda basılması ve kaliteli olmamasından dolayı, gerek H. Dağtekin'in çalışmalarında gerekse de başka bir yerde kullanıldığı veya kaynakçada verildiği tespit edilememiştir.

3- Türk Tarihinin Anahatları Atlası (1931) ve (Türk Tarih Tezi) Tarih Atlası (1941)

Cumhuriyetin ilanından sonra, birçok sahada başlatılan yenilikler özellikle bilim ve eğitim alanında daha fazla hissedilmiştir. Bu bağlamda bizzat Atatürk tarafından, dönemin ilgililerine verilen görevlerden biri Türk tarihi ve dilinin çağdaş bilimsel yöntemlere uygun bir şekilde araştırılmasıdır. Bu bağlamda 1930'lu yıllarda Atatürk'ün desteklediği *Türk Tarih Tezi* araştırmaları gereği, yapılan bir dizi çalışma vardır ki, bu kapsamda yürütülen çalışmalar içinde tarih atlası da bulunmaktadır. Türk Tarih Tezi⁷³ 1930'lu yıllarda Türkiye'de ortaya atılan ulusçu bir tarih yorumu olup Osmanlı tarih

⁷³ Bu konuda fazla bilgi için bkz: E. Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Tezine*, çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

yazımının mirası olan İslam merkezli tarih yorumlarına ve Avrupa merkezli tarih yorumlarına karşı alternatif bir ulusçu yorum geliştirilmesi amacıyla ortaya atılmıştır. Türk Tarih Tezi'nin iki temel amacından söz edilebilir:

1-Türk ulusunu odak alarak tarihi yeniden yazarak bir Türk ulusal kimliğinin yaratılmasına katkıda bulunmak, bu şekilde Cumhuriyet'in temel amacı olan ulus-devlet yaratma sürecine tarihsel bir referans oluşturmak.

2-Türklerin dünya uygarlıklarının gelişiminde önemli bir yere sahip olduğu tezini kanıtlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin meşruiyetinin tarihsel olgularca doğrulandığını göstermek.

Bu bağlamda yürütülen çalışmalardan evvel, Türk tarih tezini ele almak için hazırlanacak kitaplarda kullanılması amacıyla, 1931 yılında öncelikle numune bir tarih atlası basılmış olup bu atlasın önsözünde aynen şu ifadeler kullanılmıştır:

“Bu atlas Türk Tarihi Tetkik heyeti azasından tarih ve medeni bilgiler muallimi Afet Hanım ile riyaseti cumhur umumi katibi Mehmed Tefik, Çanakkale mebusu Samih Rifat, İstanbul mebusu ve Ankara Hukuk mektebi profesörlerinden Akçora Yusuf, Aydın mebusu Dr. Reşit Galip, Bolu mebusu Hasan Cemil, Ankara Hukuk Mektebi profesörlerinden Sadri Maksudi, Sivas mebusu Şemsettin, İzmir mebusu Vasıf ve İstanbul Hukuk Fakültesi profesörlerinden Yusuf Ziya beyler tarafından hazırlanan “Türk Tarihinin Ana Hatları” isimli eserin mütealası kolaylaştırmak maksadı ile tertip edilmiştir. Bugünkü şekli ile bir müsveddeden ibaret olup kitabın tetkik ve tenkidi kendilerinden rica edilmiş olan zevata aynı suretle tetkik ve tenkidi temennisi ile tevzi edilmek üzere yalnız 150 nüsha bastırılmıştır”⁷⁴.

Yukarıda adı geçenlerin oluşturduğu komisyon tarafından hazırlanıp o dönemdeki adı ile Harita Umum Müdürlüğü'nde basılan bu atlas, belirtildiği gibi bir ön çalışmadır. Bir kainat çizimi ile başlayan atlas içerisinde, bunun dışında toplam 57 adet harita vardır. Türklerin anayurdu ve muhaceret yolları ile başlayan haritalar, Türkiye Cumhuriyeti ve Gazi Mustafa Kemal'in milli mücadele teşkilat ve zafer yolları haritası ile tamamlanmaktadır. Harita sayısı az ama büyük boy olarak hazırlanan bu atlas, “*Türk Tarihinin Ana Hatları*”⁷⁵ isimli eserin hazırlanması aşamasında kullanılmış ve eserin tamam-

⁷⁴ Komisyon, *Türk Tarihinin Ana Hatları Atlası*, Ankara 1931, s. Önsöz.

⁷⁵ 1930 yılında sadece 100 adet basılan bu eser 478 sayfadır. Atatürkçü önderlerin ve seçkin tarihçiler tarafından incelenmek üzere az sayıda basılan bu kitap, bahsi geçen kişilere kendi aralarında tartışmaları için bir çerçeve sunmuştur. Mustafa Kemal ve arkadaşları bu kitap ile öncelikle Milli bir tarih yazmayı hedeflemişlerdir. Ayrıca, dünya uygarlığını Roma-Atina

lanmasından sonra, elbette bu atlası oluşturan haritalar da hem sayı hem de kalite açısından oldukça geliştirilmiştir. Gerçekten de adı geçen tarih kitabı bittikten sonra, liselerde okutulmak üzere dört ciltten oluşan 'Tarih' kitabı basılmış ve bu kitapta kullanılan haritalar sonradan atlas olarak basılmıştır⁷⁶. Bu defa normal kitap boyunda basılan atlas, muhtemelen daha sonra geliştirilmek üzere yine müsvedde tarzında basılmış olmalıdır. Ne önsöz, ne bir açıklama hiçbir bilgi verilmeden sadece kapağında 'Tarih Atlası' ibaresi bulunan atlasla içindekilerin ardından hemen haritalara geçilmektedir. Üzerinde sadece tarih atlası ibaresi bulunan bu atlas, ait olduğu tez dolayısıyla 'Türk Tarih Tezi Atlası' ismi tarafımızdan verilmiştir. Toplam 94 adet⁷⁷ haritanın bulunduğu bu atlas öncekinin devamı ve tamamlayıcısı durumundadır. H. Dağtekin tarafından bu atlas üzerine yapılan değerlendirme aynen şu şekildedir:

"Atatürk'ün 'Türk Tarihinin Anahatları' isimli kitap için bir de atlas hazırlattığı bilinmektedir. Türk tarihi ve Türk kültürü üzerine bütün gücü ile eğilen Atatürk, Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti'ne (Türk Tarih Kurumu) hazırlattığı ve adı "*Cumhuriyet Tarihleri*" olarak tanınan dört ciltlik lise tarih kitaplarına bol miktarda tarih haritaları konulmasına da çalışmıştır. Bu sayede ilk ciltte 22, ikincide 49, üçüncüde 19 ve son ciltte de 8 olmak üzere toplam 98 harita basılmıştır. Kısa sürede ve hızlı bir şekilde hazırlanan bu haritalarda pek çok yanlışlıklar vardı, ama bunların o sıralarda ortaokul ve liselerde bulunan öğrenciler üzerine etkileri pek büyük olmuştur. Daha sonra bu kitaplardaki haritalar, deneme mahiyetinde atlas şeklinde hazırlanıp basılmıştır. Fakat çok az sayıda basıldıklarından elde etmek oldukça zordur"⁷⁸.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de basılan ilk tarih atlası olan bu eserler, dönemin en iyi bilim adamları tarafından hazırlandığı için oldukça iyi bir çalışmadır. Türk tarih tezi için hazırlandıkları halde, atlasla yer alan haritalara bakıldığında Türk tarihi dışına da çıktığı ve böylece genel tarih atlası niteliği kazandıkları hemen dikkati çekmektedir. Araştırma ve hazırlığının iyi olduğu anlaşılan bu atlas, belki de daha sonra geliştirileceği

ekseninde açıklayan Avrupamerkezci tarihçiliğin karşısına Asya-Afrika eksenli bir uygarlık teziyle çıkmışlardır.

⁷⁶ Türk Tarihinin Ana Hatları isimli kitaba dayanılarak hazırlanan ve 1931-41 yılları arasında basılan bu kitapların birinci cildi 473 sayfa, ikinci cildi 600 sayfa, üçüncü cildi 478 sayfa ve dördüncü cildi 564 sayfadır. Bu kitapların tamamı Kaynak Yayınları tarafından 2000-2001 tarihlerinde yeniden basılmıştır.

⁷⁷ Bu atlasın içindekiler kısmında yer alan bazı haritalar, eserin içerisinde bulunmamaktadır, dolayısıyla Dağtekin'in verdiği rakamlar ile bir uyumsuzluk söz konusudur.

⁷⁸ Dağtekin, "*Bizde Tarih Haritacılığı*", s. 33.

düşünüldüğünden renkler, gösterim tarzı ve çizgi ölçek yerine kesir ölçek kullanılması nedeniyle batılı örneklerine göre iyi atlaslar sınıfında değildir.

4- Faik Reşit Unat'ın hazırladığı Tarih Atlası (1951)

F. R. Unat (1899-1964)⁷⁹ tarih eğitimi almış olmasına rağmen, derslerde ihtiyaç hissettiğinden harita ve atlas hazırlama işine de girmiştir. Ön-

Öncelikle tek tek coğrafya haritaları hazırlayıp bastıran Unat, daha sonra bu haritaları birleştirerek coğrafya atlası haline de getirmiştir. Coğrafya atlası olarak ilk çalışmasını 1930 yılında bastırması olup 'İlkmekep Atlası' adını taşıyan bu eser 16 sayfadan ibarettir. Harita ve atlas hazırlama da biraz tecrübe kazanınca, bu defa tarih derslerindeki ihtiyaca binaen ilk tarih atlasını, üzerinde duracağımız ve 1951 yılında ilk baskısı yapılan 'Tarih Atlası' isimli çalışmasını hazırlamıştır. 8+48 sayfa hacimle basılan bu atlasın ilk 8 sayfası Ahmed Said Matbaasında basılmıştır. Geriye kalan haritalar kısmı ise, Kanaat Yayınları ile Viyana'daki 'Geographisches Institut' ortaklığı ile hazırlanmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı'nca ortaokullar ile liseler için yardımcı ders aracı olarak kabul edilen bu eser, daha sonraki yıllar boyunca günümüze kadar defalarca basılmıştır ve basılmaya da devam edilmektedir.

Unat'ın atlasını değerlendirmeden önce belirtilmesi gerekli olan bir husus vardır. Bu atlas, Wilhelm Schier'in "Atlas zur Allgemeinen und

⁷⁹ 3 Nisan 1899'da İstanbul'da doğan Faik Reşit'in Edirne, Bursa ve İstanbul'da devam eden eğitimi, 1917'de mezun olduğu İstanbul Muallim Mektebi'nde sona erdi. Birinci Dünya Savaşında yedek subay olarak hizmetini yapan Faik Reşit, savaşın bitiminden sonra 1919-1923 yılları arasında İstanbul'da Büyük Reşit Paşa okulunda göreve başlamış ve eğitim sektöründeki hizmetleri öğretmenlik ve müdürlük olarak devam etmiştir. 1923-1926 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı'nda mümevizlik, okullarda öğretmenlik ve müdürlük yaptıktan sonra, 1926 yılından 1941 yılına kadar Milli Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü görevinde bulundu. Bu arada 1940'ta DTCF, Tarih bölümünü bitirdi. Yine bu süre içinde liselerde tarih ve coğrafya öğretmenliği yapmıştır. Daha sonra Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu üyeliğinde (1941-1946) ve Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğünde (1946-48) bulundu. 1948 yılında Gazi Eğitim Enstitüsü'nde ders vermeye başladı ve 1957'de buradan emekliye ayrıldı. TDK, TTK, Türk Coğrafya Kurumu ve Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) Türkiye Milli Komisyonu üyesi olan Unat, burada başkan yardımcılığı görevinde de bulunmuştu. Unat'ın ilk yazısı 1927'de Maarif Düsturu'nda yayımlandı. Eğitim tarihi, Osmanlı tarihi ve Türk devrim tarihi üzerine çeşitli dergi, gazete ve ansiklopedilerde yazılar yazdı. İlkokullar ve ortaokullar için tarih ve coğrafya kitapları, çeşitli harita ve atlaslar hazırladı. Fazla bilgi için bkz: M. Gökman, "Faik Reşit Unat (1899-1964)", *TTK Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 452-468; *AnaBritannica*, C. 31, s. 4.

Österreichischen Geschichte"⁸⁰ isimli atlasından -intihal seviyesine varacak kadar- çok geniş oranlarda faydalanılarak hazırlanmış bir eserdir. Atlasın boyutundan, içindeki haritalara, sayfa mizanpajından/düzeninden harita başlık ve renklerine kadar tamamen aynı olan bu çalışma, sadece Schier'in Avusturya için hazırladığı ayrıntılı haritaların çıkarılarak Türk tarihine ilişkin haritaların konulmasıyla ondan ayrılmaktadır. Ama önsözde bu faydalanmaya dair bir ifade olmadığı ve atlasın kaynakçası da bulunmadığından bu durumu görmek için ilki 1935 yılında hazırlanan ve daha sonra yeni baskılar yapan Schier atlasını incelemek gereklidir.

Önsöz dışında hiçbir açıklama, dipnot veya kaynakçası olmayan tarih atlasında Unat, yaptığı çalışmayı şu şekilde takdim etmektedir:

"Tarih öğretiminin yardımcı vasıtaları arasında, iyi tertip edilmiş, didaktik vasıfları tamam haritaların, konuyu kavratmakta ve onu ana çizgileriyle hafızaya gereği gibi yerleştirmekteki rolü malumdur. Hele bu yolda hazırlanmış haritaları, sistemli şekilde bir araya toplayan ve her zaman el altında bulundurulması mümkün olan bir atlasın, faide ve lüzumunda ise tereddüt gösterilmez. İşte tarih öğretimimizde kendini kuvvetle hissettiren bu ihtiyacı kısmen olsun gidermek isteğiyle, 'tarih atlası'nı hazırlamış bulunuyorum. Memleketimizde Türk harfleriyle basılmış ilk tarih atlası⁸¹ olan bu küçük eserin, daha iyileri ortaya çıkıncaya kadar, kendi sahasında bir boşluk dolduracağımı ummaktayım"⁸².

"Bu atlas, bugüne kadar tanınmış ve muhtelif memleketlerde çeşitli dillerde basılmış olan klasik tarih atlaslarından çok farklı bir karakter taşımaktadır ve kelimenin tam manası ile sadece bir tarih atlasıdır. Gayesi: çok cepheli olan tarih olaylarını; milli hareketler, siyasi gelişmeler, ekonomik yayılmalar, kültürel tesir ve münasebetler bakımından mümkün olduğu nispette müşahhas bir hale getirerek kolayca ve devamlı kalacak bir şekilde öğrencinin hafızasına mal etmektedir. Bu sebeple atlasın haritaları, bugüne kadar alışılan şekilde olduğu gibi, imkan nispetinde çok ismi içine alan, en küçük teferruatı bile tespit etmeğe çalışan ve kartografik sıhhatinden hiçbir fedakarlık yapmayan küçük ihtisas haritalarından tamamen ayrıdır. Ve sadece ilgili bulunduğu konuyu gereği gibi canlandırmayı hedef tutan, şematik ve

⁸⁰ Schier, Wilhelm (Bearb.), *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte*. Kleine Ausgabe. Hölzel Wien 1935. (Tit., Index, 32 farb. Karten, Okart., schwache Lichtu. Gebrauchsspuren. Beilieg. ein 16seit. Beiheft).

⁸¹ Kendisi de faydalandığı halde Unat'ın, Türk Tarih Tezi için hazırlanan atlasları yok sayıyor olması son derece ilginçtir.

⁸² Faik Reşit Unat, *Tarih Atlası*, Kanaat Yayınları, İstanbul Tarihsiz, s. Önsöz.

imkan derecesinde sade ve az yazılı haritalardır. Bunlarda konu için lüzumu olmayan yer adları, öğrencinin coğrafya bilgisinin temelini teşkil eden başlıca deniz, nehir ve dağ adları gibi onun bu konudaki coğrafya bilgisini cesaretle kullanmak ve kontrol etmek imkanını sık sık veren isimler; hafızada yük teşkil etmekten başka faidesi olmayan diğer her türlü teferruat terk edilmiştir. Buna karşılık haritalara mavi renkle basılan ve bugünkü coğrafi durumla devamlı şekilde ve kolay mukayese yapmayı sağlayan ve mümkün olduğu kadar gerek saha, gerek ölçek bakımından, ancak konunun icabına göre, değişiklik gösteren yazısız birer zemin esas tutulmuştur. Genel olarak öğrencilerin coğrafya derslerinde kullandıkları atlasların haritalarının kartografik çizgilerinden başka bir şey olmayan bu yazısız zemin haritalarında, mazi ve hal arasındaki mukayeseyi sağlamak üzere bugünkü siyasi sınırlar da, olduğu gibi gösterilmiş bulunmaktadır⁸³.

H. Dağtekin, Unat tarih atlası için şu ifadelerle yer vermektedir:

“Faik Reşit Unat’ın, Mehmed Eşref’ten yaklaşık 40 yıl sonra, yani 1951’de yayımladığı ikinci tarih atlasımız⁸⁴, tarih haritacılığımız açısından büyük bir aşama teşkil eder. İlk baskısında 49, son baskısında (1976 için) 59 harita (her zaman piyasada satabilmek için tarih belirtmeden) ve büyük boy (21x30 cm) halinde yapılan güncel baskısında harita sayısı tekrar 56’ya inmiş olup atlas, genellikle Putzger’in okul tarih atlasından ve *Cumhuriyet Tarihleri* haritalarından yararlanılmak suretiyle hazırlanmıştır⁸⁵. Haritaların kanevaları, baskı ve kağıt, gösterilen özen takdir edilmekte ise de, artan harita sayısına pek kullanılmayan haritaların eklenmiş olması; son baskısında bazı değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, kalanlarla yeni eklenenlerin oluşturduğu yanlışları da arttırmaktan başka bir yarar sağlamamıştır. Gerçi bu eser, orta dereceli okullara göre düzenlenmiştir; ancak, öğretmen bir konuyu tüm olarak anlatabilmek için bazı coğrafya isimleriyle yer adlarına da gerek duyacaktır. Bunlar ise yeterli görülmemektedir. Birinci haritada kronoloji bir yana bırakıldığı gibi, bazıları eğitim ve öğretim bakımlarından, bazıları da bilimsel açıdan örneklerindeki yanlışları aktarmaktan öteye geçememişlerdir. Yakın tarihimizle ilgili olarak,

⁸³ Unat, *a.g.e.*, s. Önsöz.

⁸⁴ H. Dağtekin, *Türk Tarihinin Anahatları* için hazırlanan atlası yok sayıyor olacak ki, burada Unat atlasını ikinci atlas olarak kabul etmektedir.

⁸⁵ H. Dağtekin, Unat’ın Putzger’den faydalandığını söylese de yanılmaktadır. Çünkü Unat atlası, Schier atlasının her açıdan aynısıdır. Sadece bazı haritalarda küçük değişiklikler olup Schier atlası dışında Dağtekin’in de belirttiği gibi sadece Türk Tarih Tezi atlaslarından alınmışlardır.

Mehmed Eşref atlasında 40 kadar harita kullandığı halde, Faik Reşit Unat atlasında, cumhuriyet dönemi de dahil 21 harita kullanılmıştır⁸⁶.

Kitapçılarda bulunan son baskıya bakılırsa, 21x30 cm boyutlarında, 48 sayfa (sayfa numaraları belirtilmemiş) ve baskı tarihi belirtilmeden basılmıştır. 58 adet haritanın bulunduğu bu atlas, 15 ilkçağ, 12 ortaçağ, 8 yeniçağ ve 14 yakınçağ haritasından oluşmaktadır. Haritaların % 82'si askeri-siyasi konulara ayrılmış olan bu atlasta hiçbir yenilik ve güncelleme yapılmadığından, küçük boyda basılırken kullanılan kesir ölçekler büyük boy baskıda ya aynen kullanılmış ya da tamamen kaldırılmıştır. 49 haritalı ilk baskılara göre 26a-b, 27, 40, 41, 44, 45, 46, 47 numaralı haritaların sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan yedi tanesi Avrupa tarihine ait olup eski baskılarda hakkında hiçbir haritanın bulunmadığı Anadolu Selçuklu'larına ait bir harita ilave edilmiştir. İlk baskılarda yer alan son harita (idari bölünüş haritası) adı değiştirilerek "Hatay'ın Anavatana Katılmasından Sonra Türkiye Cumhuriyeti İdari Bölünüşü (30 Haziran 1939)" başlığı altında 1960'lardaki durum verilmiştir.

Görüldüğü üzere, temeli Schier tarafından hazırlanan Avusturya'ya ait bir tarih atlasına dayanan bu atlas, her anlamda artık devrini kapatmış, işlevini yitirmiş bir eser olmasına rağmen, ne yazık ki piyasada bulunan diğer tarih atlaslarının da bundan çok farklı olmaması nedeniyle halen kullanımdadır.

5-Afif Erzen-Ugo Dettore'nin hazırladığı Tarih Atlası (1970)

1951 yılında Unat'ın hazırladığı atlardan 19 yıl sonra hazırlanan bu atlas, ülkemizdeki ortak çalışma sonucu üretilen ilk tarih atlası karakterindedir. Yine bir ilk olmak üzere, haritalar için kısa da olsa açıklamalar yapılmıştır. Ama bu özellikleri dışında ne içerik olarak ne de gösterim tarzı olarak yenilik getirmeyen, derslerdeki tarih atlası ihtiyacını karşılamak amacıyla hazırlanmış bir çalışmadır. H. Dağtekin, bu atlas için şu değerlendirmeleri yapmıştır:

"Afif Erzen ile Ugo Dettore tarafından hazırlanan Büyük Tarih Atlası⁸⁷, üçüncü tarih atlasımızdır. İtalya'da 'Istituto Geografico de Agostini' aracılığı ile bastırılan bu atlas büyük boyda (21x29 cm) olup, 48 sayfa ve 86 haritadan ibarettir. Unat atlasında önsöz, kısa bir açıklama ve isim dizini bulunduğu halde, bu atlada buna gerek duyulmamıştır. Kanevalarda enlem ve boylam çizgileri yoktur. Renkler cansız, yazılar

⁸⁶ Dağtekin, "Bizde Tarih Haritaçlığı", s. 34.

⁸⁷ Afif Erzen-Ugo Dettore, *Büyük Tarih Atlası*, Arkın Ofset Basımevi, İstanbul 1970.

estetik görünümünden yoksundur. Haritaların sayısı yeterli olmakla beraber, yazılar çok azaltılmıştır. Atlasın en takdire değer özelliğini bol işaret ile açıklayıcı bilgiler oluşturmaktadır. Milli tarihimize ilgili haritalardaki yanlışlıklar, ne yazık ki, bu atlasla da aynen tekrarlanmıştır. Unat atlasındaki 59 haritadan 21'i tarihimize ilgili olduğu halde, bu atlasın 84 haritasından ancak 25'i milli tarihimize ilgilidir. Üstelik bunların hiçbirisi de doyurucu değildir"⁸⁸.

İtalyan meslektaşı ile birlikte çalışan A. Erzen, bu atlas ile Türkiye'de ilk defa tarih atlaslarında yer alan haritalara açıklamalar yapmıştır. Açıklamalar kısa ve birçok durumda yetersiz kalsa da, Türkiye'deki daha önce ve sonra hazırlanan tarih atlaslarından bu özelliği ile ayrılmaktadır. Genel bir tarih atlası olarak hazırlanmış bu atlas, dönemine göre iyi kabul edilebilse de, günümüz şartlarında iyi bir tarih atlası olmayı hak etmemektedir.

Unat atlasından sonra 1970 yılında basılmasıyla ilk olan atlasın takip eden çeşitli yıllarda baskısı tekrarlanmıştır. Fakat büyük boyutu ile, kısa açıklamaları ve çok sayıdaki haritası ile Unat atlasından aşağı kalmasa da onun kadar çok baskısı yapılmamıştır. Çünkü gazete ve dergiler tarafından promosyon olarak birçok defa verilen bu atlas, bu sebepten fazla sayıda basılmamıştır. Yine hazırlandığı yıllarda ülkemizdeki tarihçilik anlayışında hala askeri-siyasi tarihçiliğin ağır basmasına bağlı olarak askeri-siyasi haritaların büyük çoğunlukta olduğu bir eserdir (toplam 86 haritanın 78 tanesi bu sahaya ayrılmıştır). A. Erzen'in çalışma sahasına bağlı olarak haritaların en büyük kısmı ilkçağa (34) ayrılmış geriye kalan kısım ise, ortaçağ (24), yeniçağ (6) ve yakınçağ ise 24 harita ile temsil edilmiştir.

6- D. E. Pitcher ve 'An Historical Geography of the Ottoman Empire' (1972)

Bu çalışmanın adına atlas denilmemişse de, içerik olarak bir atlasdır ve üstelik Osmanlı tarihine hasredildiği için, bu anlamda Cumhuriyet döneminde hazırlanmış ilk Osmanlı tarih atlası durumundadır. D. E. Pitcher⁸⁹ tarafından 1950 yılında hazırlanan, fakat onun ölümü nedeniyle 1967 yılında eşinin yazdığı bir teşekkür yazısı ile ancak 1972 yılında basılan eserin tam adı, "*An Historical Geography of the Ottoman Empire From Earliest Times to the end of the Sixteenth Century*"dir. Kitabın İngilizce orijinali büyük boyda olmasına rağmen nedense Türkçe'ye çevrilirken küçültülmüştür (24x31 cm).

⁸⁸ Dağtekin, "*Bizde Tarih Haritacılığı*", s. 34-35.

⁸⁹ Bu eserin geniş bir tanıtım ve eleştirisi için bkz: Osman Gümüşçü, "Tarihi Coğrafya ve 'An Historical Geography of the Ottoman Empire' (D. E. Pitcher) Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, sy. 61 (2000), s. 85-92.

Dokuz bölümden oluşan eser şu şekilde kısımlara ayrılmıştır: Giriş'in ardından, 1- Tarihsel temel, 2- Osmanlı egemenliğinin kurulması, 3- I. Murad ve I. Bayezid'in fetihleri (1362-1402), 4- Ankara yenilgisinin ardından toparlanma süreci (1402-1451), 5- İkinci genişleme dönemi (1451-1503), 6- Sultanlıktan imparatorluğa (1503-1520), 7- İmparatorluğun başarısının doruk noktasına ulaşması ve kesilmesi (1520-1606), 8- İmparatorluk yönetiminin siyasi coğrafyası, 9- XVI. yüzyılda Osmanlı Eyaletleri.

Pitcher kitabında, öncelikle Osmanlı egemenliğinin kuruluşunu, arkasından gelen bütün bölümlerde ise Osmanlı fetihlerini/toprak kazanımlarını ele almıştır. Başka bir deyişle Osmanlı'nın kuruluşundan XVI. yüzyıl sonlarına kadar imparatorluğun *'toprak/mekansal genişlemesini'* incelemiştir. Zaten Pitcher da, kitabında yazdığı önsözde bizi haklı çıkaracak şekilde aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

"Bu çalışmanın metin kısmını, Osmanlı imparatorluğunun yükselişinin, tarihi coğrafya bakımından bir dökümünü oluşturmaktadır. Belki çok az yeni düşünce ya da kuram bu kısımda yer almaktadır. Ancak buradaki asıl amaç, pek çok kaynaktan taranmak suretiyle toplanan ve Osmanlı genişleme sürecini olabildiğince tutarlı anlatmak üzere düzenlenen olayların ele alınmasıyla sınırlıdır. Çalışmanın bütününde siyasi coğrafya üzerinde durulmaktadır. Etnografya, din, ticaret ve iktisadi coğrafya da aynı ağırlıkta ele alınmış olsaydı kitabın boyutları ya üç katına çıkardı ya da bu çalışma, özet anlatımlar silsilesi halinde sonuçlanırdı".

Pitcher çalışmanın amacını ve önemini şu şekilde ifade etmektedir:

"Kitapta yer alan haritalar, metnin tersine özgündürler. İki dışında bütün haritalar, eldeki bilgiler doğrultusunda yeni çizilmiş olup hazır bir kaynaktan alınmamışlardır. Söz konusu olan iki haritayla ilgili bilgiler ise açıklamalar kısmında verilmektedir. Osmanlı tarihçileri bugüne kadar haritaların sağladıkları kolaylıkları pek dikkate almadılar. Elinizdeki çalışma, ağırlıklı biçimde bu boşluğu doldurmaya ve tarihsel atlaslarda sıkça karşılaşılan yanlışları gidermeye yönelik olarak tasarlanmıştır".

Gerçekten de haritalara bakıldığında büyük emek ve gayret sarf edilerek yapıldığı anlaşılmaktadır. Toplam 36 tane harita hazırlanmış ve mümkün olduğunca güzel bir gelişim verilmeye çalışılmıştır. Konuya Türk tarihinin ilk dönemlerinden başlanarak Orta Asya'daki durumun da verilmesi takdire değer bir düşüncedir. Daha sonra Osmanlı öncesindeki Anadolu verilerek Osmanlı'nın tarihi temelleri de ihmal edilmemiştir. Osman Bey döneminden başlayarak 1612 yılına kadar imparatorluğun mekansal geliş-

mi verilmiştir. Başka bir ifade ile kuruluştan başlamak suretiyle XVII. yüzyıl başlarına kadar idari bölünüşteki değişmeler ve gelişmeler verilmiştir.

Haritaların hazırlanışı ve verdiği bilgilere gelince; öncelikle bütün haritalarda harita için olmazsa olmaz bir unsur durumundaki 'ölçek' bulunmamaktadır. Örneğin, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 17, 19 ve 24 nolu haritalara ölçek konulmamıştır. Diğerlerinde titizlikle ölçek koyulurken -hem km, hem de mil cinsinden- bunlarda ölçeğin bulunmayışı herhalde dizgi hatası veya dikkatsizlikle ilgili görünmektedir.

Yukarıda da söylendiği üzere Pitcher, kendi dönemine kadar Osmanlı tarihçilerinin haritalardan yeterince faydalanmadığını söylerken pek haksız değildir. Her nedense ülkemizde geçmişte yapılan tarih araştırmalarında harita pek kullanılmamıştır. Hatta daha ileri gidilirse, artık çok eskimiş durumdaki F. R. Unat ve H. Dağtekin tarafından hazırlanan tarih atlasları dışında bu tarz yeni fazlaca eser de yoktur. Gerçi haritaların önemi anlaşıldığından özellikle ülkemizde son zamanlarda yapılan bazı araştırmalarda -tahrir defterlerine dayalı olarak yapılan çalışmalarda olduğu gibi- ekler kısmında bazı haritalar verilmektedir. Ama bu çalışmalarda çoğunlukla metin kısmında haritalardan yararlanılmadığı, haritalara hiçbir gönderme yapılmadığından, haritalar biraz askıda kalmaktadır. Halbuki hangi amaçla yapılırsa yapılsın eğer konu mekan üzerinde gösterilecekse mutlaka haritaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Sonuç olarak, kısaca değerlendirdiğimiz bu eser, sahasında ilk ve hala tek kitap olması bakımından önemlidir. Haritalarında yukarıda söylenen hata ve eksikliklerin bulunması, durumu pek değiştirmemektedir. Çünkü günümüzde bile Osmanlı imparatorluğu hakkında bu tarzda hazırlanmış başka bir eserin olmaması, özellikle haritaların değerini koruduğunu göstermektedir.

7-Tübingen Atlas der Vorderen Orients-TAVO (1977-1993) ve Andreas Birken 'Die Provinzen des Osmanischen Reiches' (1976)

Tübingen atlası ve Birken'in yukarıda adı geçen çalışmasına değinmeden, yıllar önce meşhur Türkolog F. Taeschner tarafından yapılmış bir girişimden burada bahsetmeden geçmek doğru değildir. Çünkü Taeschner'in bu girişimi bir bakıma muhtemelen *Tübingen Atlası*'nın da öncüsü, fikir babası olarak kabul edilebilir. Gerçekten de bize göre *Tübingen Atlası*, Taeschner'in sadece Türkiye için planladığı çalışmanın yıllar sonra daha geniş bir mekan, Ortadoğu için yapılmış daha geniş konuların uygulamasından başka bir şey değildir.

Aslına bakılırsa bu girişim, Taeschner'in 1956 yılında düzenlenen V. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu ve yapmayı planladığı bir *Türkiye Tarih Atlası*'nın tanıtılması ve ön raporu gibidir. Taeschner'in planladığı çalışmada, esas olarak, F. S. Duran'ın Viyana'da neşredilmiş olan 1/2.000.000 ölçekli Türkiye haritası kabul edileceğini fakat renksiz olarak kullanılacağı belirtilmektedir. Bildiride çalışmanın nasıl yapılacağı, kimlerle çalışılacağı, hangi konuların işleneceği vb. hemen her ayrıntı verilmesine rağmen, ne yazık ki sebebini bilmediğimiz gerekçeler yüzünden böyle bir çalışma hiçbir zaman yapılamamıştır. Sunduğu bildiride Taeschner aynen şu ifadeleri kullanmıştır:

"Türkiye tarihi ile ilgili yapılmış ve dağınık bir şekilde yayımlanmış olan çalışmalar, bu konuda inceleme yapmak isteyenler için daima büyük zorluklar çıkarmaktadır. Bu yüzden şimdiye kadar yapılmış olan tarihi araştırmalara istinaden onun neticeleri hakkında kısa bir bakış yapmak münasip olur. Bu işe ancak Anadolu tarihinin her devrine hususi bir pafta ayırmak suretiyle tarihi bir atlas meydana getirmek ile kabildir". Bu noktadan hareketle bir planlama yapan İslam tarihçisi ve Türkolog olan Taeschner, elbette bu işi tek başına değil hepsi de alanında uzman bir ekiple yapmayı düşünmüştür. O, bu çalışmayı coğrafyacı Herbert Louis, prehistoryan Kurt Bittel, ilkçağ tarihçisi Ernst Kirsten, Bizans tarihçisi Jozef Dölger ile yapacağını bildirmiştir⁹⁰.

Taeschner, ayrıca çalışmasını nasıl yapacağını da kısaca şöyle açıklamaktadır:

"Esas olarak, F. S. Duran'ın Viyana'da neşredilmiş olan 1:2.000.000 ölçekli Türkiye haritası kabul edilir, fakat renksiz olarak. Yalnız arz ve tul dairelerini, deniz kıyısı çizgilerini, nehirleri, göl kenar seviyelerini ve hattı bala'yı ihtiva edecek. Bunun üzerinde meşgul olanlar kendi kayıtlarını yazabilsinler. Neşir için paftalar muayyen bir ölçüde küçültülecektir. Her pafta üzerindeki işaretler aynı olacak ve paftalarda şunlar mevcut olacaktır: Meşhur ikamet yerleri (şehirler, eski çağlara ait kaza yerleri ve saire) ve göze çarpan mühim noktalar, mesela manastırlar, tekkeler, hanlar her devrin tarihi isimleriyle, tespit edildiği derecede kaydolunacak, bundan başka münakalat yolları, devletlerin hudutları ve tespit olunabildiği derecede, idari muntukaların hudutları ve onların payitahtları ve idare merkezleri ve nihayet, yine tespit edilebildiği derecede, halk toplulukları. Musavi ölçüde tahminen 15-17 paftada Türkiye'nin bugünkü siyasi devlet hudutları içindeki toprakları

⁹⁰ Franz Taeschner, "Türkiye'nin Bir Tarihi Haritası Planı", *V. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, TTK Yayınları, Ankara 1960, s. 364-365.

üzerinde cereyan eden tarihinin hususi devirleri de izah edilecektir. Yani paftalarda ezümle şunlar izah edilecektir⁹¹:

- 1- Türkiye'nin tabii coğrafyası
- 2- Prehistoria devri
- 3- Büyük Hitit devleti devri
- 4- Son Hititler ve Frigya devleti devri
- 5- Lidya Devleti ve Arkaik Yunanlılar devri
- 6- Klasik Yunanlılar ve İranlılar devri
- 7- Hellenistik devir
- 8- Romalılar devri (Büyük Konstantin'e kadar)
- 9- İlk Bizanslılar devri (Konstantin'den Heraklius'a kadar)
- 10- Orta Bizanslılar devri (Arapların fethinden Türklerin Anadolu'yu Fethilerine kadar)
- 11 ve 12- Son Bizanslılar ve Selçuklular devri
- 13- Türk Küçük Beylikler devri ve Osmanlı beyliğinin zuhuru devri ve onun büyük devlet olmasına, yani İstanbul'un zaptına kadar
- 14 ve 15- XV. asırdan XVIII. asra kadar Osmanlıları parlak devri
- 16- XIX. asırda Osmanlı devleti (I. Cihan harbine kadar)
- 17- Türkiye Cumhuriyeti

Taeschner, bildiriyi şu temenni ile bitirmektedir: “Eğer tamamlanırsa, bu atlas, bütün Türkiye'nin tarih meraklılarına, hususiyile bizzat Türklere bir hizmet yapılacağını ümit ediyorum. Dinleyicilerimin bu tarihi atlasın planı hakkında ne söyleyeceklerini bilmek beni yakından alakadar edecektir. Böyle bir alaka beni sevin-direcektir”⁹².

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, çok iyi niyetle yola çıkılmış ve planlanmış bir girişim olmasına rağmen, ne yazık ki Taeschner'in çabası sonuç vermemiş, hazırlığı yapılan, belki de başlanan bu çalışma hiçbir zaman tamamlanamamıştır.

Sonuçsuz kalan bu girişimden sonra, Tübingen Üniversitesi tarafından planlanan ve sonuçlandırılan bir çalışma ile 'Tübingen Atlas der Vorderen Orients/TAVO' adı verilen disiplinlerarası bir Ortadoğu atlası hazırlanmıştır. Tübingen Üniversitesi'nce 1968 yılında hazırlıklarına başlanan bu atlas, sadece Türkiye'yi ele alan bir atlas olmamakla beraber, Türkiye için hazırlanan ayrıntılı haritaları ile dikkate değer bir tarih ve coğrafya atlasıdır.

⁹¹ Taeschner, a.g.e., s. 365-366.

⁹² Taeschner, a.g.e., s. 367.

Uzun hazırlıklardan sonra 1977 yılında 1. Lieferung/dosyası basılan atlasın yıllar süren yapım ve basım çalışması 26. dosya ile 1993 yılında tamamlanmıştır. 1968-1993 yılları arasında gerçekleştirilen ve o dönemin parası ile 45 milyon DM aşan bütçesiyle coğrafya, botanik, tarih öncesi, arkeoloji gibi toplam 15 bilim dalına mensup 100'den fazla bilim adamının katılımıyla tamamlanan Tübingen Ortadoğu atlası, Almanya'nın Ortadoğu'ya verdiği önemin de göstergesidir. Coğrafya ve tarih olmak üzere iki ana bölümden oluşan atlas içerisinde genel, bölgesel ve yerel ölçekte toplam 346 harita bulunmaktadır. Coğrafya konularına ayrılan 102 harita olup bunu jeoloji, botanik, zooloji, etnoloji, tarih öncesi, bölgesel ilkçağ, İslami bilimler, Ortaçağ ve yeniçağlara ait 204 harita yer almaktadır. Bu atlasın harita taslakları üzerindeki çalışmalar, birçok bilginin haritalara yansıtılamayacağını da göstermiştir. Bu yüzden toplanan belge ve bilgilerin ayrıca bir monografi serisinde yayınlanmasına başlanmış ve toplamda 110 kitap basılmıştır⁹³.

Tarih ve coğrafya konularının bir arada gösterilmesi bakımından oldukça önemli olan bu atlas, ne yazık ki, haritaların büyük boyutlu (55x75 cm) olması, dosyalar halinde basılması, dolayısıyla işlevsel bulunmayışı ve çok pahalı olması nedeniyle ülkemizde, öğrencilerin ve genel okuyucunun kolay ulaşabileceği bir kaynak değildir. Toplamda 346 harita içeren bu çalışmada, tamamen Türkiye topraklarını gösteren veya konu gereği daha geniş bir sahanın içinde Türkiye'nin de bulunduğu harita sayısı 100 olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla bütün Ortadoğu'yu kapsayan bu atlas içerisinde Türkiye'nin önemi yaklaşık 1/3 oranındadır. 1993 yılında tamamlanan bu çalışmanın üzerinden nispeten uzun bir süre geçmesine rağmen, daha iyisi yapılmadığından halen Ortadoğu için hazırlanan en iyi atlas durumundadır.

Atlasta yer alan hiçbir haritanın açıklaması olmamakla beraber, atlasın bazı haritaları ve konuları için ayrıca kitap basılacak kadar detaya inilmiş ve bu tür konular için çok sayıda kitap basılarak okuyucunun ilgisine sunulmuştur. Aşağıda verilen kitap böyle bir çalışmanın ürünü olup atlasın 1. dosyasından bile önce basılarak 1976 yılında piyasaya sürülmüştür.

A. Birken'in doktora tezi olarak hazırladığı *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*⁹⁴ isimli bu çalışma, müellifin sonraki atlas çalışması için de iyi bir altyapı oluşturmuştur. Tez çalışmasını bitirdikten sonra, 1976 yılında Birken tarafından, Tübingen atlasının bir parçası olarak kaleme alı-

⁹³ H. Kopp-O. Erol, "Tübingen Ortadoğu Atlası Disiplinlerarası Bir Araştırma Projesi", *I.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sy. 7 (1991), ss. 159-166.

⁹⁴ A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Dr. Ludwig Reichert, Weisbaden 1976.

nan bu kitapta konular; timar sisteminden itibaren Osmanlı il idare makamları, Osmanlı Devleti'nin hukuki temelleri, Osmanlı timarı, hiyerarşik idare, vasal devletler içindeki ve dışındaki il sistemleri, adli düzenleme, Timar sisteminin parçalanması ve XIX. yüzyılın başlarındaki durum, Tanzimat dönemi, vilayetlerin durumu, vilayetlerin kazaları ve idaresi, imtiyazlı iller, Osmanlı imparatorluğu illerinin listesi, Osmanlı terimleri ve resmi sıfatların açıklanması, bibliyografya, eyalet ve vilayet vakıfları, sancak kayıtları başlıkları altında ele alınmıştır. Kitabın metin içinde 15 haritası ve ek olarak da 6 haritası bulunmakta ve böylece konu daha iyi verilmeye çalışılmaktadır. Metin içindeki haritaların hiçbirisinde sınır belirtilmeden, sadece yerleşme isimleri tespit edilerek tahmini sınırlar gösterilmiştir. Ekteki haritaların bazılarında sınırlar gösterilmiş ama bu defa da yerleşme isimleri belirtilmemiştir.

8- Hüseyin Dağtekin'in hazırladığı Tarih Atlası (1980)

H. Dağtekin (1915-1999)⁹⁵ hem daha önceki tarih atlasları üzerinde çalışmış ve bu konuda kalem oynatmış hem de kendisi bir atlas hazırlamıştır. Hazırladığı atlasın önsözünde şu bilgileri vermiştir:

“Milli terbiyemiz, Türkiyemiz ve soyumuzun tarihleri açıklanırken yapılan yeni araştırmalar üzerinde bilhassa önemle durulmuştur. Ayrıca

⁹⁵ 8 Ağustos 1915'te Antalya'da dünyaya gelen Dağtekin ilk ve orta öğrenimini Antalya ve İstanbul'da yapmıştır (1936). İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü ile İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nda tamamlamıştır (1941). Mezun oluşunu takiben bir yıl Kabataş Lisesi'nde tarih öğretmenliği yaptıktan sonra, askerlik görevini (Mayıs 1941-Eylül 1943) bitirerek Türk Tarih Kurumu, tarihi ve coğrafya haritaları kartografı (1943-1949) yaptı, 1950 tarihinde DTCF, tarih bölümünde asistanlığa başladı. Yine DTCF'de 1950'de başladığı doktorayı 1954 yılında tamamlayarak tarih doktoru oldu. 1960 yılına kadar buradaki asistanlık görevini sürdürdü. 1963'te görgü ve bilgisini artırmak üzere çağrıldığı Almanya'ya giden Dağtekin dönüşünde İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nda meslek dersleri hocalığına getirildi. 1972'de İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü'ne geçerek 1978'de emekli oluncaya kadar burada göreve devam etmiştir. Dağtekin'in bugüne kadar yayınlanmış birçok değerli makale ve eseri bulunmaktadır. F. Taeschner ve Avrupalı 5 profesör ile “*Historischer Atlas der Türkei*” isimli atlasla 1045-1957 yılları arasına ait olmak üzere 21 adet, 1/2.000.000 ölçekli Türkiye tarihi haritalarını yaptı. 45 adet tarihi duvar haritaları (1958) ve tarihe ait birçok atlas, pafta ve etüdü. Özellikle Türk Tarih Kurumunda çalıştığı dönemde ve daha sonra kurumun yayınladığı eserlerde 180 kadar tarih haritası basılmış bulunmaktadır. Bunun iki katı kadar da henüz basılmamış haritalara sahiptir. Genel Tarih Atlası, bu alanda verdiği olgunluk çağı ürünlerindedir. Eser, yazarın henüz basılmamış bulunan İstanbul'un Fethi Albümü, Osmanlı Atlası (1299-1453) ve Türk Tarih Atlası ile tarihi duvar haritaları adındaki eserlerinden de yararlanılarak hazırlanmıştır. Hüseyin Dağtekin 2 Mayıs 1999'da Ankara'da vefat etmiştir. Fazla bilgi için bkz: Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, arka kapak ve Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir?*, Nebioğlu Yayinevi, İstanbul 1961-62, s. 202.

belli bir ölçüde tarihimizin başlıca dönem ve konuları üzerinde dikkatle durularak, özellikle tarihimizle doğrudan ve dolaylı ilişkisi bulunan 51 haritaya yer verilmiştir. Cumhuriyet dönemimizde, ilk defa bir Türk tarafından hazırlanan en büyük tarih atlası özelliğini de taşıyan atlasımızın yayınlanması ile büyük Atatürk'ün yakından ilgilendiği Türk Tarih Haritacılığında da 'bilimselliği' sayesinde önemli bir yol kat edildiğine inanıyoruz. Takdir olunur ki, her şeyi ile Türkün malı olan atlasımızın çizimi ve basımı, özellikle eleman sağlanmasında karşılaşılan güçlüklerden oluşan engellerin aşılmasıyla mümkün olmuştur. Böylece, her yönü ile insanlığın malı olan ve onun hizmetinde bulunan bilimsel yöntem dışında, yabancı etkisinden uzak, bağımsız ve milli ihtiyaçları karşılayabilecek nitelikte bir eserin yapımına çalışılmıştır⁹⁶.

Atlasın ilk (1980) baskısında 64, ikinci baskısında (1981) da 66 harita yer almış bulunmasına karşı, harita sayısı (Dağtekin 1999 yılında vefat etmiştir) bu baskıda 75'e ulaşmıştır. Bir yandan harita sayısı artarken, bir yandan da yeni kaynakların yardımıyla, ikinci baskıda 3, bu baskıda 2 harita olmak üzere, 5 harita yeniden hazırlanarak geliştirilmiş ve genişletilmiştir. Ayrıca ikinci baskıda 2 harita arttığı halde, bu baskıda 3 harita ile şehir ve 5 muharebe planı daha ilave edilmiştir. Böylece, ilk baskıda hiçbir yerde yayınlanmamış milli tarihimizle ilgili 24 harita, bu baskıda 25'e çıkmıştır. Tarihimizle doğrudan ve dolaylı olarak düzenlenen haritaların sayısı ilk baskıda 51, ikinci baskıda 53 iken bu baskıda 75'e yükselmiştir. Bu arada diğer haritalar, uzun araştırmalar sonucu düzeltilerek büyük değişikliklerle yeniden çizilmiştir⁹⁷.

Bu atlas Türkiye'de daha önce hazırlanan atlaslardan bazı açılardan hemen ayrılmaktadır. Atlasla kaynakça verilmese de, müellifin farklı kaynakları kullandığı hem haritaların zaman ve konularından hem de atlastaki harita kanevalarının (temel harita) çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. Öncekilere göre daha fazla ayrıntıya girmiş ve dolayısıyla yerleşme isimleri bakımından oldukça zengin bir eser ortaya çıkmıştır. Fakat bazen "Mezopotamya'da Eski Yerleşim Yerleri" haritasında olduğu gibi aşırıya kaçtığından atlasın indeks sayfa sayısı neredeyse harita sayfa sayısına ulaşmıştır.

H. Dağtekin, tarihi haritacılık üzerindeki çalışmalarını tamamen milli duygular, milli tarihimize ait bir eser hazırlamak ve Atatürk'ün isteği ve ona duyduğu sevgi nedeniyle yapmıştır. Öyle ki, bir yazısında, "*Ne yazık ki, kendisine (Atatürk'e) rüyamda vaat ettiğim eserimi ve çalışmalarımı göstermek ve anlat-*

⁹⁶ Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, s. III-IV.

⁹⁷ Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, s. IV.

mak imkanlarından şimdi yoksun bulunmaktayım”⁹⁸ gibi oldukça duygusal ifadeler kullanmıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere, F. Taeschner, 1956 yılında V. Türk Tarih Kongresi’nde sunduğu ‘Türkiye’nin Bir Tarihi Haritası Planı’ isimli bildiriye, ‘Historischer Atlas der Türkei’ adıyla bir Türkiye Tarih Atlası hazırlamak istediğini belirtmiş ve bu iş için de Kurt Bittel, Ernst Kirsten, F. Jozef Dölger ve Herbert Louis (sunulan bildiride H. Dağtekin adı belirtilmemiş olup muhtemelen Dağtekin kadroya sonradan davet edilmiştir) ile Türkiye’den de H. Dağtekin’den oluşan bir ekip kurmuştur. Fakat sonraki yıllarda yabancıların hepsi de çeşitli nedenlerle çalışmalarını sürdürmeyişi işi yarım bırakmışlardır. Sadece H. Dağtekin üzerine düşen görevi yaparak yaklaşık Türklerin Anadolu’ya gelişinden o güne kadar olan süreyi ele alan 21 adet haritayı çizmiştir⁹⁹. H. Dağtekin, 1958-1961 arasında yapılan bu çalışmada 1045 ile 1957 yılları arasındaki dönemi kapsayan 1/2.000.000 ölçekli 21 adet harita hazırlamıştır. Kendi yaptığı çalışmalar için Dağtekin şöyle demektedir: “Birçok çocuksu uğraşlar içinde geçen on yıllık (1928-1938) bir hazırlık devresinden sonra, 1938-1976 yılları (38 yıl), büyük kısmı yayımlanmış bulunan 400’den fazla tarih haritası çizmek suretiyle tarih haritacılığımıza katkıda bulunmuştur”¹⁰⁰. Burada hazırlanış süreçleri anlatılan haritalar daha sonra Dağtekin’in bastıracağı tarih atlasının birer parçası olmuşlardır.

Nedense Dağtekin, incelediği tarih atlaslarını hep milli tarihe verdiği önem açısından incelemiş, değerlendirmelerini bu pencereden yapmıştır. Türkiye’de bu anlamda ilk eser Abdülkerim Nadir tarafından hazırlanmış olup H. Dağtekin bu çalışmayı bilmediği için yazılarında ondan bahsetmez. Bu eser dışında şimdiye kadar milli tarih atlası amacıyla hiçbir çalışma yapılmamış, Dağtekin’inki de dahil Türkiye’deki hiçbir tarih atlası milli veya Türkiye tarih atlası niteliğinde hazırlanmamıştır. Hatta yazılarında sürekli millilik vasfına atf yapan Dağtekin’in atlasının içeriği gibi adı da milli tarih atlası değil genel tarih atlasıdır.

2006 yılında yapılan 14. baskıya göre, 68 (+48 sayfa dizin) sayfa ve 75 haritadan oluşan atlas, (19x28 cm) boyutlarında basılmıştır. Bütün haritalarda çizgi ölçeğin kullanıldığı atlastaki haritalardan iki tanesi Prehistorik döneme, 17 ilköğ, 35 ortaöğ, 9 yeniöğ, 12 yakınöğ ayrılmıştır. 75 haritanın 52 tanesi askeri-siyasi tarih konularına ayrılmış, geriye kalanlar ise

⁹⁸ Dağtekin, “Günümüzde”, s. 1451.

⁹⁹ Dağtekin, “Günümüzde”, s. 1494.

¹⁰⁰ Dağtekin, “Bizde Tarih Haritacılığı”, s. 38-39.

idari, sosyo-ekonomik ve şehir planlarından meydana gelmektedir. Türkiye'deki hiçbir tarih atlasında olmadığı kadar geniş bir dizinin verildiği bu atlas, bahsedilen özellikleri ile piyasadaki en iyi tarih atlası olsa da, artık eskimiş olması, haritaların büyük kısmının askeri-siyasi tarihe ayrılması, haritalarda verilen ayrıntının dengeli olmaması ve açıklamanın bulunmaması gibi sebeplerle artık akademisyen ve araştırmacıların ihtiyacına cevap verebilmekten epeyce uzaklaşmıştır.

9-Andreas Birken-Hans Henning Gerlach'ın hazırladığı Tarih Atlası (1999)

Türkiye'de faydalanılabilecek doyurucu bir tarih atlasının bulunmadığı ve bu sahada da önemli bir boşluğun varlığını bilen A. Birken, biraz da ticari gaye ile Türkçe bir tarih atlası hazırlayarak basmıştır¹⁰¹. Osmanlı sancakları ile ilgili yaptığı araştırma sayesinde konuya vakıf olan müellif, bu sayede önemli miktarda malzeme toplamıştır. Dolayısıyla Birken, kendisinin eksik olduğu kartoğrafya konusunda uzman olan arkadaşı Gerlach ile bir araya gelerek Almanya'da Türkçe hazırladığı bu atlası, Almanya'da bastırarak Türkiye'de piyasaya sunmuştur.

Atlasın önsözünde aynen şu ifadeler yer verilmiştir:

"Türkçe olarak ilk defa yayınlanan bu tarih atlası uzun ve yoğun çalışmalar sonucu basıma hazırlanmıştır. Avrupa, Amerika ve Avustralya'da yıllardır kullanılmakta olan bu tür atlaslar, Milli eğitim bakanlıkları tarafından öğrenciler ve tarihle ilgilenenler için özellikle tavsiye edilmektedir.

Bu atlasın yapımında şimdiye dek kullanılan atlaslar göz önünde bulundurularak yepyeni çizimler, tanımlar ve de bilgiler günümüze dek uzanan geniş bir perspektif içinde sunulmuştur. Bu çalışmada yayımcılar Türk okurlar için iki ana hedefi planlamışlardır:

1- Eski atlaslarda bulunmayan ve günümüzün globalleşen dünyasında yeniden oluşan devletçikler ve siyasi sınırlar özenle belirtilmiştir.

2- Özellikle Türk ve İslam dünyasında bugüne dek yaşanan tüm olaylar, Avrupa bağlantıları, etkileri, sebep ve sonuçları, geleceğe yansımaları yer, tarih ve zaman belirterek ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Bu tarih akışı içindeki olaylar çeşitli faktörlerin sonucudur. Bu nedenle siyasi oluşumlar, kültür tarihi, şehir planları, ulaşım haritaları ve savaş krokileri özellikle belirtilmiştir. Titiz bir çalışma ile çok geniş

¹⁰¹ Andreas Birken-Hans-Henning Gerlach, *Tarih Atlası*, Mantis Verlag, Almanya 1999.

kapsamlı tutulan bu ilk Türkçe modern tarih atlası, eğitim alanında öğrencilerin yararlanabileceği yegane bir kaynak oluşturacaktır. Ayrıca tarihle ilgilenen herkes için bilhassa gazetecilere, araştırmacılara ve çağdaş yöneticilere güven içinde mesleki çalışmalarında ışık tutacaktır. Soyumuzu, kendimizi tanıırken nereden geldiğimiz, kim olduğumuz, hangi etkileşimlerden değişime uğradığımız, eğer bizleri ilgilendiriyorsa; bu atlas bizim için başucu kitabımız olacaktır. Ashımızı, köklerimizi bilmeden ne bilimin ne ekonominin ve ne de şu anki varlığımızın gerçekçi bir tanımını yapamayız. İlk çağlardan bu yana süreklilik arz eden yaşam gelecekte de geçmişin izleri üzerinde şekillenecektir. Tarih bilgisine sahip olmayan toplumlar geleceğe yönelik hiçbir çalışmayı sağlam temellere oturtamazlar. Bu atlasla çizimler, sistematik bir şekilde değişik renklerde belirtilerek bağlantılı tarih olayları tekrar edilip, rahat bir şekilde algılanıp zihinde kalabilmesi sağlanmıştır.”

Önsözü, kısaltmaları, kapsamlı bir indeksi olsa da bu atlasla da kaynakçaya yer verilmemiştir. Toplam 85 sayfada verilen 98 haritası ile en fazla harita bulunduran tarih atlaslarından olan bu eser, baskısı, yer verdiği konuları, araştırması ile hemen diğerlerinden farklı olduğunu hissettirmektedir. Toplam harita içinde 83 tanesinin askeri-siyasi konulara ayrılması, hala geçmişin tarihçilik anlayışını takip ettiğini göstermektedir. Haritaların 3 tanesi Prehistorik döneme, 21 tanesi ilkçağ, 21 ortaçağ, 7 yeniçağ ve 46 tanesi yakınçağa ayrılan bu atlasın önem verdiği zaman dilimi neredeyse haritaların % 50'sinin ait olduğu Yakınçağ'dır. Bütün haritaların çizgi ölçekli olması, gösterim tekniklerinin uygunluğu, Dünya, Avrupa ve Türk tarihini kapsayan haritaları ile gerçekten iyi hazırlanmış kaliteli bir çalışmadır. Ama Türkiye'deki tarih öğretimi ve araştırmalarında pek yer verilmeyen konuları da kapsamı, açıklama bulunmayışı, küçük boyutlu (16x23 cm) olması ve yeterli ayrıntıya girilmemesi gibi eksik tarafları da bulunmaktadır.

Şimdiye kadar yapılan, Türkiye için ve Türkiye'de hazırlanan bütün tarih atlaslarının değerlendirilmesinden sonra, hem konuya genel bir bakış açısı kazandırmak hem de belirtilen ifadeleri rakamlarla desteklemek adına, bu atlasların çeşitli nitelikleri rakamlar yardımıyla verilecektir. Böylece, bütün atlasların sayısal anlamda genel bir değerlendirilmesi göz önüne serildiği gibi aynı zamanda atlasların birbirleri ile karşılaştırılması da yapılmış olacaktır.

Tablo 1: Türkiye tarih atlasları hakkında genel değerlendirme.

Sıra	Atlas Adı	Müellifi	Baskı tarihi	Sayfa sayısı	Harita sayısı
1.	Muhtasar Tarihi Osmani Atlası	Mehmet Eşref	1326/1910	46	98
2.	Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası	Mehmed Eşref	1329/1913	64	150
3.	Mükemmel ve Mufassal Tarihi Osmani Atlası	Abdülkerim Nadir Bey	1331/1915	26	37
4.	Türk Tarihinin Anahatları Atlası	Komisyon	1931	54	57
5.	Türk Tarih Tezi Atlası	Komisyon	1941	107	94
6.	Tarih Atlası	Faik Reşit Unat	1951	48	49
7.	Büyük Tarih Atlası	Afif Erzen-Ugo Dettore	1970	48	86
8.	An Historical Geography of Ottoman Empire	D. Edgar Pitcher	1972	231	36
9.	Die Provinzen des Osmanischen Reiches	Andreas Birken	1976	322	22
10.	TAVO	Komisyon	1977-1993	-	346/100
11.	Genel Tarih Atlası	Hüseyin Dağtekin	1980	68	75
12.	Tarih Atlası	Andreas Birken-Henning Gerlach	1999	85	98
13.	Times Dünya Tarih Atlası	Geoffrey Barraclough	1980	356	-
14.	İlkçağ, Ortaçağ, Yakınçağ, Modernçağ Tarih Atlası	Collin McEvedy	2003-4	124, 100, 108, 105	-
15.	Dünya Tarih Atlası	Hermann Kinder	2006	660	-
16.	Bizans Tarih Atlası	John Haldon	2006	320	91

Tablo 2: Türkiye tarih atlaslarındaki haritaların çağ/kronolojik tasnifine göre değerlendirilmesi.

Sıra	Atlas/Çağlar	Preistorik haritalar	İlkçağ haritaları	Ortaçağ haritaları			Yeniçağ haritaları		Yakınçağ haritaları		
				a	b	c	a	c	a	c	d
1.	Mehmed Eşref (1910)	3	20	34	-	7	30	28	10	10	-
2.	Mehmed Eşref (1913)	1	32	48	3	8	35	33	33	16	-
3.	Abdülkerim Nadir Atlası (1915)	-	-	9	7	7	12	12	16	16	-
4.	Türk Tarihinin Anahatları (1931)	1	15	34	3	-	1	1	6	3	2
5.	Türk Tarih Tezi (1941)	3	21	52	3	5	2	2	13	5	8
6.	Faik Reşit Unat (1951)	-	15	12	1	1	8	7	14	2	3
7.	Afif Erzen-Ugo Dettore (1970)	-	32	24	1	2	6	2	24	2	1
8.	D.E. Pitcher (1970)	-	2	14	2	8	21	21	-	-	-
9.	Andreas Birken (1976)	-	-	-	-	-	14	14	3	3	-
10.	TAVO (1977-1993)	-	24	32	4	4	12	11	11	8	3
11.	Hüseyin Dağtekin (1980)	2	17	35	9	7	9	8	12	5	4
12.	Andreas Birken-Henning Gerlach (1999)	3	21	21	1	1	7	5	46	11	8

a-Tamamı, b-Selçuklu, c-Osmanlı, d-Cumhuriyet.

Tablo 3: Türkiye tarih atlaslarındaki haritaların konu tasnifine göre değerlendirilmesi.

Sıra	Atlas/Konular	a	b	c	d	e	f	g
1.	Mehmed Eşref (1910)	98	20	68	90	8	1	1 ulaşım
2.	Mehmed Eşref (1913)	150	28	99	85	9	10 şehir 1 yapı	2 yerleşme 1 ulaşım
3.	Abdülkerim Nadir Atlası (1915)	37	16	12	77	8	1	1 ulaşım
4.	Türk Tarihinin Anahatları (1941)	57	9	43	91	3	-	1 diğer 1 yerleşme
5.	Türk Tarih Tezi (1931)	94	15	66	86	6	1	1 yerleşme 1 ulaşım
6.	Faik Reşit Unat (1951)	49	2	38	82	6	-	1 yerleşme 1 dini 1 ulaşım
7.	Afif Erzen-Ugo Dettore (1970)	86	20	58	91	3	1	1 yerleşme 1 ulaşım 1 nüfus
8.	D.E. Pitcher (1970)	36	5	13	50	17	-	2 yerleşme
9.	Andreas Birken (1976)	22	-	-	0	20	-	2 diğer
10.	TAVO (1977-1993)	100	2	48	50	11	-	12 diğer 4 fiziki 7 dini 9 yerleşme 2 ulaşım 5 nüfus
11.	Hüseyin Dağtekin (1980)	75	11	41	69	15	2	5 yerleşme 1 ulaşım
12.	Andreas Birken - Henning Gerlach (1999)	98	19	62	83	7	5	3 yerleşme 2 ulaşım

a-Toplam harita, b-Askeri haritalar, c-Siyasi haritalar, d-Askeri-siyasi harita oranı, e-İdari haritalar, f-Şehir ve yapı planları, g-Sosyo-ekonomik ve diğer haritalar.

Konuya son verirken burada, içerisinde bir tarih atlası girişimi de bulunan TÜSOKTAR hakkında da kısa bilgi vermeden geçmek doğru olmayacaktır. Y. Halaçoğlu'nun proje yürütücülüğünü yaptığı bu çalışmanın amacı, "Türk toplumunu ve kültürünü bugünkü haliyle, fakat tarihi derinliklerine nüfuz ederek anlamak ve böylece yeni kültürel açılımlara zemin hazırlamak" şeklinde belirtilmektedir. Bu amaca ulaşmak için projenin ilk aşamasında dört hedef belirlenmiş ve dördüncü hedef içerisinde konu şöyle ifade edilmiştir: "...

Türk toplum ve kültür tarihi bilgi bankası oluşturulması; bu bankadaki verilerin farklı disiplinlere mensup bilim adamlarınca tahlil edilmesi ve sorgulanması suretiyle Türkiye'nin sosyal ve kültürel tarihini anlamlandıran terkihi eserler ortaya konulması ve zaman içinde Türkiye'nin Toplum ve Kültür Tarihi Atlası'nın hazırlanması"¹⁰². Türk Tarih Kurumu'nun yayın katalogunda, proje kapsamında birisi baskıda toplam 13 kitap (ilki 2002 ve sonuncusu 2009 yılında basılmış) bulunan yayınlar arasında henüz bir tarih atlası yer almamaktadır. Dolayısıyla, şimdilik hazırlanacağı haber verilen bu tarih atlası hakkında bilgimiz sadece bu kadar olup Taeschner'in tarih atlası gibi akim kalmayıp tamamlanması halinde Türk bilim camiası için yeni bir soluk getirecektir.

Diğer Çalışmalar

Buraya kadar Türkiye'de veya Türkiye için hazırlanmış tüm tarih atlasları ele alınarak konu tamamlanmıştır. Yukarıda belirtilen çalışmalar dışında, tarih atlası olarak kabul edilmese de bu sahadaki araştırmalara katkı yapabileceği düşünülen iki eserden bahsetmek faydalı olacaktır.

O. Aslanapa, Y. Demiriz ve A. Altun tarafından hazırlanan ve 1971 yılında basılan, "*Selçuklular Devri Tarih ve Mimari Anıtlar Haritaları*" isimli çalışma aslında temelde bir tarih atlası olmasına rağmen, tarih atlası adı verilmediği ve sadece beş adet haritadan meydana geldiği için ayrı bir tarih atlası olarak değerlendirilmemiştir. Yapı Kredi Bankası yayınları arasında çıkan bu eser, Malazgirt zaferinin 900. yıldönümü hatırası olarak basılmış ve muhtemelen yıldönümünde bir eser çıkarılmak istendiği için beş harita ve iki adet şecere bir araya getirilerek ortaya çıkmış bir çalışma olarak yayınlanmıştır.

Türk Kültürüne Hizmet Vakfı tarafından hazırlanan ve toplam 12 cilt olan "*Türk Dünyası Kültür Atlası*" isimli çalışma da temelde tarih atlası niteliğindedir. Fakat yukarıda da dile getirildiği üzere, bu eser "metin esas olmak kaydıyla" hazırlanması, harita ve diğer görsel malzemelerin metinden neredeyse bağımsız bir şekilde kullanılması; tarih atlası adını taşımaması, metin ve diğer görsel malzeme yanında harita sayısının çok yetersiz kalması nedenleriyle tarih atlası olarak değerlendirilmemiştir. Çok emek harcanıp masraf yapıldığı anlaşılan bu eser, İslam öncesi, Selçuklu, Osmanlı, Cumhuriyet ve Türk Devlet ve Toplulukları bölümlerine ait 12 ciltten oluşan oldukça kapsamlı ve büyük bir külliyat halinde yayınlanmıştır¹⁰³.

¹⁰² Projenin amaç ve hedefleri için, proje kapsamında basılan eserlere bakınız. Mesela, Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Yayınları, Ankara 2006.

¹⁰³ Bu eser hakkında fazla bilgi için bkz: *Türk Dünyası Kültür Atlası*, İslam Öncesi Dönem, Selçuklu Dönemi (2 cilt), Osmanlı Dönemi (6 cilt), Cumhuriyet Dönemi (2 cilt), Türk Devlet ve Toplulukları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Ticari Tarih Atlasları

Türkiye nüfusunun fazla ve büyük çoğunluğunun genç olması dolayısıyla öğrenci kitlesinin çokluğu, ticari amaçlı tarih atlaslarının hazırlanmasına sebebiyet vermiştir. İster okullara yönelik hazırlanıp piyasaya sunulsun, isterse gazete ve dergiler tarafından promosyon amaçlı verilsin, sonuçta her iki durumda da öğrencilere hitap edilmiştir. Bu bağlamda hazırlanan tarih atlasları, ticari amaçlar yüzünden bilimsel katkı ve yenilikleri ikinci plana itmektedirler. Özellikle okullara yönelik hazırlanan tarih atlasları bu anlamda daha geri durumdadır. Gazete ve dergilerin promosyon olarak verdiği tarih atlaslarından bazıları, yurt dışından temin edilen çeviri çalışmalar olduğundan her halükarda yenilik ve bilimsel katkıdan söz etmek mümkündür.

İlk ve Ortaöğretim Öğrencileri İçin Hazırlanan Tarih Atlasları

Ülkemizdeki ilk ve ortaöğretim kurumlarında milyonlarca öğrencinin olması ve ders işleme sırasında, ders kitapları yanı sıra özellikle destekleyici görsel malzeme ihtiyacının bulunması, çok sayıdaki yayınevini tarih atlası basmaya yöneltmiştir¹⁰⁴. Tarih derslerindeki ihtiyacı karşılamak amacıyla güden bu eserler, sadece ticari gayeler düşünülerek hazırlandığı için ne yazık ki, hep birbirinin tekrarı niteliğindedir. Temelde yukarıdaki tarih atlaslarından biri veya birkaçı örnek alınıp bazı değişiklikler yapılmasıyla üretilen bu atlasların bilimsel anlamda herhangi bir katkıda buldukları ve yenilik yaptıklarını söylemek pek mümkün değildir. Hatta bazı durumlarda, gazete ve dergiler tarafından verilen promosyonlar ile aynılık göstermektedirler.

Okullara yönelik hazırlanan tarih atlasları incelendiğinde, son yıllarda basılan atlasların öncekilere göre daha titiz ve kaliteli hazırlandığı dikkati çekmektedir. Örneğin, 2008 yılında Saygı Yayınları arasında çıkmış olan tarih atlası, hem harita ve sayfa hem de kalite olarak eski benzerlerine göre çok iyidir. Gerçekten de bu atlasta yer alan bazı haritalar (örneğin, Selçuklu

¹⁰⁴ Bu şekilde hazırlanan bazı tarih atlasları şunlardır: Anonim, *Altın Tarih Atlası*, Altın Kitaplar, İstanbul Tarihsiz; Anonim, *Milli Tarih Atlası*, Arkın Kitabevi, İstanbul Tarihsiz; Anonim, *Tarih Atlası*, Doğan Egmont Çocuk Kitapları, İstanbul Tarihsiz; Anonim, *Büyük Tarih Atlası*, Arkın Kitabevi, 40 s, İstanbul 1982 (2. baskı 2006); Anonim, *İlköğretim Tarih Atlası*, Arkın Kitabevi, 28 s, İstanbul 2006; Anonim, *Tarih Atlası*, Saygı Yayınları, 64 s, İstanbul 2008; Veli Şirin, *Tarih Atlası*. Özyürek Yayınevi, 53 s, İstanbul 2002; Mükerrrem Su-Kamil Su, *İlkokul Tarih Atlası*. Arkın Kitabevi, İstanbul 1977; Baki Kurtuluş, *Kurtuluş Tarih Atlası*. Kurtuluş Yayınevi, İstanbul 1977; Anonim, *Özelli Tarih Atlası*, Emek-İş Yayınevi, İstanbul 1977.

kervansarayları ve buna bağlı olan ulaşım haritası) yukarıda adı geçen akademik tarih atlaslarında bile yoktur.

Gazete ve Dergiler Tarafından Promosyon Olarak Verilen Tarih Atlasları

Bu konuda özellikle son yıllarda, gazete ve dergiler tarafından çok sayıda atlas ve harita promosyon olarak verilmiştir. Ama tahmin edilebileceği (gazete ve dergilerin amacı ve uzmanlıkları olmadığı için) gibi bu eserlerin hepsi de, daha önce müellifler tarafından hazırlanan atlasların aynen veya kısmen yapılmış alıntılarından ibarettir. Alıntı yapılan kaynaklar hemen hiç belirtilmemiş olsa da işleyiş bu şekilde olmuştur. Örneğin, 1977 yılında basılan 56 harita içeren *Özelli Tarih Atlası* isimli eser, Unat atlasının kötü bir kopyasından başka bir şey değildir¹⁰⁵. Yine aynı şekilde 1987 yılında Güneş gazetesi tarafından verilen *Büyük Tarih Atlası*, daha önce 1970 yılında Afif Erzen ve Ugo Dettore tarafından hazırlanan *Büyük Tarih Atlası* isimli eserin aynen basılmış bir kopyasıdır. Bu atlas daha sonraki yıllarda da Hürriyet, Milliyet ve Radikal gazeteleri tarafından da promosyon olarak verilmeye devam edilmiştir.

Ticari amaç güttükleri, asıl işleri gazetecilik olduğu ve uzmanlara da başvurulmadığı için promosyon olarak verilen tarih atlaslarının büyük kısmı, faydası çok sınırlı kalan atlaslardır. Yurt dışından alınarak çevirisi okuyucuya verilen örnekler elbette daha niteliklidirler. Ama bu defa da nitelikli eserlerin telif ücretleri fazla olduğundan bütün promosyonların kaliteli olduğunu söylemek zorlaşmaktadır.

Burada değinilecek olan ve son dönemlerde verilmiş iyi örneklerden biri, yabancı kaynaklardan alınarak basılmış başka bir tarih atlasıdır¹⁰⁶. Bir dergi tarafından verilen bu atlas, öncelikle göre daha iyi bir çalışma olup orta ve ilköğretim için hazırlanmıştır. 2007 yılında Atlas dergisi tarafından verilen bu atlas, en iyi örneklerden biri olmasına rağmen, ne yazık ki daha baştan eksiktir. Çünkü *Dünya Tarih Atlası* adını taşıyan bu eserin daha ilk sayfasında 'orta ve ilköğretim için' ibaresinin belirtilmesi konuya yaklaşımın amacını açıkça belli etmektedir. Zira, ilköğretim ve ortaöğretim için aynı kitabın önerilmesi -aradaki yaş, bilgi, seviye vb. farklar dikkate alındığında- doğru olmasa gerektir ve tamamen ticari amaçlı olduğunu kanıtlamaktadır. Bütün bu eksiklere rağmen, piyasada öğrencilerin alıp kullanabileceği do-

¹⁰⁵ Dağtekin, "Günümüzde", s. 1452.

¹⁰⁶ Komisyon, *Dünya Tarih Atlası*, Doğan Burada Dergi Yayıncılık, İstanbul 2007.

yurucu bir atlasın bulunmaması nedeniyle ortaya çıkmış sıkıntıları, bu atlasla bir takdim yazan İ. Ortaylı tarafından da açıkça ifade edilmiştir.

Çeviri Tarih Atlasları

Ülkemizde tarih ders ve araştırmalarında faydalanılabilecek nitelikli tarih atlaslarının olmayışı ve olanların da eskimesi nedeniyle, özellikle son yıllarda yabancı atlasların çevrilererek dilimize kazandırıldığı dikkati çekmektedir. Aslında bu düşünce ile yapılan ilk çeviri 1980 yılına kadar geriye gitmesine rağmen, devamının gelmesi için 2000 yılını geçmek gerekmiştir. Sadece, yukarıda belirtilen ve Birken-Gerlach tarafından hazırlanan ve doğrudan Türkçe basılan atlas 1999 tarihini taşımaktadır ama o da zaten çeviri atlas grubunda değildir.

Çeviri tarih atlaslarından ilki, aynı zamanda bütün dünyada birçok dile de çevrilmiş olan *Times-Dünya Tarihi Atlası*'dır. Ülkemizdeki tarih atlası yayıncılığı açısından erken bir tarihte -1980 yılında- basılmasına rağmen, sonraki dönemde pek etkili olamamış ve yeni baskı yapamamıştır. Muhtemelen dünyada birçok dile çevrilme rüzgarından etkilendiğinden Türkçe'ye de erken denilebilecek bir tarihte kazandırılmıştır. İçeriği, kapsamı, genişçe tutulan harita açıklamaları, hazırlanışı, her bölgeye yer verme çabası vb. açılardan dünya için de yeni ve kaliteli olan bu atlas, Dünya'da halen en kaliteli tarih atlaslarından biri olma niteliğini taşımaktadır.

Belirtilen hususlardan bazılarını G. Barraclough, atlasında şu şekilde ifade etmektedir:

“Kimi durumlarda özenli kabartma haritaları kullanıldı, kimilerindeyse belli başlı tarihsel olguların ön plana çıkarılabilmesi için coğrafi ayrıntılardan vazgeçildi. Belki sonuç bazen alışılmışın dışında oldu, gene de bunun yeni bakış açıları getirmesi bakımından yararlı olacağına inanıyoruz. Atlasın hazırlanması sırasında hem yönelme, hem de bilgi için pek çok tarih atlasına başvurduk. Amacımız, farklı olduğu halde, bu atlaslar bizim için vazgeçilmez birer kaynak niteliğindedir. Bununla birlikte *Times-Dünya Tarihi Atlası* bütünüyle yeni bir atımdır. Atlasla yer alan haritaların tümü özgündür, pek çoğu, bildiğimiz kadarıyla bugüne değin kartografik açıdan ele alınmamış konulara ilişkindir ve hepsi dünyanın dört bir yanındaki okuyucuların gereksinim ve ilgilerini yanıtlamak amacıyla yazarla-

rın belirlediği özelliklere uygun olarak ve özel biçimde çizilmiştir.¹⁰⁷

Zeki Okar tarafından çevirisi yapılan bu eser, G. Barraclough editörlüğünde ve çok sayıda kişinin katkısıyla hazırlanmıştır. Katkı yapanlardan 5-6. sayfada ismi verilen 71 bilim adamı yanında, 13 kişiye de 4. sayfada teşekkür edilmektedir. Şu durumda teknik ve baskı aşamasında katkı yapanlarla birlikte yüzü aşkın kişi tarafından destek verilen bu eserin, Türkiye'deki tarih atlasları ile karşılaştırıldığında her açıdan farklı olduğu görülecektir. Ama format olarak bir dünya tarih atlası olduğu için yabancılar tarafından hazırlanan bütün tarih atlasları gibi Anadolu ve Türk tarihine ait haritalar çok az sayıdadır. Türkçe'ye çevrilen baskıda, Anadolu'ya ait -geniş bir alanın içinde küçük bir saha olarak Anadolu hariç tutulursa- harita sayısı tamamı İlkçağ olmak üzere 4 ve Osmanlı-Türk tarihine ait harita sayısı da sadece 3 tanedir.

Çeviri atlaslardan ikincisi, 2003 yılına aittir. Yine Times gibi dünya çapında önemli bir kitap üreticisi olan Penguin Yayınları arasında C. McEvedey tarafından dört cilt halinde hazırlanan bu atlas, A. Anadol tarafından dilimize kazandırılmıştır¹⁰⁸. Bu atlaslar için H. Berktaş şu ifadeleri kullanmaktadır: "Göreceğiniz gibi bu Ortaçağ tarihi atlası, bizde alışılmış tarih atlaslarından, hep sabit bir mekan üzerinde yoğunlaşmasıyla ayrılıyor. Hareketsiz bir kameranın karelediği, değişmez bir dekor düşünün: Eski Dünya'nın kalbi; Avrupa, Afrika ve Asya'nın bulunduğu geçişimli alan: Akdeniz"¹⁰⁹. Berktaş bu eseri beğenmiş olsa da bize göre bu atlaslar, harita çizim yöntemi, detayların gösterilmeyişi ve renksiz haritaları ile diğerlerine göre oldukça düşük kalitelidir ve Avrupa'da çok daha iyi tarih atlasları varken neden bunların çevrildiğini anlamak zordur.

Türkçe'ye kazandırılan son atlaslar 2006 yılında basılan *Dünya Tarih Atlası* ile *Bizans Tarih Atlası*'dır. Almanca'dan yapılan ilk ve tek çeviri tarih

¹⁰⁷ G. Barraclough, *Times Dünya Tarih Atlası*, çev. Z. Okar, Karacan Yayınları, İstanbul 1980, s. 14.

¹⁰⁸ Colin McEvedey, *Modernçağ Tarih Atlası 1483'ten 1815'e Avrupa*, çev. A. Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 105 s, İstanbul 2003; Colin McEvedey, *Yakınçağ Tarih Atlası 1815'ten 2000'e Avrupa*, çev. A. Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 108 s, İstanbul 2003; Colin McEvedey, *İlkçağ Tarih Atlası*, çev. A. Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 124 s, İstanbul 2004; Colin McEvedey, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. A. Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 108 s, İstanbul 2004.

¹⁰⁹ Berktaş, a.g.e., s. 68.

atlası olan Kinder-Hilgemann tarih atlası¹¹⁰ 1964 yılından beri defalarca baskısı yapılmış, kaliteli bir çalışmadır. Küçük boy (19x12 cm), bir sayfa haritası diğer sayfası bu haritanın açıklaması tarzında hazırlanan bu atlas, haritalarında birçok ayrıntıyı kaçırsa da, yine de dünyada hazırlanan en iyi atlaslar içerisinde yer almaktadır. Birbirinin devamı şeklinde hazırlanan iki ciltlik atlasın, birinci cildinde 128'i harita, gerisi açıklama 289 sayfa; ikinci cildinde 138'i harita gerisi açıklama 627 sayfa bulunmaktadır. Kapsamlı indeksi, dünyanın her bölgesine yer verilmesi, öğreticiliği ile önemli bir çalışma olan bu atlas, diğer dünya tarih atlasları gibi Türk ve Türkiye tarihine oldukça az yer ayırması önemli bir eksikliklerdir.

Bu bölümde ele alacağımız son çalışma, aslında sadece bir konuya hasredilmesi bakımından "uzmanlık" atlasları arasındadır. Bizans tarihine ayrılan atlas, bu alanda önemli araştırmaları bulunan J. Haldon'a aittir¹¹¹. A. Özdamar çevirisiyle Türkçe'ye kazandırılan bu eser, büyük boyutu (22,5x28,5 cm), baskı kalitesi ve özeni ile dikkati çekmektedir. 81 harita başlığı altında toplam 91 adet haritası ile Bizans tarihi için bir hazine niteliğindedir. Haritaların kısmen renkli olması (sadece denizler mavi ile karalar ise gri tonları ile gösterilmiştir), harita boyutuna bağlı olarak bazı haritalarda ayrıntıya girilmeyip detaya yer verilmemesi, haritalarda rölyefin dikkate alınmaması vb. hususlar atlasın kalitesini düşürmektedir. Haritalar için uzunca açıklamaların yapılması, Bizans tarihi ile ilgili temel konuların hepsine yer verilmesi, yetkin bir şekilde bütün Bizans tarihinin işlenmesi eserin sadece atlas olarak değil uzun süre aynı zamanda başvuru kaynağı olarak da kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Türkiye tarihinin uzun bir kısmını Bizans hakimiyeti altında geçirmesi nedeniyle ülkemiz açısından oldukça önemli bir çalışma olan bu atlas, muhtemelen daha sonra hazırlanacak uzmanlık atlasları için iyi bir başlangıçtır.

SONUÇ

Sonuç olarak, buraya kadar görüldüğü üzere, Osmanlı'da atlas çalışmaları, tıpkı dünyada olduğu gibi coğrafya atlası ile başlamıştır. İlk örnek Piri Reis'ten itibaren hazırlanmaya başlanan coğrafya atlasları 1801-1803 yılına kadar el yazması şeklinde iken bu tarihten itibaren matbaada basılmışlardır. Tanzimat ile başlayan hemen her alandaki değişim ve yenileşme hareketleri

¹¹⁰ Hermann Kinder-Werner Hilgemann, *Dünya Tarih Atlası*, 2 cilt, çev. L. Uslu, ODTÜ Yayınları, (Ed: H. Bağcı), 660 s, Ankara 2006.

¹¹¹ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. A. Özdamar, Kitap Yayınevi, 320 s, İstanbul 2006.

içerisinde eğitim sisteminde de önemli gelişmeler olmuş bir taraftan eski eğitim sistemi yenileştirilirken diğer taraftan yeni okullar, yeni sistemlere geçme çabaları yaşanmıştır. Bu çabalar çerçevesinde modern anlayışta öğretim kurumları ve öğretmenler yanında yeni dersler, ders kitapları, ders araç-gereçleri eğitim hayatı içindeki yerini almaya başlamıştır. Tanzimat'tan sonra okul kitaplarının çeşitlenerek artmasına bağlı olarak öncelikle coğrafya atlasları sayı ve kalite açısından gelişme kaydetmiş, onlardan uzun bir süre sonra 1910 yılından itibaren de tarih atlasları bu gelişmedeki yerlerini almıştır.

Mehmed Eşref'in anılarında da görüldüğü üzere, tarih derslerinin kitapları, kitap içerikleri ve takip edilen yöntemde meydana gelen gelişme ve yenileşmelere bağlı olarak, tarih derslerinde kuru bilgileri sıralamak şeklindeki sistemde de yenileşme ve modernleşmeler gerçekleşmiştir. Derslerde anlatılan tarihi olayların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla sınıfta tahtaya çizilen haritalarla başlayan süreç, zamanla bunların birleştirilerek basılması fikrini doğurmuş ve böylece ilk tarih atlası ortaya çıkmıştır. İlk olmasına rağmen, Mehmed Eşref'in hem coğrafya hem tarih eğitimi alması, iyi bir eğitimci ve araştırmacı olması, tarih atlasından önce birçok defa coğrafya atlası hazırlamış olması, iyi araştırmacılığın bağlı olarak -yabancı dil bilmediği halde- yabancı kaynaklardan faydalanması gibi nedenlerle, ortaya dönemine göre oldukça iyi bir atlas çıkmıştır. Anılarında belirttiği gibi, bir Almanca tarih atlasından faydalanmış, bundan dünya ve Avrupa tarihi ile ilgili haritaları almış, ama yabancı atlaslarda Türk tarihi ile ilgili haritalara hiç yer verilmediği veya yeterince yer verilmediği için Türk tarihi ile ilgili bütün haritaları kendisi hazırlamıştır. Sonuçta, genel tarih ile ilgili haritalar çeviri de olsa, ülkemizde ilk olmaları bakımından ve hele haritaların konu ve gösterim olarak dönemine göre oldukça iyi bir seviyede bulunması nedeniyle ortaya çıkan atlas çok iyi bir örnektir. Zaten kısa süre sonra genişletilmiş ikinci baskısının yapılması, onun da kısa sürede tükenmesi, birçok kesimden iyi eleştiriler alması da atlasın kaliteli olduğunu kanıtlayan hususlardır. Mehmed Eşref'in ardından, ikinci olarak Abdülkerim Nadir tarafından hazırlanan ve sadece Osmanlı tarihine ayrılan tarih atlası dikkati çekmektedir. Düşünce olarak iyi olmasına rağmen, yeterli araştırma ve hazırlık yapılmadığından olacak, ortaya çıkan eser, daha önce yapılanı geçememiştir.

Cumhuriyet'in ilanından önce hazırlanan bu iki tarih atlasından sonra, artık yeni yönetimin beraberinde getirdiği yenilikler devreye girmiştir. Özellikle bilim ve eğitim alanına da yansıyan yenilikler ve bu konuda bizzat Atatürk tarafından desteklenen Türk Tarih Tezi çalışmaları tarih atlasları

için etkili olmuştur. Bu tez için hazırlanacak kitaplarda faydalanmak adına bir ön baskı yapılmış (1931), kitapların hazırlanmasında sonra, kitaplar içinde yer alan haritaların birleştirilmesiyle oldukça kapsamlı bir tarih atlası basılmıştır. Bu atlaslar her ne kadar Türk Tarih Tezi için hazırlanmışlarsa da, içerdikleri haritalara bakılırsa milli bir atlas değil, genel tarih atlası karakterindedirler.

1930'lu yıllarda hazırlanan geniş ve kapsamlı ama oldukça az sayıda basılan bu atlasları takiben, uzun bir aradan sonra F. R. Unat'ın atlası hazırlanmıştır. Önsözünde 'memleketimizde Türk harfleriyle basılmış ilk tarih atlası' olarak takdim edilmişse de, Unat'ın haritalarından faydalandığı 'Türk Tarihinin Anahatları' atlaslarını yok saydığı dikkati çekmektedir. Normal kitap boyutunda, hazırlanan atlas ilk defa 1951 yılında ve o dönemin orta-öğretim kurumlarına hitaben hazırlanmışsa da, daha sonraki yıllarda daha iyi örnekleri basılmadığı için uzun yıllar kullanılmaya devam edilmiştir. Dipnot ve kaynakçası bulunmayan bu atlasın, Wilhelm Schier'in ilki 1935 yılında sonra da birçok defa basılan tarih atlasından oldukça geniş oranlarda faydalanılarak hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Erzen ile Dettore'nin birlikte hazırladığı tarih atlası, Unat atlasını takiben hazırlanan ilk çalışmadır. Aslında büyük boy olarak hazırlanmasına rağmen, harita içerikleri açısından çok zengin olmayan bu atlas, harita yanında kısa kısa da olsa açıklamaların yapıldığı ilk atlasımızdır. Harita sayısı bakımından Unat atlasına göre oldukça fazla olmasına rağmen, sonraki yıllarda çok fazla baskısı yapılmamıştır. Tabiki bu durumda, gazete ve dergiler tarafından promosyon olarak verilen tarih atlası olmasının çok büyük bir etkisi bulunmaktadır.

Birken'in çalışması zaten Tübinger atlası içerisinde olduğundan bunların birlikte değerlendirilmesi gereklidir. Almanya'nın Ortadoğu'ya verdiği önemin bir göstergesi olan bu atlas, hem coğrafya ve tarih atlasının bir arada olması hem de konu zenginliği ve detayları ile şimdiye kadar -Türkiye için hazırlanmasa da- basılmış olan en iyi atlas durumundadır. Çok büyük bir ekip ve çok büyük imkanlar ile hazırlanan bu çalışma, çok büyük boyutlu ve bütün Ortadoğu'yu kapsayacak şekilde çok geniş bir saha için hazırlandığından; hem taşıma ve kullanması işlevsel değildir hem de Türkiye'yi ilgilendiren haritalar bütün içerisinde kaybolup gitmektedir.

Pitcher, atlasını sadece Osmanlı'ya hasrederek, Hellert ve Abdülkerim Nadir'den sonra bu sahada eser veren ilk müellif olmuştur. İngilizce aslının basımının çok uzun sürmesi gibi, Türkçe'ye çevrilerek basılması da oldukça gecikmiştir. Dolayısıyla bu arada yapılan araştırmaları dikkate almayan bu

çalışma, hem bu sahada başka eser olmadığı hem de haritalarda yeterli detaya girmediği için halen kullanımda kalmayı başarmıştır.

Tarih eğitimi almasına rağmen kendi özel ilgisi nedeniyle tarih haritaları çizme işini meslek edinmiş olan H. Dağtekin bu alanda emeği geçen en önemli isimdir. Türk Tarih Kurumu'ndaki işi gereği tarih kitaplarına harita çizmekle başlamış, Taeschner'in sonuçsuz kalmış projesi için üzerine düşen haritaları çizmekle devam etmiş ve nihayetinde yaptığı haritaları toplayarak 1980 yılında tarih atlasını bastırmıştır. Harita ve atlas hazırlama dışında, tarihi haritacılık konusunda kalem oynatmış tek müellif olarak VIII, IX ve X. Türk Tarih Kongrelerinde üç tane de bildiri sunmuştur. Araştırma ve incelemelerinde bazı hata ve eksiklerden anlaşılacağı üzere, bu konuda yeterli vukufiyete sahip olmayan Dağtekin, yazılarında hep 'Milli Atlas'tan bahsetmesine rağmen, hazırladığı atlas milli değildir.

Birken-Gerlach tarih atlası 1999 yılında Türkiye için en son hazırlanan tarih atlası olup Almanya'da basılarak Türkçe hazırlanması ile dikkati çekmektedir. Harita sayısı bakımından M. Eşref'ten sonra ikinci sırada ve konu çeşitliliği açısından en zengin atlaslar içerisinde. Fakat küçük boy olması nedeniyle detayların gösterilmediği ve konuların yüzeysel geçildiği bir atlas-
tır.

İncelediğimiz bütün atlaslarda dikkati çeken bir husus, haritaların çok büyük bir kısmının askeri ve siyasi tarihe ayrılmasıdır. Atlasın hazırlandığı dönemin tarihçilik anlayışı ile hazırlayan kişinin amaç ve tarihçiliğini de yansıtan bu duruma göre sadece Pitcher ve TAVO'da bu manzara değişmekte, askeri-siyasi konulara ayrılan harita oranı yarıya düşmektedir. Diğerlerinde ise bu oran % 69'un altına inmemektedir. Şu durumda, ülkemizde hazırlanan tarih atlaslarına bakılarak tarihçilik anlayışımız değerlendirildiğinde, XX. yüzyılın başlarından bugüne kadar tarih denildiğinde "askeri-siyasi tarih" in anlaşıldığı ortaya çıkmaktadır. Oysa tarih araştırmalarında özellikle 1980'lerden sonra bu anlayışın değiştiği bilindiğine göre, harita ve atlasların araştırmaları takip etmediği ve çok gerisinde kaldığı ileri sürülebilir.

Görüldüğü üzere, ülkemizde 1910 yılında hazırlanan ilk tarih atlasından bu yana -çeviriler hariç- sadece 12 adet tarih atlası hazırlanmış olup bilimsel araştırmaların çok fazla arttığı ve haritacılık teknolojisinin de oldukça ileri seviyeye ulaştığı günümüz şartlarında hepsi de eskimiş ve yetersiz kalmış durumdadır. 1999 yılında en son hazırlanan tarih atlasının bile üzerinden on yıldan fazla bir zaman geçmiştir. Bu dönemde çıkan tarih kitapları sayısı ve özellikle de yurt dışında basılan tarih atlasları ile karşılaş-

tırılırsa, bugünkü ihtiyaçları karşılayabilecek nitelikte ayrıntılı ve kapsayıcı bir tarih atlasımız hala bulunmamaktadır. Zaten bu yüzden 1951 yılında Unat tarafından hazırlanan atlas da dahil olmak üzere sonrakiler defalarca basılarak bugüne kadar gelmişlerdir. Türkiye'deki tarih bölümleri ve tarihçilerin sayısındaki fazlalığa rağmen, neden tarihçilerin tarih atlası hazırlamadıkları ayrıca araştırılması gereken bir konudur. Tarihçilerimizin bazılarının tarih atlaslarını "geçici" görmeleri, tarihçilerin eğitim ve araştırma sürecinde harita ve atlasları pek kullanmamaları sorunun cevabını kısmen verse de tatmin edicilikten uzaktır. Coğrafyacılar ise tarih ile ilgilenmemeleri ve tarihi coğrafya sahasını ihmal etmeleri nedeniyle tarih atlası üzerinde çalışmamışlar ve bu yüzden XXI. yüzyılın ilk on yılının bittiği günümüzde bile Türkiye'nin hak ettiği bir tarih atlası hazırlanamamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdülkerim Nadir, *Mükemmel ve Mufassal Tarihi Osmani Atlası*, Tefeyyüz Kitabhanesi, İstanbul 1331.
- Akerman, J. R., "From Books with Maps to Books as Maps: The Editor in the Creation of the Atlas Idea", (Ed: J. Winearls) *Editing Early and Historical Atlases*, s. 3-48, 1995.
- Akerman, J. R., "Atlas, Birth of a Title", içinde s. 15-30, Edt. M. Watelet, *Mercator Atlas of Europe: facsimile of the maps by Gerardus Mercator contained in the Atlas of Europe, circa 1570-1572*, Pleasant Hill, OR: Walking Tree Press, 1997. ayrıca bkz: www.walkingtree.com.
- Aslanapa, Oktay-Y. Demiriz-A. Altun, *Selçuklular Devri Tarih ve Mimari Anıtlar Haritaları*, YKY, İstanbul 1971.
- Mehmed Eşref, *Muhtasar Tarihi Osmani Atlası*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1326.
- Mehmed Eşref, *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1329.
- Akyol, İbrahim Hakkı, "Coğrafya/Osmanlı Türklerinde Coğrafya", *İA. C. 3*, MEB. Yayınları, (1977) ss. 202-220.
- Barracough, Geoffrey, *Times Dünya Tarih Atlası*, çev. Z. Okar, Karacan Yayınları, M. A. Ertem Matbaası, İstanbul 1980.
- Barzun-H. F. Graff, *Modern Araştırmacı*, çev. Fatoş Dilber, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 1993.

- Berktaş, H. "Vizörden Bizans: Haritalarla Düşünmek", *Cogito*, sy. 17 (1999), ss. 68-110.
- Birken, A. *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1976.
- Birken, A.-H. Gerlach, *Tarih Atlası*, Mantis Verlag, Almanya 1999.
- Black, Jeremy, "Historical Atlases", *The Historical Journal*, 37/3, (1994), ss. 643-667.
- Black, Jeremy, *Maps and History Constructing Images of the Past*, Yale University Press, New Haven 1997.
- Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I-II*, çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- Burke, Peter, *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları*, çev. Zeynep Yelçe, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- Copeaux, Etienne, "Bir Haritanın Tarihi I-II", *Defter*, sy. 32 ve 33 (1988), ss. 82-89 ve ss. 115-122.
- Copeaux, Etienne, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Tezine*, çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Dağtekin, Hüseyin, "Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma", *VIII. Türk Tarih Kongresi (1977) Bildirileri II. Cilt*, s. 1141-1181, TTK. Yayınları, Ankara 1981. (Ayrıbasım s. 1-39).
- Dağtekin, Hüseyin, "Günümüzde Tarih Haritacılığının Durumu ve Biz", *IX. Türk Tarih Kongresi (1981) Bildirileri*, s. 1451-1504, TTK. Yayınları, Ankara 1989.
- Dağtekin, Hüseyin, "Günümüzde Tarih Haritacılığımız Neden ve Nasıl Gelişti?", *X. Türk Tarih Kongresi (1986) Bildirileri VI. Cilt*, s. 2611-2640, TTK. Yayınları, Ankara 1994.
- Dağtekin, Hüseyin, *Genel Tarih Atlası*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2006.
- Dörtok-Abacı, Zeynep, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)", *UÜ. Fen-Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 15, (2008), ss. 395-407.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK. Yayınları, Ankara 2006.
- Erzen, A.-U. Dettore. *Büyük Tarih Atlası*, Arkın Kitabevi, İstanbul 1970.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
- Goffart, Walter. *Historical Atlases, The First Three Hundred Years, 1570-1870*, The University of Chicago Press, Chicago 2003.
- Gökman, M. "Faik Reşit Unat (1899-1964)", (Edt) F. Çoker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, s. 452-468, TTK. Yayınları, Ankara 1983.
- Gümüşçü, Osman, "Tarihi Coğrafya ve 'An Historical Geography of the Ottoman Empire' (D. E. Pitcher) Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, sy. 61 (2000), ss. 85-92.
- Gümüşçü, Osman, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.
- Gümüşçü, Osman-Abdullah Balcıoğulları, *Coğrafyaya Giriş*, Bilge Yayınevi, Ankara 2006.
- Gümüşçü, Osman, "The Concept of Village Boundary in Turkey from the Ottoman Times to the Present", *Archivum Ottomanicum*, sy. 24 (2007), ss. 37-60.
- Gümüşçü, Osman, "Tarihi İncelemelerde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı", *Erdem*, sy. 51 (2008), ss. 111-136.
- Gümüşçü, Osman-Seda Önger, "Osmanlı'da Tarih Dersi Öğretiminde Kullanılan Yeni Bir Unsur: Tarih Atlasları", *100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, s. 303-320. İstanbul 2009.
- Gümüşçü, Osman, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçerisinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilig*, sy. 52 (2010), ss. 79-104. Ankara..
- Gürsoy, Cevat Rüştü-Mesut Elibüyük, *Yeni Türkiye Atlası Hakkında Düşünceler*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1979.
- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. A. Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Harley, J. B., "Maps, knowledge, and power", Edt. D. Cosgrove-S. Daniels, *The Iconography of Landscape* içinde, s. 277-312, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Hellert, J. J., *Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'Empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique*. Bellizard, Paris 1843ve 1844.
- İhsanoğlu, E. ve diğ. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi I-II*, (OCLT) IRCICA Yayınları, İstanbul 1999.

- İşler, A. Ş. "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 15 (2003), ss. 55-63.
- Johnston, R. J. *The Dictionary of Human Geography*, Wiley-Blackwell 2000.
- Jotischky, A.-C. Hull, *The Penguin Historical Atlas of the Medieval World*, Penguin Books, New York 2005.
- Kinder, H.-W. Hilgemann, *Dünya Tarih Atlası 2 cilt*, çev. L. Uslu, ODTÜ Yayınları, (Ed: H. Bağcı), Ankara 2006.
- Komisyon. *Türk Tarihinin Anahatları Atlası*, Ankara 1931.
- Komisyon. (*Türk Tarih Tezi*) *Tarih Atlası*, Ankara 1941
- Komisyon. *Tübingen Atlas der Vorderen Orients*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1977-1993.
- Komisyon. *Türk Dünyası Kültür Atlası, 12 cilt*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997-2003 (İslam Öncesi Dönem, Selçuklu Dönemi (2 cilt), Osmanlı Dönemi (6 cilt), Cumhuriyet Dönemi (2 cilt), Türk Devlet ve Topulukları).
- Komisyon. "Atlas", *AnaBritannica*, C. 3, Hürriyet Yayınları, s. 285-286, İstanbul 1997.
- Komisyon, *Türk Dili Sözlüğü I-II*, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- Komisyon. *Eski Harfli Türkçe Eserler Bibliyografyası*, Milli Kütüphane Yayını CD.
- Kopp, H.-Oğuz Erol, "Tübingen Ortadoğu Atlası Disiplinlerarası Bir Araştırma Projesi", *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sy. 7 (1991), ss. 159-166.
- Küçükahmet, Leyla, *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006.
- Matthew, D. "Ortaçağ Avrupası", *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, C: 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1988.
- McEvedy, C. *Modern çağ Tarih Atlası 1483'ten 1815'e Avrupa*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- McEvedy, C. *Yakın çağ Tarih Atlası 1815'ten 2000'e Avrupa*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- McEvedy, C. *İlk çağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- McEvedy, C. *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

- Nebioğlu, Osman, *Türkiye’de Kim Kimdir*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1961-62.
- Ortaylı, İlber, “Hammer-Purgstall”, *DİA*. C: 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 490-494.
- Ortaylı, İlber, “Önsöz”, *Dünya Tarih Atlası* içinde, s. V, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Özgüç, Nazmiye-Erol Tümertekin, *Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000.
- Pickles, J. *Uzamların Tarihi*, çev. K. Işık, YKY, İstanbul 2011.
- Pitcher, D. E. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul 1999.
- Sanır, Ferruh, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Gazi Büro Kitabevi, Ankara 2000.
- Sarıcaoğlu, Fikret, “Harita (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 210-216.
- Sarıcaoğlu, Fikret, “Osmanlılar’da Harita”, *Türkler*, C. XI, s. 303-312, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Schier, W. *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte*. Kleine Ausgabe. Wien, Hölzel. Tit., Index, 32 farb. Karten, Okart., schwache Lichtu. Gebrauchsspuren. Beilieg. ein 16seit. Beiheft 1935.
- Sönmez, Veysel, *Sosyal Bilgiler Öğretimi ve Öğretmenlik Kılavuzu*, MEB. Yayınları, İstanbul 1994.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Eşref Albatı Hatıraları*, Yeni Matbaa, İstanbul 1945.
- Taeschner, Franz, “Türkiye’nin Bir Tarihi Haritası Planı”, *V. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, s. 364-367, TTK Yayınları, Ankara 1960.
- Taş, Halil İbrahim, “Coğrafya Eğitiminde Görselleştirmenin Önemi: Mekansal Algılamaya Pedagojik Bir Bakış”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, sy. 16 (2005), ss. 337-341.
- Taş, Halil İbrahim, “Zihin Haritaları, Harita Okuma Becerisi ve Görselleştirme”, içinde *Coğrafya Öğretiminde Yöntem ve Yaklaşımlar*, s. 133-170, Aktif Yayınevi, İstanbul 2008.
- Tekeli, İlhan, “Bir Toplumsal Yorum Olarak Haritalar”, içinde *Mekansal ve Toplumsal Olanın Bilgibilimi Yazuları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- Tümertekin, Erol-Özgüç, Nazmiye, *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür ve Mekan*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2002.
- Unat, F. R. *Tarih Atlası*. Kanaat Yayınları, İstanbul Tarihsiz.
- Ünal, F. “Eğitim İletişiminde Görsel İleti Tasarımı”, *Kurgu*, sy. 18 (2001), ss. 325-336.

Kitap Tanıtma:

İRFAN TOVHİTİYEF, *Siyâset-i Pulî - Mâlî-i Timur ve Hânedân-ı û ve Sikkehâ-yi Anhâ* (Timur ve Hanedanı Mensuplarının Para-Maliye Politikaları ve Kestirdikleri Sikkeler), bekuşes: Behmen Ekberî, Kitabhâne-i Buzurg-i Âyetullah el-Uzmâ-yi Mar'aşî-i Necefi-i Kum, çâp-ı evvel, 1377 (1998), 116 ss., ISBN – 964-6122-31-4.

Timur'un insanları dehşete düşüren seferlerinden sonra ele geçirilen ülkelerde zamanla yeniden düzen sağlanmıştı. O ve halefleri hâkim oldukları ülkeleri bayındır bir hale getirmek ve halkın refahını sağlayabilmek için zirai ve ticarî faaliyetlerin teşvik edilmesi ve istikrarın sağlanması gerektiğinin farkında idiler. Timur zamanında imar faaliyetlerinin yanında tarım da ihmal edilmiş değildi. *Zafernâme* müellifi Yezdî'ye göre "Timur'un ülke dâhilinde işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmasına gönlü razı değildi". Bu maksatla o, ele geçirilen ülkelerden pek çok insanı göçürerek, o zamana kadar iskân edilmemiş olan bazı yerleri iskâna açmış, ülkenin çeşitli yerlerinde kanallar kazdırmıştı. Anadolu'dan göçürülen 30.000 çadır Kara Tatar, Isık Göl taraflarında yerleştirilmişlerdi.

Şehirlerin yeniden inşası ve kanallar açılmasına oğlu Şahrüh zamanında da devam edildi. O, 1410 yılında, Moğol istilasından beri harap bir halde bulunan Merv şehrinin yeniden imarını buyurmuş, bu arada Murgab ırmağından çıkan Merv suyunun harap olan seddi de onartmış, 12 fersah uzunluğunda kanal açılmış ve traftan ahali getirilerek bölgeye yerleştirilmişti. Eserini 1494'te tamamlayan İsfizarî, bu yöredeki tarımdan övgü ile söz ederek, Herat abalisinin giyecek ve yiyeceğinin buranın ürünlerinden sağlandığını kaydeder. Şahrüh 1435 yılında Kara Koyunlular üzerine sefere çıkıp, Kazvin'e geldiğinde, Âzerbaycan ve Irak-ı Acem'de boş kalan toprakların yeniden işlenmesi için çağrıda bulunarak, köylüden 5 yıl süre ile vergi alınmayacağını ilân ettirmişti.

Semerkind civarındaki Soğd-i Kelân yöresini sulamakta olan Mirza arığı rivâyete göre Uluğ Beg tarafından açılmıştı. Ebû Sâid 1459 yılında Herat dolaylarına geldiğinde, bu yörede ekilebilecek olan her yerin ekilmesini, bunun için tohum ve hayvan dağıtılmasını buyurmuştu. Onun vezirlerinden Hâce Kutbeddin-i Simnanî, Horasan'da her yıl 7.000 yük tohum ektiriyordu.

İsfizarî, Hüseyin Baykara devrinde halkın kendini tamamen ziraata verip, tarıma açılmayan arazi kalmadığını, işlenmeyen toprakların kanallar açılmak suretiyle işlenir hale geldiğini kaydediyor. Bu cümleden olarak, Murgab'tan Merv-i Şahican'a kadar arazi tarıma açılmıştı.

Ticarî faaliyetlere gelince; Timur, ticaretin devlet hazinesi için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkında idi. Semerkand'da pek çok dokuma tezgâhı bulunuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu. Clavijo'nun ifadesine göre Timur "başşehrini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için ticareti daima teşvik etmişti." Bu düşünce ileldir ki, 1402 yılında Ankara Savaşı'nın ardından Fransa kralına gönderdiği mektubunda "karşılıklı olarak tüccarların gidip-gelmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir hal aldığını" ifade ediyordu.

Tüccarları koruma siyasetinin Şahrüh zamanında da devam ettiği görülüyor. Zira bu tarz ifadelere biz onun Çin hükümdarı ve Memlûk sultanına yazdığı mektuplarında da rastlıyoruz. Müverrih Abdürrezzak-ı Semerkandi, tanıştığı bir tüccarın defalarca Çin'den aldığı kumaşları Mısır ve Anadolu'ya, oradan aldığı malları ise Çin'e götürdüğünü söylediğine işaret ile, Şahrüh zamanında artık Mısır ile Çin arasındaki yolun işlek, aslında çok uzak olan bu mesafenin ise yakınlaştığını kaydeder. Âzerbaycan'daki Sultaniye şehri Avrupalı, özellikle Cenevizli ve Venedikli tüccarların uğrak yeri olduğu gibi, güneydeki Hürmüz'ün beynelmîlel ticaretin

merkezi olduğu anlaşılıyor. 845 (1441/42) yılında elçilikle Hindistan'a gönderilen Abdürrezzak-ı Semerkandî, Hüzmü'z'e de uğramıştı. O, dünyanın her tarafından Mısır, Suriye, Anadolu, Âzerbaycan, Arab ve Acem Irak'ı, Horasan, Mâverâünnehr, Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Kalmuk ülkesi, Çin ve deniz ülkeleri, Habeşistan, Zengibar, Hind ve Arap yarımadası kıyısındaki şehirlerden ve çeşitli dinlerden tüccarların buraya geldiklerini, mal getirip-götürdükleri, ister para, ister takas yolu ile alışveriş yapılabildiğini kaydetmektedir. Menşei Uygurlara kadar uzanan, devlet sermayesine dayalı ortaklık müessesesi, bu devirde de varlığı sürdürmekte idi. Devlet hazinesinden kredi alan ortaklara büyük imkânlar sağlanıyor, hatta Tahranlık verilerek, her türlü vergiden muaf tutulup, hiç kimsenin onları rahatsız etmemesi, rüşvet ve hediye istememesi, hayvanlarına dokunmaması buyruluyordu. Hissedarlar arasında hükümdar, mirzalar ve ileri gelenlerin bulunduğu bu ortaklıklarda faizli kredi usulü de uygulanmış, bu ise şeriata aykırı görüldüğünden zaman zaman hükümdarlar ile ulemâ arasında anlaşmazlıklara ve ulemanın itirazlarına yol açmıştı.

Başkent olmasından dolayı Herat, devletin gelirleri ve servetin toplandığı yeri. Şehir özellikle köle ticaretinin merkezi olarak tanınıyordu. Hindistan'dan buraya her yıl 20.000 köle getirilir ve bunlar her zaman gerçek kıymetini bulurdu. En canlı ticaret merkezlerinden biri de Kabil şehri idi. Babür'e göre burası Hindistan'ın pazarı olup, Hind'den buraya her yıl 15-20 bin kervan geliyordu. Tüccarlar burada Horasan, Irak, Rum ve Çin mallarını da bulabilirlerdi. Kuzeyde ise aynı rolü Suğnak şehri oynuyordu.

Şahruh'un ölümünden sonraki karışıklıkların ardından Ebû Said'in Herat'a gelmesi şehre eski canlılığını da getirmişti. Ebû Said malî sıkıntılar içinde bulunmasına rağmen din adamlarının telkini ile Tamga vergisini kaldırmıştı. Önemli bir ticaret merkezi haline gelen Herat'ta bu devirde büyük sermaye sahipleri ortaya çıkmış, hattâ hükümdar zaman zaman yeni vergiler toplamak yerine, onlardan borç almak yoluna gitmişti. Hüseyin Baykara devrinde Herat'a biriken servet, ticarî faaliyetleri artırmış, eski çarşı ve pazarlar yeni ilâvelerle büyütülmüştü. Herat'a bağlanan büyük ticaret yolları üzerinde bu devirde yeni yeni ribatlar yapılmış olması bunun en büyük delilidir.

Askerî hususlarla ilgili Tavacı Divânının dışında, mali hususlar ile ilgilenen diğer divân ise Divân-ı Mal diye adlandırılıyordu. Başlıca görevleri vergi işlerini yürütmek ve gelirlerin artırılmasını sağlamaktı. Para bastırılması, hesapların tutulması da bu divânın görev alanına giriyordu. Hazinesinin miktarı, gelirler ve bütçenin durumu hakkında bir fikre sahip değiliz. En yüksek para birimi Tümen olmakla birlikte, en çok kullanılan para biriminin Irak ve Kepeki Dınarı ile Dirhem ve Tenge olduğu anlaşılıyor. Vergi memuru olarak Muhassıl ve Tamgaçılardan söz edilmekte olup, vergi olarak İslâmiyet'in alınmasını uygun gördüğü vergilerden başka, ticaret ve zanaat ehlinde Tamga, ekili arazi ve köylüden Kılan, göçebelere ise hayvan vergisi alınmakta idi. Zaman zaman mevcut vergilere ek olarak yeni vergiler de alınıyor, olağanüstü hallerde orduya yardım adı altında para toplanıyor, bazen ise vergiler iki katına çıkarılıyor, hattâ işkenceye dahi başvuruluyordu. Ancak ahaliden sık sık vergi toplamak için bâzen tüccarlardan borç para alındığı da oluyordu. Hüseyin Baykara, ahalinin durumunu görerek, 1471 yılında iki yıl süre ile ahalinin şikâyetçi olduğu bazı vergilerin alınmamasını buyurduğu halde, bu bile ahalinin durumunun iyileşmesini sağlamamış, mali sıkıntılar devleti meşgul eden en mühim mesele olmaktan devam etmişti.

Eserin başında Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Başkan Yardımcısı ve Tarih Şubesi Başkanı Abdulahad Muhammedcanofun Önsöz'ünde (s.7-8), "Timur ve halefleri zamanında devletin siyasî, kültürel ve iktisadî bakımdan büyük bir kalkınmaya sahne olduğu, bunlarla ilgili olarak devrin kaynaklarında geniş bilgi yer aldığı, 1996 yılında Timur'un doğumunun 660. yılı dolayısı ile çeşitli kongreler düzenlenip eserler yayınlandığı ve hattâ bunlardan pek çoğunun Özbekçe'ye tercüme edildiği, lâkin bunların pek azının iktisadî durum, para ve maliye ile ilgili olduğu" kaydedilerek, "bu konularda araştırma yapılması gereği" dile getiriliyor.

Özbekistan'da, İran İslâm Cumhuriyeti sefaretinde kültür ataşesi olarak görev yapan Behmen Ekberî ise esere dair yazdığı yazıda "eserin müellifi İrfan Tovhtiyef'in 1992 yılında Taşkent'te, Özbekistan Bilimler Akademisi'nde Özbekçe "Timur ve Hanedanı Mensuplarının Sikkeleri" adı altında, küçük boy, 44 sahifelik bir eser yayımladığını, daha sonra 1997 yılında ise bu eserini gözden geçirip, ilâveler ve değişikliklerle tanıtımını yaptığımız eseri 65 sahife olarak yayına hazır hale getirdiğini, ehemmiyetinden dolayı Özbekistan'daki İran Elçiliği Kültür Ataşeliği'nin eseri Farsça'ya çevirip yayınlamaya karar verdiğini" belirtmektedir.

Özbekistan Şarkiyat Enstitüsü'nde Farsça öğretim görevlisi olarak çalışan Abdülkema1 Puladof eseri Farsça'ya çevirmiş, Afganistanlı şair ve yazar Muhammed Nasır-ı Tahurî ise eserin editörlüğünü üstlenmiştir.

Müellif eserin önsözünde "Vaktiyle Timur ve Timurlular devri hakkında söz etmenin yasak olduğunu, fakat şimdi durumun değiştiğini, Cengiz Han Moğollar, Napolyon Fransızlar, İvan ve Petro Ruslar için nasıl millî kahramanlar ise, Emir Timur'un da Orta Asya için aynı şeyleri ifade ettiğini" kaydediyor (s.13). Yazar bu arada N. Şamî, Ş. Yezdi, H. Ebrû, İbn Arabşah, A. Semerkandî ve daha bazı müverrihlerin eserlerinin bu devrin araştırılması hususunda önemli kaynaklar olup, değerli bilgiler verdikleri halde, bunların hiçbirinin Timur'un iktisadî ve malî politikası hakkında bilgi vermediği, bu yüzden sikkelerin çok önemli bir yeri olduğunu ve değerli bilgiler verdiğini ifade etmeden geçemez.

Eser, Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi'nin sikkeler bölümündeki H-21, H-47 ve H-154 numaralı koleksiyonlarda yer alan, Timur ve Halefleri ile ilgili, iki defineye dayanmaktadır. Bu definelerden biri 1965 yılı Ekim ayında, Taşkent'e bağlı Angren şehri yakınlarında Dukend köyünde bulunmuş olup, 69 Tenge ve 262 Mirî'den ibarettir.

İkinci define ise, 1989 yılı Ağustos ayında Kaşka Derya bölgesinde, Yeke Bağ'a bağlı Tirek ile Çağatay köyleri arasında yol düzeltmeleri yapan buldozer sürücüsü tarafından bulunmuştur. Definenin önemli bir kısmı yörenin maliye idaresi müdürü tarafından kimseye danışılmadan Moskova'ya gönderilmiş olup, halen de orada korunmaktadır. Sözü edilen bu define 31 kg. ağırlığındadır. Bir kısmı elden ele dağılmış ise de, bu haber duyulduktan sonra yazar, Özbekistan Devlet Müzesi Sikke uzmanlarından birisi ile birlikte yöredeki ahali den 1129 tane gümüş sikkeyi toplamayı başarmış ve müzeye teslim etmiştir.

Eser, Timur'un İşbaşına Gelmesinden Önce Orta Asya'nın Tarihi Durumu (s.16-24) ile başlamakta; Emir Timur'un Para-Maliye Politikası ve Sikkeleri (s.25-38) konusu ile devam etmektedir. Yazar burada kaynak belirtmeksizin, Avrupa'da 17. yüzyılda ilk bütçe örneğinin İngiltere ve Fransa'da görüldüğünü, fakat bundan 3 asır önce Timur'un ülke idaresinde bütçe uygulaması başlattığını belirtir (s.27) ve başta tarım ürünleri olmak üzere devlet gelirleri anlatılarak, Timur'un sadece siyasî bir devlet adamı değil, aynı zamanda büyük bir islahatçı, iktisadî konularda bilgi sahibi olduğunu vurgular (s.30).

Timur devrinde ülke dâhilinde 40'tan fazla şehirde para kestirildiği anlaşıyor (s.32). Timur devrinde bazı sikkeler üzerinde 4 Halife'nin adlarının yer alması da dikkat çekicidir (s.34-35). Bundan sonra Timur'un kestirdiği sikkelerden 20 tanesinin üzerindeki ibareler verilmekte ve sikkelerden bazıları üzerinde İspanyol elçi Clavijo'nun da zikrettiği, 3 halkadan ibaret armanın mevcudiyetinden söz edilmektedir (s.37. Ayrıca kitabın sonundaki resimlere bakınız).

Ardından Timur'un haleflerinden olan Muhammed Sultan, onun oğlu Muhammed Cihangir ve Halil Sultan'ın sikkeleri üzerinde durulur (s.39-44). Buradaki bazı sikkeler üzerinde de 4 Halifenin adları görülmektedir. 4 Halife'nin adları daha bazı sultanların sikkeleri üzerinde de görülmektedir.

Timur'un ölümünden sonra tahtı ele geçiren torunu Halil Sultan'ın Semerkand'dan uzaklaştırılmasının ardından hâkimiyeti ele geçiren Timur'un küçük oğlu Şahruh'un kestirdiği 11 sikke tanıtılır (s.45-48) ve ardından da Şahruh'un oğlu Uluğ Beg'in Semerkand tahtına oturmasına ve onun bastırduğu sikkelere geçilir (s.49-52). Burada Uluğ Beg'in 823 (1420) yılında Semerkand'da basılan bakır sikkesi üzerinde 5 köşeli yıldız motifi; 832 (1428/9) yılında Buhara'da basılan sikkesi üzerinde ise çiçek motifi yer aldığı kaydedilir (s.51). 98 ve 99 numaralı sikkeler üzerinde (s.100) bulunan ceylan motifi de dikkat çekicidir.

"Uluğ Beg'in Öldürülmesinden Sonra Mâverâünnehir'de Hüküm Süren Timur'un Halefleri ve Sikkeleri" başlığı altında (s.53-56) pek çok hanedan mensubundan söz edilmekte ise de bizim için en önemlileri Uluğ Beg'in oğlu Abdüllâtif ile Ebû Said'dir. 853 (1449) yılında, Semerkand'da Mirza Abdüllâtif tarafından kestirilen sikkenin üzerinde (es-Sultanu'l- Âzam Abdüllâtif Bahadır b. Şahruh Bahadır b. Timur Kürekân) babası Uluğ Beg'in adının anılmaması (s.53) ilgi çekicidir.

"Timur'un Horasan'da Hüküm Süren Halefleri ve Sikkeleri" başlığını taşıyan sahifelerde (s.57-59), Sultan Hüseyin Baykara üzerinde durulur ve kestirdiği sikkelerden bazıları tanıtılır.

Ardından "Bağımsız Özbekistan Millî Paraları ve Emir Timur ve Mirza Uluğ Beg'in Doğumu Münasebeti ile Kestirilen Sikkeler"e geçilir (s.60-66). Burada Özbekistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının 3. yılı dolayısı ile 10 Som değerinde 2 para bastırıldığı belirtiliyor ve özellikleri veriliyor. Bunlardan birincisi 99,9 ayar gümüş, 31 gr. ve beyaz renkte; ikincisi ise 28,28 gr. bakır-nikel karışımı, altın kaplama, sarı renklidir. Her iki sikkenin de kutru 38,6 mm.dir. Sikkelerin üzerinde Taşkent'teki Timur heykeli nakşedilmiş olup, sikkenin üst tarafında "TOŞKENT" kelimesi, alt tarafında ise daire şeklinde "AMIR TEMUR HAYKALI" "10 SOM" ibareleri, arka yüzünde ise "ÖZBEKİSTON MUSTAQİLLİĞİNİN 3 YİLLİĞİ" "1994" ibareleri ile devlet arması yer alıyor (s.62. Şekli için bkz. s.115).

Uluğ Beg'in doğumunun 600. yılı dolayısı ile 1994 yılında 1 Som değerinde, bakır, 16 gr. ağırlığında, altın kaplama, 31 mm. kutrunun bir sikke kestirilmiş olup, üzerinde Uluğ Beg'in kabartma portresi, üst kısmında "MUHAMMAD TARAGAY ULUG BEK", alt tarafında ise "1394-1449" sayıları; arka yüzünde ise "ÖZBEKİSTON RESPUBLİKASI" "1 Som 1994" ibareleri ile devlet arması yer almaktadır (s.63. Şekli için bkz. s.115).

Timur'un doğumunun 660. yılı dolayısı ile 1996 yılında 100 Som değerinde 2 çeşit sikke bastırılmıştır. Bunlar 99,9 ayar gümüş, 38 mm. kutrunun ve 31,1 gram ağırlığındadır. Bunlardan biri beyaz, diğeri ise altın kaplama olup, sarı renktedir. Her iki sikkenin bir yüzünün ortasında at üzerinde Timur tasviri, alt tarafta "100 Som", sol tarafında "1336"; sağ tarafında "1405" sayıları yer almakta; "AMIR TEMUR 660 YIL" ibaresi resmi çerçevelemektedir. Sikkenin arka yüzünde ise devlet arması tasviri ve onun çevresinde "ÖZBEKİSTON RESPUBLİKASI 1996" ibaresi bulunmaktadır (s.63-64. Şekli için bkz. s.116).

Eserin sonunda "Timur ve Hanedanı Mensuplarının Sikkelerinin Katalogu" bulunmaktadır (s.67-78). Bunların çoğu Timur'a ait olup, 103-107 numaralar arasındaki 5 tanesi ise yukarıda sözü geçen bağımsızlık sonrası basılan sikkelerdir. Katalogda zikri geçen sikkelerin arkalı-önlü fotoğrafları da verilmiştir (s.81-116).

Özbekistan Devleti Tarihi Devlet Müzesinde muhafaza edilen Timur ve hanedanı mensuplarının kestirdikleri oldukça nadir sikkelerin tanıtılmasının yer aldığı eser Nüemizmatların ilgisini çekebileceği gibi, devrin tarihi ile ilgilenen araştırmacılar için de oldukça yararlı olacaktır.

EROL KÖROĞLU, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity, Literature in Turkey During World War I* (London: I.B. Tauris, 2007) 244 sayfa, ISBN: 978 1 94511 490 9

Erol Köroğlu'nun bu çalışması, Türk ve yabancı tarihyazımında sıklıkla değinilen ama pek de derinlemesine araştırılmamış olan Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hükümetinin savaş propagandası ve bir Türk kimliği inşa edilmesi çabaları üzerinedir. Köroğlu, aslen bir edebiyatçıdır. Ancak bu çalışmasında Köroğlu'nun edebiyatçılıkla tarihçiliği itinalı bir şekilde bir araya getirdiği görülmektedir.

Kitabın kaynakçasına bakıldığında sadece Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti hakkındaki literatürün değil, asıl olarak bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilmiş propaganda ve diğer yayınların incelendiğini görülmektedir. Bu husus çok önemlidir. Zira bu dönem hakkındaki hassaten İngilizce neşriyatta kişiler ve fikirleri tartışılırken bu kişilerin kendi yazdıklarına bakılmayıp bir takım ezberler üzerinden bazı iddialar serdedilmektedir.

Bu iddialardan en problematik olanı da İttihat ve Terakki hükümetinin 'ulus-devlet' kurma doğrultusunda ve imparatorluktaki 'diğer unsurları' dışlayıcı ve moda tabirle 'ötekileştirici' politikalar takip ettiğidir. Erol Köroğlu, bu tür iddiaların teleolojik okumalardan kaynaklandığı tespitini yapmaktadır. Yani ortada bilgi hatasından ziyade metodolojik bir problem vardır. Bazı tarihçiler, geçmiş bugünden okumakta ve sanki Türk milliyetçiliğinin ya da Türkcülüğün belirli bir seyri takip ederek ulus-devlet modelinde örgütlenmeye çalışan yeni Türkiye devletini doğurmuş olduğunu iddia etmektedirler. Erol Köroğlu, bunun böyle olmadığını, meselenin Türkcülüğü şad etmek ya da Türk milliyetçiliğini bayraklaştırmaktan başka bir şey olduğunu belirtmektedir. Yazar, Birinci Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki hükümetinin devleti korumak ya da kurtarmak için kendisinden önceki Osmanlı hükümetlerinin yaptıkları gibi bir takım söylemler geliştirmeye çalışmış olduğunu anlatmaktadır. Yani, gerçekten de İttihat ve Terakki hükümeti savaş sırasında bir Türk kimliği inşa etmeye çalışmıştır. Ancak bunu da pek becerememiştir. Zira hükümet, sistematik olarak bunu yapabilecek ne fikri ne de fiziki alt yapıya sahipti. Ayrıca, son ana kadar İttihat ve Terakki hükümeti kendi içindeki farklılıkları (*diversity*) muhafaza etmişti. Hem Türkcüler, hem İslamcılar, hem Türk-İslamcılar, hem de Batıcılar değişik yer ve zamanlarda bir şekilde İttihat ve Terakki hükümetinin politikalarına destek vermişler ve/veya karşı çıkmışlardır. Yani bir nevi kaotik bir durum söz konusudur. Böylesi kaotik bir ortamda da somut ve sistematize edilmiş bir ideolojinin ortaya konması son derece zordur.

Köroğlu, 1914-1918 yılları arasında ortaya konan edebi eserlerde savaş sırasındaki propaganda çalışmalarının bir sonucu olarak bir milli kültürün oluşturulmaya çalışıldığını anlatmaktadır. Ancak bu proje başarısız olmuştur. Bu projede yer alan yazarlar bir yandan dönemin olaylarını yorumlarlarken bir yandan da kendi aralarında fikir kavgaları etmektedirler. Ortada hükümet tarafından belirlenmiş herhangi hegemonik bir ideoloji olmadığı için bu yazarlar kaotik bir ortamda kendi fikirlerinin devletin ideolojisi olması uğraşısı içerisindeydiler. Bu yüzden, Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş döneminde geliştirilen propaganda Batı'daki gibi sistematik ve güçlü değildir. Bu yüzden hükümet, bir 'milli kimlik' inşası konusunda da pek de başarılı olamamıştır.

Köroğlu'na göre, Osmanlı savaş propagandasının başarısız olmasının birtakım sebepleri vardır. Birincisi, Osmanlı toplumunda okur-yazarlık oranı Batı'ya göre oldukça düşüktü. Bu yüzden, Batılı ülkelerin savaş propagandaları hedef kitlelere ulaşabilirken bu durum Osmanlı İmparatorluğu için söz konusu değildi. İkincisi, İttihat ve Terakki rejiminin kendisi bu propaganda faaliyetinin başarısız olmasının amillerindendi. Etkili bir propaganda için Batı'daki gibi 'master-plan'ların mevcudiyeti ve kurumlar arası koordinasyonun üst seviyede olması gerekiyordu. İttihat ve Terakki rejiminde propaganda konusunda ne bir strateji ne de kurumlar arası herhangi bir uyum vardı. Ayrıca, rejim çok ağır bir sansür uyguluyordu.

Uygulanan sansür de herhangi bir sistematik çalışmanın ürünü değildi. Gelişigüzel uygulanan sansür yüzünden propaganda faaliyetleri çok sınırlı kalmaktaydı. Dördüncü bir sebep ise Osmanlı İmparatorluğu'nda propaganda faaliyetlerinde kullanılacak neşriyat için gerekli kâğıt yurtdışından sağlanıyordu. Doğal olarak kâğıt tedarikinde dışarı bağımlı bir hükümetin etkili bir propaganda faaliyeti yürütmesi olanaksız oluyordu. Beşincisi, İttihat ve Terakki Partisi'nin kendisi çok karışık, karmaşık ve belirsizdi (*too complicated, too complex and too ambiguous*). Bu yüzden Parti, toplumu ikna etme ve hegemonik bir ideoloji ortaya koyma hususunda çok zorlanıyordu. Duruma göre propaganda ve ideolojik söylem geliştiriliyordu. Mesela; zaman zaman Osmanlılık öne çıkarılıyordu. Arap isyanı sırasında ise İslamcılık vurgulanıyordu. Aynı zamanda Kafkasya'daki seferler devam ettiği için bir yandan da Turancılık dillendiriliyordu. İttihat ve Terakki Partisi bu üç farklı ideolojiyi devam ettirmekte ve birbiriyle uyumlu hale getirmekte doğal olarak zorlanmaktaydı. Ayrıca üç farklı ideolojiye aynı anda vurgu yapıldığı için durumu Osmanlı kamuoyuna açıklamak da pek kolay olmuyordu. Son olarak; İttihat ve Terakki liderleri genel bir hükümet propagandası geliştirmek yerine kendi bireysel propagandalarını yapıyorlardı. Bu propagandalar zaman zaman birbirleriyle çelişiyordu. Bu da hükümeti zor duruma düşürüyordu.

Köroğlu, savaş sırasında birbirleriyle rekabet eden dört baskın ideoloji olan Osmanlılık, Türkçülük, Batıcılık ve İslamcılık hakkında da önemli tespitlerde bulunmaktadır. Türkçü, Batıcı ve İslamcı ideolojilerin bilinen isimleri ve yayınları vardı. Ancak Osmanlılık için bu pek söz konusu değildi. Ancak buna rağmen Osmanlılık cereyanı politik sahada devamlı kendisini gösterebiliyordu. Hatta diğer üç ideolojiye bağlı olan yazarlar zaman zaman Osmanlılık düşüncesine destek veren yazılar kaleme alıyorlardı. Erol Köroğlu, her ne kadar açıktan ve ayrı bir şekilde Osmanlılık ideolojisi dillendirilmese de bu üç cereyanın yazarlarının şu ya da bu şekilde Osmanlılığa referans yapmalarının aslında Osmanlılığın en güçlü ideoloji olduğu yorumunu yapmaktadır Zira temel amaç devletin hayatta kalmasıdır.

Türk milli hareketi hakkında da Erol Köroğlu, Osmanlılık, İslamcılık ve Batıcılığın her üçünün de bu hareketin bir parçası olduğunu ikna edici bir şekilde iddia etmektedir. 1908 yılının sonlarına doğru İstanbul'da Türk Derneği kurulmuştur. Bu dernek değişik fikri geçmişlere sahip birçok kişiyi bünyesinde barındırmıştır. Zira dernek kültürel açıdan Türkçü olabilirdi, ancak politik açıdan Osmanlıcıydı.

Özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra İttihat ve Terakki Partisi "*ittihad-ı anasır*" fikrinin bir işe yaramadığını görmüş bu yüzden yavaş yavaş Türk milliyetçiliğini benimsemeye başlamıştı. Ancak Erol Köroğlu, İttihat ve Terakki Partisi'ni bu tercihe şartların, özellikle de Balkan Savaşları'nın zorladığını ve partinin esas olarak ülkeyi kurtarmak için bu ideolojiye sarılmaya başladığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, ortaya çıkan Türk milliyetçiliği ideolojisi de monolitik ve sistematik olmaktan uzaktı. Bu ideolojiye bağlı olduklarını ifade edenlerin bir kısmı daha dar kapsamlı Anadoluculuğu savunurlarken bir kısmı da daha yayılcı ve irredentist olan Turancılığı benimsemişlerdi.

Sonuç olarak, Erol Köroğlu'nun bu çalışması özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nde ideoloji özellikle de milliyetçilik konularında araştırma yapanların görmeyene gelebileceği bir kitaptır. Bunun yanında, bu kitap genel olarak Türkçülük ya da Türk milliyetçiliği konularında çalışmaları yapılmış bazı yerleşmiş çabukları sorgulamalarını gerektirecektir. Ve bu kitabın tarihçiliğe bir katkısı da, belki de en önemlilerinden birisi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde gayrimüslimler üzerindeki çalışmalarda kendisini çokça gösteren teleolojik yaklaşımların ve bu yaklaşımlardan kaynaklanan bir kısım ezberlerin sorgulanması gerektiğini ortaya koymasındır.

BESTAMİ S. BİLGİÇ*

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE
Türk Tarih Kurumu

Özetler:

GERNOT WILHELM – RUKİYE AKDOĞAN: *Tigunānu'dan (?) Arpa Hisseleri Hakkında Bir Tablet (s. 1-5)*

Türkiye'de resmi, özel bir koleksiyona (tablet Erkakan 121) ait olan bu küçük tablette, Akadca olmayıp çoğunluğunu Hurrice isimlerin oluşturduğu 19 adam için tahıl hisseleri kaydedilmiştir. Tabletın menşee, yeri hala kesin olarak tespit edilemeyen Tigunānu şehri gibi görünüyor. Çünkü, dokuz isim orada bulunan Hapiru prizmadaki isimlerle birebir aynıdır.

Anahtar Kelimeler: Tahıl hisseleri, Tigunānu, Hapiru Prizma, Hurri, Şahıs İsimleri

MUSTAFA UYAR: *İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Süfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri (s. 7-30)*

İlhanların ve İlhanlı aristokrasisinin İslâm'a girmeleri çok boyutlu, karmaşık ve bir makale dâhilinde izah edilemeyecek bir süreçtir. Onların İslâm'a geçişlerinde Türk *popüler* dinî şahsiyetlerin önemi bilinmekte ve sık sık vurgulanmaktadır. Ancak, bu konu üzerinde etraflıca bir çalışma henüz yapılmamıştır. Makalede, bu konunun genel bir çerçevesi çizilmeye çalışılmış; İlhanların İslâm'a dönmelerinde önemli rolleri bulunduğu açık bazı Türk sûfi şeyhleri, tarihi perspektifte ele alınmıştır.

Makale, ilk olarak, *hagiografî* tarzındaki bazı eserler çerçevesinde *popüler* sûfi şeyhlerin Moğollar ile ilişkilerine dair rivâyetleri takdim etmektedir. Efsanevî mahiyete sahip bu malumatın takdimi ardından, İlhanlılar üzerindeki dinî nüfuzları belirgin olan; kaynaklarda, haklarında tutarlı bilgiler bulunan Türk sûfi şahsiyetlerinin tasvirine girilmektedir.

İlhanlar üzerindeki siyasî ve kültürel etkileri bağlamında, biyografilerini ve faaliyetlerini inceleyeceğimiz şahsiyetlerin başında Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahmân Kevâşî/Râfî'î gelmektedir. Bu şeyh, İlhan Tegüder'in (1282-1284) İslâm'a dönmesinde ve sonrasında büyük rol oynamış; hem kültürel, hem de siyasî manada bu İlhan dönemine damgasını vurmuştur. İlhan Ahmed Tegüder'in, hürmetinden ötürü, *baba* diye hitab ettiği bu şeyhin saray çevresindeki nüfuzu ve İlhanlı-Memlûk ilişkilerindeki pozisyonu, makalenin ana konularındandır.

Kalenderî şeyhi Babi Ya'kûb'un müritlerinden olan İştân Hasan Mengli (Meñli) de, İlhan Ahmed Tegüder'in çevresinde bulunan bir diğer önemli *heterodoks* Türk sûfi şeyhidir. İlhan Ahmed Tegüder'in *karındaşı* diye hitab ettiği Mengli, bu dönem İran'ında önemli derecede dinî-siyasî nüfuza sahip Zâhidîler ile mücadeleye girişecek ve İlhanı da bu yönde etkileyecekti.

İlhan Gazan'ın (1295-1304) İslâmiyet'i kabulünde etkin Türk şahsiyetlerden Sa'd el-Dîn Kutluğ Hâce Hâlidî Kazvinî de, kaynaklar ışığında tanıtılmıştır. Bir sûfi şeyhi olmasa da Gazan Han üzerinde kültürel-dinî etkisi bulunan Emîr Nevrûz, ayrıca analize tabi tutulmuştur. Makalede, Gazan Han'ın İslâm'a dönmesini ve bu dinde kalmasını mümkün kılan, *ılımlı* İslâm anlayışının *şer'i'a* adına ürettiği *ara formüller* de ayrıca konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Moğol, İlhan, İslam, Sufizm, İran.

DRAGANA AMEDOSKİ: *Alaca Hisar Sancağına Ait 1536 Tarihli Bir Vakıf Defteri (s. 31-44)*

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve bütün İslam dünyasında, dinî ve insanî yardım amacıyla tesis edilen en önemli kurum vakıflardı. Vakıflar genellikle dini kurumların, camilerin, mescidlerin, mekteplerin, medreselerin, tekke-lerin ve buna benzer binaların yapılması demektir. Balkanlarda bu konuyla ilgili çok yazı yazılmıştır. Yazımızda incelediğimiz ve transkripsiyon ve tıpkıbasım şeklinde verdiğimiz 1536 tarihli Alaca Hisar Sancağı Tahrir Defterine ait vakıf defterinde ihtiva edilen Alaca Hisar'da (bugünkü Kruşevaç) ve Leskovçe'de bulunan vakıflar hakkında da araştırma yapılmıştır. Bu defterden ve diğer vakıf defterlerinden Osmanlıların fethinden itibaren XVI. yüzyılın sonuna kadar İslam mimarlığına ait hangi kamu binalarının yapıldığını görebiliriz. Aynen öyle bu defterden anlayabiliriz ki, emlak vakıflarının yanında, sadece nakit sermaye ile de vakıf kurmak mümkündü, bu tür vakıflar para vakıfları adıyla adlandırılıyorlardı. Vakfedilen para belirli bir istirbah ile (*ribh*) (verilen 10 akça için 11,5 veya 12 akça çevirilmeliydi, demek yılda *ribh* genelde %15-20 arasında değişirdi) kredi olarak borç veriliyordu.

Anahtar kelimeleri: Vakıf, Alaca Hisar Sancağı, Osmanlı İmparatorluğu, Alaca Hisar, Leskovçe, XVI. yy, Vakıf Defteri

MURAT KOCAASLAN: *Topkapı Sarayı Harem'i: 1665 Yangını Sonrası Yenileme Projesi (s. 45-74)*

Bu makalede, Osmanlı hanedanının ve imparatorluk tarihinin simgesel ve fiziksel en büyük verisini oluşturan Topkapı Sarayı'nın sınırları içinde yer alan, Harem bölümünde meydana gelen 1665 (1076) yılı yangını sonrasında başlatılan yenileme projesi ele alınmıştır. Bu bağlamda özellikle yenileme projesi sürecinde, dönemin önemli bir siyasi gücü olan Valide Turhan Sultan'ın projeye etkisi de tartışılmıştır.

Çalışmada, yenileme projesinin süreci, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve inşaat süresince yapılan masrafların tutulduğu defterin ışığında

ele alınmıştır. Yetmiş yapraktan oluşan mevcut defterin büyük bir bölümü işçi ve ustalara ödenen ücretler ile taşıma ücretlerini içermektedir. Bununla birlikte inşaatta kullanılan malzemeler ve bunların nerelerden getirildiği de ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Makalede, Valide Turhan Sultan'ın yangın sonrasında başlatılan imar etkinliğindeki rolü tartışılırken, hesap defteri ile birlikte Harem mekânlarında bulunan ve 1665 yangını sonrasına ait kitabelerden yararlanılmıştır.

Harem hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalarda, 1665 yılı sonrasındaki yenileme projesi üzerine yazılanlar, Harem'deki kitabelerden elde edinilen bilgilerin ötesine gitmemektedir. Çalışmada ele aldığımız veriler ışığında ulaşılan sonuç, özellikle 17. yüzyılın ortasında meydana gelen yangının arkasından başlatılan projenin bitiminde ve Harem'in yenilenmesi sürecinde Valide Turhan Sultan'ın etkin olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Topkapı Sarayı, Harem, IV. Mehmed, Turhan Sultan, Yangın, İnşaat, Hesap Defteri.

FATİH YEŞİL: III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar (s. 75-146)

Bu makale, Nizâm-ı Cedîd hareketinin siyasî ajandasının tasvir edildiği devrin lâyiha literatürüne küçük bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. Nitekim III. Selim döneminde kaleme alınan politik metinler, Osmanlı devlet adamlarının siyasî ve sosyal hayata bakışını şekillendiren perspektifi tahlil edebilme bağlamında önemli imkanlar sunmaktadır. Çalışmamıza konu olan lâyiha, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi kitapları arasındadır. Bir müsvedde olduğu anlaşılan lâyihada, sosyal hayata dair çeşitli düzenlemeler ve bu hususta alınması önerilen tedbirler ile taşra idaresi, vergiler ve Osmanlı merkez teşkilatının yeniden yapılandırılması tartışmaya açılıyor. Savunma merkezli düşünce yapısının bir yansıması olarak müellif, yeni bir ordunun kurulması ve kâdim ocakların yeniden yapılandırılması konularına büyük bir önem atfetmektedir. Bunların yanı sıra Bâb-ı Âlî'nin takip etmesi gereken dış politika ve kurulması planlanan daimi elçilikler de İmparatorluğun savunmasında rol oynayan enstrümanlar olarak lâyihaya dahil edilmiştir. Makalede, öncelikle III. Selim devrinde kaleme alınan siyasî metinler kısaca değerlendirilerek lâyiha'nın müellifi ve telif tarihi gibi önemli noktalar çözümlenmeye çalışılmıştır. Takiben lâyiha'nın içeriği, devrin siyasî literatürü ve kanunnâmeleri ile karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve lâyiha'nın öngördüğü sosyo-ekonomik ve sosyo-politik düzen konusunda kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: III. Selim, Nizâm-ı Cedîd, Lâyiha, Ayanlar, Nizâm-ı Cedîd Ordusu, Yeniçeriler.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU: *Osmanlıdan Günümüze Yer Adları* (s. 147-165)

Yer adları, dilbilimci ve coğrafyacılar kadar tarihî coğrafya araştırmaları yapan tarihçiler için de son derecede önemlidir. Zaman içinde haritadan silinmiş yerleşme yerleri gibi ismi değiştirilmiş olan yerlerin de tesbiti büyük güçlükler yaratır. Bazı yerleşme yerleri çift isimlidir ve zamanla bunlardan biri tamamen unutulmuş, diğeri kullanılır olmuştur. Bazı isimler ise idarî makamlar tarafından isim değişikliklerine uğratılmıştır. Bu isim değiştirme keyfiyetine Osmanlı Devleti zamanında da kısmen rastlanmakla beraber cumhuriyet devrinde çok daha ciddi bir biçimde ele alınmış ve özellikle 1950'li yıllarda birçok yerleşme yerinin ismi değiştirilmiştir. Bu değiştirmelerde gerekçe olarak yabancı menşe'li isimlerin Türkçeleştirilmesi gösterilmiş olmakla birlikte maalesef tamamen Türkçe olan Oğuz boylarından Çepni ve Çavuldur gibi bazı isimlerin de, araştırma yapılmadan değiştirilmesi yoluna gidilmiştir. Daha sonra bu konuda yapılan hata fark edilip durdurulmuştur.

Her ne kadar değiştirilen isimler, İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan *Köylerimiz* adlı eserlerde eski ve yeni adları belirtilmek üzere verilmişse de bunlarda bile değiştirilen bütün isimleri bulmak mümkün olmayabilmektedir.

Dikkat çeken bir husus da, değişikliğin köy adlarında yapılması, antik devirlerdeki şehir adlarının Türk hançeresine uydurulmuş şekillerinin muhafaza edilmiş olmasıdır.

Maamafih Türkçeleştirmenin istisnasına da rastlanmaktadır. Grekçe menşeli Menderes adının Türkçe ve son derecede manalı olan Cumaovası'nın yerine konulmasını buna örnek olarak göstermek mümkündür. Bu da isim değiştirmelerin araştırılmadan ve üzerinde düşünülmeden yapıldığını ortaya koymaktadır.

İsim değişikliklerinden nasibini alan yerler köylerden ibaret değildir. Mahalle ve sokak adlarında da değişiklikler yapılmış ve yapılmaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki, bu araştırılmadan yapılan değişiklikler sadece araştırmacıların çeşitli zorluklarla karşılaşması bakımından değil fakat daha da mühimi tarihimize olan bağlarımızı koparmaları açısından da son derecede mahzurludur.

Anahtar kelimeler: Köy adları, şehir adları, mahalle adları, sokak adları, değişiklik

MUSTAFA ŞANAL - TİMUR DEMİR: *Heybeliada Bahriye Mektebi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri (s. 167-205)*

Osmanlı Devleti askeri alandaki mağlubiyetlerden dolayı batıyı takip ihtiyacı hissetmiştir. Bu amaçla ordu ve donanmaya nitelikli eleman yetiştirmek için Avrupa usulünde eğitim kurumları olan mühendishaneler kurulmuştur. 1770 senesinde yaşanan Çeşme faciasından sonra kurulan Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn bu teşebbüslerin ilkinin oluşturmuştur. Fakat uzun sayılabilecek bir dönem buradan istenilen fayda sağlanamamıştır. Osmanlı Devleti'nde denizcilik eğitimine verilen önem bununla da sınırlı değildir. Osmanlı Devleti özel Bahriye Mekteplerinin açılmasına da müsaade ederek nitelikli eleman ihtiyacını gidermeye çalışmıştır. Sultan III. Selim döneminden sonraki yıllarda Sultan II. Mahmut döneminde 1830'lara kadar mektep neredeyse unutulmuş durumdadır. Sultan II. Mahmut ve özellikle Tanzimat dönemi pek çok alanı etkilediği gibi Mekteb-i Bahriye'yi de etkilemiş, mektepte yeniliklere yol açmıştır. Mektebe 1830'larda el atılmış ve mektebin 1851 senesine kadar Heybeliada'ya taşınmasına imkân sağlayacak faaliyetlere girişilmiştir. Bunun neticesinde mektep Heybeliada'ya yeni bir binaya taşınmış, yeni ve daha düzenli bir eğitime kavuşmuştur. Mektep Nazırı Patrona Mustafa Paşa tarafından 1848 senesinde hazırlanan layiha mektep tarihinde eğitimin ilerlemesi adına bir dönüm noktasıdır. İşte bu çalışmada Heybeliada Bahriye Mektebi'nin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşümlere arşiv belgeleri ve birinci el kaynaklar ışığında değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Türk Eğitim Tarihi, Heybeliada Bahriye Mektebi, Batılılaşma, Askeri Eğitim.

HAYRETTİN PINAR: *Kostaki Musurus'un Atina Sefareti ve Osmanlı-Yunan Diplomatik Krizi (s. 207-238)*

Kostaki Musurus, Atina'ya elçi olarak tayin edildikten yaklaşık yedi yıl sonra 1847 senesinde Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında patlak veren diplomatik bir krize sebep olur. Yunan Kralı Otto'nun harb yaveri Albay Caratoss isimli bir şahıs Atina'daki Osmanlı elçiliğine gelerek İstanbul'a gitmek istediğini belirtir ve vize talebinde bulunur. Ancak adı geçen kişinin talebi, 1841 yılında Selanik, Tırhala ve Girid'de Osmanlı karşıtı eylemlerde başrolde olduğu gerekçesiyle geri çevrilir. Caratoss'un vize talebinin reddedilmesinden sonra Yunan Kralı, bütün diplomatik misyonun hazır bulunduğu bir baloda Osmanlı elçisini açıkça tahkir eder. Ardından hem elçi hem de Osmanlı yönetimi Yunan Devleti'nin özür dilemesini isterse de uzun bir süre beklenen talep yerine getirilmez ve iki ülke arasında önemli bir kriz ortaya çıkar. Arızî bir diplomatik mesele gibi görünse de gerçekte konu,

bağımsız Yunanistan'ın ilânından itibaren bu ülkenin Osmanlı topraklarına doğru genişleme ideali -Megali Idea- ile yakından bağlantılıdır. Her iki devlet de sorunun iç siyasete dönük önemini bildiklerinden iddialarından geri adım atmazlar. Nihayet Osmanlı idaresinin kararlı tutumu ve özellikle İngiltere'nin açık desteği, sorunun Osmanlı lehine çözümüne giden yolu açar.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi, Kriz, Kostaki Musurus, Yunanistan.

ZEYNEL ÖZLÜ: *19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme (s. 239-260)*

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan itibaren *baytarname* tarzı eserlerin kaleme alındığı görünmesine rağmen, veterinerlik öğretimi Avrupa'dan 80 yıl sonra 1842 yılında başlayabilmiştir. Veterinerlerin modern tarzda yetiştirilmesi için Avrupa ile yakın ilişkilere girilmiştir. Bu çerçevede Avrupa'ya öğrenci gönderilmiş, Avrupa'da yazılan bilimsel kitaplar ve konu ile ilgili gazeteler yakından takip edilmiştir. Ancak yetiştirilen veterinerler harp ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle vilayetlerin ihtiyacını karşılayamamıştır. Bunun sonucu olarak da hayvanlarla ilgili yapılan sağlık kontrolleri eksik yapılmış ve bulaşıcı hayvan hastalıklarının yayılmasına engel olunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Baytarlık, baytar müfettişi, karantina, veteriner okulları, veterinerlik tarihi, 19. yüzyıl.

OSMAN GÜMÜŞÇÜ: *Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları (s. 261-323)*

Türk haritacılık ve coğrafyacılık çalışmalarının geçmişi oldukça eski dönemlere gitmesine rağmen, bugüne ulaşan en eski örnekler XV. yüzyıl başlarına aittir. Türk/Osmanlı haritacılık ve coğrafyacılık tarihi incelendiğinde, dünyada olduğu gibi atlaslardan önce, tek haritaların hazırlanmış olduğu görülecektir. İstenilen konuya göre hazırlanan bu haritalar, zamanla yan yana getirilerek bir araya toplanmıştır ki, böylece, 'atlas' tarzında eserler ortaya çıkmıştır. Bu tarzda hazırlanan ilk örnekler arasında, adına atlas denilmese de, içerisinde bulundurduğu bir dizi harita nedeniyle Türk haritacılık tarihindeki ilk atlas Piri Reis'in '*Kitab-ı Bahriyye*' isimli eseridir. Bu çalışma, kendisinden sonra ve XX. yüzyıl başlarında hazırlanan ilk tarih atlasına kadar olan eserler gibi bir '*coğrafya atlası*'dır. Piri Reis'ten sonra bu tarz eser hazırlayanlar arasında Matrakçı Nasuh, Ali Macar Reis, Katip Çelebi, Ebubekir Behram ve İbrahim Müteferrika en önde gelen isimlerdendir.

Bilindiği üzere, 1839 yılında başlayan Tanzimat dönemi, Osmanlı tarihinde hemen her alanda bir yenileşme/modernleşme ve batılılaşma dönemidir. Bu yenileşmelerden payını alan konulardan biri de Osmanlı bi-

lim/egitim sistemi olup, yeni bilim/egitim kurumları, yeni sistemler, ders kitapları, yardımcı araç-gereçler ilk defa bu dönemde ortaya çıkıp yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda coğrafya ve haritacılıktaki gelişmelere de bağlı olarak, tarih derslerinde görülen yeniliklerden biri Türkiye'de ilk defa 1910 yılında Mehmed Eşref tarafından hazırlanan tarih atlasıdır. Mehmed Eşref ile başlayan tarih atlası hazırlama geleneği, 1915 yılında Abdülkerim Nadir, 1931 yılında '*Türk Tarihinin Anahatları*' atlası, 1951 yılında F. R. Unat ile devam etmiş ve özellikle 1980'den sonra çeviri atlasların da devreye girmesiyle biraz daha ivme kazanarak bugüne ulaşmıştır.

Bu çalışmada, ilk coğrafya atlaslarından başlayarak kısa bir tarihi arka plan verildikten sonra, Türkiye'de ilk tarih atlaslarının ortaya çıkışı ve bugüne kadar olan gelişimi ele alınacaktır. Bu gelişim mümkün olduğunca dünyadaki tarih atlasları çalışmaları ile karşılaştırmalı bir şekilde yapılacak ve Türkiye'deki çalışmaların gecikmesi, dünyadan kopukluğu ve dünyaya eklenme gayretleri, örnekleri, sebepleri ve sonuçlarıyla birlikte incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Atlas, tarih atlası, Türkiye, Türkiye tarihi, tarihi coğrafya, görselleştirme

Abstracts:

GERNOT WILHELM – RUKİYE AKDOĞAN: *A Tablet from Tigonānu Regarding Barley Proportions (pp. 1-5)*

The small tablet from an officially acknowledged private collection in Turkey ("tablet Erkakan 121") registers rations of grain for 19 men whose names are non-Akkadian and in their majority Hurrian. The place of origin seems to be the still unidentified city Tigonanu because nine names are identical with names on the Hapiru prism found there.

Key words: Rations of Grain, Tigonanu, Hapiru Prism, Hurrian, Personel Names

MUSTAFA UYAR: *The Role of the Turkish Sūfīs in the Islamization of the Ilkhans: The Ilkhan Tegüder And Ghazan Khan Periods (pp. 7-30)*

The Islamization of the Ilkhans and the Ilkhanid aristocracy is a multi-faceted and complex process that cannot be fully explained in a single article. The importance of the Turkish *popular* religious figures in the conversion of the Ilkhans to Islam is known and frequently emphasized; however, a comprehensive study on the subject is still yet to be made. This article tries to draw a general picture of the subject, undertaking the Turkish sūfī sheiks who clearly had an important role in the Ilkhan's acceptance of Islam as well as the historical perspective of the matter.

First, the article introduces stories involving the relationship the *popular* sūfī sheiks had with the Mongols, setting out from certain *hagiography* work. After presenting the information which is of a legendary context, it then continues to describe the Turkish sūfī figures, a subject matter which there is consistent information within the sources and who are known to have religious influence over the Ilkhans.

Kamāl al-Dīn 'Abd al-Rahmān Kawāshī/Rāfī'ī is the leading name amongst the figures whose biographies and activities are to be examined in respect to their political and cultural effect over the Ilkhans. The sheik 'Abd al-Rahmān played a significant role on Ilkhan Tegüder's (1282-1284) conversion to Islam and the period that followed, thus leaving a mark on the Ilkhan period in the cultural and political sense. The main topics of the article involve the influence of the sheik, whom Ilkhan Ahmad Tegüder addressed as *baba* (*father*) as a sign of his respect, within the palace and his stance in the Ilkhanate-Mamlūk relations.

İshān Hasan Mangli (Mañli) who had been a disciple of the Qalandarī Sheik Babi Ya'kūb was also another important *heterodox* Turkish sūfī sheik within the immediate circle of Ilkhan Ahmed Tegüder. Mangli whom Ilkhan Ahmad Tegüder referred to as *qarindash* (*brother*) was to fight against the Zāhidī's who had possessed great religious and political influence in Persia during that period.

Sa'd al-Dīn Kutlugh Kh*āja Khālidī Kazwinī, a Turkish figure effective in Ilkhan Ghazan's (1295-1304) conversion to Islam, is introduced in light of sources. Furthermore, even though not a sūfī sheik, Amīr Nawrūz who had a religious and cultural influence over Ghazan Khan is also a subject of analysis. The article also presents the *intermediate formulas* which were devised on behalf of a *shari'a* which is of a *moderate* Islam understanding that brought about Ghazan Khan's acceptance of the religion and for him to continue living as a Muslim.

Key words: Mongol, Ilkhan, Islam, Sufism, Iran.

DRAGANA AMEDOSKI: *Vaqf Defter Dated in 1536 Related to Sanjak of Alaca Hisar (pp. 31-44)*

In the Ottoman Empire and in the whole Islamic world, the most important organizations which were founded with religious and humanitarian aim were *vaqfs*. Generally, *vaqf* comprehends building of religious edifices such as mosques, mescides, mektebs, medreses, *tekkes* etc. In the Balkans, a lot of papers were written in this respect. The *vaqfs* of Alaca Hisar and Leskovac included in the *vaqf* defter which is a part of defter of Alaca Hisar Sanjak dated in 1536 and which is stated in this paper in the form of transcriptions and facsimiles, were studied as well. This and other *vaqf* defters reveals which public edifice belonging to the Islamic architecture was built during the period from the arrival of the Ottomans until the end of the 16th Century. This defter helps us to understand that it was possible to use active money in order to establish *vaqf* foundation not only foundations and real estate. This funding represented endowment money also given as loan debt with certain interest (*ribh*) (for example on every 10 due would be 11.5 or 12, and in general, the interest varied between 15-20% per year).

Key words: *Vaqf*, Sanjak of Alaca Hisar, Ottoman Empire, Alaca Hisar, Leskovac, 16th Century, *vaqf* register

MURAT KOCAASLAN: *Topkapı Palace Harem: Renovation Project After the Fire in the Year 1665 (pp. 45-74)*

In this article the following issue is taken into consideration; the renovation project started after the fire happened in the year 1076 (1665) in the Harem section within the territory of Topkapı Palace creating the most important symbolical and physical parameter of the Ottoman dynasty and empire. In this context especially the impact of Sultana Turhan, who was one of the most important political power of the period, on the project during the renovation process is discussed.

The renovation period is taken into consideration in this study in the light of the accounting book concerning the expenses during construction kept at the Ottoman Archive of the Prime Ministry. Major part of the accounting book consisting of seventy pages includes worker and craftsmen fees and transportation fees. In addition to this the materials to be used in the construction and the origins of these materials are stated in details.

In this article while the role of the Sultana Turhan during the reconstruction activity started after the fire is being discussed, the epigraphs belong to the period after year 1665 fire and found within Harem together with the accounting book are taken as references.

The existing literature concerning the renovation project after the year 1665 does not go beyond the information obtained from the epigraphs found in the Harem. The result we have reached in this study in the light of the data we take into consideration, it is apparent that Sultana Turhan is effective during the renovation of Harem and particularly during the completion of the project started after the fire happened in the middle of the 17th century.

Key words: Topkapı Palace, Harem, IV. Mehmed, Sultana Turhan, Fire, Construction, Accounting Book.

FATİH YEŞİL: *A Contribution to the Political Literature of the Selim III's Reign: The Notes on the New Treatise (pp. 75-146)*

This article is to aim that making a contribution to the treatise literature of the Selim III's era in which the political agenda of the New Order movement is described. The political texts written at the time of Selim III provide ample opportunities to analyze the perspective used by the Ottoman Statesmen in looking at the social and political life of the Empire. The treatise, subject of the article, is in Süleymaniye Library, among the books of Esad Efendi. In the treatise which is a draft, the

administration of the Empire, taxes, the Ottoman central administration and the various regulative recommendations on the social life are opened to discussion. As a reflection of the defensive thought, the author attributes great importance to setting up a new army and reorganization of the ancient corps. The treatise also includes proposals for other instruments playing important role in the defense of the Empire such as the foreign policy which needed to be followed by the Sublime Port and the permanent embassies which were to be found. In the article, initially the political literature of the Selim III's era is shortly reviewed and the some important problems related with the treatise that the identity of the author and the date of manuscript are tried to be solved. Subsequently, the content of the treatise is argued in comparing with the regulations and the political literature of the New Order. Furthermore, the socio-economic and socio-politic order revealed in the treatise is also discussed.

Key words: Selim III, The New Order, Treatise, Ayans, The New Order Army, Janissaries.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU: *Place Names From Ottoman Times to Present (pp. 147-165)*

Place names are very important for historians doing research in the field of historical geography as well as for linguists and geographers.. The determination of places whose names had been changed in time causes great difficulties as the places which have been wiped out of the map. Some places are double-named and one of them has been forgotten in time and the other has begun to be used. Morevoer, some names have been changed by administrative authorities. While changing the names arbitrarily could be observed partially during the Ottoman period, it was taken into consideration more seriously during the Republican era and especially in 1950's many place names were changed. Changing names of foreign origin with the Turkish ones was shown as a reason. However, some names that are definitely Turkish as Çepni and Çavuldur from Oğuz tribes were changed without making the necessary investigations. Afterwards, it was realized that a mistake was being made and this process was stopped.

Although the changed names, with their old and new forms, have been given in the works named as *Köylerimiz* published by the Ministry of Interior, it cannot be possible to find all the changed names in these works.

Another important aspect is that the change was made on the village names and the antic forms of the city names adapted to Turkish larynx were preserved.

However, exceptions in Turkifications have been also observed. It is possible to give the example of replacing the Turkish and very meaningful name "Cumaovası" with the name of "Menderes" which is of Greek origin. This example shows that name changes have been made without doing researches and contemplating.

Not only the name of villages but also the name of quarters and streets have been changed and are still being changed.

In conclusion, it could be said that these changes made without the necessary investigation are inadvisable because they can cause researchers to encounter with difficulties and most importantly they can break our connections with our history.

Key words: Village names, City names, Quarter names, Street names, Change

MUSTAFA ŞANAL - TİMUR DEMİR: *Heybeliada Naval Academy and It's Place in the History of Turkish Education (pp. 167-205)*

The Ottoman Empire had felt the need to keep up with the West due to its military defeats. For this purpose, engineering schools which were in the form of European-style educational institutions had been established in order to raise qualified crew for the army and the navy. Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn which was established after the Çeşme disaster, in the year of 1770, had constituted the first of these attempts. However, they could not get the desired benefit from it for a long period of time. The importance was given to maritime training is not limited to this in the Ottoman Empire. The Ottoman Empire had tried to fulfill the need for qualified crew by allowing the foundation of private naval academies. After the reign of Sultan Selim III, Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn had almost been forgotten until the 1830s. Sultan Mahmut II and especially the Tanzimat period affected the Naval Academy, as it affected many other fields, and led to some innovations in the academy. They started to intervene in the academy in the 1830s and went into actions that could make it possible to relocate the academy to Heybeliada until 1851. As a result of this, the academy was relocated to a new building in Heybeliada, and it attained renewed and more systematic education in 1848. The memorandum which was prepared by Patrona Mustafa Pasha, the minister of the academy, in 1848 is a turning point in the history of the academy for the education to proceed. In this study, it is aimed to refer to the changes and transformations that Heybeliada Naval Academy has undergone in the historical process in the light of archival documents and primary sources.

Key words: The Ottoman Empire, Turkish Education System, Heybeliada Naval Academy, Westernization, Military Training.

HAYRETTİN PINAR: *The Ambassadorship of Kostaki Musurus in Athens and the Ottoman-Greek Diplomatic Crise (pp. 207-238)*

Kostaki Musurus caused a diplomatic crise between the Ottoman Empire and Greece in 1847. Colonel Caratoss, the war consultant of the Greek King Othon, has applied the Ottoman Ambassadorhip in Athens for the visa so he wished to go to İstanbul. But his application was not accepted since he was the main actor of uprisings at Salonica, Tirhala and Crete in 1841. After he was refused the King Othon insulted the Ottoman ambassador in a ball before all diplomatic mission. After Othon's insult both the ambassador and the Ottoman administration demanded that the Greek State had to apologize but it was not fulfilled for a long time then it was resulted in a diplomatic crise. Although it seemed like an ordinary diplomatic crise the problem was closely relevant to the expansionist policy -i.e. Megali Idea- of Greece through the Ottoman lands. Since Greece and the Ottoman Empire was aware of the significance of the problem with respect to the inner politics they insisted upon their claims. Finally, the determination of the Ottoman administration and the British support brought the success on behalf of the Ottomans.

Key words: Diplomacy, Crise, Kostaki Musurus, Greece.

ZEYNEL ÖZLÜ: *An Evolution on Veterinary Medicine in the Ottoman Empire Towards the End of the 19th Century (pp. 239-260)*

Although, the works in the type of *baytarnama* started to appear in the Ottoman Empire from the 16th Century on, formal veterinary medicine education could begin 80 years after Europe, in 1842. Close relations were established with Europe in order to start a modernized system of education for the veterinary studies. Within this framework, students had been sent to Europe, and the scientific articles and books written on the field had been keenly followed. Unfortunately the veterinarians with this modernized education could not have been sufficient in fulfilling the needs of cities due to economic depressions and war. Consequently, the controls of animals could not be efficiently actualized, and epidemic animal diseases could not be prevented.

Key words: Veterinary medicine, inspector of veterinary, carantine, college of veterinary medicine, history of veterinary medicine, 19th century.

OSMAN GÜMÜŞÇÜ: *Turkey Historical Atlas Studies (pp. 261-323)*

Even though Turkish/Ottoman cartography studies go back early in history, the oldest samples that have reached today belong to the early 15th century. When the Turkish/Ottoman geography and cartography tradition is examined, it is observed that one page maps had been the most common way before the atlas tradition, just like the rest of the world. Those maps prepared for one single occasion were brought together in the course of time and in this way the form of 'atlas' had come in sight. Even though one might not call it an atlas by today's standards, because of several maps it includes, '*Kitab-ı Bahriyye*' of Piri Reis is regarded the first atlas in the history of Turkish cartography. His work is a 'geographical atlas'; not only his atlas but the ones prepared after it up until the first historical atlas prepared in the early 20th century were all geographical atlases. Among those who prepared such atlases similar to that of Piri Reis are Matrakçı Nasuh, Ali Macar Reis, Katip Çelebi, Ebubekir Behram and İbrahim Müteferrika.

As it is well-known, the Tanzimat era, started in 1839, is a modernization/westernization process that encompassed almost every aspect of life in Ottoman history. This modernization process has also included Ottoman science/educational system. Thus, in this era, new educational institutes, new systems, course books and auxiliary tools came into existence and started to being used commonly. In this context, connected to the changes in geography and cartography, one of the first changes took place in history courses is the history atlas prepared by Mehmed Eşref, in 1910. The tradition of forming history atlases started with Mehmed Eşref was followed by a number of different endeavors such as the efforts of Abdülkerim Nadir in 1915, formation of '*Türk Tarihinin Anahatları*' by a commission in 1931 and F. R. Unat 1951. Especially after the 1980s, with the tradition of atlas translations, atlas preparations gained a new momentum and have reached its present day position.

Starting with the first geography atlases, giving a brief historical background, the emergence and development of the first history atlases in Turkey will be examined in this study. While the development will be compared with the historical atlases around the globe as much as possible, the reasons for the delay of such studies in Turkey, the reason for disconnection of the studies from their counterparts in the world, and the strive for integration will also be scrutinized.

Key words: Atlas, historical atlas, Türkiye, history of Türkiye, historical geography, visualization

BELLE TEN DER Gİ Sİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleyen* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleyen*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıca çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Yurtiçi ve Yurtdışı İlişkiler Şb.Md.

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.org.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Yurt İçi Yurt Dışı İlişkiler Şubesi
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/210 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.org.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
WILHELM, GERNOT - RUKİYE, AKDOĞAN : Tiginānu'dan (?) Arpa Hisseleri Hakkında Bir Tablet (with 7 illustrations)	1
UYAR, MUSTAFA: The Role of the Turkish Süfis in the Islamization of the Ilkhans: The Ilkhan Tegüder and Ghazan Khan Periods.....	7
AMEDOSKİ, DRAGANA: Vaqf Defter Dated in 1536 Related to Sanjak of Alaca Hisar (with 4 documents)	31
KOCAASLAN, MURAT: Topkapı Palace Harem: Renovation Project After the Fire in the Year 1665 (2 plates, 16 illustrations)	45
YEŞİL, FATİH: A Contribution to the Political Literature of the Selim III's Reign: The Notes on the New Treatise (with 54 documents).....	75
KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S.: Place Names From Ottoman Times to Present.....	147
ŞANAL, MUSTAFA - DEMİR, TİMUR: Heybeliada Naval Academy and It's Place in the History of Turkish Education.....	167
PINAR, HAYRETTİN: The Ambassadorship of Kostaki Musurus in Athens and the Ottoman-Greek Diplomatic Crise	207
ÖZLÜ, ZEYNEL: An Evoluation on Veterinary Medicine in the Ottoman Empire Towards the end of the 19th Century.....	239
GÜMÜŞÇÜ, OSMAN: Turkey Historical Atlas Studies.....	261
Book Reviews:	
AKA, İSMAİL: İrfan Tovhitîyef: <i>Siyâset-i Pulî - Mâlî-i Timur ve Hânedân-ı û ve Sikkehâ-yi</i>	323
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Erol Koroğlu: <i>Ottoman Propaganda and Turkish Identity, Literature in Turkey During World War I</i>	327
Turkish Abstracts	329
Abstracts	337
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	335
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	348

BELLETTEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXVI

Sa. 275

April 2012

ANKARA - 2012